

Avtryck

av den industriella utvecklingen

En inventering i Västmanlands län
1998-1999

Jean-Paul Darphin

*Fältinventering: Jean-Paul Darphin,
Leonard Brunke (1995)*

Research: Jean-Paul Darphin, Inger Yngve

*Bildmaterial: Västmanlands läns museums arkiv,
Jean-Paul Darphin, Leonard Brunke*

Digital bildbehandling: Jean-Paul Darphin, Malte-proAros

Layout: Jean-Paul Darphin

Tryck: Graphium Västra Aros. 02-2000, 300 ex.

© Västmanlands läns museum 1999

Avtryck

av den industriella utvecklingen

En inventering i Västmanlands län
1998-1999

Jean-Paul Darphin

Västmanlands läns museum
Länsstyrelsen i Västmanlands län

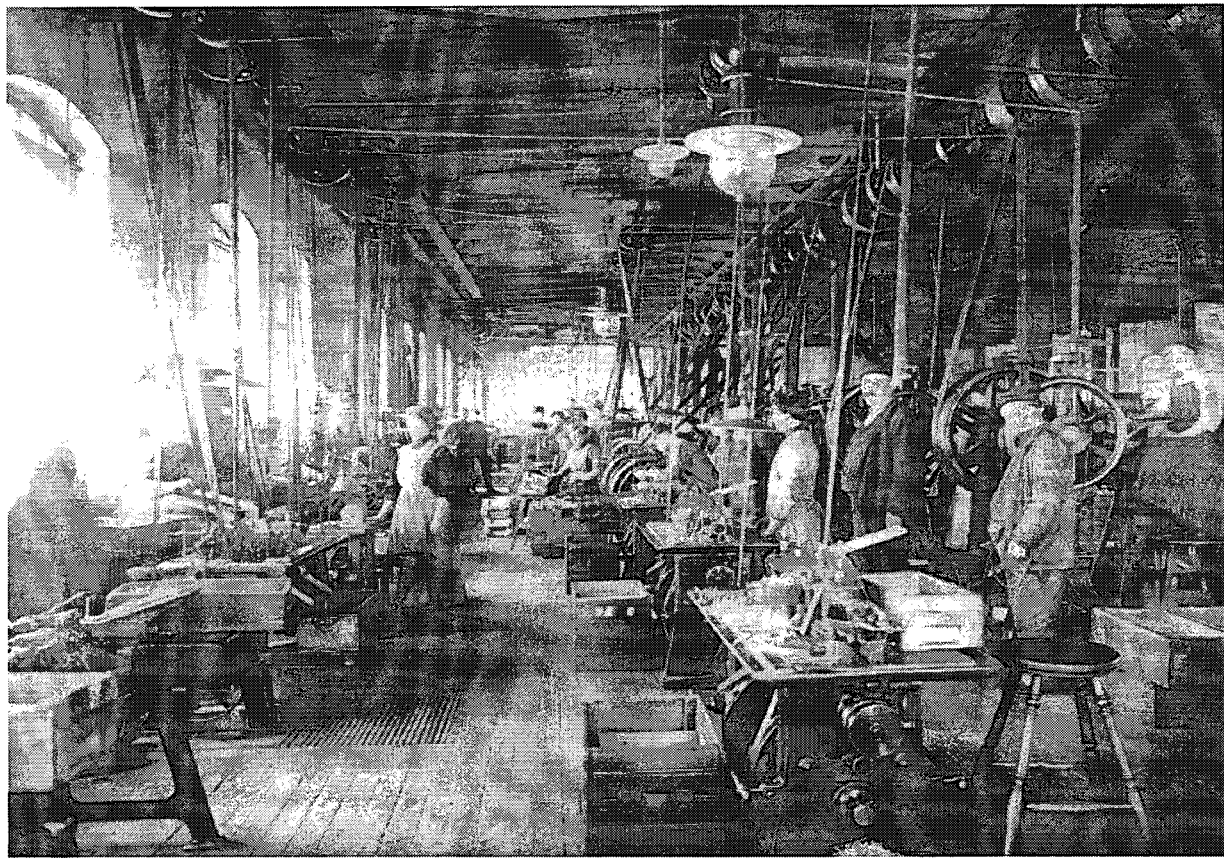
Innehåll

Inledning	2
Förord	2
Syfte	3
Metod, avgränsning	4
Redovisning av inventeringsmaterialet	4
Medverkan	5
Arboga kommun	6
Allmänt om Arboga stad och Arboga kommun	6
Kort om Arbogas industrihistoria	7
Tekniska infrastrukturer	10
Industrier utanför tätorten	13
Rivna anläggningar	14
Nuvarande industrier	14
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	15
Av estetisk betydelse för miljön	16
Av betydande historiskt värde	16
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	16
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	17
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	18
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	18
Litteratur / källor	19
Fagersta kommun	20
Allmänt om Fagersta kommun	20
Kort om Fagersta industrihistoria	23
Tekniska infrastrukturer	27
Rivna anläggningar	30
Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)	31
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	33
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	34
Av estetisk betydelse för miljön	34
Av betydande historiskt värde	35
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	36
Skydds- och bevarande åtgärder föreslås för:	37
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	38
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	39
Litteratur / källor	39
Hallstahammars kommun	40
Allmänt om Hallstahammars kommun	40
Kort om Hallstahammars industrihistoria	43
Tekniska infrastrukturer	45
Rivna anläggningar	48
Nuvarande industrier inom och utanför tätorten	49
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	50
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	52
Av estetisk betydelse för miljön	52
Av betydande historiskt värde	53

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	53
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	54
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	54
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	55
Litteratur / källor	55
Heby kommun	56
Allmänt om Heby kommun	56
Kort om Heby kommuns Industrihistoria	61
Tekniska infrastrukturer	72
Nuvarande industrier	74
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	76
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	77
Av estetisk betydelse för miljön	78
Av betydande historiskt värde	79
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	79
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	81
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	81
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	82
Litteratur/källor	82
Kungsörs kommun	84
Allmänt om Kungsör	84
Kort om Kungsörs industrihistoria	85
Tekniska infrastrukturer	88
Rivna anläggningar	90
Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)	91
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	91
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	93
Av estetisk betydelse för miljön	93
Av betydande historiskt värde	93
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	93
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	94
Industrimuseer / industriminnen	94
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	94
Litteratur/källor	95
Köpings kommun	96
Allmänt om Köpings stad och kommun	96
Kort om Köpings industrihistoria	97
Tekniska infrastrukturer	101
Rivna anläggningar	103
Nuvarande industrier (tätorten)	104
Nuvarande industrier (landsbygden)	105
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	106
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	107
Av estetisk betydelse för miljön	108
Av betydande historiskt värde	108
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	109
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	109
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	110

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	110
Litteratur / källor	111
Norbergs kommun	112
Allmänt om Norbergs kommun	112
Kort om Norbergs industrihistoria	113
Tekniska infrastrukturer	119
Rivna anläggningar	122
Nuvarande industrier	123
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	125
Förslag till kompletterande dokumentationsinsatser inom ramen för Samdok	126
Av estetisk betydelse för miljön	126
Av betydande historiskt värde	127
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	129
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	130
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	130
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	131
Litteratur / källor	132
Sala kommun	134
Allmänt om Sala kommun	134
Kort om Sala kommuns industrihistoria	137
Tekniska infrastrukturer / tätort / landsbygd	148
Rivna anläggningar	149
Nuvarande industrier (tätorten)	150
Nuvarande industrier (landsbygden)	151
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	152
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	154
Av estetisk betydelse för miljön	155
Av betydande historiskt värde	156
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	157
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	157
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	159
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	159
Litteratur / källor	160
Skinnskattebergs kommun	162
Allmänt om Skinnskattebergs kommun	162
Kort om Skinnskattebergs industrihistoria	163
Tekniska infrastrukturer	167
Rivna anläggningar	169
Nuvarande industrier	170
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	170
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	172
Av estetisk betydelse för miljön	172
Av betydande historiskt värde	173
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	174
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	174
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	175
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	176
Litteratur / Källor	176

Surahammars kommun	178
Allmänt om Surahammars kommun	178
Kort om Surahammars industrihistoria	179
Rivna anläggningar	183
Nuvarande industrier	184
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	185
Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok	186
Av estetisk betydelse för miljön	186
Av betydande historiskt värde	186
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	187
Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:	187
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	188
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	189
Litteratur / källor	189
Västerås kommun	190
Allmänt om Västerås stad och kommun	190
Kort om Västerås industrihistoria (landsbygden)	192
Kort om Västerås industrihistoria (staden)	199
Tekniska infrastrukturer / tätort / landsbygd	211
Rivna anläggningar	215
Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)	217
Fördjupad dokumentation önskvärd för:	219
Förslag till kompletterande dokumentationsinsatser inom ramen för Samdok	221
Av estetisk betydelse för miljön	221
Av betydande historiskt värde	223
Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:	226
Skydds- och bevarande åtgärder föreslås för:	226
Industrimuseer / industriminnen / arkiv	227
Kontaktpersoner och uppgiftslämnare	227
Litteratur / Källor	228

Inledning

AVTRYCK AV VÄSTMANLANDS INDUSTRIELLA UTVECKLING

Förord

Industrisamhällets historiska arv är en viktig del i Västmanlands läns kulturarv. Bevarande och vård av industrins anläggningar och miljöer har därför under en lång tid varit ett viktigt arbete för kulturmiljövården i länet. Industrin har satt sin prägel på såväl landskap och bebyggelse som på arbetsmiljöer och bostadsbyggande. Västmanlands län har i olika sammanhang utpekats som ett industrilän med många industriområden, av vilka kan nämnas Bergslagen med gruvor, järnhantering och skogsindustri som huvudnäring, Västerås med metallindustrin och i östra delen av länet taktegelindustrin.

Ett samlat och översiktligt kunskapsunderlag om länets industriella utveckling, produktionsanläggningar, tekniska strukturer och system har saknats. Övergången från industrisamhälle till informationssamhälle har också ökat intresset och vårt ansvar för det industrihistoriska kulturarvet.

Industriminnesinventeringen som genomförts av Västmanlands läns museum på uppdrag av Länsstyrelsen är ett grundläggande material och utgör ett viktigt kunskapsunderlag för länets fortsatta arbete med det industrihistoriska arvet.

Birgitta Cedenhag

Länsantikvarie

Syfte

Västmanlands läns museum har under perioden juli 1998 och oktober 1999, på uppdrag av Länsstyrelsen, genomfört en översiktlig inventering av äldre industri-fastigheter, -anläggningar och tekniska strukturer i länet. Sammanställning, redigering och layout av materialet har utförts under november och december 1999.

Syftet med inventeringen har varit att ta fram ett sammanfattande och översiktligt kunskapsunderlag om länets industriella utveckling generellt samt om produktionsanläggningar, tekniska strukturer och system i synnerhet. Stor vikt har lagts vid att sätta produktionsenheterna i sin geografiska, historiska och tekniska kontext. Dessutom har syftet varit att observera strukturer och enheter samt dess relationer och betydelse sinsemellan. I detta sammanhang har de så kallade stora tekniska systemen och dess samband med produktionsenheterna betonats.

Med utgångspunkt från dagens förhållanden har målet även varit att redogöra för det historiska förloppet i länets industriella utveckling samt för näringsgrenarnas förändring i tid och rum. I utvecklingsprocessen ingår dock förändringar som i många fall är svåra att redovisa eller kräver långtgående fördjupade studier. Exempel på detta är antalet ursprungliga anläggningar inom en viss näringsgren i förhållande till antalet bevarade objekt. Det samma gäller näringsgrenarnas omfattning och spridning vid en viss tidpunkt. På samma sätt medför de löpande förändringarna som skett i större industrimiljöer problem i denna typ av inventering. En annan försvårande aspekt utgörs av anläggningarnas återanvändning för nya verksamheter och nya ändamål. Svårigheter finns också i exempelvis dokumentationen av råvaruindustrin som till större del saknat fasta strukturer. Detta gäller i synnerhet jord- och stenindustrin.

Ett av syftena med inventeringen har varit att skapa ett underlag för hanteringen av ärenden i anslutning till industriminnesvården. Av den anledningen har ett utvärderingssystem tillämpats. Detta avser även att underlätta planeringen av vidare insatser inom fältet.

De inventerade objekten har utvärderats från olika kriterier. I dessa ingår: historisk betydelse, estetisk betydelse, behov av fördjupad dokumentation, behov av bevarandeåtgärder, skyddsföreskrifter m.m. I sammanställningen redovisas i stora drag även för de befintliga förhållandena angående skyddsinstrument. Utvärderingen innehåller oundvikligen inslag av subjektivitet. Den bör i detta sammanhang ändå vara godtagbart som underlag till ställningstagande och för val och prioritering av åtgärder. Museer och samlingar av industriell- eller teknisk karaktär redovisas också för att förtydliga bilden av nuvarande förhållanden.

Kommande insatser med anknytning till industriminnesvården gäller bl.a. fördjupade inventeringar av föreslagna objekt, bevarandeinsatser, vård- och restaureringsåtgärder, framtagning av skyddsföreskrifter, planering av informationsåtgärder, arbetsplatsdokumentation inom ramen för SAMDOK, historisk forskning, m.m.

Materialet avser även att ge kommunerna ett förbättrat bedömningsunderlag i olika planärenden. Materialet kan med fördel användas exempelvis vid framtagning av detaljplan, revidering av översiktsplan och för bearbetning av områdesbestämmelser.

Den historiska sammanställningen samt källhänvisningar redovisas kommunvis och syftar till att underlätta framtida studier om länets industriella utveckling.

Metod, avgränsning

I överenskommelse med länsstyrelsen bestämdes av kvantitativa skäl att fältinventeringen skulle utföras på översiktliga grunder. Tyngdpunkten skulle läggas på en historisk sammanfattning samt en utvärdering och en sammanställning av materialet i rapportform.

Större, omfattande eller komplicerade objekt har därför inte varit föremål för en närmare inventering. Orsaken är att sådana anläggningar hade tagit för mycket resurser i anspråk. Istället har de identifierats och utvärderats utifrån tillgängligt och befintligt material. Denna kategori av objekt föreslås vanligen bli föremål för närmare undersökning.

Inventeringen berör industrifastigheter, -anläggningar och tekniska strukturer som är uppförda före 1950. Tidsavgränsningen kan dock variera beroende på objektens karaktär. Industrier med dominerande moderna beståndsdelar berörs endast ytligt av inventeringen. Anledningen till begränsningarna har varit en fråga om resurser och avsatt tid.

Tidgränsen bakåt har med hänsyn till det industriella begreppet varit svårare att bestämma. Den industriella utvecklingen karakteriseras i många fall av långvariga förändringsprocesser som inletts med mycket enkla metoder. Uppgifter och lämningar av arkeologisk karaktär och strukturer av förindustriell karaktär redovisas i den mån de har bedömts som relevanta i nuvarande sammanhang.

I första hand berör inventeringen s.k. produktionsenheter. Även tekniska system av industriell karaktär eller av betydelse för den industriella utvecklingen har varit föremål för inventeringen, exempel på sådana är järnvägar, kraftverk, pumphus, vattentorn m.fl.

En del anläggningar har i tidigare inventeringar / förteckningar upptagits som tekniska eller industriella fastigheter men uppfyller knappast sådana kriterier. Detta gäller framförallt verksamheter av lokal karaktär som bedrivits i anslutning till gårdar. Mindre gårdssågar, kvarnar, slakterier och dylikt har därför med några undantag utelämnats i denna inventering.

Redovisning av inventeringsmaterialet

En del av inventeringen utgörs av fältmaterialet (inventeringsblanketter, fotografier, kartor) som har kompletterats med relevant uppgifter från olika källor, t.ex. kopior av historiska sammanfattningar, arkivalier och äldre fotografier. Detta material är sammanställt i pärmar, efter kommun och med socknar och fastigheter / objekt som underindelning. Sammanlagt omfattar fältmaterialet ca 20 pärmar som för närvarande arkiveras på läns museet.

Kopior av fotomaterialet har ytterligare registrerats och arkiverats separat i form av filmnegativ, fotoprotokoll och kontaktkopior. Fotomaterialet från fältarbetet omfattar ca 600 bilder. Bilderna som kommit till användning i slutrapporten finns i form av inscannade bilder på CD-romdisketter.

En annan del av inventeringen består av en skriftlig sammanfattning som omfattar utvärderingar och sammanställda uppgifter i anslutning till kommunen,

objekten och ämnet. Detta material finns dels i form av utkast som sammanställts i en arbetspärm kommunvis och länsvis. Det är detta material som har legat till grund för den slutliga rapporten. Texterna har för ändamålet redigerats om och kompletterats medan materialet utökats med bildillustrationer och bildtexter.

Valet av rapportens illustrationer baseras på önskemålet att i bild redovisa för alla i varje kommun utvärderade objekt, i den mån detta har varit möjligt. Bildmaterialet är huvudsakligen hämtat ur fotograferingen under fältarbetet, ur museets arkiv samt ur tidigare inventeringar och dokumentation. Syftet har varit att illustrera objekten men inte nödvändigtvis dagens förhållanden. Med hänsyn till de komplicerade byggnadsstrukturer som förekommer på många anläggningar är det naturligtvis omöjligt att med endast en bild skildra objekten. Även ett flertal anläggningar som numera är rivna eller starkt förändrade förekommer i bildmaterialet. Syftet har varit att med enstaka bilder illustrera förändringarna. Av tekniska skäl har det inte alltid varit möjligt att i rapporten synkronisera bilderna med den löpande texten.

Eftersom inventering, utvärdering och sammanfattning har sammanställts kommunvis uppstår en del upprepningar i de sammanfattande texterna som arbetats fram som fristående artiklar. Detta gäller särskilt kommuner som gränsar till varandra och områden som geografiskt eller ekonomiskt är sammanhängande.

En kortfattad källförteckning har sammanställts kommunvis och återfinns i slutet av varje kapitel. Angivna källor är endast ett urval av materialet som berör kommunernas industrihistoria. Syftet är att redovisa materialet som påträffats och granskats under arbetets gång och samtidigt att underlätta för vidare fördjupande arbete.

Förändringsförloppet i näringsgrenarnas etablering, utveckling och tillbakagång, hade varit lämpligt att redovisa i form av kartor. En sådan presentation hade dock krävt ytterligare resurser, vilka saknades inom ramen för detta projekt. På samma sätt skulle en sammanfattning av förändringsprocessen i hela länet varit ett värdefullt tillägg till denna redovisning. Förhoppningsvis kan en sådan tillkomma framöver som en fristående bilaga.

Medverkan

Fältinventeringen och rapportsammanställningen har utförts av undertecknad, liksom den digitala bildbearbetningen och layouten.

Från länmuseet har Inger Yngve utfört en långvarig insats som bl.a. omfattat renskrivning och sammanställning av fältmaterialet och fotomaterialet. Hennes medverkan har även gällt uppgiftssökning och framtagning av bildmaterial till slutrapporten.

Utkasten till sammanfattningarna har skickats till tjänstemän och andra sakkunniga i varje kommun för granskning av text och fakta. Syftet har även varit att inhämta allmänna synpunkter.

Västerås den 3 januari 2000

Jean-Paul Darphin, antikvarie.

Arboga kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Arboga stad och Arboga kommun

Arboga kommun begränsas i söder av Hjälmarén och är till ytan relativt liten. Kommunen gränsar i väster till Örebro län och i sydost till Södermanlands län. Den nordöstra gränsen möter Köpings och Kungsörs kommuner. Arboga kommun består numera av tre socknar: Götlunda, Medåker samt av Arboga stads- och landsförsamlingar som sedan 1974 inkluderar f.d. Säterbo socken. Götlunda socken tillhörde fram till 1974 Glanshammars kommun i Örebro län.

Flygbild över Arbogas centrala delar år 1947. Längst upp till vänster, järnvägen. Längst upp till höger, Arbogaån. I bildens mitt, ovanför idrottsplanen, Arboga Margarinfabriks byggnader. Foto: VLM:s arkiv.

Landskapet präglas av sjön Hjälmarén, längst ut i söder, och av Arbogaån som tydligt delar kommunen i två områden av skilda karaktärer. Arbogaån bildar länken till Mälarens sjöförbindelser och hamnen i Arboga var därför länge av stor betydelse. På 1600-talet skapades även en förbindelse med Hjälmarén genom anläggningen av Hjälmaré kanal, som på sin sträckning utnyttjar Kvarnsjön. Hjälmaréns nivå sänktes vid två tillfällen under slutet av 1800-talet. Genom åtgärden frigjordes stora arealer odlingsbar mark. Norr om Arbogaån dominerar ett slättlandskap med bördig jordbruksmark. Norra delen av Medåkers socken övergår dock i Bergslagens karakteristiska skogsland. Landskapet söder om ån domine-

ras av skog med inslag av odlade dalar i nordsydlig riktning mot Hjälmaren. Geologiskt har endast kalksten, lera och sandmoräner givit upphov till exploatering, dels i närheten av Arboga och dels i Götlunda socken. Kalksten förekommer i Rölfors i anslutning till det s.k. Kalkugnsberget och till Gärdselbäcken vid Arbogaåns norra sida, inom Medåkers socken.

Arboga fick tidigt en betydande ställning som handelsplats. Orsaken var stadens strategiska läge intill Mälarens innersta sjösystem samt den viktiga vägkorsningen där landförbindelserna från och till Bergslagen, västkusten och landskapen söder om Mälaren möttes. Arboga blev tillsammans med Västerås Svealands mest betydande ort. Sjöfart, handel och hantverk förblev länge dominerande och livskraftiga näringar i staden. Arbogas betydelse avtog dock från och med 1600-talet i och med uppkomsten av nya städer och handelsplatser i Bergslagen. Samtidigt kom Hjälmare kanal att stärka Örebros ställning som handelsplats. Kanalens verksamhet skapade dock stor aktivitet samt nya ekonomiska och tekniska förutsättningar inom själva kanalområdet men också indirekt i Arboga.

De goda förbindelser som redan tidigare präglade näringslivet i Arboga och landskapet omkring stärktes ytterligare kring 1800-talets mitt. Tillkomsten av järnväg kompletterade sjöfarten på Mälaren, Arboagån och Hjälmare kanal samt de viktiga landförbindelserna. Arboga blev, när linjen till Örebro invigdes 1857, den första stad i länet som nåddes av järnvägen. Tio år senare var även förlängningen av banan till Köping genomförd.

Kort om Arbogas industrihistoria

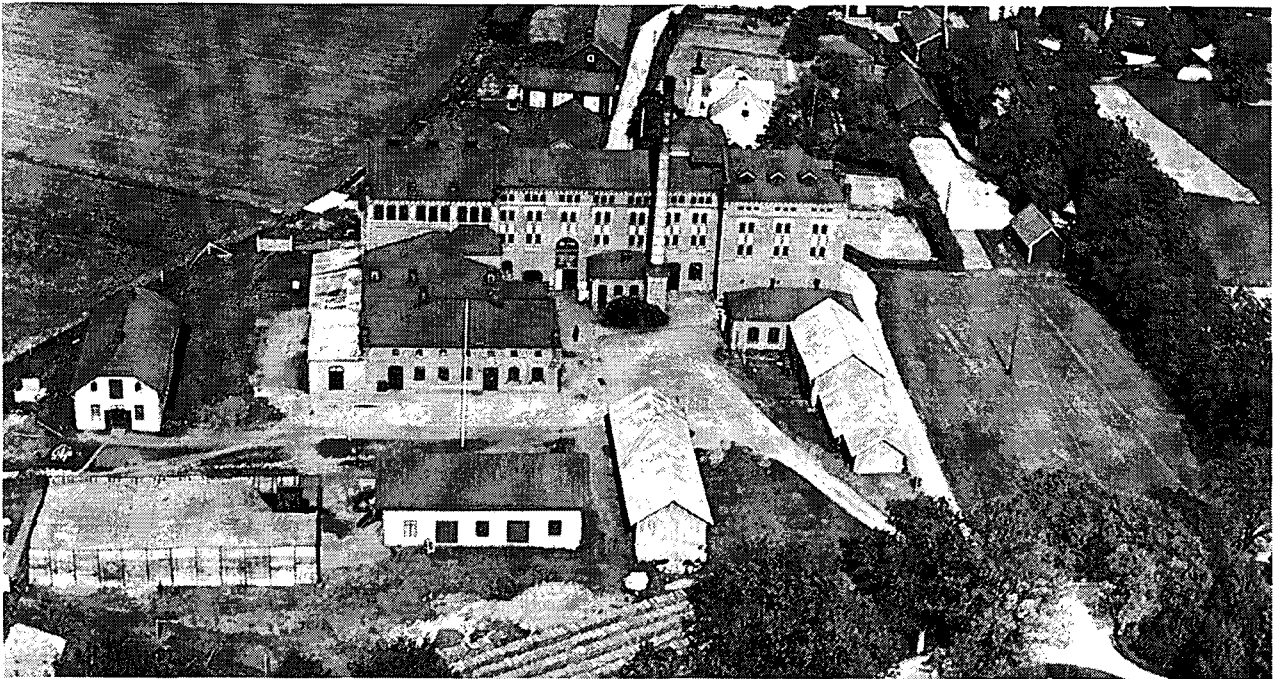
Det utpräglade hantverket och den intensiva handeln ledde så småningom till etableringen i staden av små och medelstora industrier med anknytning till dessa aktiviteter. Säregat är den betydande möbelindustrin och de många snickeriverkstäder som blommade upp under en period. Högkonjunkturen för Arbogas snickerinäring inträffade under senare delen av 1800-talet och under några decennier in på 1900-talet. Arbogas möbelproduktion blev välkänd för sina gedigna kvalitetsprodukter i stora

Nya Hjälmare kanal öppnades 1832. Den anlades parallellt med och öster om den gamla kanalen från 1600-talet. Foto: VLM:s arkiv.

delar av landet. Myrstedt & Stern, vars fabriksbyggnad ännu är bevarad, samt Arboga Snickerifabrik som ägdes av NK blev bland de största och mest berömda inom näringen.

Handeln, hamnen och stadens geografiska läge erbjöd även goda villkor för etableringen av livsmedelsindustrier. Arboga Kvarn & Maltfabrik hör till denna kategori. Med anor som kan dateras till 1821 och en verksamhet som sträckte sig fram till 1975 blev företaget stadens äldsta och mest långvariga. Verksamheten var av naturliga skäl knuten till hamnen och drog fördel av sjöfarten. Korn inköptes från landets sydliga slättlandskap medan malten försålades till bryggerier i norra och Mellansve-

Arboga Bryggeri år 1947. Anläggningen som låg i kv. Nästkvarn revs kort efter nedläggningen 1980. Endast kornmagasinet har bevarats. Foto: VLM:s arkiv.

rige. Kvarnrörelsen, baserad på en elektrisk kvarn, startades 1915 i samband med nedläggning av Höjens vattenkvarn väster om stadskärnan. Arboga hade också ett mejeri som 1887 fick konkurrens av landets första margarinfabrik, Arboga Margarinfabrik, som blev ett framgångsrikt företag. Verksamheten som utvidgades senare, genom flera dotterbolag, även till framställning av oljor och tvål pågick fram till 1960. Kort före sekelskiftet 1900 startade Arboga Bryggeri. Staden fick därmed också en industriell produktion av öl, läskedrycker och mineralvatten samt av malt. Mindre hantverksmässiga bryggerier var då redan tidigare etablerade i staden. Arboga Bryggeri utvecklades med åren till en storskalig anläggning. Verksamheten pågick fram till nedläggningen 1980 då rationaliseringarna inom branschen också nådde Arbogas bryggeri. Kort därefter revs byggnaderna och marken övertogs av nuvarande ABB:s verkstäder.

Konfektionsindustrin fick en förankring i staden genom "Rappsons herrkonfektion" som 1932 övertog Myrstedt & Sterns snickeri. Företaget som hade sina rötter i Närke var verksamt till 1971. Det kom att som mest sysselsätta 250 personer. Till branschen hörde även Svenska Knappfabriken, då den enda i sitt slag i norra Europa. Fabriken som var förlagd till kvarteret Drabanten var verksam mellan 1925 och 1934.

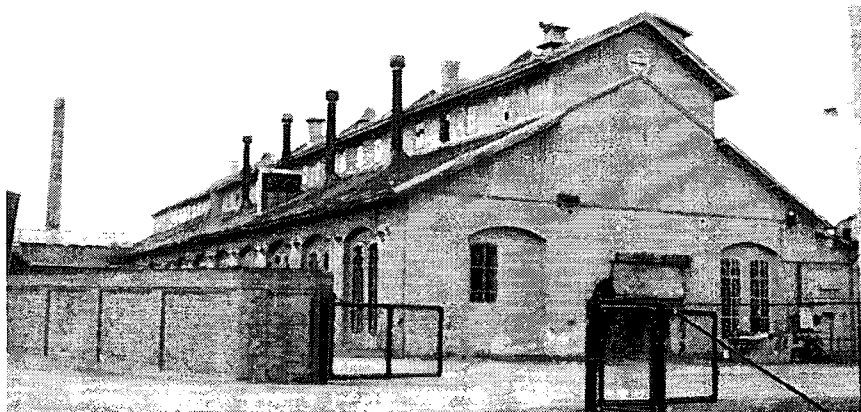
Goda transportmöjligheter, närheten till Bergslagens järnindustri och tillgång till vattenkraft skapade förutsättningar för etableringen i Arboga av gjuterier, mekaniska verkstäder och senare elektromekaniska företag. Där fanns också villigt kapital för de stora investeringarna som den moderna industrin krävde. Traditionen av metallbearbetning var sedan 1600-talet etablerade i trakten. Jäders bruk och Rölfors bruk var på sätt och vis föregångare till den moderna metallindustrin som kom att etablera sig i Arboga.

Arboga Mekaniska Verkstad som startade sin verksamhet 1858 blev stadens första industri i modern mening. Till större del blev företaget leverantör till Bergslagens bruk och gruvor. Verkstaden tillverkade inledningsvis först och främst gjutgods, dels till verkstadsproduktionen och dels till direkt avsalu i form av bruksföremål av olika slag. Framställning av maskingjutgods, t.ex. turbinhus, var länge hjärtat i verksamhet. Av stor betydelse för företaget blev etableringen i staden 1876 av Quist & Gjers ansedda konstruktionsbyrå. Produktionens inriktning ändrades under åren. Genom ett utvidgat samarbete med andra konstruktörer inleddes tillverkningen av specialmaskiner till järn- och gruvindustrin. Järnvägs- och spårväghjul senare också järnvägsvagnar blev en betydande del av tillverkningen innan gjuteriet lades ned 1967. Under åren fram till nedläggningen, som inträffade under 1980-talet, tillverkades specialmaskiner till verkstadsindustrin.

Den råvarubaserade industrin kom att inta en betydande plats i stadens näringsliv genom Arboga Glasbruk (1874-1928) och Arboga Tegelbruk (1882-1971). Under slutet av 1800-talet drev dessutom Arboga Mekaniska Verkstad ett tegelbruk på Nästkvarns område. Efter andra världskriget följdes dessa föregångare av cement- och betongvaruindustrier, bl.a. Arboga Cementfabrik och Arboga Murbruk AB. Det var de lokala förhållandena, främst tillgången till råmaterial och goda transportmöjligheter, som skapade förutsättningarna för en etablering av sådana företag i Arboga. Liknande förutsättningar möjliggjorde också etableringen av en fabrik för framställningen av slipad trämassa vid Hällby, i anslutning till gamla Hjälmare kanal. Inom stadens och kommunens gränser har trävaruindustrin varit representerad med flera mindre och större sågverk (Se landsbygden).

På 1920-talet genomlevde Arboga en svår ekonomisk kris. Flera företag tvingades till nedläggning, bl.a. glasbruket som grundats 1897, Hollingworth (tillverkare av jordbruksmaskiner) och möbelfabriken Myrstedt & Stern.

Gjuteribygnaden vid Arboga Mekaniska Verkstad. Företaget grundades kring mitten av 1800-talet. Större delen av anläggningen är numera förfallen. Foto: J-P Darphin, VLM.

Tekniska infrastrukturer

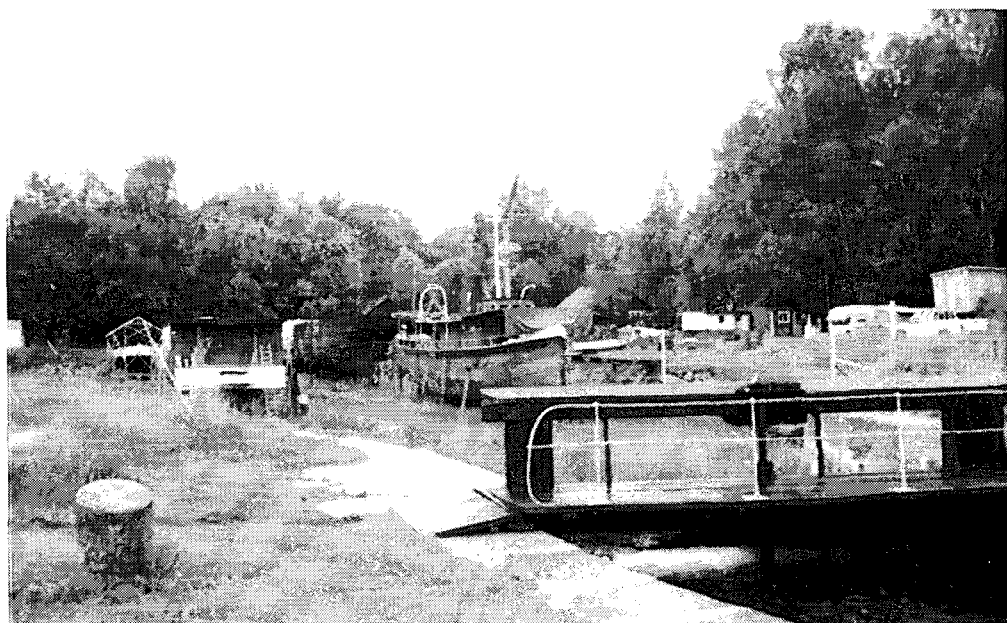
Vägförbindelser och hamn

De naturgeografiska förhållandena kring Arboga främjade tidigt uppkomsten på platsen av ett viktigt vägskal. Där kom också senare olika transportleder att förenas. I Arboga möttes landsvägarna som följde Mälarens stränder i norr och söder samt viktiga förbindelser mellan väst och öst, norr och söder. Där låg vadplatser och broar över Arbogaån och där fanns sluthamn för seglarleden och förbindelsen till Mälaren. Omständigheterna kom att göra Arboga till en av portarna till det viktiga Bergslagsområdet. Under lång tid präglades och främjades stadens handel och industriell verksamhet av dessa förhållanden.

Hamnen har spelat en avgörande roll i stadens utveckling, länge för den vitala handelsnäringen och under en period även för järnfrakterna från Bergslagen. För Arbogas tidiga industrier har hamnen och sjöfraktsmöjligheterna varit viktiga. Arboga Mekaniska Verkstad, glas- och tegelbruken samt Arboga Kvarn & Maltfabrik är några av företagen vars verksamhet dragit fördel av sjöförbindelserna. De flesta spåren från hamnens verksamhet; magasinsbyggnader, kajer och tekniska infrastrukturer; är numera borta. Sambandet mellan produktionsanläggningar, handelsverksamhet och tekniska system är inte längre tydliga.

Kanal

Kanalförbindelsen som präglar kommunens sydöstra del fick stor betydelse för utvecklingen av Arboga. Gamla Hjälmare kanal som anlades mellan 1629 och 1639 blev landets första konstgjorda vattenväg. Den öppnade en farled mellan Hjälmarens och Mälaren delvis genom Arbogaån. Kanalens begränsade kapacitet beträffande båtarnas storlek samt många tekniska missöden ledde till att man, trots ständiga förbättringar och reparationer, tvingades så småningom överge anläggningen. En ny kanal krävdes och för ändamålet tillkallades Baltazar von Platen. Anläggningsarbeten genomfördes mellan åren 1819 och 1832 under ledning av Johan Edström. Den nya kanalen fick en annorlunda sträcka och löper parallellt öster om den gamla.

Hjälmare kanals docka och varv tillkom i samband med anläggningen av den nya kanalen, på 1830-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

År 1897 fick Arboga en ny station som uppfördes vid Köpingstullen. Foto: VLM:s

Nya Hjälmare kanal fick nio slussar av vilka åtta ligger inom Arboga kommun medan den sydligaste ligger vid Notholmen i Södermanland. I anslutning till den nya kanalen, vid Hällby, finns ett varv i anslutning till den s.k. Hjälmedockan. Där låg även tidigare kanalens administrativa centrum med kanalbolagets kontor, bostäder, verkstäder och i närheten bolagets gård, Hällby. Jordbruk, skogsbruk, sågverk, träsliperi, kvarn m.m. ingick även i kanalens verksamhet.

Slussarna i den gamla kanalen har långt senare kommit att återanvändas som damm- och murverk i samband med uppförandet av mindre vattenkraftverk, vilka ännu är i drift.

Järnväg

Arboga blev den första stad i länet och en av de första i riket, som fick järnvägsförbindelser. Sträckan Örebro-Arboga, på linjen Örebro-Köping, öppnades för allmän trafik 1857. Det dröjde dock ytterligare 10 år innan förbindelsen till Köping kunde slutföras. Ytterligare tio år senare, 1877, utvidgades förbindelserna genom anläggande av linjen Valskog-Oxelösund, som i Valskog anslöts till sträckan Arboga-Köping. Omständigheterna gav Arboga ett utomordentligt fördelaktigt läge ur transportsynpunkt vilket otvivelaktigt påverkade näringslivets förutsättningar.

Till Arbogas teknikhistoria hör ett ovanligt och extremt händelseförlopp beträffande stadens stationsbyggnader. Arbogas första järnvägsstation ("hamnstationen") var anlagd i anslutning till det s.k. hamnspåret, vid hamnen. Byggnaden som senare omvandlades till hamnkontor och magasin, är numera riven. Kort därefter och samma år, 1857, invigdes också den s.k. Arboga Norra station, i anslutning till den övre bangården. Den omvandlades till fraktmagasin när en tredje stationsbyggnad uppfördes 1867 vid Köpingstullen i samband med invigningen av järnvägssträckan Arboga-Köping. Denna byggnad ersattes 1897 av en ny ritad av Carl Lundmark. Byggnaden är numera omvandlad till kontor för NCC. Anläggningen omfattar även en mindre flygelbyggnad uppförd samtidigt samt ett godsmagasin av

senare datum. Ytterligare en stationsbyggnad tillkom 1962, mitt emot på andra sidan av bangården. Denna är numera omvandlad till godsstation sedan den nyligen genomförda ombyggnaden av Mäljarbanan motiverat ytterligare en helt ny station strax norr om stadskärnan.

Flygplats

Flygplats med landningsbanor anlades, med början 1943, sydost om staden längs med gamla Hjälmare kanal. Flygplatsen tillkom i samband med etableringen i Arboga av Centrala Flygverkstaden (CVA) som invigdes 1945.

Tekniska verk / Kraftverk

En första liten ångdriven kraftstation anlades i Arboga vid Storgatan 8. Arboga nya kraftverk (elverk och pumpstation) med dammanläggning och bro, i höjd med Herrgårdsgatan, uppfördes mellan 1897 och 1899. Anläggningen ritades och projekterades av den berömda konstruktionsbyrå Quist & Gjers i Arboga. Dammsystem och turbiner utfördes av Arboga Mekaniska Verkstad. Kraftverket innehöll ursprungligen även två ångmaskiner kopplade till generatorer samt vattenpump som betjänade det samtidigt uppförda vattentornet.

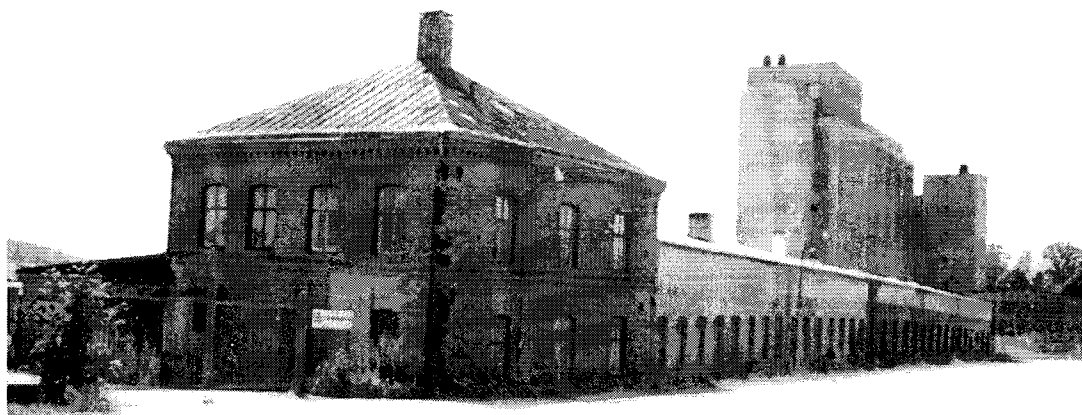
I anslutning till gamla Hjälmare kanal finns tre stycken vattenkraftverk. De uppfördes i olika etapper vid kanalens nedlagda slussverk där

Arbogas kraftverksstation uppfördes, samtidigt som dammen och bron, 1897-99 efter ritningar av den berömda konstruktionsbyrå, Quist & Gjers. Foto: J-P Darphin, VLM.

murverken och vattentillströmningen kunde utnyttjas effektivt. Redan 1900 invigdes den första kraftstationen i samband med elektrifieringsvågen som följde utvecklingen av trefassystemet. Tekniken hade för övrigt utvecklats några år tidigare just vid Arboga Mekaniska Verkstad. Den äldsta stationen anlades vid Kvarnfallet i anslutning till kvarn och såg. Senare tillkom Hällby kraftverk (f.d. Prins Karls sluss), där även ett första träsliperi anlades 1895, och slutligen tillkom Vallby kraftverk (f.d. Karl XI:s sluss) på 1940-talet.

Vid Jäders bruk kvarstår två äldre vattenkraftverk sammankopplade med varandra och till en äldre kvarnbyggnad från sekelskiftet. Det äldsta

kraftverket, en oputsad tegelbyggnad, uppfördes 1914. Det är tack vare denna station som Kungsör samma år kunde anslutas till det allmänna nätet. En ny och modernare anläggning, som fortfarande brukas, uppfördes 1943 intill den första. Kraftverksmiljön i Jäders bruk omfattar även ett dammsystem samt broar av vilka två är intressanta äldre järnbroar.

Från Carlsson & Co Mekaniska Verkstad och Gjuteri består ett antal byggnader som uppfördes mellan 1907 och 1915. I bakgrunden lantmännens silos. Foto: J-P Darphin, VLM.

Industrier utanför tätorten

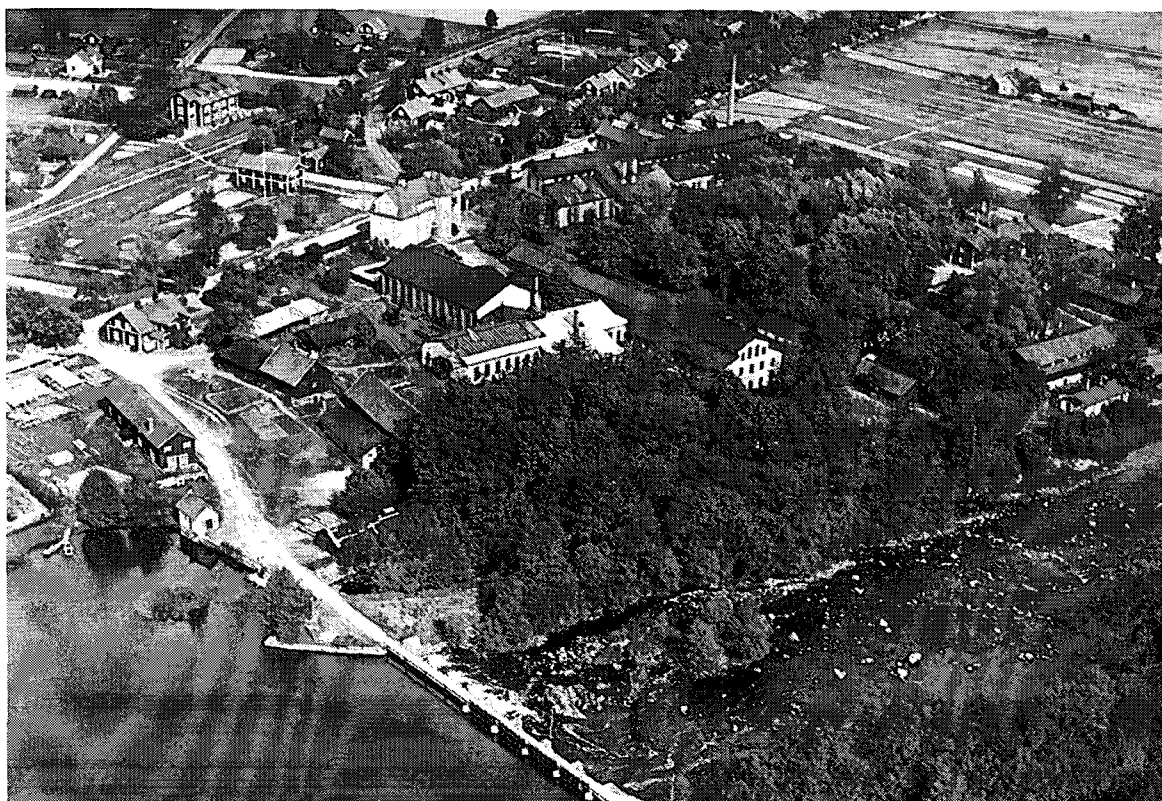
Mycket få industrier kom att lokaliseras till kommunens landsbygd. Den största och mest betydande verksamheten genom tiderna blev Jäders Bruk där järnbearbetning inleddes redan på 1550-talet genom grundandet av Arboga Faktori. Läget var gynnsamt, nära Arboga stad med hamn, och med goda tillgångar på skog och vattenkraft. Råvaran, järnet, hämtades från Hammarforsens Bruk, Stensta m.fl. platser. Vapentillverkningen som sedan pågick vid Jäders Bruk, hör till en av de tidigaste verksamheterna av industriell karaktär i landet. Smidesproduktionen lades ner i början på 1900-talet och därefter revs det mesta av brukets tekniska byggnadsbestånd. Vid bruket drevs även under åren bl.a. ett pappersbruk (1670 och 1720) och under andra hälften av 1700-talet fanns där ett kalkbränneri, senare även ett sågverk. Efter nedläggningen av smedjorna fick vattenflödet förbi holmen ny användning. En ny dammanläggning, kvarn och sedan två kraftstationer tillkom i olika etapper. Brukets huvudverksamhet inriktades på jordbruk och skogsbruk. Under en period drevs också en mekanisk verkstad. Även vid Röfors i Medåkers socken drevs en stångjärnshammare och en vadmalstamp mellan 1630 och 1850. Där gav Arbogaån även drivkraft till såg och kvarn.

Vattendrivna sågar oftast kombinerade med kvarnar, fanns på många platser inom kommunens gränser. År 1881 omnämns anläggningar utanför Arboga vid Höjen, Grinberga, Nästkvarn samt vid Jäders och Röfors bruk. I detta sammanhang bör åter nämnas verksamheten i anslutning till Hjälmare kanal. Mellan 1895 och 1950-talet utnyttjade såg, kvarn och trämassafabrik den gamla kanalens vattensystem. I Götlunda socken, där skogsbruket var betydande, fanns fram till 1948 inte mindre än sex sågar. Vid Lunger består verksamheten ännu.

Det är inte förrän på 1940-talet som några enstaka företag, vars verksamhet oftast baserades på lokala råvaror, kom att etablera sig på landsbygden. Framför allt är det mindre företag inom cementvaruindustrin som fått ett lantligt läge. Ett exempel är Götlunda Cementfabrik i Lunger.

Rivna anläggningar

Större delen av Arbogas äldre och traditionella industriella anläggningar har utraderats helt för att lämna plats åt nya industrier, handelscentrum eller bostäder. Detta gäller i synnerhet industrier med relativt centralt läge, t.ex. Arboga Margarinfabrik i kv. Posthornet, Arboga Kvarn & Maltfabrik i kv. Herrgården, bryggeriet i kv. Nästkvarn, Svenska Knappfabriken i kv. Drabanten m.fl. Även större anläggningar som låg i utkanten av staden är numera endast ett minne blott. Detta gäller exempelvis "nedre margarinfabriken", glasbruket och tegelbruket. Även äldre infrastrukturer har drabbats. Av hamnen återstår endast blygsamma spår. Det gamla vattentornet är borta och Grindberga nedre kraftverk har er-

Arboga Mekaniska Verkstads anläggning upp- tog ett stort område, strax utanför staden i väster. Bilden är tagen 1947. Foto: VLM:s arkiv.

satts av en modern byggnad. Även den gamla Herrgårdsbron, som har tillkopplade damm- och kraftverk, har fått ny körbana och ny utformning i övre delen.

Nuvarande industrier

Arboga stad präglas fortfarande starkt av industriell verksamhet. Företagen och verksamhetsgrenarna, som från och med 1800-talets mitt dominerade orten, har delvis fått ersättare i form av stora, medelstora och små industrier. Framför allt dominerar verkstads- och mekanisk industri genom företag som ABB, Seco Tools, Celsius Aerotech och CVA / FFV:s verkstäder med anslutna företag. Den under en period blommande livsmedelsindustrin har däremot försvunnit helt liksom betydande arbetsplatser som glas- och tegelbruken.

Äldre industriområden utnyttjas fortfarande. Detta gäller framför allt områdena nordost om stadskärnan längs med Arbogaån i anslutning till

gamla hamnområdet och bangården, Nästkvarnsområdet nordväst om stadskärnan och i anslutning till järnvägen samt Höjen med gamla Arboga verkstad. Yngre industriområden har dessutom utvecklats vid Herrängen söder om staden vid E 3-an och i synnerhet i sydost kring FFV:s verkstadsanläggning.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Arboga Mekaniska Verkstad (Höjen 3:12 - 3:14). Avseende kvarstående fabriksbyggnader, bostäder, ekonomibygnader, tekniska strukturer (utvändigt som invändigt) samt miljön och området för företagets verksamhet. Gäller även historiska uppgifter om den fysiska miljön. Dokumentationen anpassas till syftet; underlag för bevarande-, vård- och restaureringsprogram, ombyggnad eller inför rivning.

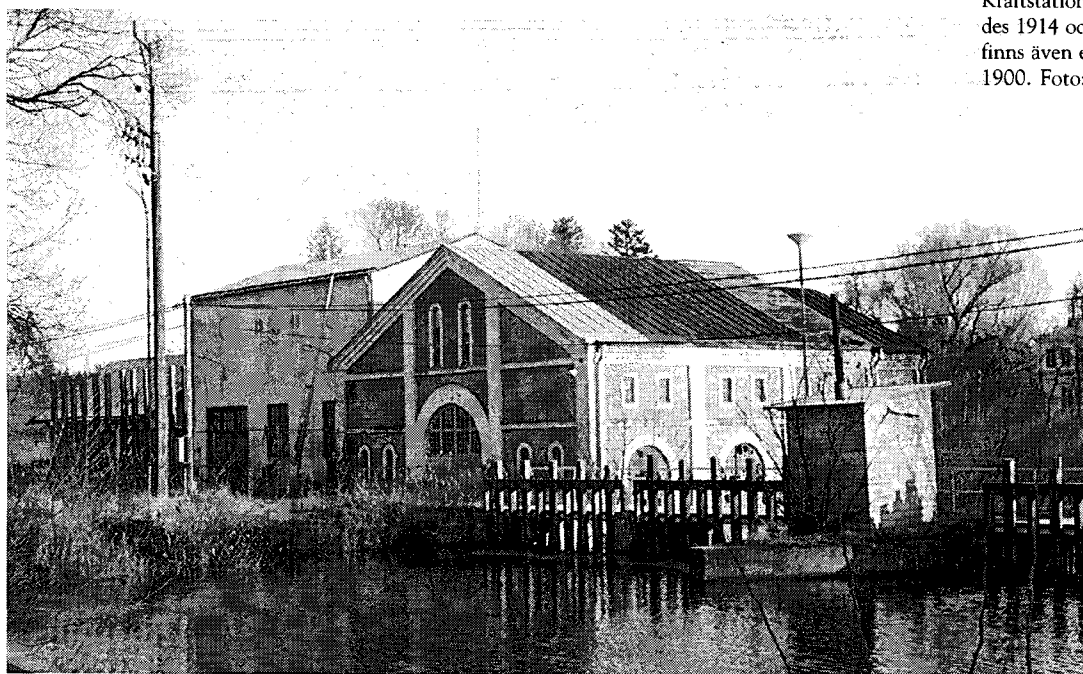
Myrstedt & Stern Möbelverkstäder / senare "Rappsons Konfektionsfabrik" (Långan 6). Avseende kvarstående byggnad samt en historisk rekonstruktion av ursprungliga miljöer och verksamheter.

Arboga kraftstation (Varvet 2, 3). Som underlag till restaureringsåtgärder, återställande av byggnadens ursprungliga utformning, och vissa byggnadsdetaljer.

Carlson & Co Mekaniska Verkstad och Gjuteri (Abborren 8). Avseende företagets och byggnadens historia. Även fördjupad dokumentation av byggnaden om ombyggnad eller rivning aktualiseras.

Jäders Bruks kraftstationer med kvarnbyggnad, damm och broar. Avseende underlag för skyddsföreskrifter, vård- och restaureringsprogram.

Hjälmare kanal. Gamla och nya kanalen med tillhörande områden, tekniska installationer och byggnader, bostadshus, docka, varv m.m. Avseende underlag för avgränsning av riksintresseområdet samt för skyddsföreskrifter.

Kraftstationerna vid Jäders Bruk uppfördes 1914 och 1943. I anslutning till dessa finns även en kvarnbyggnad från omkring 1900. Foto: J-P Darphin, VLM.

Av estetisk betydelse för miljön

Myrstedt & Stern Möbelverkstäder / senare "Rappsons Konfektionsfabrik" (Långan 6).

Arboga kraftstation (Varvet 2, 3).

Arbogas järnvägsstation (Gäddan 1:1). med tillhörande bebyggelse (godsmagasin m.m.) och miljö.

Hjälmare kanal. Gamla och nya kanalen med tillhörande områden, tekniska installationer och byggnader, bostadshus, docka, varv m.m.

Jäders bruks kraftstationer med kvarnbyggnad, damm och broar.

Av betydande historiskt värde

Arboga kraftstation (Varvet 2, 3).

Arboga Mekaniska Verkstad (Höjen 3:12 - 3:14).

Hjälmare kanal. Gamla och nya kanalen med tillhörande områden, tekniska installationer och byggnader, bostadshus, docka, varv m.m.

Jäders bruks dammverk med smedja i början på 1930-talet. Smedjan är numera rivet. Foto: VLM:s arkiv.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Arboga kraftstation (Varvet 2, 3) ingår i riksintresseområdet K 2: "Arboga innerstad" som även berörs av kommunens KMV-program.

Hjälmare kanal. Kanalområdet berörs av riksintresseområden K 3 och F 3 samt av kommunens KMV-program.

Kvarnbyggnaden vid Jäders Bruk. Berörs av q1-bestämmelser i detaljplan. Observera att de med kvarnbyggnaden sammankopplade kraftbyggnaderna inte omfattas av q-bestämmelser.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Ed. Myrstedt & Stern Möbelverkstäder och efterträdare (Långan 6).

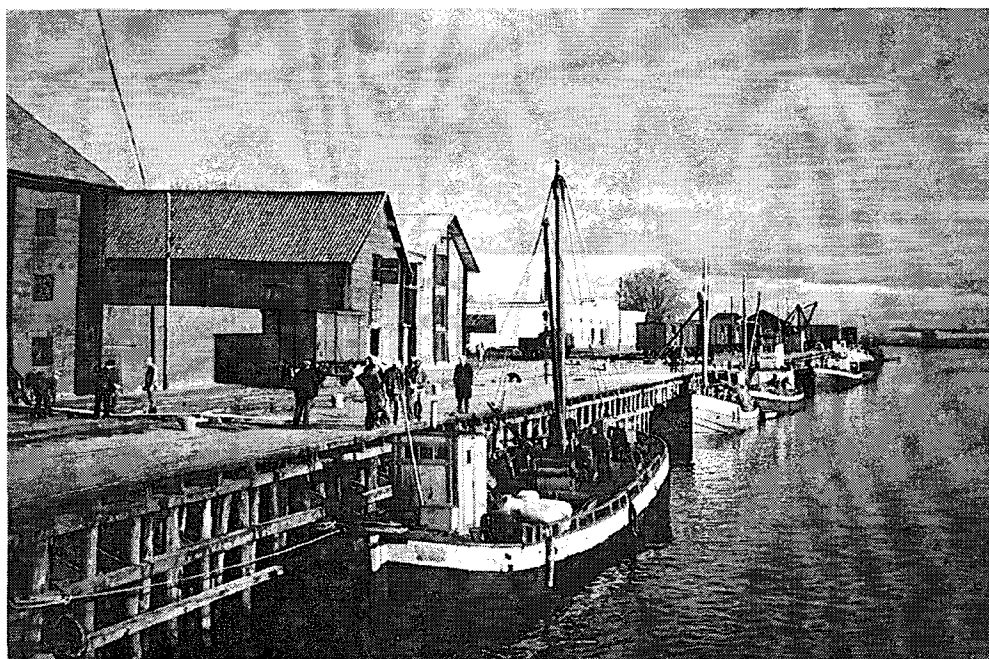
Ed. Arboga Mekaniska Verkstad (Höjen 3:12 -3:14).

Arbogas f.d. kraftstation (Varvet 2, 3).

Jäders bruks kraftstationer med kvarnbyggnad, damm och broar. Bör gälla alla sammanhängande strukturer i miljön.

Hjälmare Kanal (gamla och nya kanalen). Bör gälla generellt för miljöerna, tekniska strukturer samt byggnaderna med anslutning till kanalens drift och underhåll genom tiderna. Bör gälla särskilt för miljön och infrastrukturerna (docka, varv och byggnader) vid Hällby. Skydds-föreskrifter som kan beröra gamla kanalen bör granskas och eventuellt utvidgas. Hjälmare kanals område är klassad som riksintresse för kulturmiljövården och för friluftslivet.

År 1909 invigde Arboga Margarinfabrik en ny anläggning som var ritad av Theodor Dahl. Produktionen pågick i lokalerna fram till 1960. Byggnaderna revs 1968 för att lämna plats åt nuvarande Domus varuhus. Foto: VLM:s arkiv.

Arbogas hamn på 1930-talet. Till vänster hamnmagasinen. Foto: VLM:s arkiv.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

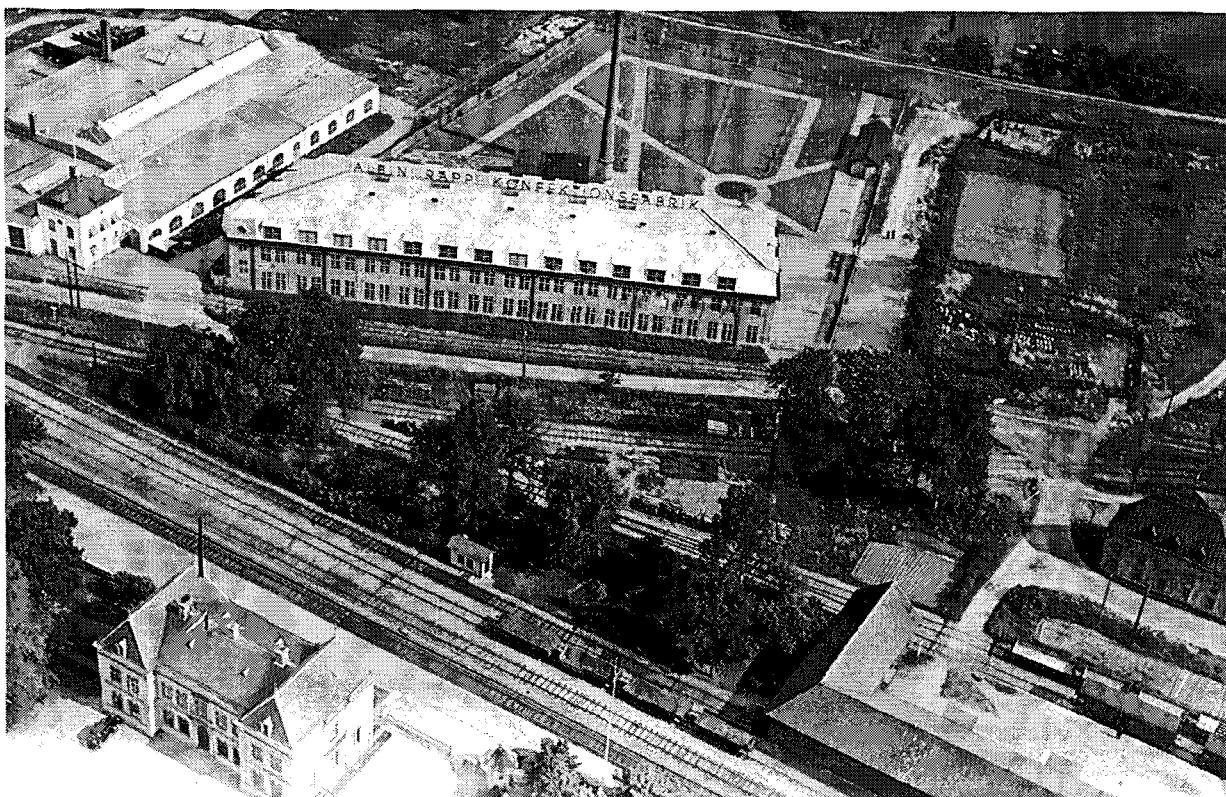
Bryggerimuseum: Skandiatgatan. Tel. 0589-61 11 32. Ett bryggerimuseum med anknytning till f.d. Arboga Bryggeri är inrymt i en bevarad byggnad på bryggeriets f.d. tomt i kv. Bälgen. Samtliga övriga byggnader är rivna.

Arboga Museum: Nygatan 41. Tel. 0589-142 10. Av intresse i industrihistoriskt sammanhang är museets arkiv och fotosamling som berör bl.a. ortens äldre industrier.

Kanalmuseet: Hjälmare kanal vid Hällby. Utställning, samlingar och arkivmaterial som berör kanalens historia, tekniskt genomförande och drift. Museet grundades på 1960-talet och drivs av Säterbo hembygdsförening.

Hjälmare Kanal: Riksintresseområde för kulturmiljövården och friluftslivet. Kanalområdet med slussverk, tekniska byggnader, bostäder, varv m.m. utgör i sig en miljö av museal karaktär som speglar kanalens utveckling och verksamhet.

Arboga Stadsbibliotek: Förfogar över arkivmaterial som berör nedlagda företag, bl.a. f.d. Arboga Mekaniska Verkstad.

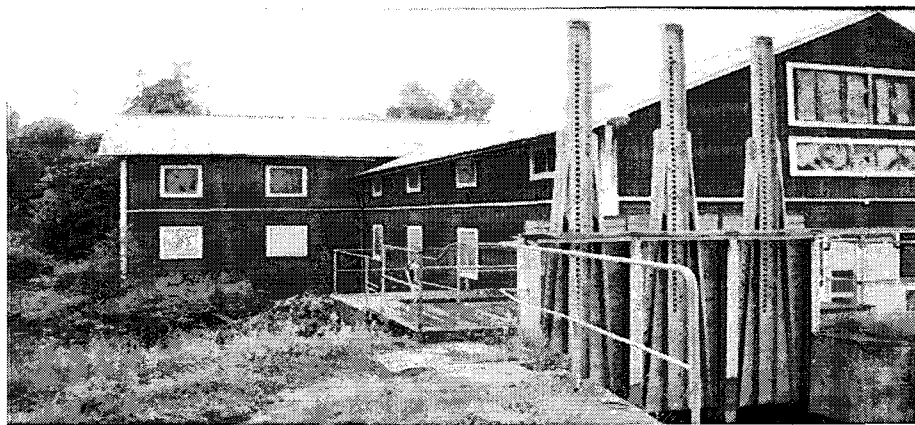
Fabriksbyggnaden mitt emot norra stationen (i nedre vänstra hörnet) uppfördes 1916 som möbelfabrik för det anrika företaget Myrstedt & Stern. På 1930-talet övertogs anläggningen av konfektföretaget Rapps. Foto: VLM:s arkiv.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Arboga kommun, Göran Oldén. Tel. 0589-870 79

Arboga Museum, Magnus Hagberg. Tel. 0589-142 10.

Hembygdsföreningen Arboga Minne. Jan Brorson (adjunkt), Tel. 0589-192 74; Börje Eriksson (f.d. stadsark.), Tel. 0589-61 16 59; Lennart Öst (fotograf), Tel. 0589-61 12 80.

Nya Hjälmare kanal invigdes 1831. Slussverken från den första kanalen återanvändes som matningskanaler till kvarnar och kraftverk. Bilden visar Hällby kvarn med kraftverksstation. Foto: J-P Darphin, VLM.

Litteratur

Almgren, Hans. 1985. *Alla tiders Arboga*.

Arboga Minne. Arbogas hembygdsförenings årsskrifter. 1955-1995.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ-Rapport 1995:1.

Isaksson, Johan. 1999. *Dokumentation över gjuteribyggnaden med tillhörande plåtverkstad*. VLM (Studiemoment KY-utbildningen).

Kulturhistorisk byggnadsinventering i Arboga kommun. Arboga stads- och landsförsamling, Medåkers s:n, Götlunda s:n. 1987. VLM.

Lindhagen Suzanne & Thaggard, Peter. 1976. *Arboga innerstad. En studie av bebyggelsen*.

Ljung, Sven & Corin, Carl Fredrik. 1949. *Arbogas stads historia. Del I-II*.

Meyerson, Åke. 1939. *Vapenindustrierna i Arboga*.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Nilsson, S. 1983. *Bryggerier i Sverige*. RAÄ Rapport 1983:4.

Svenska stads monografier, 1946. Se Arboga.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

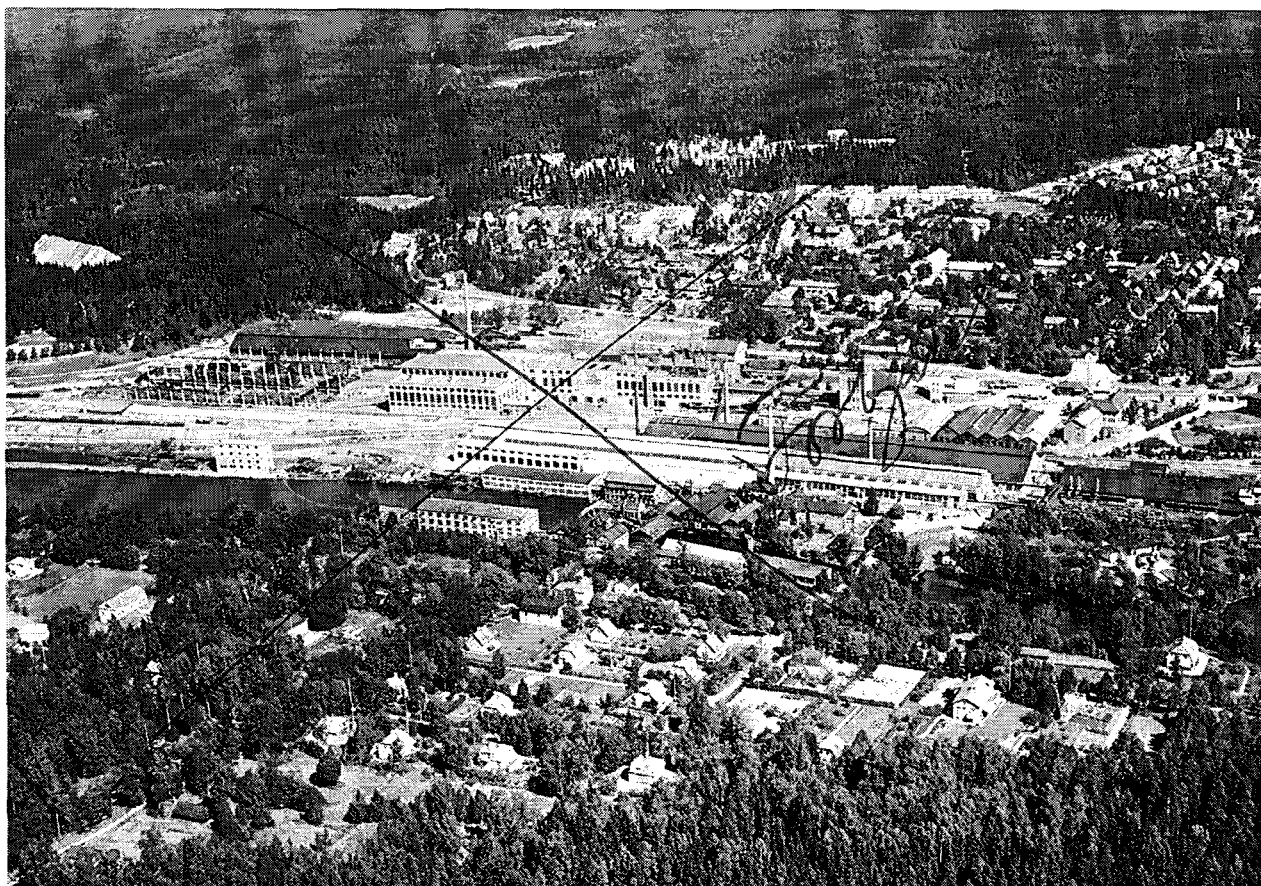
Arbitverken i Arboga grundades 1914 som företaget Alo. Produktionen avsåg tillverkningen av extremt hårda metaller och legeringar. På 1930-talet införlivades företaget med Seco Vivax. Bilden visar de äldre delarna av anläggningen 1947. Foto: VLM:s arkiv.

Fagersta kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Fagersta kommun

Geografiskt berörs Fagersta kommun av stora sjösystem inte minst av Åmanningen och Aspen i Kolbäcksåns norra förlängning. I väster finns även mindre sammanhängande sjöar som utgör vattenreservoaren till Gunnilboån. Till största delen täcks kommunen av vida skogar som tillsammans med malmen och vattnet har skapat grunden för bygdens järnproduktion.

Fagersta Bruks fabrikskomplex år 1950. Anläggningen var då till största del redan förnyad. I bilden mitt kan man urskilja brukets äldsta del på Holmen. Nedanför bruksområdet, på Kolbäcksåns västra strand, tjänstemännens bostadsområde, "Andra Sidan".
Foto: VLM:s arkiv.

Jordbruket har huvudsakligen varit begränsat till mindre områden i anslutning till sjöar eller dalgångar. De största jordbruksbygderna står att finna kring Åvestbo-Brandbo längs med Bastmorabäcken samt söder om Västervåla. Sjösystemet och dalgången i anslutning till Kolbäcksån har bildat en naturlig kommunikationslänk för förbindelserna mellan Mälardområdet och bygderna i norra Bergslagen. Det är även huvudsakligen i dallandskapet som all verksamhet; jordbruk, näringar, transportinfrastrukturer och samhällen koncentrerats.

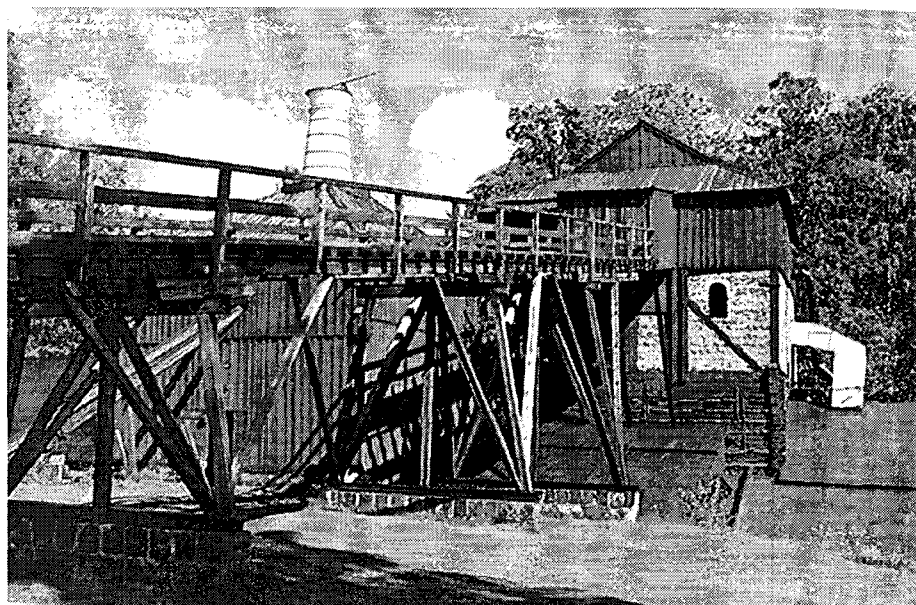
Nuvarande kommun bildades genom sammanslagning av kommunerna Västanfors och Västervåla som geografiskt motsvarade socknarna med samma namn. Större delen av kommunen utgjorde ursprungligen del av Norbergs Bergslag. Fram till 1642 hörde Västanfors till Norbergs socken

men omvandlades därefter till ett annex under Norbergs församling. Inte förrän 1810 blev Västanfors egen församling, vilket avslöjar Norbergs dominerande ställning i området. Fagersta tätort, en sammanslagning av Fagersta brukssamhälle och Västanfors stations- och brukssamhälle, bildades formellt 1944.

Västanfors socken utgör en utpräglad bergslagssocken med vidsträckta skogsmarker och ett omfattande vattensystem av åar, bäckar och sjöar. Skogsbruket har varit dominerande och jordbruksområdena har begränsats till Kolbäcksåns och några bäckars dalgångar. Skogsbruk och även jordbruk har länge dominerats av stora markägare; bruken i Semla, Fagersta och Västanfors. Vid sidan om bruken bestod bergsmannssystemet längre än i de södra delarna av kommunen. Många små hemmansägare bedrev en blandad verksamhet med bisysslor i anslutning till skogsbruk, kolning, bergshantering och järnbearbetning.

Efter den slutliga sammanslagningen av bruken Semla, Fagersta och Västanfors på 1870-talet har områdets fysiska förändring utvecklats mot bildningen av en sammanhängande tätort. Fagersta och Västanfors samhällen har huvudsakligen expanderat öster om ån och sjösystemet. Orten präglas även av flera järnvägslinjer som knyts samman i Västanfors. Järnvägens betydelse i orten symboliseras genom två representativa stationsanläggningar, Västanfors och Fagersta Norra, som uppfördes kring sekelskiftet. Framför allt Västanfors utvecklades till ett karakteristiskt stationssamhälle.

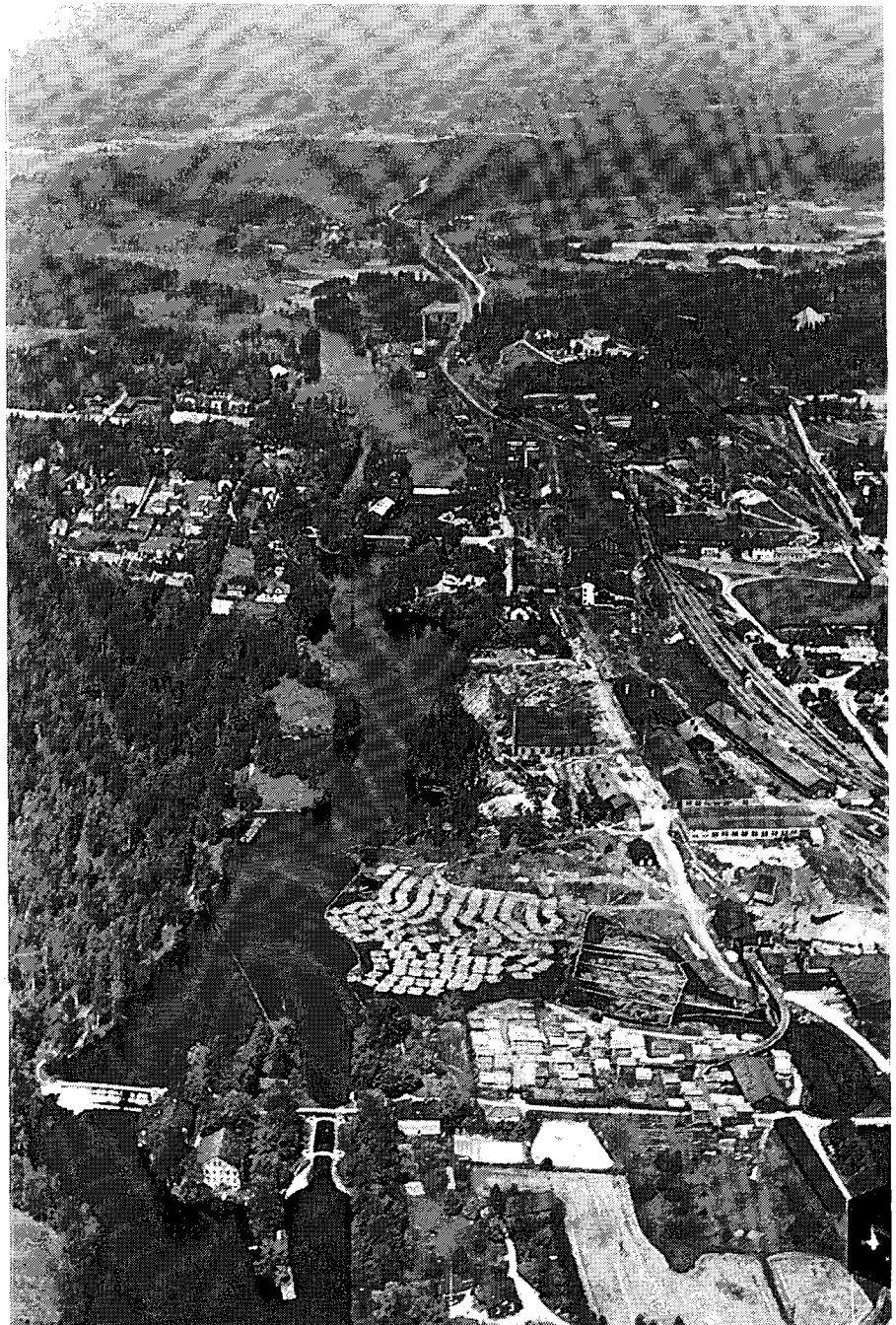
Av Västanfors bruksmiljö kvarstår endast enstaka spår. I Fagersta har brukets utvidgning under slutet av 1800-talet och 1900-talet lett till att hela östra området längs med ån och sjön Kratten kom att tas i anspråk för industriella ändamål. Fagerstasamhället har därför utvidgats öster om brukets produktionsområde. Där finns de karakteristiska inslagen av egnahemsbebyggelse från 1900-talets första hälft och de efterföljande lika karakteristiska flerfamiljshusen. Några äldre arbetarkaserner är också bevarade. På västra sidan ån, inom området med det subjektiva namnet "Andra sidan" har tjänstemannavillorna fått ett enskilt läge i anslutning till Fagersta Bruks herrgård.

Multimmerhyttan vid Engelsbergs Bruk. Hyttan har delar från slutet av 1700-talet men byggdes om till nuvarande utformning under 1870-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Inom *Västervåla socken* har skogsbruk, kolning, hytt drift och hammarsmide varit de dominerande näringarna. Ingen omfattande gruvdrift har förekommit inom socknen. Jordbruket har huvudsakligen begränsats till Åmänningens stränder. Bruken i Engelsberg, Stabäck och Trummelsberg utvecklades till dominerande markägare och arbetsgivare vid sidan av några fristående bergsmanshyttor. Anläggningen och driften av Strömsholms kanal och sedan av järnvägarna kom också att skapa betydande arbetstillfällen vid sidan om de traditionella yrkena. Ängelsberg blev

Kolbäcksdalens dalgång i höjd med Fagersta. Längst upp i bilden kan skönjas fallen vid Semla. I mitten Fagersta Bruks fall vid Holmen. Längst ner på bilden Nedre Uddnäs kraftstation och kanalens sluss. Foto: VLM:s arkiv.

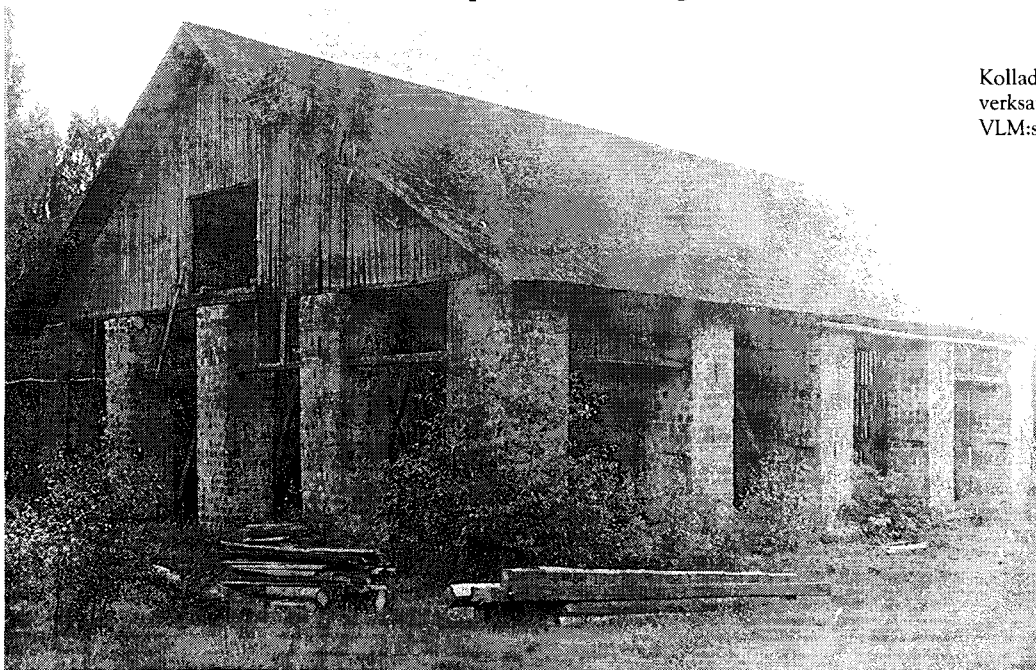
slutstation för en av de tidigaste järnvägslinjerna i landet, Norbergbanan. Vid Ängelsberg förenades därefter flera nya linjer och orten präglades starkt av järnvägens utveckling. Mot slutet av 1800-talet tillkom dessutom ett större sågverk samt oljeraffinaderiet på Oljeön. Under 1940-talet anlades en salpeterfabrik strax väster om bruket och ungefär samtidigt startades en ventilfabrik på brukets område.

Kort om Fagersta industrihistoria

De geografiska och geologiska förhållandena inom kommunen främjade tidigt etableringen av verksamheter i anslutning till järnhanteringen. På flera platser exploaterades sjömalmer. Förindustriella anläggningar bestående av gruvor, hyttor eller hammarsmedjor anlades på många platser. Spår och lämningar från den tidiga järnhanteringsverksamheten är ännu talrika och tydliga. Vid t.ex. Dunshammar, söder om Ängelsberg vid sjön Åmänningen, har en större jämföringsplats från järnåldern varit föremål för arkeologiska undersökningar. Sammanlagt uppgår antalet identifierade bergshistoriska lämningar till 157 inom Västanfors socken och till 61 inom Västervåla socken. Sedan 1200-talet var bergshanteringen reglerad genom privilegier. Malmrika områden delades i administrativa och juridiska distrikt. På så sätt fick Västmanland två järnbergslagsdistrikt; Skinnskatteberg och Norberg. Största delen av nuvarande Fagersta kommun ingick i Norbergs Bergslag.

Sedan 1300-talet har malm brutits i gruvor och öppna brott i de norra delarna av kommunen och i synnerhet runt om hela nuvarande Fagerstaorten. Malmen har bearbetats vid ett flertal hyttor i området. Gruvorna tillhör olika exploateringsperioder, ett antal nedlades men kom vid senare tillfällen att exploateras på nytt igen. Vid exempelvis Bäckgruvan norr om Västanfors påbörjades exploateringen på 1870-talet men driften drabbades av upprepade uppehåll fram till den slutliga nedläggningen på 1950-talet. Vid Svartberget/Hedkärren har malm exploaterats i många gruvor, på vissa platser fram till 1890-talet. Även ådrar av urkalksten har på många platser brutits samtidigt som malmen. Kalkstenen utnyttjades i masugnprocessen samt för framställning av kalk. Del av råmalmen kom också, från och med 1930-talet, att avsättas direkt på export.

Inom kommunen har det förekommit talrika hyttor och hammarsmedjor. Dessa verksamheter har varit beroende i första hand av lämpligt vattentillflöde för driften av utrustningen. De anlades därför i anslutning till forsar, bäckar och åar. På samma platser har vanligen även förekom-

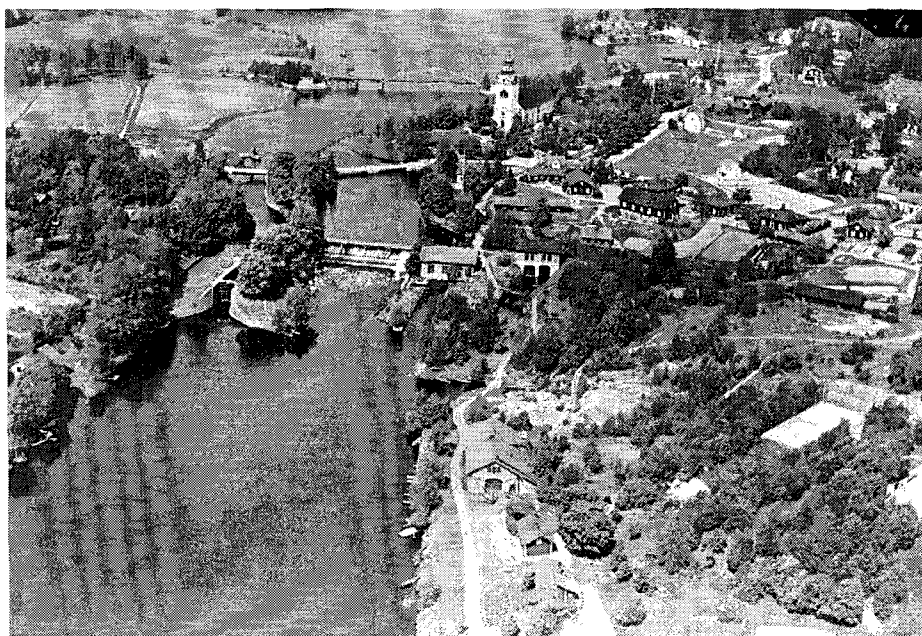
Kolladan vid Trummelsbergs bruk efter verksamhetens nedläggning 1907. Foto: VLM:s arkiv.

mit kvarnar och sågar. I synnerhet har forsarna längs med Kolbäcksån varit attraktiva platser. Järnframställningen bedrevs ursprungligen i bergsmanshyttor. Från och med 1600-talet kom de flesta hyttor och hammare att sakta utvecklas till större bruk, i synnerhet vid Semla, Fagersta, Västanfors, Engelsberg och Trummelsberg.

Semla fick bruksprivilegier 1607 och drevs fram till 1861 då verksamheten nedlades i samband med en omorganisation av Fagersta bruk som sedan 1826 var ensam ägare. I Fagersta övergick bruket till stordrift från och med 1810-talet. Därefter expanderade bruket kraftigt genom anläggningen av nya produktionsenheter, en ständig modernisering av processerna och förvärv av gruvor, skogsegendomar samt andra hyttor och bruk. Västanfors bruk har, som de flesta andra, sina rötter i början på 1600-talet. Inledningsvis bedrevs endast smide men 1748 anlades även en hytta. Under flera perioder hade bruket samma ägare som Fagersta men inte förrän 1873 införlivas Västanfors definitivt med Fagersta Bruk AB. I samband med detta utvecklades smidet men hyttan drevs till 1915.

I kommunens sydliga del vid Trummelsberg, mellan sjöarna Dammen och St. Kedjen, anlades 1622 ett järnbruk med hytta och hammarsmedja. Verksamheten kom från och med 1646 att lyda under Färna bruk. Försämrad konjunktur under 1800-talet ledde till att smidet 1864 flyttades till Killinghammar i Gunnilbo. Tre år senare togs en ny hytta i bruk för leverans av tackjärn till Färna. Kring sekelskiftet fördröjades tackjärnsproduktionen väsentligt, följden blev en slutlig nedläggning 1907. Anläggningen kom sedan att förfalla helt och numera återstår enbart ruiner med undantag av några bostadshus.

Rationaliseringen och den tekniska utvecklingen som inleddes utomlands i början på 1800-talet drabbade den svenska järnframställningen hårt. När bruksdriften dessutom avreglerades kring 1800-talets mitt återstod som lösning kraftiga rationaliseringsåtgärder och en sammanslagning till bärkraftiga och större enheter. På 1870-talet hade verksamheterna vid Semla, Fagersta och Västanfors sammanförts till ett enda bolag, Fagersta Bruks AB, som så småningom även inköpte en rad företag utan-

Västanfors år 1941. Nedanför kyrkan syns kraftstationerna, fallet och kanalens slussverk. Foto: VLM:s arkiv.

för kommunens gränser. Vid Engelsberg pågick dock driften i full skala fram till 1890 då smidet lades ned, men hyttan kunde drivas fram till 1919. På grund av första världskriget återupptogs också smidet under några år.

En verksamhet av traditionell och småskalig karaktär jämfört med ståljättarna på orten var Västanfors Smidesfabrik. Företaget grundades 1918 och expanderade snabbt. Tillverkningen baserades på pressning eller smide av järn och plåt. Företaget fick många efterträdare i de små metall- och plåtverkstäderna som blev vanliga på många platser.

Vid sidan om järnindustrin har skogsbruket och träindustrin varit de andra dominerande näringarna i denna länsdel. Skogen spelade först en stor roll som vedförråd för framställning av träkol till järnbruken. Från och med 1800-talet fick produktionen av timmer liksom sågverksamheten en tilltagande betydelse. Det är dock under 1900-talets första decennier som virkeshanteringens fick industriella former. En träindustri som kom att få stor betydelse grundades 1917 i Västanfors. Hedins träföretag utvecklades under åren från ett enkelt hyvleri till sågverk, lådfabrik och ett av de största och modernaste hyvlerierna i landet. Så småningom kom bolaget att köpa in eller arrendera ett stort antal skogsegendomar, sågverk och bruk runt om i landet. Hedins bolag drev även under andra världskriget gruvfältet i Meling som låg i närheten av hyvleriet. Av företaget kvarstår ännu brädgård och byggvaruhandel, de producerande enheterna finns numera utanför kommunen.

Även vid *Åvestbo*, strax söder om *Fagersta/Västanfors*, anlades 1928 ett sågverk (numera Karl Segerström AB). Ursprungligen var verksamheten av blygsam karaktär men utvecklades med åren till en industriell anläggning. Från cirkelsåg övergick man 1931 till ramsågar, några år senare tillkom hyvleri och 1940 påbörjades även framställning av träkol för Avesta Bruks räkning. Därefter har anläggningen genomgått löpande moderniseringar av utrustning, bl.a. har en större torkanläggning tillkommit, öster om det ursprungliga sågverket i anslutning till riksväg 66. I närheten av nuvarande sågverk fanns även en äldre anläggning med såg och kvarn. Sågen uppfördes på 1840-talet och kvarnen 1908.

I Ängelsberg söder om bruket anlades strax före sekelskiftet 1900 ett större ångdrivet sågverk, Barken Sågverk AB som senare övergick till Avesta Jernverk AB. Av anläggningen som nedlades 1952 återstår endast maskinhuset samt arbetar- och förvaltarbostad. Av de mindre verksamheterna med anknytning till trävarubranschen kan nämnas Västanfors snickerifabrik. Verkstaden startades 1920 i en lokal som låg mitt emot Centralhotellet. Verksamheten flyttades senare till Kristianbergsgatan 5 (numera Lastbilscentralen). Produktionen var inriktad på byggnadssnickerier och inredningar. Företaget var verksamt fram till 1965.

Anläggningen på Oljeön uppfördes på 1870-talet. Raffinaderiet är världens äldsta i sitt slag. Bild: VLM:s arkiv.

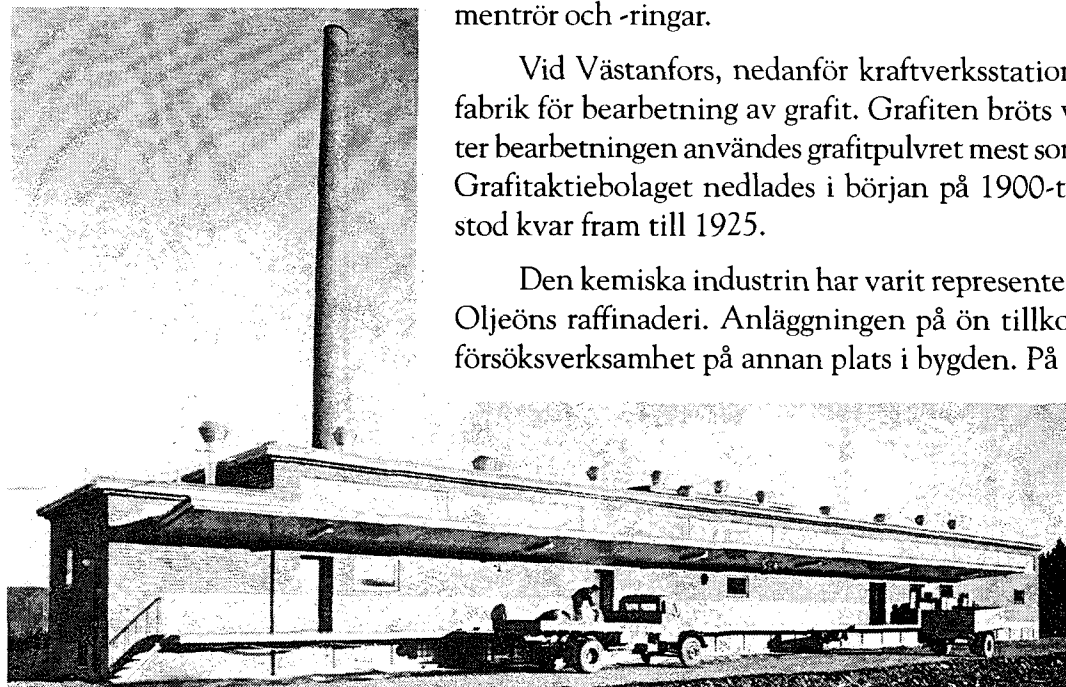

Till råvaruindustrins grupp kan tillföras cementvarufabriken vid Hedkärra, strax sydväst om Västanfors, som grundades 1923 och drivs än i dag. Tillverkningen har omfattat bl.a. cementtegel, lättbetongssten, cementrör och -ringar.

Vid Västanfors, nedanför kraftverksstationerna, anlades 1892 en fabrik för bearbetning av grafit. Grafiten bröts vid Halvarsbening, efter bearbetningen användes grafitpulvret mest som tillsats i tjära. Svenska Grafitaktiebolaget nedlades i början på 1900-talet men anläggningen stod kvar fram till 1925.

Den kemiska industrin har varit representerad i Ängelsberg genom Oljeöns raffinaderi. Anläggningen på ön tillkom 1875 efter några års försöksverksamhet på annan plats i bygden. På Oljeön tillverkades lys-

fotogen, maskin- och smörjoljor, paraffin, lädersmörja m.m. Raffineringen upphörde 1902 men tillverkningen av vissa produkter bedrevs fram till 1927. Öster om Engelsbergs bruk,

Västanfors nya mejeri uppfördes 1957 i samband med flytten från Västanfors samhälle till Säteriets område. FOTO: VLM:s samlingar.

intill järnvägsspåret, uppfördes 1946 även en salpeterfabrik, som drevs av Norsk Hydro. Salpetersyran fraktades med tankvagnar till fabriken som ligger i anslutning till järnvägen. Tillverkningen avvecklades 1986 och anläggningen har sedan dess förfallit helt.

Vid sidan av de dominerande näringarna inom järn- och träindustrin har även förekommit ett antal mindre livsmedelsföretag i Fagersta och Västanfors.

Ett första bryggeri, Melings Bryggeri grundades 1882. Verksamheten pågick i liten skala fram till 1903 då nya ändamålsenliga byggnader uppfördes. Anläggningen utökades 1907 med en läskedrycksfabrik. Sakta har därefter företaget utvecklats och moderniserats. Trots kriserna inom branschen överlevde och expanderade verksamheten. Melings Bryggeri är numera ett av de tiotal små bryggerier som består i landet.

Ytterligare ett bryggeri har varit verksamt på orten. År 1890 grundades Västanfors Allmänna Bryggeri. Detta företag utvecklades parallellt med det konkurrerande Melings bryggeri. Verksamheten utvecklades även där till läskedryckstillverkning. År 1938 uppfördes nya lokaler och anläggningen blev ett av de modernaste små bryggerierna på landsbygden. Företaget avvecklades på 1950-talet och av anläggningen återstår endast läskfabrikens byggnad, vid Bergslagsvägen.

Industrialiseringen av livsmedelsproduktionen utsträckte sig också till anläggandet av moderna mejerier. År 1936 uppförde Västanfors Andelsmejeriförening en ny och ändamålsenlig mejeribygnad vid Malmvägen i Västanfors. Rörelsen övertogs 1941 av Mjölkccentralen. Verksamheten i Västanfors organiserades därefter till centralanläggning för ett stort upptagningsområde som sträckte sig till Norbergs och Skinnskattebergs kommuner. Utvidgningen av verksamheten medförde att en ny

anläggning uppfördes 1957 vid Lövparksvägen, på nuvarande industriområdet "Säteriet". Rationaliseringar hann också i kapp Västanfors mejeri som nedlades på 1970-talet. Byggnaden återanvänds numera av avfallsföretaget Ragn-Sells AB som maskindepå och lokalkontor.

Västanfors fick också med tiden ett större slakteri, Ahlströms Slakterifabrik, vars verksamhet inleddes i blygsam skala på 1890-talet. En första fabriksbyggnad uppfördes 1912 och 1938 tillbyggdes och moderniserades anläggningen. Slakteriet övertogs 1947 av Konsum men verksamheten avvecklades 1957.

Inom det nuvarande industriområdet "Säteriet" i Västanfors anlades 1947-48 en konfektionsfabrik, "Viskafors konfektionsfabrik" som tillverkade regnkläder och därför kom att kallas för "gummifabriken". Företaget övertogs senare av Melkas Kläder som var verksam fram till 1969.

Tekniska infrastrukturer

Vägförbindelser

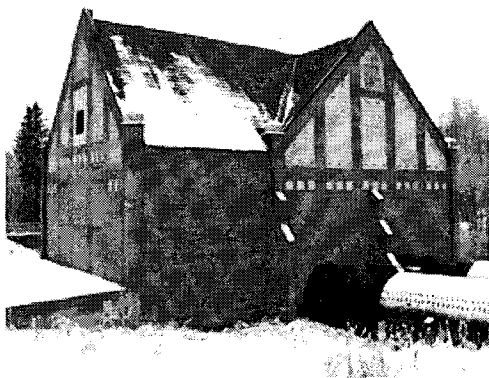
Vägförbindelserna genom kommunen har av naturliga skäl följt Kolbäcksåns dalgång och dess sammanhängande sjösystem. Vägarna sträcker sig i en diagonalt nordsydlig riktning från mälarområdet, med Kolbäck i söder, till Smedjebacken i norr. Andra nordsydliga vägförbindelser sträcker sig från Fagersta i norr till Skinnskatteberg och Köping i söder.

Kanal

Som andra kommuner längs med Kolbäcksåns berörs Fagersta av Strömsholms kanal. Med invigningen av kanalen 1795 fick bruken avgörande utvecklingsmöjligheter tack vare starkt förbättrade transportlösningar för sina råvaror och förädlade produkter. Kanalen utnyttjar ån samt sjösystemen norr och söder om Fagersta-Västanfors. Som på andra

Semla gamla bruksområde år 1941. Till vänster kanalens slussverk, i mitten gamla kraftstationens avrinningskanal. Till höger fallet och Semla nya kraftstation. Foto: VLM:s arkiv.

Semla nya kraftstation uppfördes 1910 och blev den tredje anläggningen på platsen. Foto: J-P Darphin, VLM.

platser kom kanalen att kräva slussverk i höjd med vattensystemets forsar och fall. På samma platser fanns sedan länge, kvarnar, sågar och brukens vattendrivna anläggningar. Slussbyggnationen kom därför att medföra en hel del ändringar i de befintliga strukturerna.

Vid Semla grävdes en kanal med tre slussar väster om strömmen vilket tvingade fram rivningen av stora delar av Ulvsbo hytta. Vid Fagersta anlades kanal och slussverk mellan hammarsmedjan och herrgården. Ytterligare ett slussverk krävdes längre söder ut vid Uddnäs. Vid Västanfors krävdes uppförandet av en ny damm, rivning av brukets hytta samt flyttning av smedjan, kvarnen och sågen. De stora ingreppen i de befintliga miljöerna ledde samtidigt till förändringar i produktionsstrukturerna.

Även andra industrier än järnbruken kom att dra fördel av kanalsjöfarten. Sågverken exempelvis kom att utnyttja kanalen för flottning av timmer och transport av virke. Till oljefabriken i Engelsberg kunde båtar frakta råolja och medtaga förädlade produkter i retur.

Mellan 1840- och 1860-talen ombyggdes kanalen. Vissa sträckor ändrades och slussverken moderniserades. Trots dessa förbättringar hade kanalen mot slutet av 1800-talet redan förlorat mycket av sin betydelse. Orsaken var de nya järnvägarnas tilltagande konkurrens. Utöver slussverken finns även slussvaktarbostäder bevarade vid Västanfors och vid Semla.

Järnväg

En ständig förbättring och effektivisering av transportsystemen var avgörande för industrierna anlagda längs med Kolbäcksåns dalgång samt i de norra delarna av Bergslagen. Strömsholms kanal intog länge en central plats i de tekniska infrastrukturerna. Kanalfrakterna hade dock sina begränsningar då sjöfarten hindrades bl.a. under vinterperioden. Med utbyggnaden av ett järnvägsnät under 1800-talets andra hälft öppnades nya förutsättningar för industrin.

Redan 1856 fick Ängelsberg sin första järnvägsförbindelse, genom linjen Ängelsberg-Norberg. Norbergsbanan var mycket viktig för malmförsörjningen till hyttan vid Engelsbergs bruk. Linjen förlängdes 1871 från Norberg till Kärrgruvan. År 1876 invigdes Stockholm-Wästerås-Bergslagens Järnväg (SWB) som omfattade ett flertal linjer. Från Tillberga gick ett spår, via Skultuna och Ramnäs, till Ängelsberg som var slutstation. Samtidigt övertog SWB, genom arrende, Norbergs Järnväg (Ängelsberg-Norberg) som slutligen inköptes 1921.

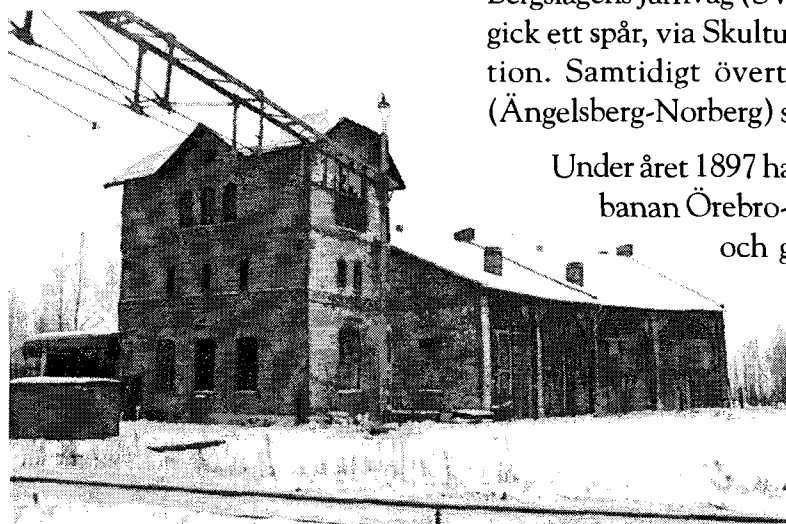
Under året 1897 hade riksdagen beslutat om genomförandet av statsbanan Örebro-Fagersta-Krylbo. Banan blev klar till sekelskiftet och genom denna järnvägslinje fick Västanfors och Fagersta sin första järnvägsförbindelse. Samtidigt uppfördes Västanfors järnvägsstation.

Vid sekelskiftet 1900 anlades också en förbindelse mellan Ängelsberg och Ludvika, via Västanfor och Fagersta. I samband med detta tillkom stationen Fagersta Norra. Endast några år

Skeppmoras banvaksstuga är representativ för de mindre tjänstebostäder som tillkom i anslutning till järnvägens anläggning. Foto: VLM:s arkiv.

Ängelsbergs lokstall tillhör en numera sällsynt och hotad byggnadskategori. Foto: J-P Darphin, VLM.

senare anlades sträckan Ängelsberg-Krylbo-Vansbro som kunde invigas 1903.

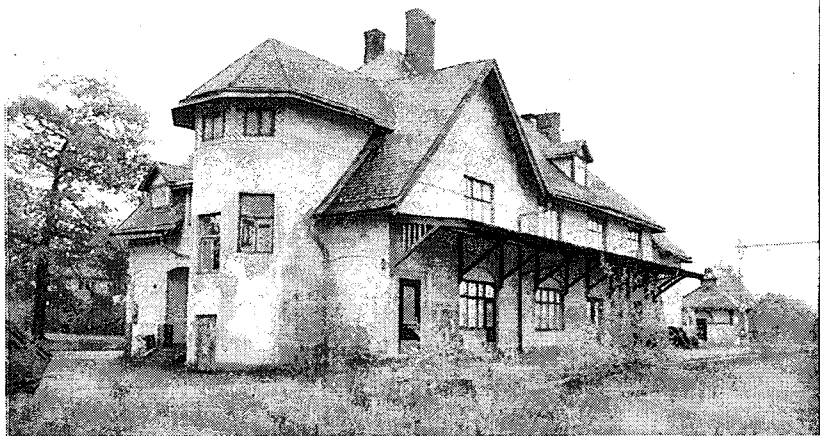
Järnvägen främjade även bildandet av stationssamhällen, i synnerhet på platser där flera linjer förenades. Mönstret blev särskilt påtagligt vid Västanfors och Ängelsberg. Inom kommunen är de flesta banbyggnaderna och delvis även stationsmiljöerna ännu bevarade. Flera av anläggningarna har påkostade och representativa byggnader ritade av kända arkitekter. Detta gäller inte minst stationerna vid Fagersta Norra, Västanfors och Ängelsberg. I Ängelsberg kvarstår också lokstall, pumphus med vattentorn samt flera arbetarbostäder. Banvaktsstugor med uthus finns ännu kvar bl.a. vid Sundbyberg och Skeppmora, vid Dagarn är stationsbyggnaden bevarad. De bestående bansträckor som berör kommunen är Kolbäck-Ludvika via Ängelsberg och Fagersta (Västanfors), Ängelsberg-Snyten samt Gävle-Fagersta-Örebro.

Tekniska verk/kraftverk

Fallen i Kolbäcksån hade länge utnyttjats för driften av smedjor, kvarnar och såg. Genombrottet inom den elektrotekniska industrin ledde kring sekelskiftet till uppförandet av de första vattendrivna elkraftstationerna. Med elektrifieringen av industrierna tilltog elbehovet kraftigt och ett stort antal kraftverk uppfördes under perioden. Inom kommunen är det främst Fagersta Bruk som initierat, uppfört och drivit kraftstationer.

Av sammanlagt åtta befintliga kraftverk inom kommunen är fem stationer äldre anläggningar som bevarats helt eller delvis. De äldre kraftverken är från norr till söder: Semla II-III, Övre Uddnäs (inom Fagersta bruksområde) samt Västanfors I-II. Flera av dessa stationer är dock nedlagda (Semla II, Fagersta Bruks gamla kraftverk inom bruket, samt Västanfors I). Inom bruksområdet finns en ny kraftstation från 1988, mitt emot den gamla på åns östra sida. Söder om denna kraftstation, vid nedre Uddnäs, finns ytterligare ett kraftverk som uppfördes 1988 för att ersätta en äldre kraftstation som revs 1973. Kraftstationerna och dammverken längs med Kolbäcksån avspeglar utvecklingen inom kraft- och elproduktionen. De vittnar även om förändringarna som genomförts i åns och i industriernas fysiska miljö.

Bland de äldsta bevarade kraftverksstationerna kan nämnas Turbinhuset (uppfördes på 1890-talet inom bruket), Västanfors första station från 1900 och Semla andra station från 1902 (Semla II). Semla första station (Semla I) uppfördes 1897 men revs redan 1909 i samband med uppförandet på samma plats av Semla III. Västanfors gamla kraftstation är nedlagd men har bevarats i sin helhet med ursprunglig utrustning, anläggningen är numera museum. Även Semla II:s byggnad från 1902 har

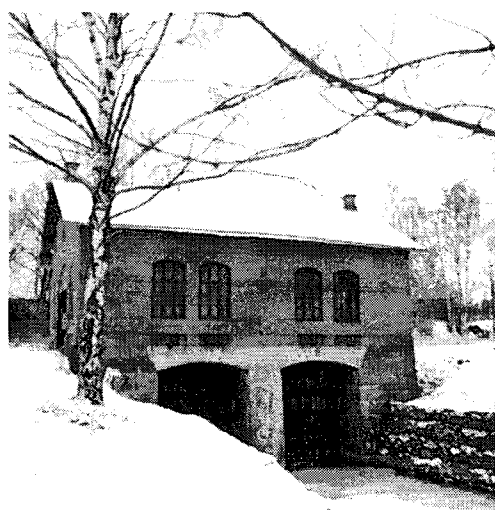

Fagersta Norra station uppfördes i samband med invigingen år 1900 av förbindelsen mellan Norberg och Ludvika. Byggnaden är ritad av Folke Zettervall. Foto: J-P Darphin, VLM.

Västanfors nuvarande station invigdes 1900 då platsen blev en viktig knutpunkt för flera järnvägslinjer. Även denna station är ritad av Folke Zettervall. Foto: J-P Darphin, VLM.

Västanfors gamla kraftstation uppfördes år 1900. Den drevs fram till 1949 då en ny anläggning uppfördes intill. Foto: J-P Darphin, VLM.

bevarats. Elproduktionen överfördes dock redan 1910 till ett större och effektivare kraftverk som anlades några hundra meter nedanför det befintliga dammverket. Tillförseln av vatten till den nya anläggningen, Semla III, löstes genom matningsrör anslutna till dammverket.

Rivna anläggningar

Semla Bruk (Ulvsbo hytta) revs till största del i samband med anläggandet av Strömsholms kanal. Endast några äldre bostadslängor är bevarade.

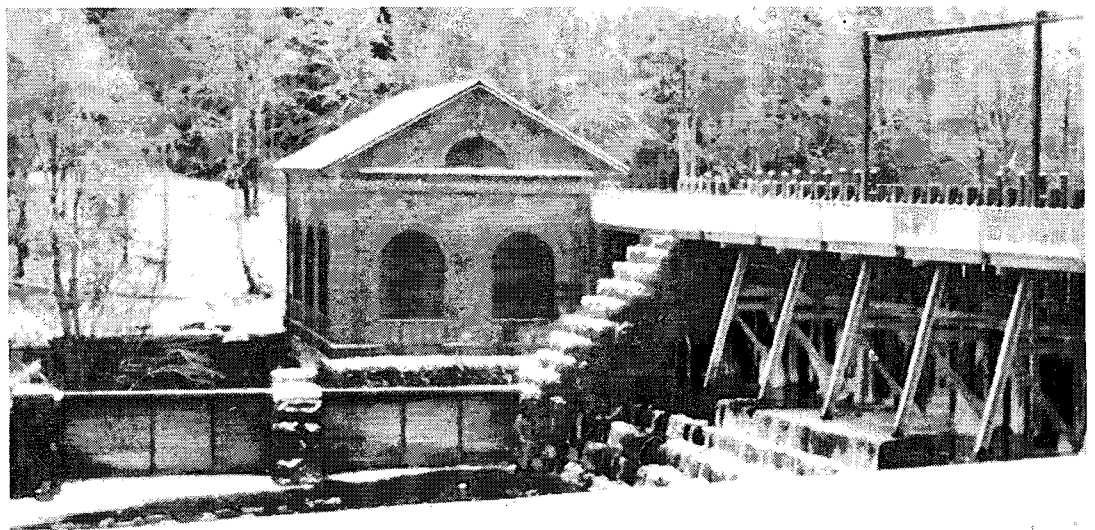
Semla kraftverk. Semla första kraftstation från 1897 revs redan 1909 för att lämna plats åt en ny byggnad. Därefter förnyades anläggningen i flera etapper. *Maskinistbostaden* revs på 1980-talet i samband med arbeten på dammverket. Byggnaden från 1905 var ett representativt inslag som förekom vid de större kraftverken. Generellt är ytterst få av personalbostäderna som tillhörde kraftverksanläggningarna bevarade.

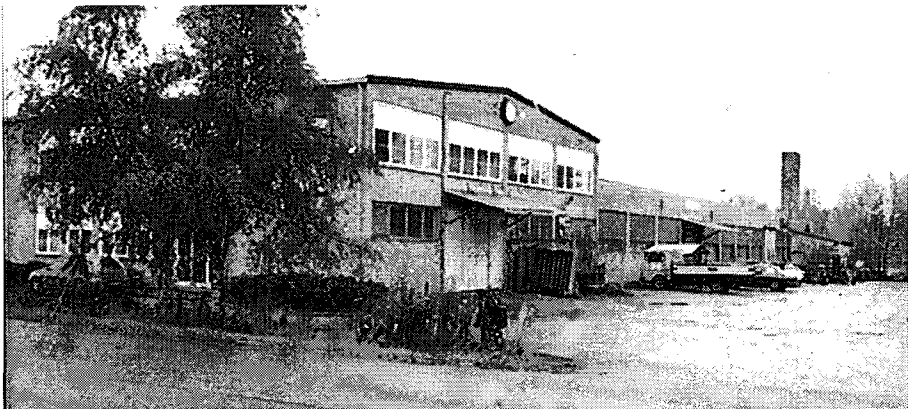
Fagersta. Utvidgningen, utvecklingen och moderniseringen av *Fagersta Bruk* har under seklen och särskilt efter 1800-talets mitt krävt stora förändringar i den fysiska miljön och i brukets tekniska strukturer. Många byggnader har rivits, andra har genomgått om- och tillbyggnader medan nya har tillkommit. En stor del av byggnaderna står numera utan användning och nya rivningar är att vänta.

Västanfors. Kanalens anläggande under 1780- och 90-talen krävde stora ingrepp i miljön kring Västanfors fall. En ny damm tillkom, brukets hytta revs medan smedja, kvarn och såg flyttades till nya platser. Grafittfabriken som 1892 anlades på området revs 1925. I själva Västanfors har även *mejeriet*, *slakteriet* och *Västanfors Allmänna Bryggeri* (med undantag för läskfabrikens byggnad) rivits.

Ängelsberg. Av *sågverket* som låg på udden sydväst om bruket återstår endast maskinhuset samt arbetar- och förvaltarbostad. Anläggningen på *Oljeön* består av ett flertal tekniska byggnader och en tjänstebostad. En rad byggnader som hörde till fabriksanläggningen är dock rivna. Väster om Engelsbergs bruk, i anslutning till järnvägsspåret, ligger en f.d. *salpetersyrafabrik* som under de senaste åren förfallit helt.

Semla "gamla" kraftstation som uppfördes 1902 tillsammans med dammen ersatte en äldre anläggning från 1897. Semla fick ytterligare en ny station 1910. Foto: J-P Darphin,

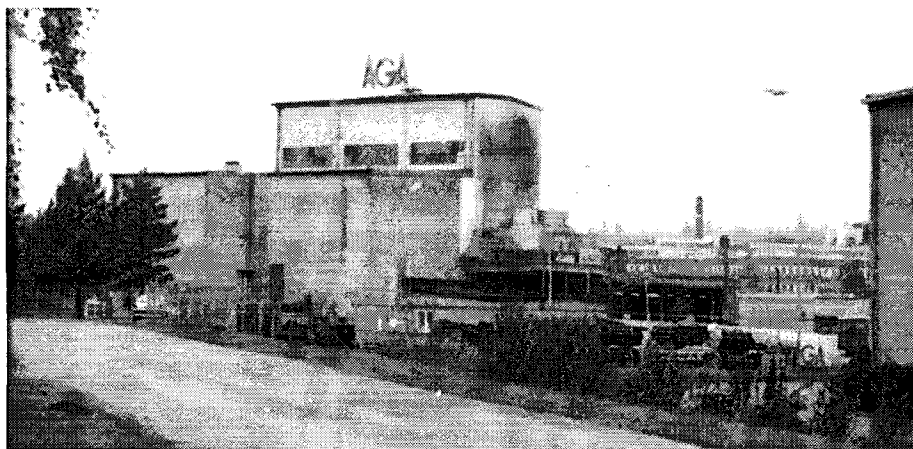

F.d. Viskafors konfektfabrik i Västanfors uppfördes 1948 för tillverkning av regnkläder. Några år senare övertogs anläggningen av klädtillverkaren Melka. Produktionen pågick fram till 1969. Foto: J-P Darphin, VLM:

Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)

Fagersta och Västanfors samhällen har tidigare dominerats helt av *Fagersta Bruk*. Bolaget kom från och med 1870-talet att även köpa in många andra verksamheter. I Fagersta Brukskoncern ingick också gruvor och bruk i andra delar av länet och landet. En följd av sammanslagningarna blev att många produktionsenheter därefter bortrationaliserades. Med åren blev företaget världsledande inom vissa områden som t.ex. tillverkning av hårdmetall och bergborrar. När den senaste stålkrisen inträffade i början på 1970-talet hade bolaget ca 4000 anställda enbart i Fagersta. Sedan dess har sysselsättningen minskat stadigt. Fortsatta problem i branschen har i Fagersta som vid många andra platser lett till att gruvbrytning, hyttor och stålverk i efterhand blivit nedlagda. På 1980-talet övertogs Fagersta AB:s verksamhet av flera specialiserade företag. Ett av dessa är *Fagersta Stainless* som tillverkar dragen rostfri valstråd, verksamheten sysselsätter ca 400 personer. Svetsade rostfria rör tillverkas av Avesta *Sandvik Tube AB* som har ca 200 anställda. Båda företagen är världsledande på sina områden. Ortens största företag, med ca 1000 anställda, är *Seco Tools*. Tillverkningen omfattar hårdmetallverktyg för skärning. En arvtägare till bruket är också *Uniroc* som med ca 400 anställda tillverkar borrarverktyg.

Omvandlingen av järn- och stålindustrin har medfört nedläggningar och rationaliseringar men även tillkomsten av nya företag och en differentiering av näringsverksamheten. Ett flertal stora, medelstora och små företag är numera samlade inom industriområdet "Säteriet", där några

AGA:s anläggning i Fagersta tillkom under början av 1950-talet. Den är representativ för gastillverkarens medelstora anläggningar runt om i landet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Ovan. Västanfors gamla kraftstation 1990, inför renoveringen. Foto: VLM:s arkiv.

Ovan till höger. Maskinhuset är den enda byggnad som återstår från den omfattande såg rörelsen som drevs i anslutning till Engelsbergs Bruk. Foto: J-P Darphin, VLM.

industrier anlades redan under slutet av 1940-talet och i början på 1950-talet. Bland dessa fanns *AGA:s anläggning*, ett modernt mejeri som ersatte anläggningen i Västanfors och en konfektionsfabrik, *Viskafors konfektionsfabrik* som tillverkade regnkläder. Mejeriet och konfektionsfabriken rymmer numera andra företag, bl.a. *Ragn-Sells* och *Fagersta Klensmide*. *AGA:s anläggning* som startades 1951 är ännu i drift. *AGA:s* lokalisering till Fagersta har troligen samband med järnverkets och metallindustriernas verksamhet, då bl.a. syrgas, kväve och argon utnyttjas i metallurgiska processer.

Mekaniska verkstäder samt plåt- och metallindustrier representeras genom ett flertal mindre och medelstora företag, de flesta lokaliserade till Fagersta/Västanfors. Bland de mest betydande kan nämnas *ABB Teknikservice*, *Samhall Aros AB* och *Sandberg & Söner Mekaniska Verkstad*. Utanför tätorten, i anslutning till Engelsbergs bruk, kvarstår en mekanisk verkstad, *AB Engelsbergs Ventiler*, som numera tillverkar rostfria ventiler. Produktionen av ventiler och rostfria kärl inleddes 1941 under först Avesta Jernverk och sedan Kolmården. Företaget är fristående sedan 1992. Tillverkningen bedrivs i en byggnad som tidigare användes som lancashiresmedja och valsverk. En annan mindre mekanisk verkstad av yngre datum, *Grantek AB*, finns vid Åvestbo.

Råvarubranschen representeras av verksamheten vid *AB Hedkärrens Cementfabrik*. Företaget tillverkar betongvaror sedan 1923 samt exploaterar och levererar grus. Grustag exploateras i trakten av Åvestbo/Hedkärrens. Av den anrika gruvindustrin återstår endast en blygsammare verksamhetsform, återvinningen av mineraler och metaller från olika avfallsupplag. Vid nedlagda Rudgruvans anläggning i Semla bedriver *Mineral & Metals Recovering Mireco AB* återvinning av restprodukter för bl.a. tillverkning av eldfasta massor.

Av den tidigare omfattande trävarubranschen återstår *Åvestbo sågverk* (f.d. Karl Segerström AB) som utökats och moderniserats kraftigt sedan verksamheten startades 1928. Till företaget hör även en anläggning som är förlagd öster om det ursprungliga sågverket. Av Hedins en gång omfattande verksamheter och träindustrier kvarstår inom kommunen endast två företag. I Västanfors bedrivs handel med byggvaror (*Hedin-Västanfors AB*). I Fagersta finns också kontoren för förvaltning av skog samt trävarurörelsen (*Karl Hedin AB*).

Livsmedelsindustrierna i Västanfors som utvecklades under början av 1900-talet har med tiden avvecklats under en hårdnande konkurrens

som följdes av rationaliseringar i verksamheterna. Ett undantag är *Melings Bryggeri* i Västanfors som grundades redan 1882. Därefter har företaget sakta utvecklats och moderniserats. Trots kriserna inom branschen överlevde och expanderade verksamheten. Melings Bryggeri är numera ett av de tiotal små bryggerier och läskedrycksfabriker som ännu drivs i landet.

Livsmedelsindustrin har även fått en förnyelse genom företaget *Bake OFF AB* i Fagersta, som är inriktat på produktion och försäljning av frysta konditorivaror. Verksamheten sysselsätter ca 90 anställda.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

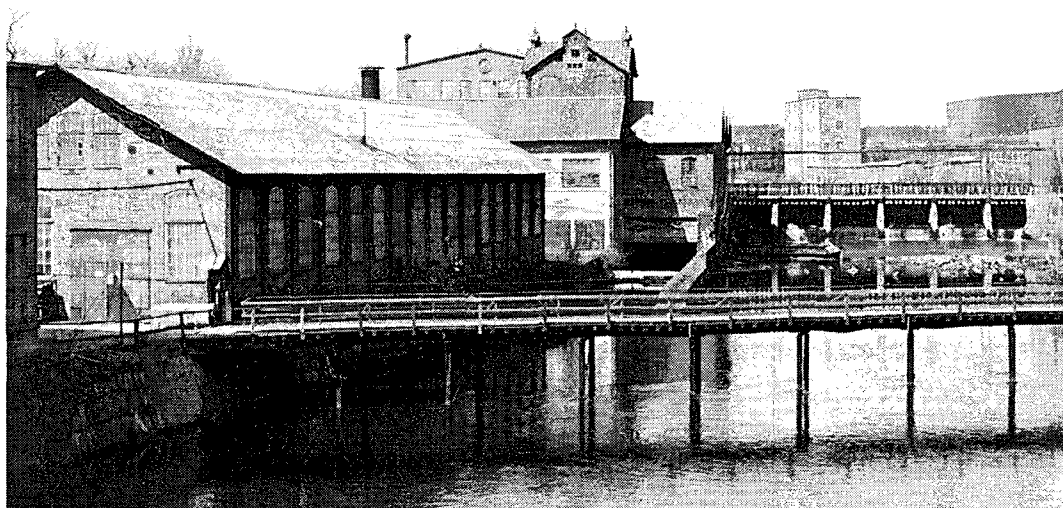
F.d. Viskafors och Melkas konfektionsfabrik. (Hantverkaren 17). Avseende företagets historia och verksamhet samt fabriksbyggnaderna. Anläggningen uppfördes 1947-48 för tillverkning av regnkläder. Kläder producerades fram till 1969. Intressant exempel på fabriksbyggnader för konfektionsindustri (j.fr. Arboga & Surahammar). Ännu välbevarade byggnader med renodlad och hittills föga uppmärksammas industriarkitektur från sent 40-tal. Lokalerna rymmer numera bl.a. ett smidesföretag.

Trummelsbergs bruk (Djupnäs 1:3 m.fl.). Avseende underlag till program för ruinvård och naturvård samt till skyltning och informationssystem inom området. Även en fördjupad dokumentation av ruinerna, bl.a. uppmätningar, fotografering och arkivundersökningar bedöms vara motiverad.

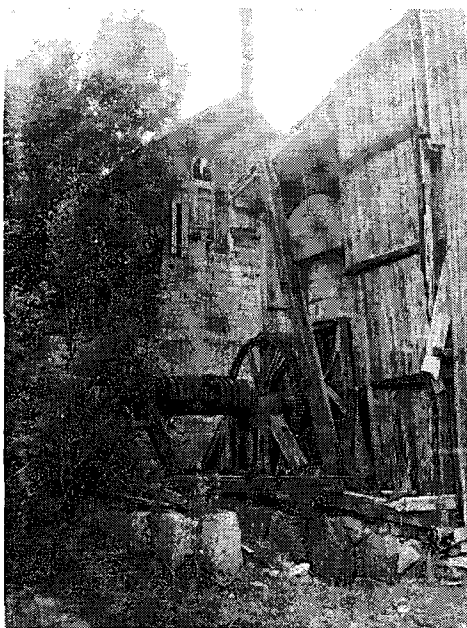
Västanfors Mejeri (Stavan 6). Anläggningen uppförd i början av 1950-talet, då mejeriföretaget flyttade sin verksamhet från föråldrade lokaler i själva Västanfors. Anläggningen är representativ för 50-talets industriarkitektur och är även ett exempel på de första renodlade industriella mejerierna. Dokumentationen motiveras av den begränsade kunskapen om 1950-talets industriarkitektur. Bör också aktualiseras inför ändring av funktion samt ombyggnad.

AGA:s anläggning (Hantverkaren 13-15). Representativt för 50-talets industriarkitektur och karakteristiskt för AGA: s specialiserade gaskemiska produktionsenheter. Bör jämföras med andra enheter inom AGA-koncernen. AGA: s anläggning i Fagersta har samband med järn-

Fagersta Bruks gamla kraftstation, det s.k. "Turbinhuset" uppfördes 1892. Elmotorer och linor överförde kraften till götvalsverket på andra sidan ån. Foto: VLM:s arkiv.

Ovan. En ny ångdriven hytta uppfördes 1866 vid Trummelsbergs bruk. Verksamheten pågick fram till 1906 då anläggningen övergavs. Numera återstår endast spår och ruiner efter den forna verksamheten. Foto: VLM:s arkiv.

verkets verksamhet då bl.a. syrgas, kväve och argon utnyttjas i metallurgiska processer.

Ängelsberg. Engelsbergs bruk inkluderat maskinhuset till sågverket, Ängelsbergs järnvägsstation med tillhörande byggnader. Avser gränsdragningar beträffande riksintresseområde, världsarvets skyddsområde samt underlag för skyddsföreskrifter beträffande anläggningar och miljöer.

Del av *Fagersta Bruks* industriområde. Fagersta Bruks första kraftstation, "Turbinhuset". *Semla gamla och nya samt Västanfors gamla och nya* kraftstationer. Avser gränsdragningar för skyddsområde samt underlag för skyddsföreskrifter beträffande anläggningar och miljöer.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Sandok

AB Engelsbergs Ventiler. Företaget är ett representativt exempel på ett mindre mekaniskt företag lokaliserat på landsbygden (bygdens enda industri). Företaget är inrymt i en äldre smedja från 1917 som tillhörde Engelsbergs bruk. Företaget grundades av Avesta Jernverk för tillverknings av specialiserade komponenter, bl.a. rostfria ventiler, som kompletterade koncernens sortiment. Småskalighet och hög specialisering har skapat en bas som möjliggjort en fortsatt verksamhet trots stora strukturförändringar i branschen.

Av estetisk betydelse för miljön

Västanfors järnvägsstation (Centralen 1).

Fagersta järnvägsstation med tillhörande byggnader (Fagersta 3:3).

Nedan. Byggnaderna efter raffinaderiverksamheten på Oljeön, som inleddes 1875, utgör ett unikt industriminne. Foto: VLM:s arkiv.

Del av Fagersta Bruks industriområde (Fagersta 3:3 m.fl.). Enligt fördjupad undersökning.

Fagersta Bruks första kraftstation "Turbinhuset från 1892" (Fagersta 3:3).

Semla gamla och nya kraftverksstationer. (Fagersta 11: 5).

Västanfors gamla och nya kraftverksstationer (Västanfors 1:4 1/2).

Ängelsbergs järnvägsstation med tillhörande byggnader (Stabäck 2:21 m.fl.). Stationsbyggnad med uthus, vattentorn, lokstall, första stationsbyggnad, tjänstebostäder m.m.

Engelsbergs bruk (Ängelsberg 1:4). Avser den sammanhängande miljön. Inkluderar AB Engelsbergs Ventiler (Ängelsberg 1: 19). fd. smedja och valsverk från 1917 i anslutning till bruket. Numera mekanisk verkstad och ventilfabrik. Oljeön med bevarade byggander och tekniska strukturer (Stabäck 2:2). Lämningar efter brukets sågverk, Maskinhuset till sågverket (Ängelsberg 11: 1 1/2).

Av betydande historiskt värde

Stations- och järnvägsmiljöer: *Västanfors järnvägsstation ; Fagersta järnvägsstation med tillhörande byggnader ; Ängelsbergs järnvägsstation med tillhörande byggnader; Dagarns station med uthus; Sundbybergs f.d. banvaktsstuga med fähus, bodar och tvättstuga; Skeppmora banvaktsstuga med uthus.*

Kraftverksstationer: *Semla gamla och nya kraftverksstationer; Västanfors gamla och nya kraftverksstationer (Västanfors gamla station har bevarat sin ursprungliga utrustning och är numera museum); Fagersta Bruks första kraftstation "Turbinhuset" från 1892.*

Del av Fagersta Bruks anläggning i början på 1900-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Översikt över Fagersta Bruks anläggning i början på 1940-talet. I bildens nedre del "Andra sidan", brukets bostadsområde för högre tjänstemän. I bildens mitt Holmen med bl.a. gamla turbinhuset och sågbladsverkstäderna. Foto: VLM:s arkiv.

Del av Fagersta Bruks industriområde. Enligt redovisning i den fördjupade undersökningen.

Trummelsbergs bruk. Bevarade delar och strukturer från bruket. Inkluderar bl.a. ruiner eller spår av hyttor, rostugnar, hammare, kolhus, slaggarvarp, hästvandring, vattenrännor, hjulgrav samt enstaka byggnader, bl.a. herrgårdsbyggnad och arbetarbostäder. Delar av strukturerna skyddas som fast fornlämning.

Engelsbergs bruks anläggning och sammanhängande miljö. Inkluderat f.d. smedja och valsverk, numera Engelsberg Ventiler AB.

Oljeön. Anläggningen på Oljeön är världens äldsta bevarade oljeraffinaderi.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Strömsholms kanal med bl.a. slussverk i Västanfors, Fagersta, Semla och Uddnäs samt tillhörande byggnader. Byggnadsminne 1990. Kanalområdena berörs även av riksintresseområdet K 7.

Semla Bruk berörs delvis av Strömsholms kanal samt av kraftstationerna Semla I och II. Några arbetarbostäder är bevarade. Området är upptaget i Kommunens KMV-program. Berörs av riksintresseområdet K 7a.

Ängelsberg-Oljeön. F.d. oljefabrik. Byggnadsminne 1972. Berörs av bevarandeariktad detaljplan. Berörs av riksintresseområdet K 7i

Engelsbergs bruk. Byggnadsminne 1974, upptaget på världsarvslistan (1993). Berörs av bevarandeariktad detaljplan. Berörs av riksintresseområdet K 7i.

Dunshammar. Förhistorisk järnframställningsplats. Anläggningen skyddas enligt KML. Området berörs även av en bevarandeariktad detalj-

plan och är upptaget i kommunens KMV-program. Berörs av riksintresseområdet K 7j.

Trummelsbergs järnbruksruin. Del av anläggningen skyddas enligt KML.

Svartberget/Hedkärra med gruvor, kalkbrott och kalkugn. Delar av området skyddas som naturreservat. Lämningar från järn- och kalkframställningen skyddas enligt KML.

Skydds- och bevarande åtgärder föreslås för:

Fagersta bruks område, valda delar av. Berörs av riksintresseområde 7b (Fagersta).

Västanfors kraftstationer. Avser gamla och nya kraftstationen samt sammanhängande äldre tekniska strukturer. Berörs av riksintresseområde K 7c (Västanfors).

Semla kraftstationer. Avser gamla och nya kraftstationen samt sammanhängande äldre tekniska strukturer. Berörs av riksintresseområde K 7a (Semla).

Trummelsbergs järnbruksmiljö. Berörs av kommunens KMV-program och KML.

Maskinhuset till Engelsbergs Bruks sågverk. Berörs av riksintresseområde K 7i (Engelsbergs Bruk).

Ängelsbergs stationsmiljö. Omfattar den första stationsbyggnaden (flyttad och ombyggd 1900, sedan tjänstebostad för järnvägens personal, numera bostadshus) som tillkom 1875 i samband med invigningen av järnvägslinjen Stockholm-Ängelsberg; lokstall från 1876; pumphus med vattentorn troligen från samma period; nuvarande stationsbyggnad med uthus (ritade av Erik Lallerstedt) som ersatte den första stationen i samband med invigning 1900 av järnvägslinjen Ängelsberg-Ludvika, samt järnvägsarbetarbostäder fr. 1914 (ena huset är ombyggt 1960). En omfattande järnvägsmiljö som har samband med den forna industriella verk-

Ängelsbergs nya station tillkom år 1900 i samband med utvidgningen av järnvägsnätet. Vid tidpunkten invigdes nya förbindelser till Krylbo samt Fagersta-Ludvika. Foto: J-P Darphin, VLM.

samheten inom området och sedan även ortens roll som semesterort. Berörs av riksintresseområde K 7i.

Engelsbergs hytta omkring 1919. Till vänster, rostugnen och till höger masugnen. Foto: VLM:s arkiv.

Stationsbyggnader och banvaktsstugor vid: *Sundbyberg, Skeppmora och Dagarn samt järnvägsstationen vid Fagersta Norra.*

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Strömsholms kanal. Med slussverk vid Semla, Fagersta och Västanfors.

Fagersta Bruks Museum. Samlingar och utställningar om Fagersta Bruks historia med tyngdpunkt på 1900-talet. Även Fagersta Bruks arkiv.

Skansenmuseet. Bruksarbetarbostad från 1910 där en ursprunglig lägenhet med kammare och kök återskapats för att visa levnadsförhållanden hos en bruksarbetarfamilj med ca 10 personer.

Västanfors kraftverksmuseum. Utgörs av Västanfors gamla kraftstation i verksamhet mellan 1900 och 1949 med bevarad inredning, generatorer och vattenturbiner. Ingår i Ekomuseum Bergslagen.

Engelsbergs Bruk. Omfattar herrgårdsanläggning, hammarsmedja, hytta och våghus. Ingår i Ekomuseum Bergslagen.

Engelsbergs Bruk - Nordstjernans centralarkiv och Johnsonkoncernens historiska arkiv är inrymda i en av brukets byggnader.

Oljeön-Ängelsberg. Oljeraffinaderi som anlades 1873 på ön Barrön. Omfattar ett flertal bevarade byggnader som härstammar från pro-

duktionen av oljor, fett och fotogen som bedrevs på ön. Ingår i Ekomuseum Bergslagen.

Blästerugnar i Dunshammar (söder om Ängelsberg). Järnframställningsplats från järnåldern. Ett litet museum berättar om tekniken att framställa järn ur sjömalm.

Trummelsbergs järnbruksruin. Ingår i ett större friluftsområde. Ruiner av byggnader och hyttanläggningar från olika perioder.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Anna Svensson. Kultur sekr. Fagersta kommun. Tel. 0223-440 00.

Litteratur

Att bo i Fagersta. 1958. Utg. A. Diös & Bruket.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ Rapport 1995: 1.

Byggnadsinventeringsrapport. *Fagersta kommun - Västanfors och Västervåla socknar*. VLM 1980.

Fagersta Bruks historia. 1958.

Hanson, W. 1943. *Westanfors-Fagersta. Från socken till stad*.

Industriminnen. 1978.

KMV-program för Fagersta kommun. VLM, 1985.

Lundén, T & Sporrang, U. 1975. *Ängelsberg - Bruk och samhälle*.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Nilsson, Staffan. *Bryggerier i Sverige*. Rapport RAÄ 1983:4.

Nisser, Marie. 1976. *Engelsbergs Bruk. En vägledning*.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige*. Rapport RÄÄ 1987:5.

Pettersson, Ing-Marie. 1994. *Norbergs Bergslag*.

Ström, Krister. 1994. *Kring forsén i Västanfors*.

Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

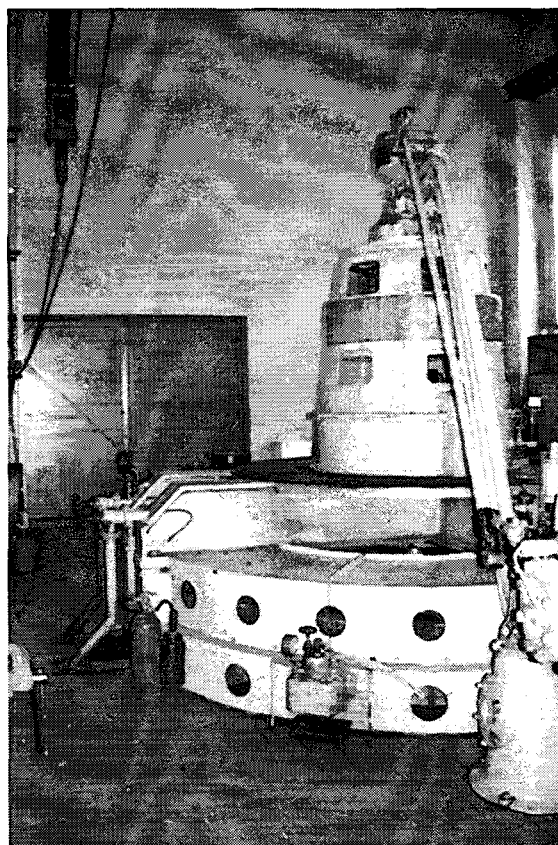
Översiktsplan - Fagersta kommun. 1991.

Westanfors-Fagersta. Från socken till stad. 1943.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

Vertikal kaplanturbin med generator i Västanfors nya kraftstation, uppförd 1949. Foto: VLM:s arkiv.

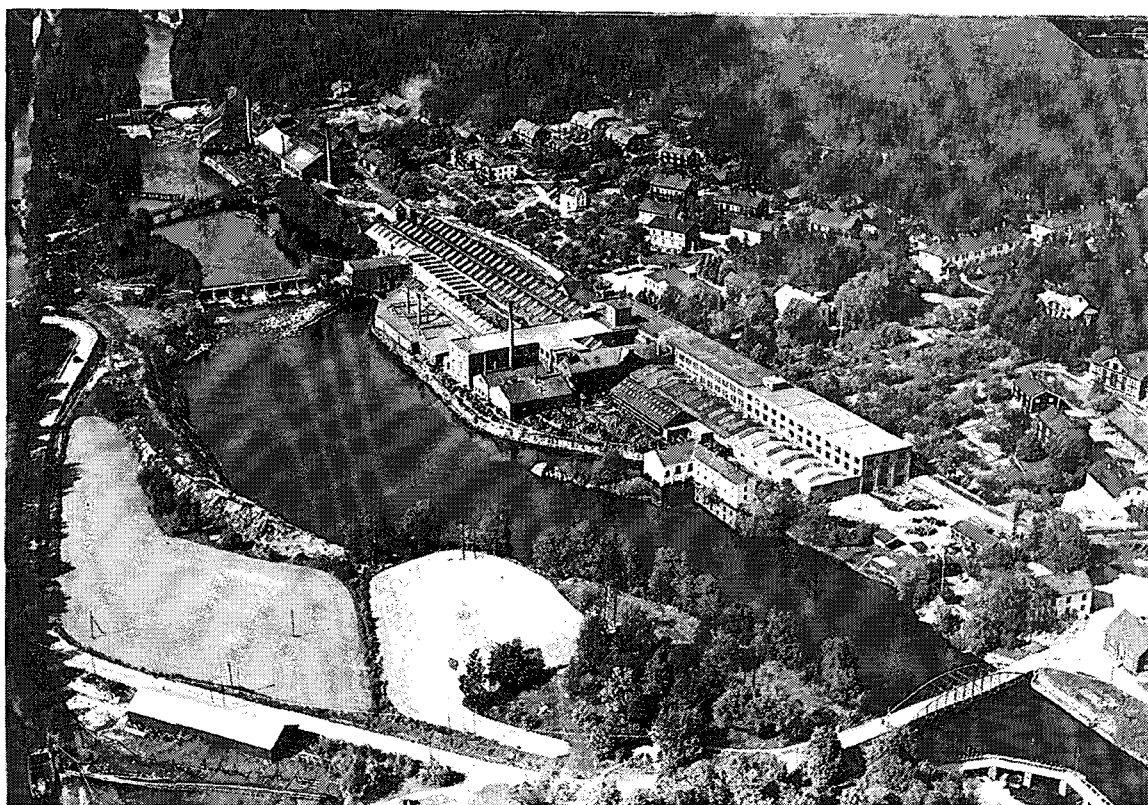

Hallstahammars kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Hallstahammars kommun

Nuvarande Hallstahammars kommun är sammansatt av fyra socknar vars gränser ändrats vid flera tillfällen. Hallsta socken har skapats genom sammanslagning av delar från socknarna Svedvi, Kolbäck och Säby. Sockengränserna är inom kommunen något otydliga därför att orter och verksamheter ofta sträckt sig över flera socknar och gamla administrativa gränser.

Hallstahammar år 1941. I bildens mitt Bultens imponerande fabriksanläggningar. Överst, i förlängningen av Bulten, Hallsta Bruks byggnader. Foto: VLM:s arkiv.

De södra delarna av kommunen utgörs av ett lågt och bördigt slättlandskap som hör samman med Mälardalen. I norr, med undantag av några sprickdalar norr om Berg, dominerar skogstäckta områden som vilar på en kraftigt förhöjd sockel övertäckt med morän. Detta landskap hör samman med Bergslagens södra område. Där, nära gränsen till Surahammars kommun finns även flera större mossar och myrar, av vilka Bredmossen varit föremål för exploatering av torv.

Berggrunden består till största del av gnejs och granit som i norr huvudsakligen täckts av morän och i söder av varvig lera (ishavslera). Slättområdena har ytlager bestående av åkerlera. Förekomsten av varvig lera har lett till anläggandet av tegelbruk, t.ex. vid Rallsta i Hallstahammar.

Utmed Kolbäcksån, alternerande öster och väster om den, löper en rullstensås, Strömsholmsåsen som fortsätter genom Södermanland. Den

har på många platser varit föremål för exploatering av grus. Vid Kolbäck har åsen bäddat för etableringen av en större betongindustri.

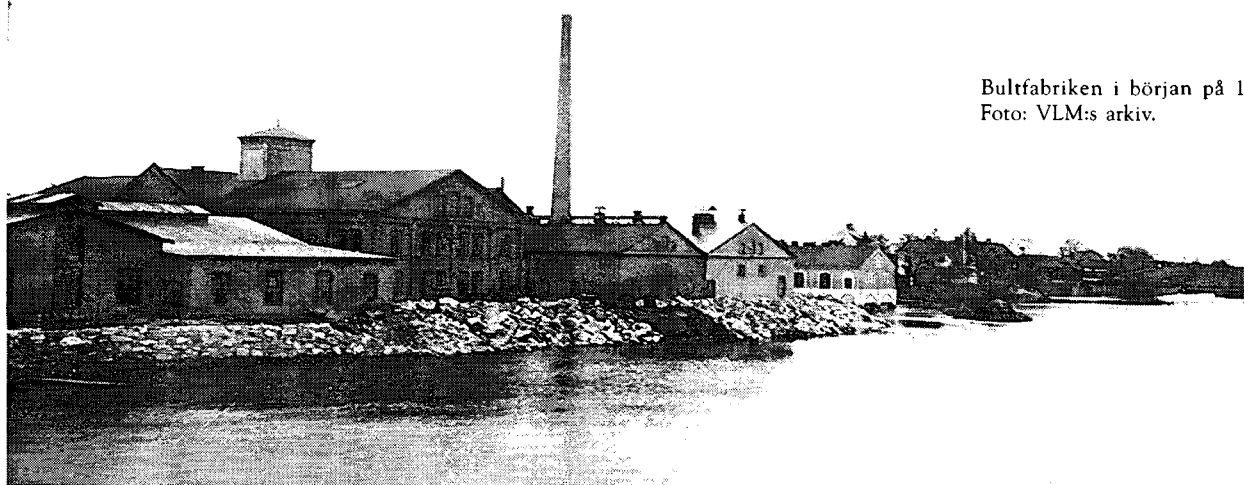
Landskapet inom kommunen präglas starkt av Kolbäcksåns dalgång som löper i nordsydlig riktning genom hela kommunen. Dalgången har utgjort ett naturligt och viktigt kommunikationsstråk mellan Mälaren och Bergslagen. Ån har erbjudit utmärka förutsättningar för utnyttjandet av vattenkraften och samtidigt utgjort en utmärkt vattenled som mot slutet av 1700-talet kompletterades med kanal på vissa platser. I dalen kom därmed landsvägar, sjöleder och järnvägar att förenas till en livsviktig pulsålder för Bergslagens och dalens industrier.

Kolbäcks socken utgör numera den sydvästra delen av kommunen men sträckte sig tidigare upp till Surahammars kommungräns i norr. Södra gränsen skapas av sjön Freden som är en vik av Mälaren. Vid Borgåsund mynnar Strömsholms kanal och där anlades under slutet av 1700-talet en lastageplats, senare även järnvåg. Borgåsund blev en viktig hamnplats för sjöförbindelserna mellan kanalen och Mälaren.

Landskapet inom socknen präglas av Kolbäcksåns samt av en karaktäristisk mälardalsbygd med omväxlande bördiga åkrar och bevuxna åkerholmar. Där framträder Mälaronrådets typiska herrgårdslandskap med bl.a. Strömsholms stora kronogods.

Rullstensåsen som i Kolbäck sträcker sig öster om ån har tidigt gett upphov till en sporadisk exploatering av grus, sand och sten. Efter andra världskriget anlades nordväst om samhället en betongfabrik som utvidgades till en större lokalindustri. Verksamheten är numera nedlagd med undantag för grustäkten. Fallet vid Sörstafors lockade till sig flera verksamheter som var beroende av vattenkraft. Tegelbruk, sågverk, benstamp och till sist pappersbruk har varit verksamma på platsen.

Säby socken. I sydost och granne med Kolbäcks socken ligger lilla Säby socken vars bygd domineras helt av ett jordbrukslandskap med mindre gårdar. Inom socknens gräns ligger även Mölntorp, strax norr om Strömsholms gods. Mölntorp har präglats av godset med samma namn samt av verksamheterna som drevs i anslutning till Kolbäcksåns. Smedjor, sågar och kvarnar har där verkat oavbrutet sedan 1500-talet.

Bultfabriken i början på 1920-talet.
Foto: VLM:s arkiv.

Bergs socken är i sin södra del en fortsättning av det öppna slättlandskapet som sträcker sig i förlängningen av Mälaren runt Kolbäck. I öster avgränsas socknen av Kolbäcksåns dalgång. Med undantag av ett par smalare sprickdalar är socknens norra delar helt täckta med skog. Längst upp i norr finns ett pärlband av större mossar och myrar. Mindre jordbruksenheter har dominerat i slättområdena. Skogsbruket har däremot präglats

Bilden avslöjar Hallstahammarns strategiska läge i Kolbäcksåns dalgång. I höjd med Hallstahammar förenas ån med fördämda forsar, Strömsholms kanal, vägar, järnväg och broar. Bilden är tagen 1941. Foto: VLM:s arkiv.

av större egendomar tillhörande bruksbolagen. Goda förutsättningar vid Bredmossen har lett till en exploatering av torven i större skala.

Hallsta socken Hallstahammarns brukssamhälle ligger på gränsen mellan det bördiga slättlandskapet i söder och Bergslagens södra skogsgräns i norr. Vid Hallstahammar höjer sig landskapet mycket kraftigt vilket skapade en rad naturliga forsar i Kolbäcksån. De topografiska förhållandena och vattenströmmen erbjöd goda förutsättningar för utnyttjandet av vattenkraften. Där tvingades Strömsholms kanal forcera sig förbi, med hjälp av imponerande slusstrappor, en nivåskillnad på 37 meter.

Utvecklingen av bruken vid Hallstahammar ledde till att orten 1940 bildade municipalsamhälle med de tätast befolkade områdena i kringliggande socknar. Tre år senare blev Hallstahammar köping och största delen av Svedvi socken samt norra delen av Kolbäcks socken införlivades administrativt med huvudorten.

Kort om Hallstahammars industrihistoria

Bergslagens gruvor och skogar i norr, vattenströmmen från Kolbäckån och transportmöjligheterna genom dalen, har varit avgörande naturliga omständigheter. De kom tidigt att främja etableringen av industrier i anslutning till Kolbäckån. Som kraftkälla och som transportled har Kolbäckån fått stor betydelse för den industriella utvecklingen inom kommunen.

Den första verksamheten av industriell karaktär som lokaliserades till området blev hammarsmedjan vid Trångfors. Redan 1628 uppfördes en hammarsmedja med stångjärnshammare och två härdar. Vid den tidpunkten hade borgerskapet börjat investera i järnförädlingen. Nya järnbruk grundades på platser med god tillgång på skog och vattenkraft medan tackjärn anskaffades från bergsmanshyttorna i Bergslagen. Tio år efter bruket i Trångfors uppfördes en liknande anläggning för järn- och kopparsmide vid Hallsta. Dessa två hammarverk kom att skapa grunden till Hallstahammars industriella utveckling.

Fallen i Hallsta hade redan tidigare gett upphov till flera kvarnar på platsen; Sörkvarn, Norrkvarn och Hallsta kvarn. Båda bruken och flera av kvarnarna förenades periodvis under samma ägor.

Under andra hälften av 1700-talet omvandlades kopparverket i Hallsta till järnmanufaktur. Stålbränning med specialugn infördes, samtidigt som skär- och valsverk. Från hantverksmässiga tillverkningsformer tog verksamheten ett kliv in i den industriella åldern, omvandlingen till storindustri hade börjat.

Vid Trångfors fortgick parallellt framställningen av stångjärn enligt traditionella metoder. Tillverkningsprocessen förbättrades på 1850-talet och sedan på 1870-talet genom införandet av effektivare härdar och hammare. Även under början på 1900-talet förbättrades utrustningen men 1915 var produktionsstrukturen vid det anrika bruket helt föråldrad och verksamheten avvecklades.

Järnbrukets ursprungliga anläggning i Hallstahammar övergavs på 1940-talet och revs slutligen 1986. Bilden visar brukets industribyggnader kring sekelskiftet 1900. Foto: VLM:s arkiv.

Vid mitten av 1800-talet hade Hallstahammars bruk utvecklats kraftigt. Bruket omfattade utöver jord- och skogsbruk, smedja, såg, tegelbruk, kvarn och bränneri. Under andra hälften av 1800-talet infördes stora tekniska förändringar i produktionen. Först tillkom ett valsverk, sedan moderniserades smedjan, därefter följde ett nytt plåtvalsverk och nya vällugnar. Mot slutet av seklet införlivades götjärnsprocessen och Hallsta fick en martinugn. Sedan följde elektrifiering och en ständig modernisering av utrustningen. Parallellt skedde en oavbruten utvidgning av verksamheten och brukets område. Så småningom anlades ett nytt verk öster om det gamla.

På 1870-talet grundades en annan järnindustri i Hallsta, Bultfabriken som specialiserade sig på tillverkning av skruvar, muttrar och bultar. Inledningsvis kom företaget att utnyttja Hallsta bruks tekniska infrastrukturer och lokaler. På 1890-talet kunde det nya bolaget förvärva mark söder om Hallsta bruks område och utvidga sin verksamhet. Vid sekelskiftet kunde hela driften elektrifieras. En omfattande modernisering och rationalisering av produktionen inleddes 1925 och på 1940-talet expanderade verksamheten kraftigt. Bulten utvecklades med tiden till en av Hallstahammars största industrier.

Strömsholms kanal fick stor betydelse för utvecklingen av bruken i Hallsta. Största delen av varutransporterna ombesörjdes genom kanalen och vid Skantzjön hade företagen egna lastageplatser för ändamålet. När järnvägen 1875 nådde Kolbäck kom en del av frakterna att omlastas från pråmar till järnvägsvagnar för vidare transport. År 1899 nådde järnvägslinjerna även Hallstahammar och stickspår drogs till bruksområdena.

I början på 1930-talet tillkom i Hallstahammar en tredje betydande industri, AB Kanthal. Företaget som är ett dotterbolag till Bultfabriken AB har i dag utvecklats till den största industrin på orten. Verksamheten

Smedjan vid Trångfors bruk var i drift fram till 1915 då bruket lades ned. Järnförädling hade då pågått på platsen i nära 300 år. Foto: VLM:s arkiv.

är lokaliserad till östra sidan av Kolbäcksås, söder om Bultens anläggning. På området har ett omfattande fabrikskomplex vuxit till. Produktionen är inriktad på framställning av elektriskt motståndsmaterial ursprungligen baserat på en lokal uppfinning av företagets grundare, Hans von Kantzow.

Framför allt har kommunens industrihistoria präglats av metallförädling och av verksamheter som utnyttjat vattenkraft; först kvarnar och sågar och senare elkraftstationer.

Under en period hade också tegelindustrin betydelse. I Hallstahammar anlades under slutet av 1800-talet Rallsta tegelbruk, som låg inom nuvarande Kanthals fabriksområde. Tegelbrukets produktion integrerades 1945 till Kanthals verksamhet men utvecklades så småningom. Av bruket återstår herrgårdsbyggnaden. En stor del av produktionen avsattes på platsen till utbyggnaden av den expanderande industrin. Redan 1849 fanns vid Sörstafors ett tegelbruk som där drevs tillsammans med sågverk och benstamp. En fabrik som framställde benmjöl och lim var också i drift, under en kortare period, inom Sörkvarns område i Hallstahammar.

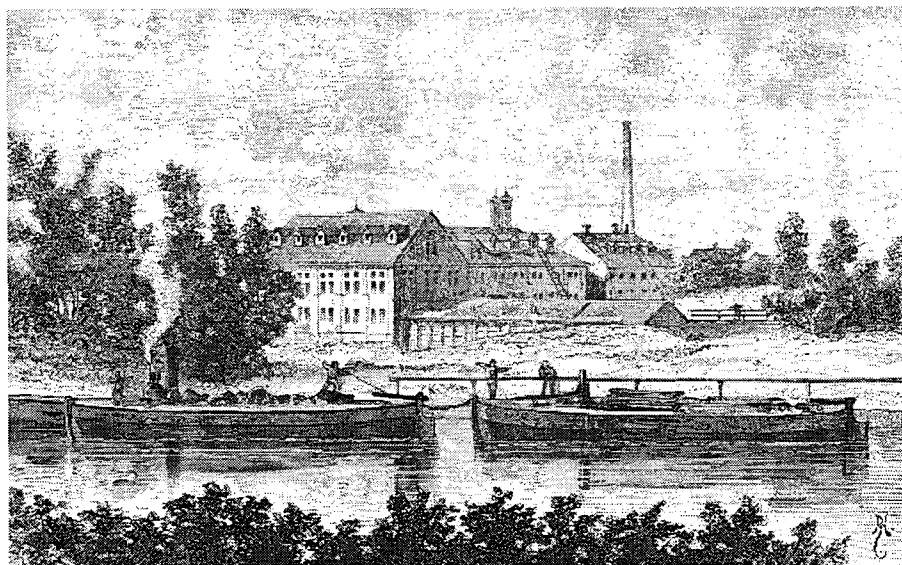
Vid sidan om den anrika järnindustrin tillkom 1870 ett betydande företag, Sörstafors pappersbruk som blev det enda av sitt slag i länet. Andra verksamheter var redan tidigare etablerade på platsen och bruket blev en vidareutveckling av dessa. Sörstafors industrier drog fördel av transportmöjligheterna genom Strömsholms kanal med sjösystem. Också vattenfallet på platsen kunde på ett avgörande sätt exploateras för kraftproduktion.

Under åren kom bruken i Hallstahammar att starkt prägla samhällsstrukturen. Företagen medverkade på olika sätt i uppförandet av ett stort antal arbetarbostäder och allmänna byggnader runt om i samhället. Även i Sörstafors tillkom ett mindre brukssamhälle i anslutning till pappersbruket.

Tekniska infrastrukturer

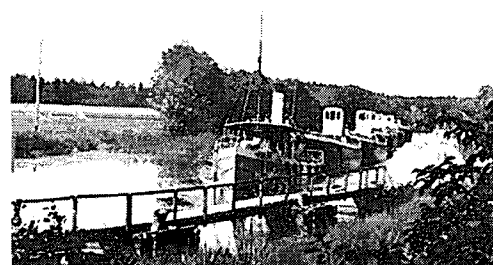
Vägförbindelser

Ett äldre vägnät har sedan medeltiden bundit samman kyrkorna på slättområdet i kommunens södra del. Strömsholmsåsen som följer Kolbäcksåns dalgång erbjöd ett naturligt underlag för vägsystemet som förband Bergslagen med Mälardalen. Där mötte ås- och dalvägarna den forna Eriksgatan som utgjorde den östvästliga förbindelsen norr om Mälaren. Strax söder om Strömsholm bands vägsystemet samman med sjöförbindelserna över Mälaren.

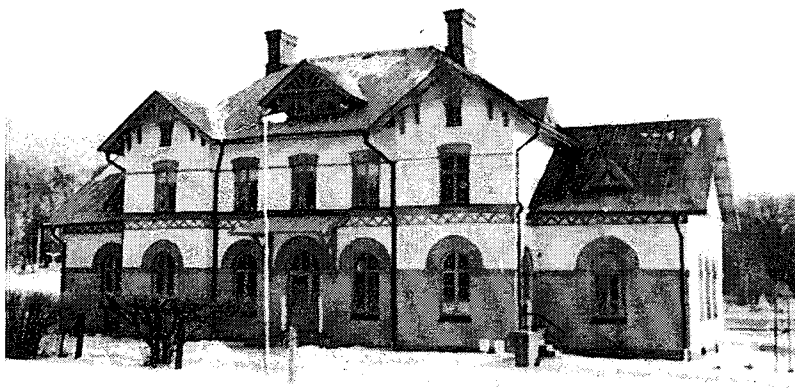
Pappersbruket vid Sörstafors uppfördes 1870. Verksamheten omfattade redan då tegelbruk, sågverk och benstamp. Bild: VLM:s arkiv.

Pråmsläp på Strömsholms kanal i början på 1900-talet. I täten bogseraren Mimer. Foto: VLM:s arkiv.

Järnvägsförbindelsen mellan Kolbäck och Ramnäs invigdes 1899. Kolbäcks representativa stationshus uppfördes 1902. Foto: J-P Darphin, VLM.

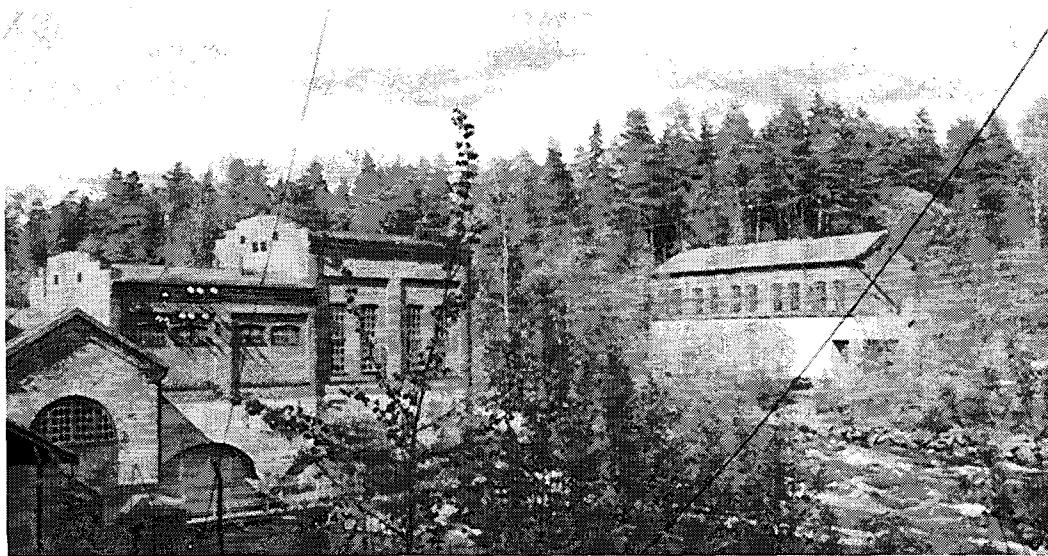
Strömsholms kanal

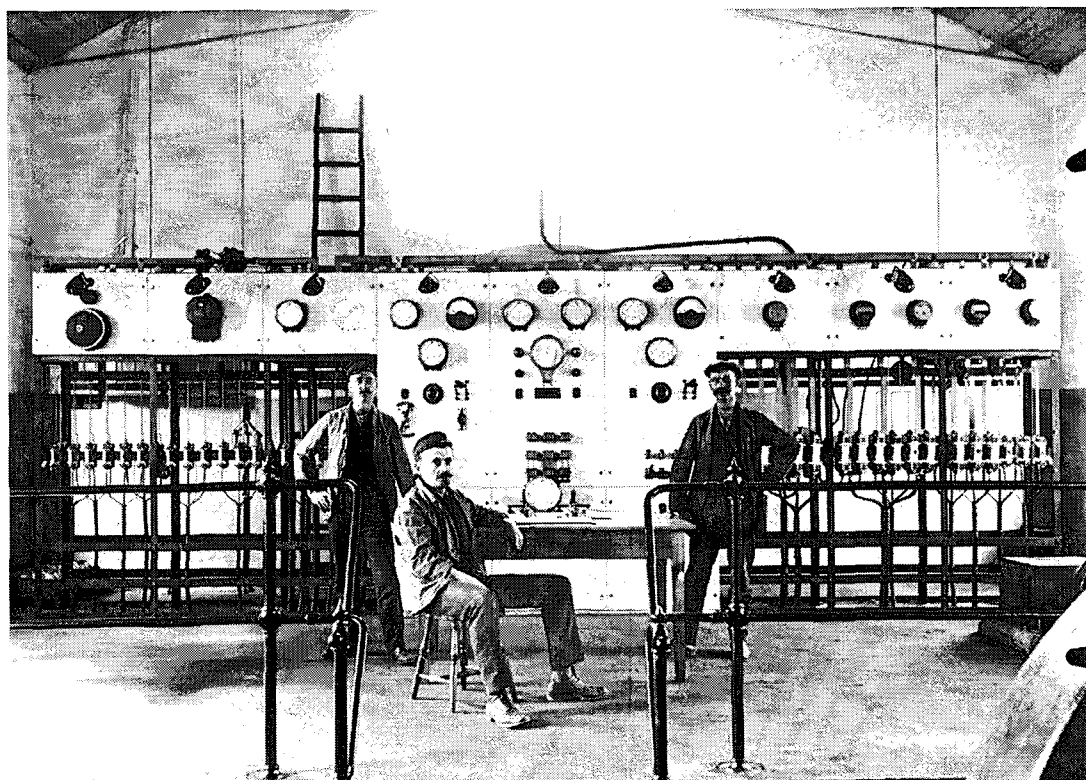
Bergslagens tilltagande roll som järnproducent och utbredningen av järnbruk och industrier längs med Kolbäckssån skapade behovet av förbättrade transporter mellan norra Bergslagen och Mälaren. De gynnsamma förhållandena längs Kolbäckssån som till större del var seglingsbar möjliggjorde anläggandet av Strömsholms kanal. Arbetena påbörjades 1772 och slutfördes 1795. Därmed öppnades en mycket viktig transportled mellan Smedjebacken i norr och Borgåsunds hamn i söder, och vidare över Mälaren.

Hallstahammars kommun och industrier kom att i hög grad beröras av kanalens strukturer och verksamhet. Större delen av kanalens slussverk återfinns inom kommunens gränser liksom lastageplatsen vid Borgåsund i söder, där järnvägen fanns och omlastning av varor kunde utföras. I Hallstahammar finns också kanalens mest omfattande slussystem, med stora höjdskillnader. Dit förlades även flera av kanalbolagets centrala funktioner bl.a. driftledning, administration och verkstäder. Tack vare kanalen kunde kommunens industrier vid Trångfors, Hallstahammar, Sörstafors och Mölntorp utvecklas.

Kanalen förbättrades och byggdes om 1842 till 1860. En livlig verksamhet fortgick längs med kanalen in på 1900-talet trots en tilltagande konkurrens av järnvägen. Den sista godstransporten genomfördes så sent som 1948. Under kanalens användningsperiod medförde de intensiva sjöfrakterna ett behov av underhåll, reparationer och nya båtar för den trafikerande flottan. Följden blev etableringen av sammanlagt ett femton-tal båtvarv längs med kanalens sträcka.

Del av Hallsta Bruks anläggning, i förgrunden kraftstationen från 1906. Största delen av bruket revs 1986. Foto: VLM:s arkiv.

Järnvägar

Trots kanalförbindelsen innebar tillkomsten av flera järnvägar ett viktigt komplement och en transportförbättring för bruken och företagen som var förlagda till Kolbäcksåns dalgång. Verksamheterna blev inte endast beroende av sjöfarten på Mälaren. Framför allt kom vinterförbindelserna att förbättras påtagligt.

I samband med färdigställandet, 1875, av järnvägssträckan Köping-Tillberga (Stockholm-Westerås-Bergslagens Järnväg) tillkom en station vid Kolbäck. Föreningen på platsen av kanal, landsväg och järnväg kom att omvandla Kolbäck till en ur kommunikationsaspekt strategisk knutpunkt. Transportförhållandena förbättrades ytterligare 1899 när Gränges-Oxelösunds järnvägsbolag öppnade en förbindelse mellan Kolbäck och Ramnäs. Då fick även Hallstammar en station och bruken en direkt järnvägsanslutning. Varutransporterna av råmaterial från norra Bergslagen och avsättningen av produkterna mot söder underlättades. Ett stickspår anlades även i efterhand mellan pappersbruket i Sörstafors och Kolbäck järnvägssystem.

Vid Kolbäck fanns redan i äldre tider ett viktigt vadställe över ån. De naturliga geografiska förutsättningarna på platsen ledde med tiden till att Kolbäck utvecklades till en knutpunkt för olika transportssystem. Där kom landsvägar, vattenled och järnvägar att mötas. I anslutning till det helt utbyggda järnvägssystemet utvecklades Kolbäck till ett stationssamhälle och en viktig knutpunkt för de nordsydliga och östvästliga järnvägslinjerna.

Tekniska verk / kraftverk

Fallen i Kolbäcksåns bjöd på utmärka förutsättningar för ett utnyttjande av vattenkraften. Detta främjade anläggningen av bl.a. bruken vid Trångfors och Hallstahammar. Många kvarnar, sågar och andra

Kontrollrummet i Trångfors kraftstation år 1912. Foto: VLM:s arkiv.

verksamheter, beroende av vattenkraften, kom också tidigt att utnyttja de talrika forsarna som fanns längs med ån. I Hallstahammar omnämns redan under 1400-talet inte mindre än tre kvarnar. Vid Mölntorp anlades en kvarn på 1500-talet. Den första hammarsmedjan uppfördes vid Trångfors 1628 och tio år senare anlades en kopparhammare vid Hallsta.

Den tekniska utvecklingen och införandet under 1880-talet av vattenbaserad elkraftsproduktion ledde till anläggandet av en rad vattenkraftverk längs hela åsträckan. Nya regleringsdammar, intagskanaler samt vattenvägar uppfördes i anslutning till kraftstationerna. Ett av de första kraftverken i dalgången blev Trångfors kraftstation som invigdes 1899. Redan på 1880-talet hade mindre kraftstationer uppförts i Hallstahammar i höjd med nuvarande Bultfallet och en utbyggnad av dammanläggningen påbörjades 1908. Norrkvarn fick sin kraftstation 1903. Söder ut tillkom 1915 ett större kraftverk vid Västerkvarn och senare 1937 fick bruket i Sörstafors en egen kraftstation.

Hallsta Bruks valsverksbyggnad kort före rivningen 1986. Foto: VLM:s arkiv.

Rivna anläggningar

Hallstahammar. Brukens kontinuerliga och långvariga expansion följd av rationaliseringar och nedläggningar har medfört stora förändringar i anläggningarna och byggnadsstrukturerna. Många äldre byggnader har blivit om- eller tillbyggda, andra revs för att lämna plats åt nya strukturer. I samband med förändringarna under de senaste åren har en rad byggnader även rivits av ekonomiska skäl. Samma process har drabbat många bostäder som utgjorde en självklar del i brukens struktur. Bebyggelsen med anslutning till Hallstahammars bruk och Bulten har varit, och är ännu, ett industrilandskap i ständig förvandling. Problematiken ligger i säkerställandet av de kulturhistoriska värdena, byggnadernas befintliga kvalitétér och lämpliga lösningar inför framtida återanvändningsmöjligheter.

Endast spår återstår av den äldre ursprungliga verksamheten som skapade grunden till Hallstahammars bruk. Kopparhammaren och de första järnsmedjorna är sedan länge rivna. Detsamma gäller ortens äldsta kvarnar och sågar. Norrtunbo kvarn brann 1842, Hallsta kvarn var i bruk fram till 1930-talet men revs därefter liksom Hallsta såg som drevs ända in på 1920-talet. Från sågen vid Trångfors bruk finns endast fundamentet kvar.

Sörkvarns byggnad är däremot bevarad men starkt förändrad. Inom kvarnens område verkade under en period en benmjöls- och limfabrik som numera är borta liksom en mängd små fabriksbyggnader som fanns runt omkring. Till benfabriken, som var verksam fram till första världskriget, hörde också ett kokeri som låg på andar sidan ån.

Rallsta tegelbruk vars verksamhet inleddes under 1800-talets andra hälft införlivades 1945 med Kanthals växande industriområde. Så småningom avvecklades största delen av produktionen och bruket inbyggdes helt i Kanthals nya byggnader.

Betongfabriken som verkade inom Södra Nibbles industriområde, sydost om Hallstahammar revs nyligen och de sista spåren efter verksamheten jämnades med marken.

Förnyelse eller förändringar av de tekniska infrastrukturerna t.ex. dammar, broar, kraftverk, vägar, järnvägar och kanal har också medfört ingrepp i eller rivningar av äldre byggnader och anläggningar i olika omgångar. Den äldre kraftstationen från 1905 vid *Stora Ålsätra* (norr om Hallstahammar) revs någon gång efter 1974. Ett modernt kraftverk ersätter den ursprungliga stationen. Hallstahammars järnvägsstation är ännu bevarad, men med förändrad funktion. Det tillhörande godsmagasinet är numera rivet.

Kolbäck. Ett flertal viktiga byggnader tillhörande *Kolbäcks järnvägsstation*, bl.a. lokstall, godsmagasin och personalbyggnader, har rivits. Kolbäcks mejeri, vid stationsgatan, som var ett av de största i länet revs för att lämna plats åt bostäder och affärer. Fabriksbyggnaden efter *Kolbäcks Elektriska Verkstad* revs troligen under 1980-talet i anslutning till ett nytt byggnadsprojekt. Byggnaden var uppförd 1940 i renodlad "funkisarkitektur". Företaget som tillverkade elskåp sysselsatte som mest ett hundratal personer.

Även på landsbygden har förändringarnas vind verkat. Torvströfabriken vid Bredmossen, norr om Trångfors, revs någon gång efter 1974. Numera återstår endast exploateringen av torvtäkten.

Nuvarande industrier inom och utanför tätorten

Hallsta bruks tillverkning av stålprodukter som omfattar axelfabrikens samt Bultens produktion har genomgått stora rationaliseringar. Båda företagen har dock fortfarande en betydande tillverkning. Numera är det Bultens dotterbolag, Kanthal AB, som är ortens största företag.

I Jutboda industriområde, öster om tätorten, ligger en av de yngre och större industrierna; Jutbodaverken med Kan Cast Components AB som tillverkar gjutna komponenter åt bil- och flygindustrin. Även Samhall WMP kan räknas till de större företagen. Inom de mindre industriområdena öster om orten finns en rad mindre företag samt industrihotell med verksamheter huvudsakligen av lokal karaktär.

Kolbäcks stationssambälle år 1941.
Foto: VLM:s arkiv.

Den anrika spiksmedjan senare knivfabriken i Mölntorp har moderniserats och utvecklats. Där tillverkas numera rostfria diskbänkar och företaget, Intra Gustavsberg Rostfria AB, ingår i Gustavsbergskoncernen. En produktion av samma karaktär har Amsta Rostfritt AB som är inrymd i Amstas gamla skolbyggnad söder om Eriksbergs industriområde, utanför Kolbäck.

En annan betydande aktör på landsbygden är Varnäs-företagen Kolbäck Metall, med produktionsenheter i Kolbäck samt i f.d. Sörstafors pappersbruk. Verksamheten är inriktad på gjutning och förädling av lätta och tunga metaller. Kolbäck har även ett mindre industriområde med ett flertal små företag.

Av mera udda karaktär är exploateringen av torv vid Bredmossen (Berg socken). Där fanns tidigare även en torvströfabrik.

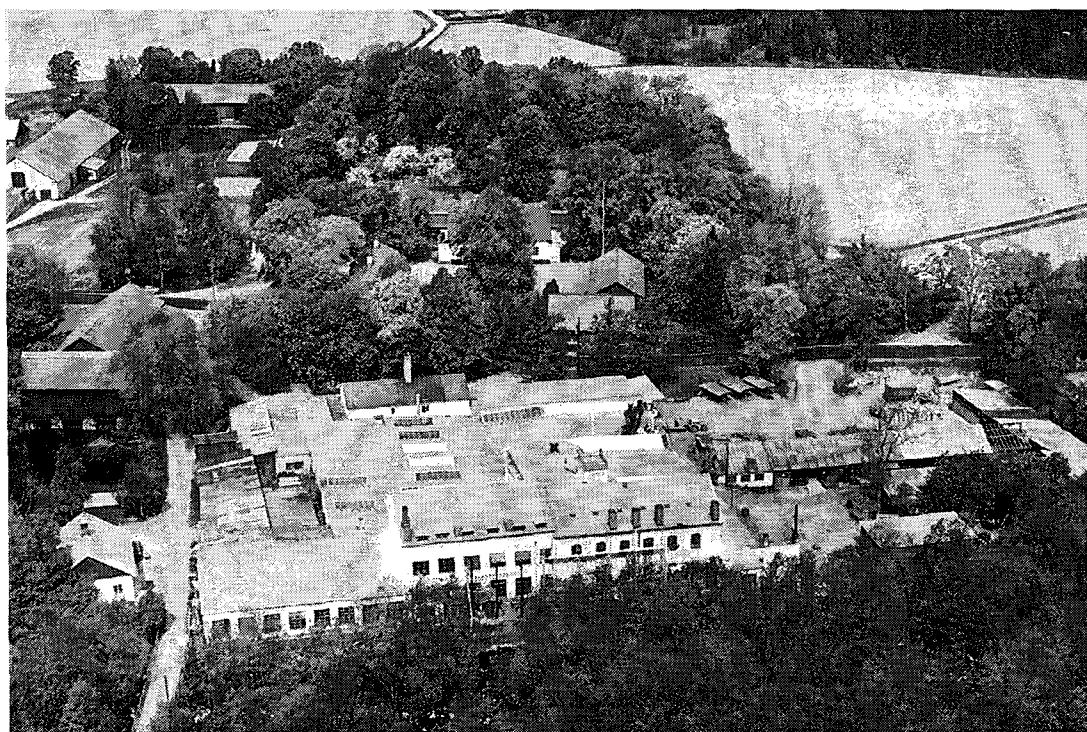
Fördjupad dokumentation önskvärd för:

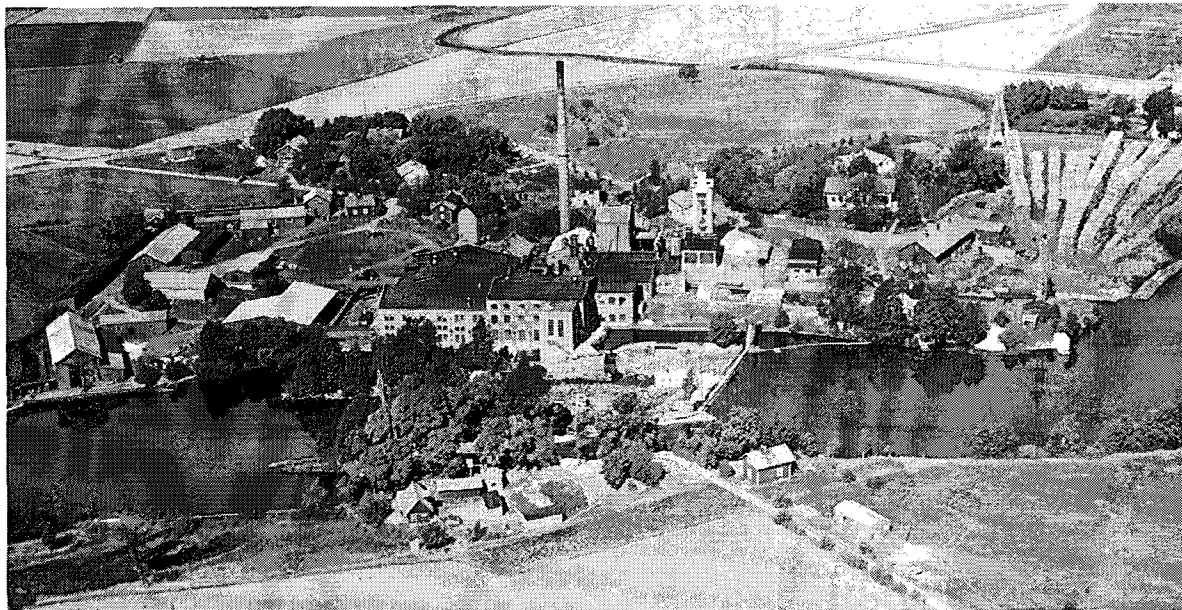
Bultens fabriksområden. Avseende förändringar i byggnadsbeståndet, dokumentation av äldre och yngre industribyggnader utvändigt som invändigt, redovisning av befintliga kvalitéter samt redovisning av värdefulla eller representativa byggnader och byggnadsdetaljer.

Hallsta Bruks fabriksområden. Avseende förändringar i byggnadsbeståndet, äldre industribyggnader utvändigt som invändigt, redovisning av befintliga kvalitéter samt redovisning av värdefulla eller representativa byggnader och byggnadsdetaljer.

Kolbäckens järnvägsmiljö. Avser det som återstår av järnvägsmiljön; bl.a. järnvägsstation, vattentorn och kvarstående f.d. arbetar- och tjänstebostäder. Syftar att förbättra kunskapsunderlaget inför önskvärda skydds- och bevarandeåtgärder.

Mölntorps knivfabrik anlades på 1870-talet. På platsen fanns dock redan på 1500-talet en spiksmedja. Tillverkningen omfattar numera rostfria artiklar. Bilden är tagen 1962. Foto: VLM:s arkiv.

Kolbäck Metall i Kolbäck (Kolbäck-Kyrkby 4:4). Intressant medelstor anläggning med karaktär av mekanisk verkstad. Företaget etablerade sig i Kolbäck 1934 som modellsnickeri och gjuteri. Några år senare utvecklades anläggningen till ett renodlat lättmetallgjuteri. Byggnader huvudsakligen från 1930- och 40-talen. Dokumentationen avser underlag för skyddsföreskrifter och vårdplan.

Sörstafors anläggning år 1946. Nedanför pappersbruket slussverk till Strömsholms kanal. Till höger på bilden uppställningen av timmer samt sågverket. Foto: VLM:s arkiv.

Kolbäck's f.d. cementgjuteri (Kolbäck-Vallby). Större anläggning anlagd nedanför åsryggen i anslutning till Kolbäckån. De äldre delarna av anläggningen är troligen från 1940-talet och fabriken har därefter utvidgats i etapper. En del av den utvändiga utrustningen är bevarad och troligen likaså invändigt. Cementgjuteriet i Kolbäck har varit ett av de största om inte det största i länet. Anläggningen är för närvarande övergiven och förfaller. Fördjupad dokumentation är motiverad i samband med rivning eller ombyggnad av anläggningen. Historik över verksamheten saknas.

Mölntorps f.d. knivfabrik numera *Intra Gustavsberg* (Mölntorp 1:1). Avseende fabriken byggnadsutveckling och äldre byggnadsstrukturer.

Västerkvarns kraftstation (Västerkvarn 2:1). Välbevarad större kraftstation från 1915 med representativ arkitektur. Anläggningen är fortfarande i bruk. Av stor betydelse för hela Mölntorps miljö. Anläggningen ej inventerad av Spade / Brunnström. Kräver en noggrann dokumentation av den tekniska utrustningen, enligt Spades modell.

Sörstafors f.d. pappersbruk (Sörstafors 1:2), numera *Kolbäck Metall*. Avseende främst de tekniska byggnaderna (exteriörer som interiörer), dokumentation av olika byggnadsetapper, ombyggnader och förändringar, tidigare och nuvarande funktioner. Även befintliga arkitektoniska och historiska kvalitéter samt vård och restaureringsbehov. Till bruket hör även en större kraftstation. Pappersbruket är det enda i sitt slag i Västmanland och kan på riksnivå också vara av särskilt intresse. Sörstafors omfattar även ett antal äldre arbetar- och tjänstemannabostäder och ett större bestånd av egna hem från 1940- och 50-talen.

Anläggningar och industrimiljöer som berörs eller som omfattas av riksintresseområden: Strömsholms kanalområden, Hallsta Bruks och Bultens fabriksområden, Västerkvarns industrimiljö och tekniska anläggningar, Sörstafors industrimiljö, Trångfors Bruk. Avser underlag för skyddsföreskrifter samt gränsdragningar beträffande miljöer.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Mölnatorp f.d. knivfabrik numera Intra Gustavsberg Rostfria AB. Metallbearbetning har anor från 1600-talet då en spiksmedja anlades på området. På 1800-talet uppfördes en knivfabrik som med åren utvecklats till en modern metallindustri som tillverkar rostfria varor. Med utgångspunkt från den historiska bakgrunden bör en skildring av dagens produktion och arbete vara relevant. Verksamheten är även representativ för mindre landsbygdsindustrier med hög kvalitativ tillverkning.

Av estetisk betydelse för miljön

Sörstafors f.d. pappersbruk (Sörstafors 1:2) med kraftverk och bostäder.

Västerkvarn med kvarnmiljö och kraftstation (Västerkvarn 2:1).

*Trångfors bruksmiljö (Trångfors Bruk 2:13) med tekniska byggnader, bostäder och del av kanalen samt *Trångfors kraftstation* (Hallsta 3:1).*

Hallsta bruks bruksmiljö (Hallsta 3:1). Del av, med tekniska byggnader och annan tillhörande bebyggelse.

Bultfabrikens anläggning (Hallsta 3:7, 3:9) och bruksmiljö med tekniska byggnader och annan tillhörande bebyggelse.

Strömsholms kanal med tillhörande anläggningar och byggnader.

Kolbäcks järnvägsmiljö med stationsbyggnad, vattentorn, tjänste- och arbetarbostäder.

Kolbäckens station uppfördes 1877 i samband med invigningen av förbindelsen mellan Köping och Västerås. Senare anslöt även Oxelösunds-Grängesbergs järnvägsbolag med förbindelser mot norr och söder. Foto: J-P Darphin, VLM.

Industrigatan i Hallstahammar med några av Bultfabrikens byggnader. Foto: J-P Darphin, VLM.

Av betydande historiskt värde

Sörstafors f.d. pappersbruk (Sörstafors 1:2) med kraftverk och anslutning till slussverk och kanal.

Västerkvarns kvarnmiljö (Västerkvarn 2:1) och *Mölnatorps f.d. knivfabrik* (Mölnatorp 1:3). Numera Intra Gustavsberg Rostfria AB.

Trångfors kraftstation (Hallsta 3:1).

Trångfors bruksmiljö (Trångfors Bruk 2:13).

Hallsta Bruk (Hallsta 3:1). Delar av, bör specificeras vid fördjupad undersökning.

Bultfabriken. (Hallsta 3:7, 3:9) Delar av, bör specificeras vid fördjupad undersökning.

Strömsholms kanal med tillhörande anläggningar och byggnader.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Strömsholms kanal. Kanalen är byggnadsminne. Slussområdena och byggda delar ligger inom **riksintresseområde K7g (KMV)** samt **F 4 (FLL)**. Områdena berörs också av kommunens KMV-program.

Trångfors Bruk. Området berörs av **riksintresseområde K7g (KMV)** samt **F 4 (FLL)**. Området berörs också av kommunens KMV-program.

Mölnatorp. *Västerkvarns område* berörs till viss del av q-bestämmelser i detaljplan. Berörs även av förslag till utvidgning av nuvarande Strömsholms riksintresseområde. För Intra-Gustavsbergs industrianläggning saknas detaljplan.

Kolbäckers stationsområde. Området har i KMV-programmet (1978) utpekats som särskilt värdefullt. Området berörs numera av detaljplaner. Stationsbyggnaden berörs av q-bestämmelser i detaljplanen, liksom det bevarade vattentornet inom stationsområdet. Beklagligt nog har flera viktiga byggnader tillhörande stationsmiljön rivits under åren; bl.a. lokstallet,

Kolbäck Metall startades på platsen 1934 som modellsnickeri. År 1937 inriktades hela verksamheten på gjutning av lättmetaller. Foto: J-P Darphin, VLM.

Bultfallets kraftstation år 1936, med till höger Bultens fabrik och i bakgrunden Hallsta Bruks anläggning. Foto: VLM:s arkiv.

personalbyggnad och godsmagasinet. En transformatorstation vid Kolbäckån nordväst om järnvägsstationen berörs också av q-bestämmelser.

Sörstafors industrier – F.d. Sörstafors pappersbruk. Fabriksområdet berörs av detaljplan samt av kommunens KMV-program.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Del av Hallsta Bruks och Bultens fabriksområden. Enligt redovisning och förslag i kommande fördjupad utredning. Bör också redovisas i samband med översyn av gränser för riksintresseområdet samt i samband med en kommande och motiverad detaljplanering av områdena.

Sörstafors industrier (Sörstafors f.d. pappersbruk). En bevarandeplan för området och byggnaderna bör tas fram i samförstånd med det nuvarande företagets drifts- och utvecklingskrav.

Västerkvarns kvarnmiljö, Västerkvarns kraftstation samt Intra Gustavsbergs industrianläggning i Mölnatorp. Dessa miljöer har ett starkt samband med varandra. De avspeglar en historisk kronologi över utnyttjandet av vattenkraften på platsen. Samtliga anläggningar har dessutom miljö- och arkitektoniska kvalitéer som motiverar skyddsföreskrifter. De befintliga gränserna (i kommunens KMV-program) som avser områdena av betydelse för kulturmiljövården i Mölnatorp bör utvidgas till att omfatta ovan nämnda anläggningar.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Större del av kommunen ingår i *Ekomuseum Bergslagen*.

Trångfors kraftverksmuseum. Stationen är nedlagd men har bevarats i sitt ursprungliga skick. Anläggningen visas numera som museum. Anläggningen ingår i *Ekomuseum Bergslagen*.

Trångfors smedja. Lancashiresmedja och kolhus fr. tiden kring 1800, med bevarade interiörer och utrustning. Anläggningen ingår i Ekomuseum Bergslagen.

Kanalmuseet Skantzen i Hallstahammar. Visar föremål och material med anslutning till kanalens historia, drift och verksamhet. I museets samlingar ingår också arkivmaterial.

Hallstahammars bibliotek. Bok- och arkivaliesamlingar som berör industrierna och företagen inom kommunen. Även klipparkiv och bildarkiv.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Ingmar Ek. Tel. 0220-513 90. Mats Hansson, kulturchef. Tel. 0220-240 00.

Litteratur

Alla tiders Kolbäck. 1993. Hallsta K:n.

Basth, Allan. 1982. *Sörstafors genom tiderna.*

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk.* RAÄ Rapport 1995:1.

Ellnemark, Elimar. *Hallstahammars köping. Hembygdsbok.* (Stencil, odaterad).

Guidebok. *Ekomuseum Bergslagen.*

Gustafson, Evert. 1976. *Guide bland Hallstahammars gamla industrier.*

Hallstahammar - Förr och nu. 1992. Hallsta K:n.

Kolbäcks socken. Byggnadsinventeringsrapport. VLM. 1979.

Kulturminnesvårdsprogram för Hallstahammars kommun. VLM. 1985.

Målarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100-år sedan och i nutid. 1997.

Olsson, Lars-Eric. *Tegelbruk i Sverige.* RAÄ 1987:5.

RAÄ:s Vårdsektion. *Program för restaurering av Trångfors smedja och kolhus.* 1986.

Sjö, Robert. 1987. *En försvunnen bruksmiljö i Hallstahammar.* I VLM:s årskrift 1987.

Svedvi och Säby socknar. Byggnadsinventeringsrapport. VLM. 1981.

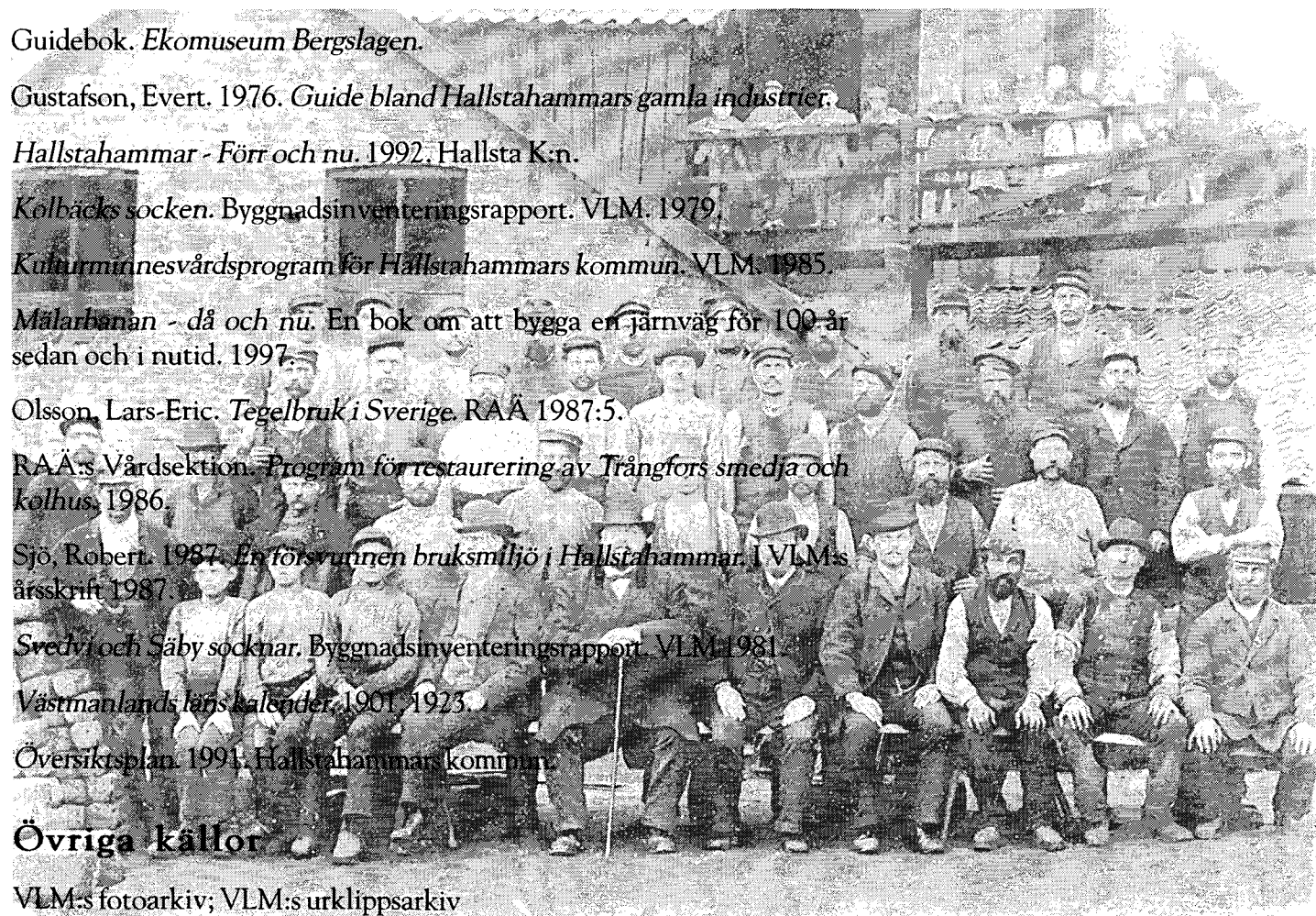
Västmanlands läns kalender. 1901, 1923.

Översiktsplan. 1991. Hallstahammars kommun.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv

Hallsta Bruks personal poserar omkring 1890 utanför valsverket. I mitten disponent Vilhelm Larsson. Foto: VLM:s arkiv.

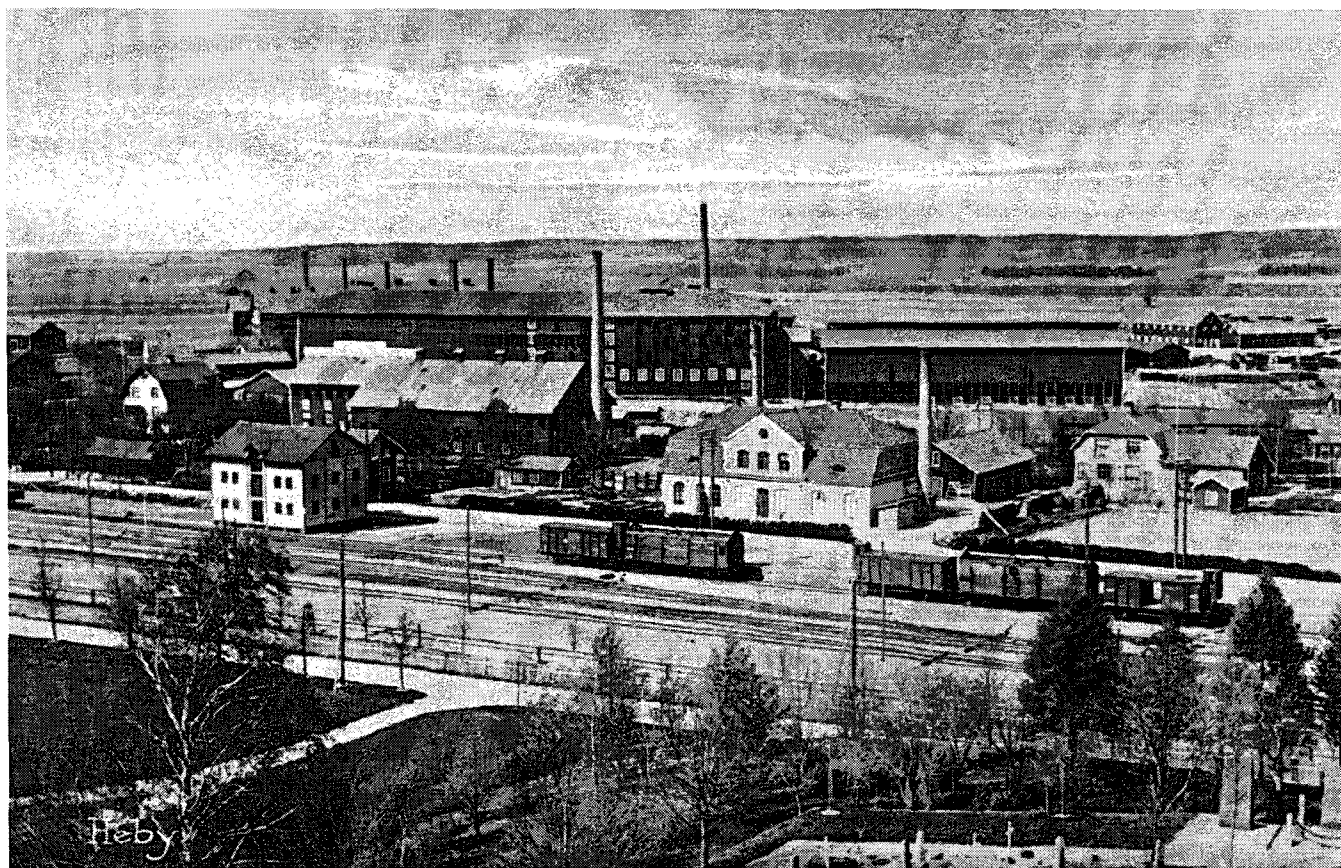
Heby kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Heby kommun

Genom kommunen löper en mäktig rullstensås i nordsydlig riktning. Åsen bär flera namn; bl.a. Dalkarlsåsen, Mästeråsen, Enköpingsåsen. Åsarna har tidigt använts som naturliga vägar och senare som underlag för anlagda vägar samt järnvägsbanor. Än i dag följer många av de nordsydliga förbindelserna åsryggarna.

Flera större sjöar finns inom kommunens gränser, i synnerhet Råksjön, Skärsjön och Vansjön. Sjöarnas till- och utflöden har utnyttjats för driften av sågar, kvarnar, smedjor m.m. I nordost avgränsas Heby kommun av Tämnaren vars sänkning på 1870- och 1950-talen ledde till

Del av Olsson & Rosenlunds gigantiska anläggning i Heby. Verksamheten omfattade bl.a. tegelbruk, kvarn, sågverk, hyvleri och snickerifabrik. I förgrunden Heby stations bangård med magasin. Foto: VLM:s arkiv.

erövringen av stora odlingsbara ytor. I norr avgränsas kommunen av Dalälvens mäktiga biflöden; Färnebofjärden och Hedesundafjärden.

Kommunen är till största del täckt med skog som också är rik på större myrar och mossar. Jordbruksområdena förekommer främst inom kommunens sydvästra och nordöstra delar, i anslutning till Tämnaren.

Det omfattande järnvägsnätet som från och med 1873 kom att anläggas genom kommunen gav upphov till flera stationssamhällen. I de

nya samhällena eller längs med järnvägarna anlades många av de tidiga industrierna. Exempel på platser som utvecklats till stationssamhällen i kombination med industrier är Kerstinbo, Tärnköping och Runhällen vid Sala-Gysinge järnväg och framförallt Vittinge, Morgongåva och Heby på sträckan Uppsala-Sala.

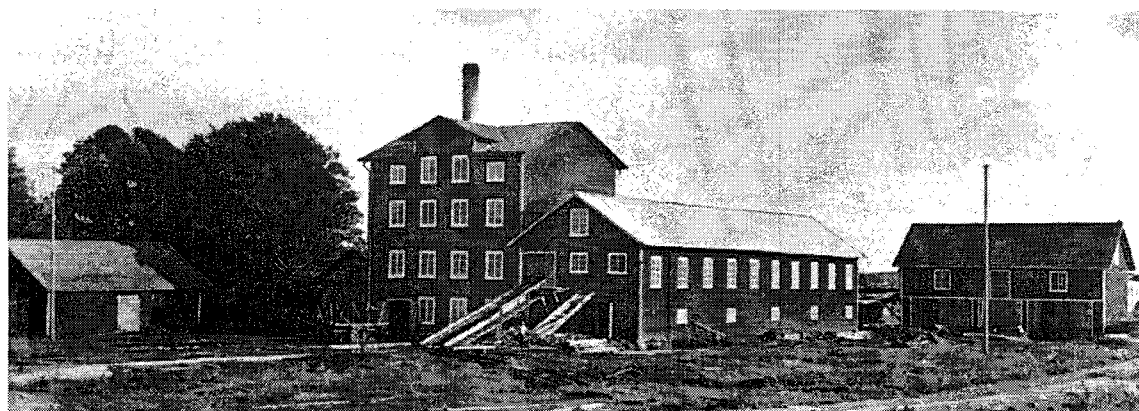
Nora socken utgör på många sätt ett gränsområde. Där ligger Upplands nordvästligaste hörn och där möts också tre olika landskap. Bygden begränsas i norr och väster av Dalälvens biflöden, Färnebofjärden och Hedesundafjärden. Längs med Dalälvens stränder förekommer sankmarker som påverkas av älvens vattenflöde. Landsvägen mellan Heby och Gysinge följer inom socknen den mäktiga rullstensåsen som sträcker sig i nordsydlig riktning, rakt igenom länets östra del. Åsryggen har sedan urminnes tider utgjort ett naturligt underlag för vägförbindelsen mellan Gästrikland och Mälardalen. Socknens enda större sjö, Skärnsjön, ligger öster om Dalkarlsåsen. Till största del är socknen en skogsbygd med omfattande mossar och myrar, odlingsområdena är begränsade till de sydöstra delarna.

Av naturliga skäl är det skogen som utgjort ryggraden i socknens näring, vid sidan om exploateringen av torv från mossarna samt av sand och grus ur åsen.

Östervåla socken utgör kommunens nordöstra hörn med länsgränser mot Uppsala och Gävleborgs län. Bygden i anslutning till Tämnarens västra strand består huvudsakligen av gammal sjöbotten, som delvis erövrats genom sjöregleringar. Socknens östra slättbygd och landskapet kring Bjurvalla domineras av bördiga åkrar som till ytan överträffas endast av Västerfärnebo och Munktorp inom länet. Hela norra delen av socknen domineras av vida skogar. Jordbruksenheterna har med få undantag varit små vilket främjat binärningar med anslutning till skogsbruket och träslöjden. Mindre snickeriverkstäder som kom att följa den etablerade traditionen av hemslöjd och möbeltillverkning blev vanliga i området. Med etableringen på 1920-talet av Zetterbergs Mekaniska fick näringslivet i socknen ett industriellt inslag av största betydelse. År 1973 invigde företaget en ny och modern fabriksanläggning, strax söder om Östervåla tätort.

Harbo socken ligger sydväst om sjön Tämnaren som är socknens gräns i norr. Näringarna har länge dominerats av jord-, skogsbruk och boskapsskötsel. Odlingsbara arealer upptar en betydande del av socknen och sträcker sig främst kring Harboåns dalgång och dess biflöden eller

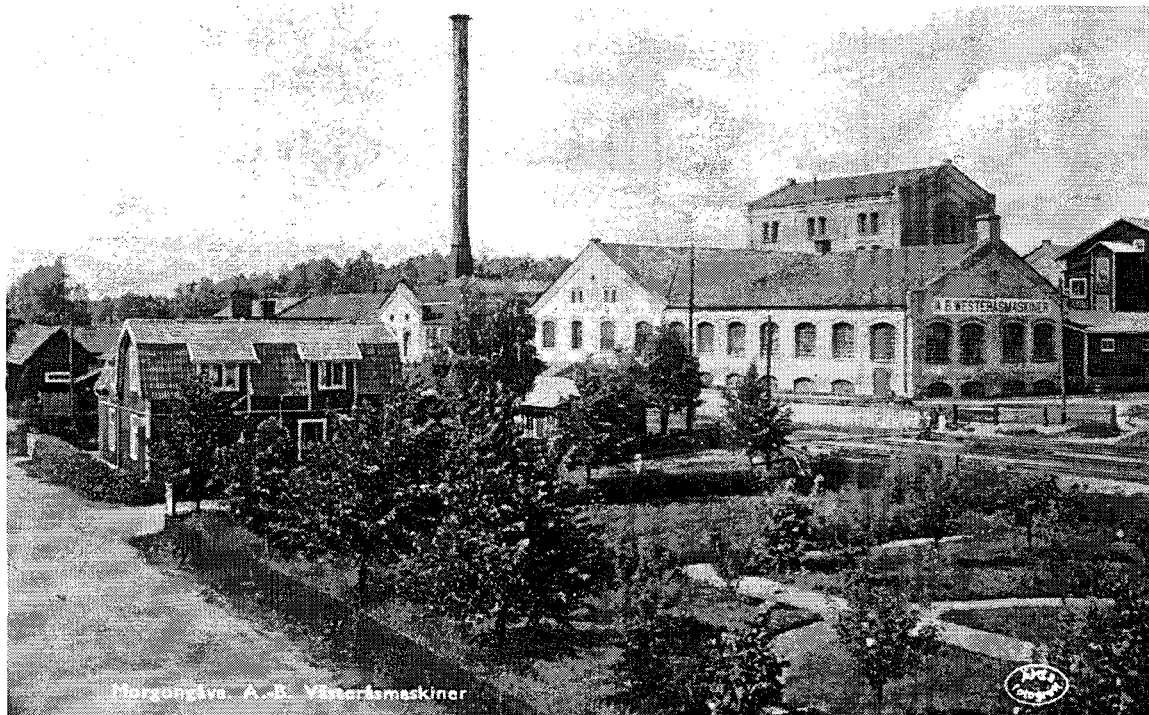
Övergång till ångdrift möjliggjorde, från och med slutet av 1800-talet, etableringen av en rad nya kvarn- och sågörelser på många platser. Bilden: Östervålas ångsåg och -kvarn i början på 1900-talet. Foto: VLM:s arkiv.

utgör gammal sjöbotten från Tämnaren. Sjösänkningar av Tämnaren genomfördes i två omgångar och frigjorde stora odlingsbara arealer. Sankmarker förekommer också i förlängningen av Tämnaren och i anslutning till Harboån som tillsammans med Vretaån rinner genom socknen. Skogsområden förekommer främst i de södra och östra delarna tillsammans med myrar och mossar. Till sin karaktär har socknen stora likheter med Österåla socken. Med tiden har mindre orter bildats vid Harbo och Haga.

Avkastningen från skogen har varit god, i motsats till åkerproduktionen och djurskötseln. Sågverksrörelser blev därför ett tidigt och

År 1898 övertog Westerås Landbruksmaskiner Molneboverkens byggnader i Morgongåva. Detta blev början på en långvarig och mångsidig industriell verksamhet på platsen. Foto: VLM:s arkiv.

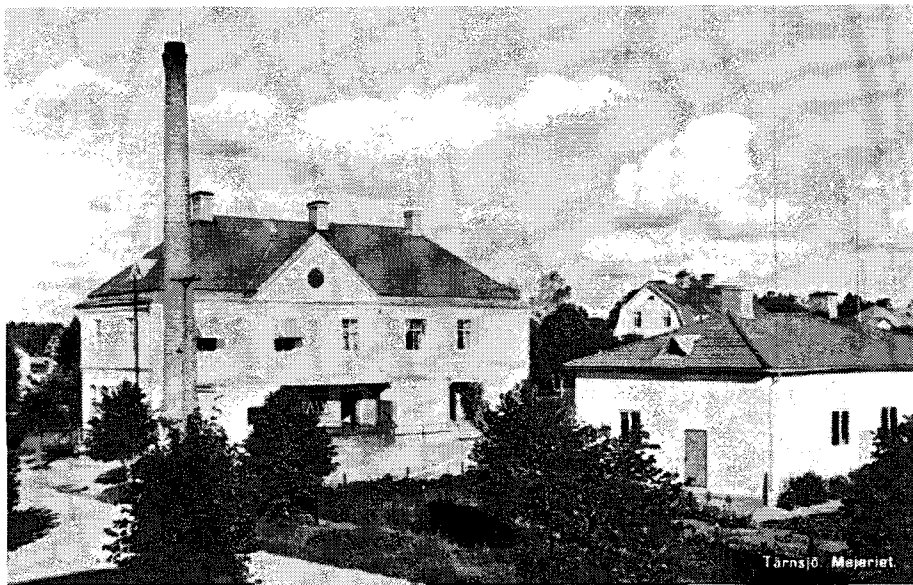
förankrat inslag i den lokala näringsverksamheten. Bräder och annat virke transporterades till Uppsala för avyttring. Särskilt karakteristiskt för Harbo socken och grannsocknarna blev också det starka inslaget av binärningar med inriktning på träslöjd. Takrännor, skottkärror, skovlar och möbler var några av de trävaror som kom att förknippas med området. Snickerifabriker har utvecklats särskilt i anslutning till Haga och Harbo. Gruv- och hytt drift har också periodvis förekommit inom socknens gränser. Förekomsten av kalksten har från och med medeltiden periodvis medfört exploatering av marmorsten, den s.k. "Harbomarmorn".

Enåkers socken är en av kommunens minsta socknar. Den gränsar i väster till de norra delarna av Sala kommun och till sjön Hallaren som förr ingick i Sala gruvans vattenförsörjningssystem. Landskapet utgörs till större del av näringsfattiga moränmarker beväxna med barrskog. Jordbruket är koncentrerat till forna sjöbottnar i de östra och södra delarna av socknen. Genom sänkning av Hallaren kring sekelskiftet erhöles nya odlingsområden. Större torvmossar förekommer i de norra delarna av socknen och exploatering pågår på flera platser. Hela östra delen av socknen berörs av en mäktig åsrygg, Dalkarlsåsen / Mästeråsen m.fl. namn, som sträcker sig i nordsydlig riktning genom hela kommunen. Utefter åsen som exploateras på många platser löper väg 67 (Heby-Gysinge). Parallellt

med denna ligger även banvallen till den nedlagda järnvägen mellan Kerstinbo i norr och Heby-Enköping i söder. Banvallen är bevarad och väl synlig på flera platser. Runhällens stationssamhälle, sydost om Enåkers kyrkby, har varit en viktig knutpunkt för järnvägslinjerna Enköping-Runhällen och Sala-Gysinge. Näringslivet inom socknen har vid sidan om jordbruket varit förenat med skogsbruket och binäringar i anslutning till detta.

Försäljning av gruvved till Sala, sågning, kolning, tjärbränning, träslöjd och snickerirörelser är verksamheter som har haft betydelse under olika perioder. Även torvtillgångarna har exploaterats liksom sand och grus från åsen.

Huddunge socken är centralt belägen inom kommunen och avgränsas i väster av den mäktiga Dalkarlsåsen. Till stor del domineras landska-

I samband med bildandet av andelsmejerier under slutet av 1800-talet uppfördes en rad moderna mejeribygnader. Tärnsjö's mejeri tillkom i början på 1900-talet. Foto: VLM:s arkiv.

pet av näringsfattiga moränjorlar som huvudsakligen täcks av barrskog och där inslag av torvmossar förekommer. Några mindre sjöar, den största är Råksjön, förekommer i skogsområdena i öster. Jordbruksmarkerna är koncentrerade till slättbygden i Vretaåns dalgång som också utnyttjas av landsvägen. Vid sidan om jord- och skogsbruk har kvarn- och sågdrift haft stor betydelse. Under 1800-talets andra hälft fanns inom socknen ett stort antal sågar. Alla är numera nedlagda med undantag för sågverket vid Rödje. Under 1800-talet var även binäringar i anslutning till skogsbruket vanligt förekommande. Bland annat tillverkades laggkärl och takspån medan torkad bark såldes till garverier. Produkterna avyttrades till större del i Enköping. Förekomsterna av kalksten och lera har exploaterats på flera platser, kalksten bl.a. kring Rönnviken för framställning av kalk och lera vid Sillbo tegelbruk.

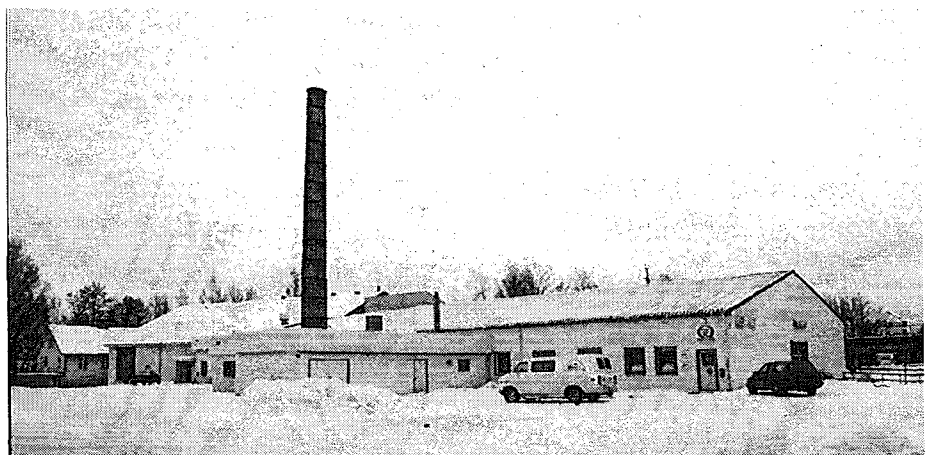
Västerlövsta socken omfattar den sydvästra delen av kommunen. Runt om Heby samhälle samt i dalgångarna som sträcker sig vidare mot norr, söder och öster finns de flesta av socknens jordbruksbygder. Odlingsytor har under årtionden också erövrats genom torrläggningen av fyra sjöar. Den enda kvarvarande sjön, Vansjön, utgör källan till Örsundaån som varit något av en pulsåder för bygden. Där anlades många av anläggningarna som var beroende av vatten och vattenkraft. Större skogsområ-

den som bryts av mindre odlingsbara fält förekommer i norr och söder. Jord- och skogsbruk samt boskapsskötsel har varit dominerande näringar i socknen. I betydande omfattning bedrevs även under en period binäringar som kolning och tjärbränning.

I mitten av Hebys slättbygd möts många av kommunens och områdets viktiga förbindelser. Åsen (Dalkarlsåsen/Enköpingsåsen) har utgjort ett naturligt och viktigt kommunikationsstråk mellan norr och söder. Stigar, vägar och järnvägar har genom århundraden följt åsryggen. Där rinner också Örsundaån vars dalgång utgör ett naturlig kommunikationsstråk mot nordost och sydost. Heby samhälle blev därför knutpunkt för de flesta förbindelserna i området. Där möttes järnvägarna Uppsala-Krylbo och Enköping-Runhällen-Gysinge. Där sammanförs de viktiga vägförbindelserna mot öster och Uppsala, mot väster och Sala, mot söder och Enköping, mot norr och Gävle, mot nordost och Hudunge, Harbo, Östervåla samt mot flera andra byar och orter. Heby samhälles utveckling har präglats dels av järnvägsförbindelserna och dels av tegelindustrins intensiva verksamhet i och utanför orten. Det strategiska läget samt koncentrationen av industrier gjorde Heby till kommunens administrativa och ekonomiska centrum.

Vittinge socken gränsar i öster och söder till Uppsala län. Norra delen domineras av barrskog med inslag av mossar medan södra delen har stora slättbygder med huvudsakligen sammanhängande odlingsområden. Två mindre åsar, Ramsjöåsen och Ingesboåsen, berör området. Ett flertal sjöar finns i norr, i sydost samt söder om Morgongåva tätort. Några sjöar, bl.a. Vittingesjön, har blivit torrlagda. Skattmansöån som rinner genom socknens sydöstra del bildar på sin väg flera fall som under årtiondena utnyttjats för driften av stångjärnshammare, såg och kvarn. Mälbybäcken och Grimlebäcken som är biflöden till Skattmansöån bevattnar dalgångarna kring Vittinge kyrka. De lösa jordlagren består huvudsakligen av sandig morän och postglacial finlera. Det är förekomsten av denna lera som möjliggjort etableringen av en omfattande tegelindustri vilken spelat en betydande roll i socknens och regionens utveckling. Ursprungligen var jord- och skogsbruk de dominerande näringarna. Goda skogstillgångar i norr gjorde socknen till ved- och timmerförråd åt Enköpingstrakten. Som i många andra socknar inom kommunen var kolning och tjärframställning vanliga binäringar.

Heby Gjuteri & Mekaniska Verkstad grundades på 1880-talet. En större del av gjutodsproduktionen bestod av maskiner till den blomstrande tegelindustrin. Verksamheten avvecklades slutligen 1970. Lokalerna är numera ombyggda. Foto: J-P Darphin, VLM.

Socknen berörs av järnvägslinjen Uppsala-Krylbo som varit avgörande för utvecklingen av industrier och stationssamhällen i Vittinge och Morgongåva. Riksväg 72 mellan Uppsala och Sala följer till större del järnvägslinjens banvall. Tegelinustrin i Vittinge, som kom att omfatta fem bruk samt Morgongåvas mekaniska industri har varit två dominerande inslag i områdets näringsliv.

Kort om Heby kommuns industrihistoria

Bergs- och järnhanteringen räknas till den äldsta näringen inom kommunen vid sidan om jord och skogsbruket. Spår från äldre gruv- och hytt drift förekommer särskilt inom Västerlövsta och Nora socknar. Redan under 1600-talet medförde oron över skogsavverkningen och en befarad bränslebrist, införandet av restriktioner beträffande etableringen av järnbruk. Inställningen förstärktes under 1700-talet med en lag om etableringsförbud 1747. Hyttor och hammarsmedjor skulle därför helst skiljas åt geografiskt och deras antal dessutom begränsas. Den äldsta större anläggningen är *Viby säteri* i Harbo där Sten Bjälke anlade ett järnbruk med masugn och hammare under 1600-talets första decennier. *Viby* fick dock aldrig någon större betydelse som järnbruk. Det första järnbruket som kom att utvecklas till en bestående verksamhet blev *Ramsjö bruk*, utanför Morgongåva. Privilegium att blåsa tackjärn erhöles 1734, malmen hämtades från Gråmurens gruva fem kilometer norrut. Två år senare lyckades Johan Funck erhålla tillstånd att uppföra även en stångjärnshammare. Trots restriktionerna fick 1746 även *Skattmansö*, i den södra delen av socknen, privilegier att driva en stångjärnshammare. Driften låg dock nere under största delen av 1800-talets första hälft men återupptogs 1848 fram till den definitiva nedläggningen omkring 1880. Vid *Molnebo* norr om Heby lyckades också ägarna till Ramsjö bruk att 1755 erhålla tillstånd att driva smidesverksamhet. På 1790-talet flyttades därför rörelsen från *Ramsjö bruk* till *Molnebo*. Bruket blev betydande under delar av 1800-talet men mot slutet av seklet var rörelsen i behov av kapital. Bruket köptes upp av tyska intressenter som inledde en utbyggnad av verksamheten. Ett nytt stålverk anlades i anslutning till den nya stambanan vid *Morgongåva*. Hela projektet misslyckades dock och koncernens egendomar avyttrades under 1890-talet efter beslut om likvidation. Byggnaderna i Morgongåva övertogs av *AB Westerås Lantbruksmaskiner* som 1899 inledde sin tillverkning i de ombyggda lokalerna.

Skogsbruk och tillhörande näringar. Skogen har varit och är ännu en dominerande näring i stora delar av kommunen. Skogen utgjorde ett betydande timmer- och vedförråd som kunde avsättas med god förtjänst till bl.a. skogsfattiga områden. Skogen skapade också förutsättningar för flera binärningar och mindre rörelser vid sidan om det renodlade skogsbruket. Kolning, tjärframställning, sågning, träslöjd, m.m. har på många platser varit avgörande inslag i den lokala ekonomin. I övrigt tillverkades också laggkärl och takspån medan torkad bark såldes till garverier. Särskilt under 1800-talet var binärningar i anslutning till skogsbruket vanliga.

Kalkbruket under Rönnavikens gård drevs mellan 1935 och 1945. Anläggningen med kalkbrott, pumphus, ugnshus, kraftcentral och lös utrustning är bevarad i sin helhet. Foto: J-P Darphin, VLM.

En orsak till binäringarnas betydelse var jordbrukets dåliga avkastning, särskilt i de norra delarna av kommunen. År 1828 konstaterade landshövdingen i sin femårsberättelse att vissa binäringar var av stor ekonomisk betydelse inom Harbo och Östervåla socknar. Det rörde sig sär-

I anslutning till Stormossen, norr om Heby, anlades en torvströfabrik kombinerad med sågverk. Fabriken uppfördes 1906 i samband med invigning av järnvägen. Torv bryts fortfarande från mossen. Foto: J-P Darphin.

skilt om tjärbränning samt om träslöjd, bl.a. möbeltillverkning som med tiden utvecklades till en specialitet. I samma berättelse konstateras att produkterna avsattes framför allt i Uppsala och Stockholm.

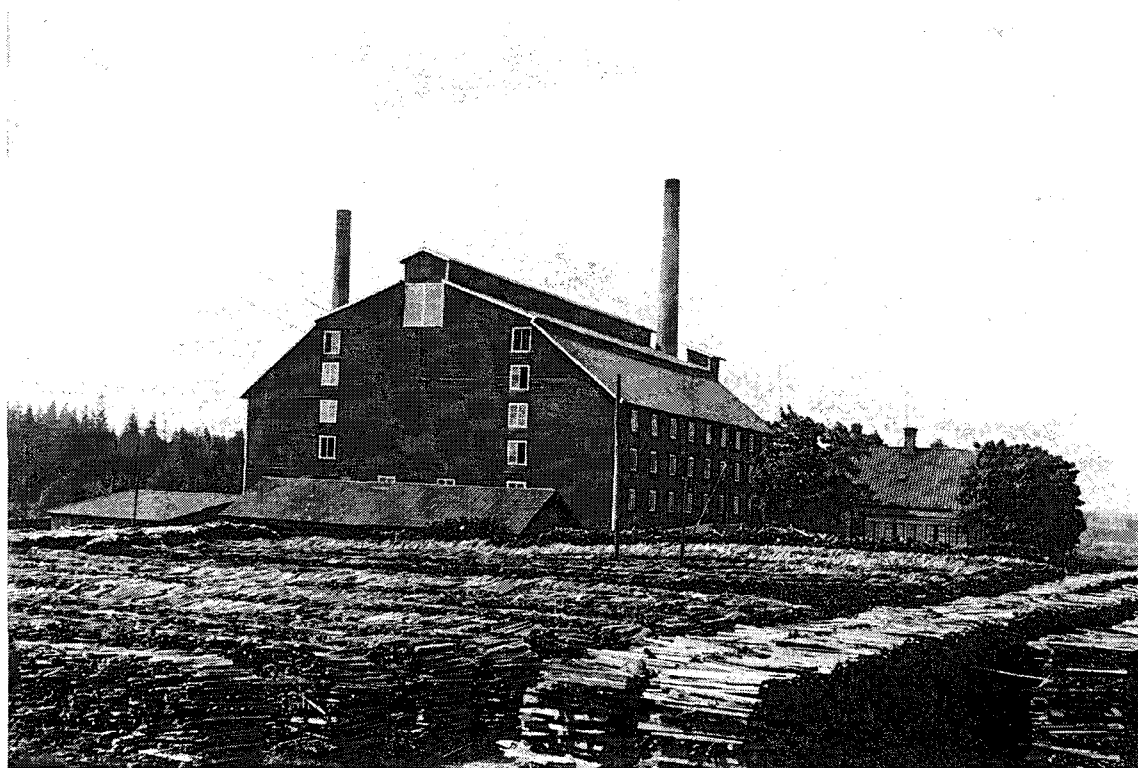
Också *framställning av träkol* blev av stor ekonomisk betydelse i de flesta skogsbygder, i synnerhet under 1700- och 1800-talen. Kolet avsat-
tes särskilt till bruken i norra Uppland och i södra Gästrikland men även till de lokala hammarsmedjorna som också förekom inom nuvarande kommuns gränser.

Tjärframställning utvecklades i större skala kring sekelskiftet och i början på 1900-talet fanns bl.a. i *Nora socken* flera tjärfabriker. Särskilt utnyttjades tallstubbar som bröts ur Dalkarlsåsens sandrika marker. Även söderut förekom tjärbränning, exempelvis vid *Näsbo*, utanför Vittinge, där en fabriksanläggning ännu är delvis bevarad. Anläggningen uppfördes troligen 1914 och drevs under första och andra världskriget. En annan tjärfabrik inom Vittinge socken låg nära *Gillberga*. Den nordöstra delen av länet var sedan tidigare ett centrum för tjärproduktionen med inte mindre än 95 procent av de upptecknade tjärdalarna, varav det största antalet förekommer inom Heby kommun.

Sågar har utgjort och utgör ännu ett traditionellt inslag i skogsbyg-
derna. De äldsta sågarna var vattendrivna och bundna till forsar eller platser med passande vattenförhållanden. De förekom därför oftast tillsammans med kvarnar och smedjor som utnyttjade samma flöden. Lämpliga platser för vattendrift har inom kommunen, i förhållande till andra delar av länet, varit begränsade. Främst har Vansjöns frånflöden, Örsundaån, samt större åar och bäckar som Vretaån, Harboån och Arnebobäcken utnyttjats för vattendrift av produktionsanläggningar. Förgreningar till Dalälven har också utnyttjats som vid *Sevedskvarn*. Även Dalkarlsåsens rikliga vattenflöde gav upphov till några större källor som

var brukbara för ändamålet. Under andra hälften av 1800-talet infördes ångdriften och villkoren för lokaliseringen av industrin förändrades helt. Under första hälften av 1900-talet infördes eldrift på de flesta platser och kvarstående äldre vattendrivna sågar elektrifierades. Nedläggningen av järnbruken och därmed kolningens avtagande betydelse för skogsbruket följdes av sågverksindustrins etablering och därefter starka expansion. Sågverken blev inte så sällan vaggan till många tegelbruk och drevs sedan oftast i kombination med snickerifabriker. Verksamheterna kompletterade varandra på många sätt med fördel för driften.

I Nora socken vid *Tärn*, nedanför nuvarande garveri, anlades redan på 1870-talet en ångsåg med kvarn, *Tärnsjö Ångsåg & Kvarn*, socknens första egentliga industri. Kvarndriften pågick till 1940-talet då den utkonkurrerades av en modernare anläggning som tillkommit i *Tärnsjö* på 1930-talet. En annan ångsåg anlades 1915 vid Östavik vid Färnebofjärden och drevs fram till 1930-talet. Sågdriften vid *Tärn* upphörde 1954 och två år senare även vid ångsågverken i *Tärnsjö* och *Kerstinbo* vars verksamhet övertogs av *Skärsjö såg*. I *Grimle* sydost om Morgongåva startades under senare delen av 1800-talet en sågrörelse kombinerad med kvarn. Verksamheten drevs fram till 1960-talet. Inom samma område utökades 1894 kvarnverksamheten i *Boksta* med ramsåg.

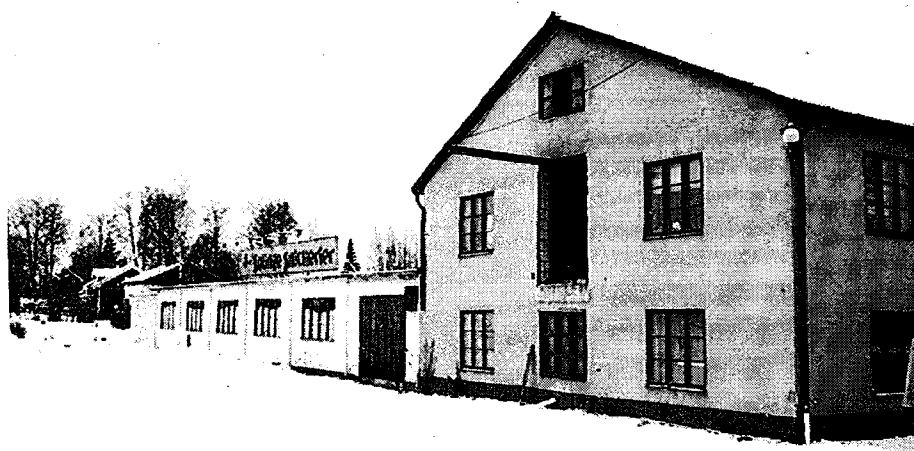

Skattmansö säteri hade såg i anslutning till kvarnen vid *Överkvarn*. I Harbo socken vid *Svina* anlades 1916 en ångsåg i anslutning till vattenkvarnen. Sågen som låg i anslutning till *Svinabäck* drevs i bolagsform av lokala bönder. Den revs på 1980-talet och blev den sista av en rad sågar på platsen. Såg och kvarn uppfördes även nära Harbo samhälle, vid *Persborg*, i början av 1920-talet. Två större ångsågar kombinerade med kvarn anlades i början på 1900-talet utanför *Tärnsjö*, bl.a. vid *Åby*. De drabbades av upprepade bränder men återuppfördes som moderniserade anlägg-

Lundquist & Huddéns tegelbruk i Vittinge hade sina rötter i en såg- och kvarnrörelse. Sågverket drevs i stor skala fram till 1957. Foto: VLM:s arkiv

ningar. Rörelserna drevs under olika namn, bl.a. *Åby Såg & Kvarn* och *Källgrenssågen*, den sistnämnda var liksom kvarnen fortfarande i drift under början av 1980-talet.

Snickerifabriker. Med industrialismens genombrott tillkom också en rad snickerifabriker vars produktion under en tilltagande byggnadskonjunktur inriktades inte minst på byggnadssnickerier. Mot slutet av 1800-talet förbättrades också förutsättningarna för jordbruket kraftigt. Följden blev att binäringarna successivt upphörde i jordbruksbygderna. Med tiden omvandlades de kvarstående verksamheterna till mindre industriella rörelser och en rad snickerifabriker tillkom, främst i *Harbo och Haga*. De flesta företagen startades mellan 1920- och 1940-talen.

Solinge Snickeri i Harbo är en av de många snickerirörelserna som förekommer i länets nordöstra del. Foto: J-P Darphin, VLM.

I *Tärnsjö* grundades 1901 *Nyman & Lindens Snickerifabrik* vars verksamhet var inriktad på möbler och byggnadssnickerier. Företaget omvandlades 1920 till *AB Tärnsjö Snickerifabrik*. I områdena kring *Österåla* och *Harbo* fanns sedan länge ett utvecklat snickerihantverk inriktat på produktion av möbler. Flera av dessa rörelser kom under första hälften av 1900-talet att utvecklas till mindre industrier.

Ett karakteristiskt inslag för kommunen är också sågverk, hyvlerier och snickerifabriker som drevs i anslutning till de större tegelbruken, i synnerhet i *Heby* och *Vittinge* men även vid *Sillbo*, *Hårsbäck*, *Skattmansö* m.fl. Anledningen var att tegeltillverkningen till största del låg nere på vintrarna och att sysselsättning och intäkter skulle tryggas året runt. Verksamheten lämnade också spill av brännbart material som kunde utnyttjas i de vedeldade ugnarna. Snickerierna vid tegelbruken var vanligtvis inriktade på framställning av byggnadssnickerier, vilket kompletterade tegelbrukens produktion av byggnadsmaterial.

Torvindustrin. De omfattande mossarna som förekommer på flera platser har skapat förutsättningar för en industriell exploatering av torv. I början av 1900-talet anlades flera torvströfabriker i kommunens västra del. Fabriken kunde dra fördel av järnvägsförbindelsen mellan *Sala-Gysinge-Gävle* som invigdes vid sekelskiftet. En torvströfabrik, *Tärnsjö Torvströfabrik*, anlades 1907 norr om *Tärnsjö* vid *Skärsjö*. Anläggningen var ansluten till huvudspåret genom stickspår. En annan fa-

brik, vars byggnader ännu är bevarade, ligger vid *Kroksbo*. På båda platserna pågår torvexploateringen fortfarande. Ytterligare ett företag var *Runhällens Torfströfabrik* som drevs som andelsföreningsbolag.

Kalkframställning. Många nedlagda små kalkstensbrott samt ruiner efter kalkugnar påträffas särskilt kring *Rönnviken och Sör Åmyra* inom Huddunge socken. Fickor av urkalk förekommer ofta i anslutning till malmfälten. De utgör rester av borteroderade sedimentlager som i samband med vulkanisk aktivitet bakats samman i leptiter med mineraler. Genom jordsskalets rörelser har tryck och värme skapat metamorfoser och bildat bl.a. malmer samt marmor eller kalksten av kristallinisk karaktär. Det är denna typ av kalksten som är vanligt förekommande i hela bergslagsområdet. Ådror och fickor av kalk påträffas dels nära jordytan och dels på olika nivåer i stenbrott och gruvor. Kalksten av kristallinisk karaktär, s.k. urkalksten, har exploaterats för framställning av kalk. Verksamheten har pågått framför allt från slutet av 1800-talet till 1900-talets mitt. Huvudsakligen har det handlat om en småskalig verksamhet med enkla ungar vars produktion till större del var avsedd för husbehov. Vid gården *Rönnviken* anlades däremot 1935 en industriell kalkugn i anslutning till fyndigheterna av urkalksten som fanns på platsen. Tio år senare köptes dock verksamheten upp av konkurrenten *Strå Kalkbruk* i Sala som genast avvecklade rörelsen. Anläggningen står ännu kvar med utrustning och redskap som om nedläggningen skett nyligen. Inom Huddunge och Västerlövsta socknar finns 25 respektive 10 förtecknade kalkugnsruiner.

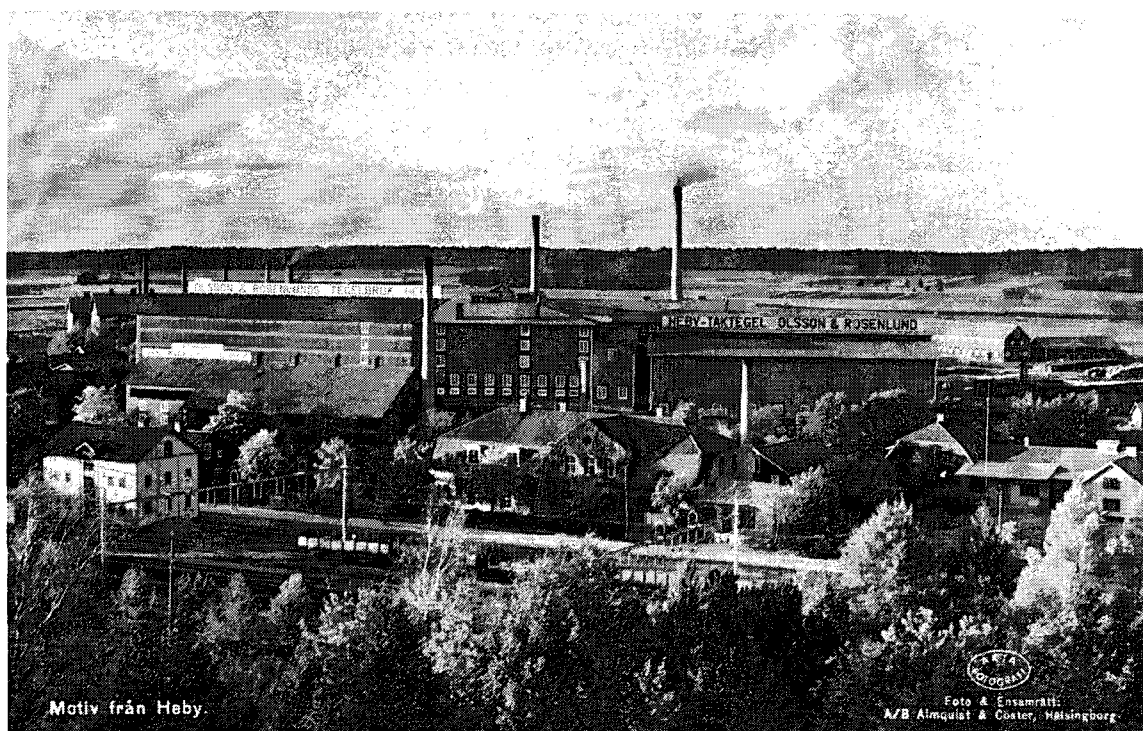
Kalkstens- och marmorbrytning. En råvara av annan karaktär är den marmorsten som förekommer i *Harbotrakten*. Ett stråk med urkalksten med karaktär av marmor löper i sydvästlig-nordostlig riktning strax söder om Harbonäs gård. Sedan medeltiden har fyndigheterna skapat förutsättningar för exploatering och bearbetning av den s.k. Harbomarmorn. Marmorn fick en utbredd användning i många byggnader, i ett sent skede bl.a. som fönsterbord. En marmorfabrik för bearbetning av stenarna uppfördes under slutet av 1930-talet i *Harbo*. Tillverkningen upphörde vid

Kroksbo torvströfabrik och såg som togs i bruk 1901 står numera öde medan torvtäckten på Stormossen ännu exploateras. Foto: J-P Darphin, VLM.

slutet av 1950-talet och fabriken revs. Kalksten bröts även på många andra platser särskilt inom Huddunge socken där inte mindre än 19 kalk- och kvartsbrott finns förtecknade. Huvuddelen av dessa brott har anslutning till kalkframställningen.

Firman Olsson & Rosenlund hade sina rötter i en kvarn- och sågrörelse. Under slutet av 1870-talet utvidgades verksamheten till att omfatta även tegeltillverkning. Med tiden blev företaget Hebys största och äldsta företag. Teglugnarna släcktes för gott 1980. Foto: VLM:s arkiv.

Cementvarufabriker och grustäkter tillhör sena inslag i det industriella landskapet. De är typiska landsbygdsindustrier med anknytning till råmaterialen. De rikliga förekomsterna av grus och sand i bl.a. Dalkarlsåsen har främjat exploateringen i industriell skala. Verksamheten pågår fortfarande på flera platser.

Kring andra världskriget skedde ett genombrott i förbrukningen av betongvaror. Nya byggnads- och anläggningstekniker samt högkonjunkturen inom byggnadssektorn medförde etableringen av en mängd mindre betongvarufabriker runt om i landet, oftast i närheten av grustäkter. De intensiva dräneringsprojekten som pågick i jordbruksbygderna krävde sin tribut av dräneringsrör, tegelrör till åkrarna och betongrör till diken. Också anläggningen av brunnar och avloppsnät medförde förbrukningen av stora mängder betongvaror. Cementvarufabrikenas tillverkning omfattade särskilt betongrör och -ringar samt lättbetongsten. Ett flertal betongvarufabriker har förekommit inom kommunen, en av dessa var Morgongåva Cementgjuteri, andra *Tärnsjö Betong* och *AB Cementrör i Nora socken*.

Tegelindustrin. I Mälardalen hade tegeltillverkningen gamla anor och dominerades helt av godsens som ursprungligen inledde tillverkningen för att täcka sina behov. En annan grupp av tegelbruk anlades under 1800-talet i städerna i samband med ett tilltagande behov av byggnadsmaterial. Tegelindustrin i nordöstra Västmanland utvecklades däremot till största del ganska sent i samband med det industriella genombrottet och städernas starka expansion. De nya bruken utvecklades oftast ur befintliga trävaruföretag, såg- och kvarnrörelser. Ett illustrerande exempel på dessa förhållanden är tegelbruket vid *Sillbo* i Huddunge socken som

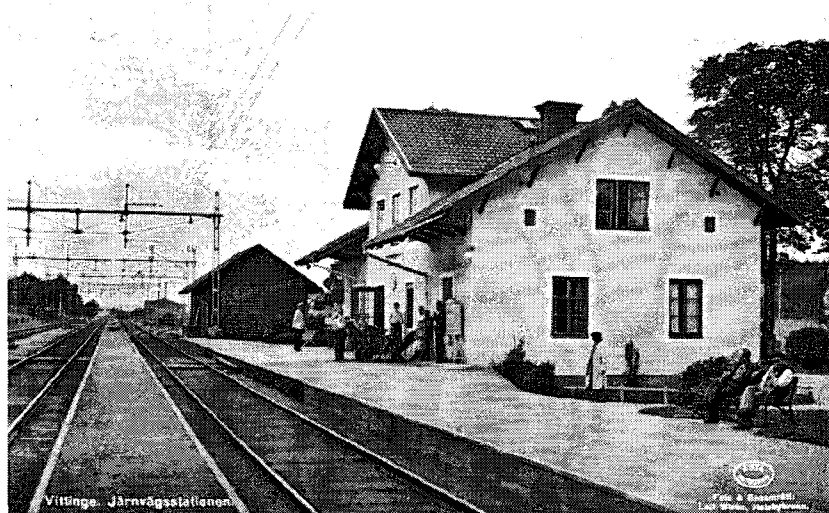
anlades på 1870-talet i anslutning till en befintlig kvarn- och såg, verksamheten drevs därefter fram till 1971. Ett annat är *Hårsbäcks tegelbruk* som på samma sätt anslöts till såg- och kvarnrörelsen. I Vittinge övertog *Lundqvist & Huddéns* företaget *Ösby såg* som med kvarn och smedja införlivades i den nya verksamheten med tegeltillverkning. Behov av vattenkraft för maskindrift, en säsongsbetonad verksamhet, spillved från sågverket och investeringskapital som genererats av de befintliga rörelserna är några av förklaringarna bakom företeelsen. Även i Heby förekom, kvarn, sågverk och snickerifabrik i anslutning till *Olsson & Rosenlunds tegelbruk* som utvecklades från det befintliga företaget *Heby Såg & Kvarn*. Detsamma gällde en annan anläggning på orten, *Lantmännens Såg, Kvarn och Tegelbruk*. Även *Heby Nya Tegelbruk* (senare *AB Heby Tegelverk*) hade kopplingar till trävaruhandeln.

Framställning av tegelprodukter utvecklades i Västmanland till storindustri inte minst i de norra och sydliga delarna av länet. Produktionen som fick stor avsättning utanför landskapet kom att omfatta murtegel, tegelrör m.m. och så småningom framför allt taktegel. Gruppen av tegelbruk som fick största betydelse blev bruken i trakterna av Sala, Heby och Vittinge. Dessa tegelbruk etablerades huvudsakligen på 1880-talet, utvecklades och moderniserades kring sekelskiftet och svarade sedan på 1930-talet för inte mindre än hälften av landets tillverkning av taktegel (länets årliga produktion av taktegel motsvarade då ca 30 miljoner pannor). I mindre omfattning tillverkade bruken även andra tegelvaror. Framgångarna för tegelindustrin i de norra delarna av länet baserades på flera faktorer. Den goda tillgången på lämplig lera var naturligtvis avgörande men även förekomsten av virkesavfall från de talrika sågverken, var betydande för driften av flamugnarna. Flera tegelbruk var därför kombinerade med sågverk och snickerier som dessutom kunde drivas under vinterhalvåret då hanteringen av leran hindrades. Goda järnvägsförbindelser underlättade brukens avsättning och bidrog till framgångarna.

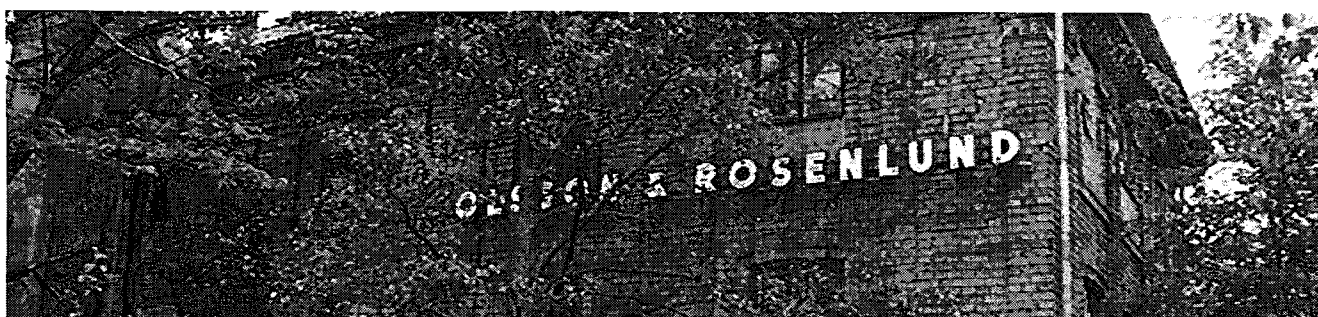
På flera platser hade även mindre hantverksmässiga tegelbruk drivits före eller parallellt med tegelindustrins genombrott. Flera av anläggningarna utvecklades efter hand till industriella bruk. De flesta säterier inom kommunen deltog också i tegelindustrins utveckling. Exempel på sådana tillverkningsenheter är *Skattmansö* där ett bruk drevs av godset mellan omkring 1800 och 1929 men övertogs och moderniserades därefter av Uppsala-Ekeby m.fl. bolag. Bruket drevs fram till 1968, en specialitet för *Skattmansö tegelbruk* var murtegel av storformat. Vid *Viby säteri* i Harbo socken drevs ett tegelbruk troligen mellan 1850- och 1910-talen. Vid *Starfors säteri* anlades den första etappen av tegelbruket 1906 och anläggningen utvidgades därefter flera gånger innan den lades ned 1965.

Många av rörelserna som utvecklades till ledande industriella tegelbruk grundades mellan 1880-talet och början på 1900-talet. *Vittinge Tegelbruk* som ännu är

Vittinge järnvägsstation uppfördes i samband med invigningen 1873 av sträckan Uppsala-Sala på norra stambanan. Byggnaden är ännu bevarad men magasinet är rivet. Foto: VLM:s arkiv.

verksamt anlades 1880; tegel- och trävaruföretaget *Lundquist & Huddéns* bildades 1896 och del av verksamheten kunde drivas fram till 1979. *Hårsbäck*, *Norr Starfors* samt *Heby Nya* och *Heby Norra tegelbruk* anlades alla under 1890-talet. *Heby Gamla Tegelbruk*, (senare *Heby Taktegel* och *Olsson & Rosenlund*) utvecklades från ett äldre tegelbruk och sågverk till en modern industriell anläggning i början på 1880-talet. På 1890-talet påbörjades även en tegelproduktion vid *Boksta* kvarn och såg men inte förrän 1923 fick verksamheten någon betydelse då driften moderniserades

Olsson & Rosenlund blev Hebys största företag. Av den omfattande verksamheten återstår endast några få förfallna byggnader. Foto: J-P Darphin, VLM.

samtidigt som kvarn och såg avvecklades. En ny modern anläggning uppfördes efter branden 1929 och drevs fram till 1961. I början på 1900-talet fanns också ett tegelbruk vid *Hemmingsbo*, öster om *Tärnsjö*. samt ett även i själva *Tärnsjö*. *Hårsbäck* och *Heby Gamla Tegelbruk* eldhärjades under 1910-talet och återuppfördes därefter som moderniserade anläggningar. Också bonderörelsen medverkade i satsningen på tegeltillverkning. I Heby tillkom 1917 en ny anläggning *Lantmännens Såg, Kvarn och Tegelbruk*. I början på 1900-talet var mellan tio och femton tegelbruk i drift inom kommunen. Expansionen medförde så småningom sammanslagningar. På 1920-talet bildades *AB Heby Tegelverk* som tidigare övertagit *Heby Nya*. Företaget expanderade och förvärvade sedan *Norra Tegelbruket* och *Hårsbäck's Tegelbruk* innan man 1930 invigde Hebys modernaste tegelbruk som kom att kallas för "*Funkis*."

De flesta bruken i norra Västmanland bestod av likartade typanläggningar som till större del kunde inköpas som monteringssatser. De utrustades med vedeldade flamugnar anslutna till sammanbyggda torkhus i flera våningar. Efter en omfattande modernisering kring sekelskiftet kom de flesta bruken att sedan endast beröras av små tekniska förändringar. När byggnadstekniken senare förändrades och marknaden för teglet vid mitten av 1960-talet minskade drastiskt saknade de flesta företag effektiva och rationella tillverkningskedjor. Överproduktion och prissänkningar medförde en våg av nedläggningar. Endast bruken som klarade tunga investeringar och en förnyelse av tillverkningsprocessen kunde överleva ytterligare en tid. Inom Heby kommun nedlades de kvarstående bruken under början på 1970-talet med undantag för *Olsson & Rosenlund* i Heby som kämpade fram till årsskiftet 1980 samt *Vittinge Tegelbruks AB*, numera landets enda kvarstående taktegelbruk. En anpassning till den förändrade marknaden speglar *Olsson & Rosenlunds* fabrik för takpannor av betong som drevs under en period i anslutning till tegelbruket.

Tegelbruken hade en hög sysselsättningsgrad även om arbetet inledningsvis var säsongsbetonat. Verksamheten bidrog därmed starkt till utvecklingen av flera samhällen som Heby och Vittinge. En rad arbetarbostäder uppfördes, oftast i anslutning till anläggningarna, såväl i tätorterna som på landsbygden.

Skinnberedning. Av de mera udda verksamheterna som inom kommunen utvecklades till industriella former kan nämnas *Tärnsjö Ånggarveri*. Företaget grundades under slutet av 1800-talet och drivs fortfarande. På samma plats anlades kring sekelskiftet ett sågverk med kvarn. Ett garveri har också förekommit i *Boksta*, nära Vittinge, tillsammans med flera andra mindre rörelser.

Livsmedelsindustrin. På sätt och vis har *kvarnar* utgjort den historiska stommen i livsmedelsindustrins utveckling. Äldre anläggningar var bundna till vattendrag och platser som oftast även utnyttjades av hammarsmedjor och sågar. Med införandet av ångkraften förändrades förutsättningarna för etablering av kvarnrörelser och lokaliseringen kom att styras av helt andra faktorer. Många befintliga kvarnar moderniserades också med först ång- och sedan eldrift utan att verksamheten flyttades.

Vattenkvarnar har förekommit på många platser, särskilt längs med Örsundaån och Amebobäcken. Inom Västerlövsta socken fanns på 1860-talet inte mindre än 19 vattendrivna sågar och kvarnar. I början på 1900-talet hade deras antal minskat kraftigt, fyra kvarnar var fortfarande vattendrivna medan fyra utgjordes av ångdrivna anläggningar. Alla större gods hade också egna kvarnar. Skattmansö vid *Ytterkvarn*, på gränsen till Österunda socken, samt vid *Överkvarn* där tillsammans med såg. Kvarnrörelsen drevs fram till 1947. Kvarnen vid *Norr Starfors* säteri omnämns redan 1754 och nedlades 1934. Även vid *Harboån* på *Viby säteris* ägor drevs kvarnrörelse, där står byggnaden ännu kvar. Också vid *Molnebo* bruk där de gynnsamma strömförhållandena möjliggjorde driften av hammarsmedja fanns naturligtvis kvarn. Kvarnar drevs i övrigt vid bl.a. *Stärte*, *Sör Starfors*, *Heby*, *Grimle*, *Sevedskvarn* längs med Dalälven, *Svinabäck* norr om Haga, *Gull Smyra* i Nora socken, i själva *Harbo*. Även i *Boksta* där verksamheten utökades med ramsåg efter en ombyggnad 1894, strax innan ångdrift infördes 1896. Bland ångdrivna kvarnar kan också nämnas *Åby* och *Kartan* i den norra delen av länet.

Viby säteris nuvarande kvarnbyggnad uppfördes under slutet av 1800-talet. Den är till sin utformning representativ för de flesta kvarnbyggnaderna som bevarats i kommunen. Foto: J-P Darphin, VLM.

Även många tegelbruk drev kvarnrörelser parallellt med sågdrift och andra verksamheter. Sådana förhållanden förekom exempelvis vid *Lundqvist & Huddén* i Vittinge, *Olsson & Rosenlund* i Heby där tegelbrukets rörelse övertog en befintlig såg och kvarn. Samma mönster gällde även vid *Sillbo* och *Hårsbäcks* tegelbruk.

Hagaköket i Haga grundades 1922 och specialiserade sig från och med 1940-talet på köksinredningar. Foto: J-P Darphin, VLM.

Det traditionella inslaget av livsmedelsrörelser vars etablering skedde främst under slutet av 1800-talet och början på 1900-talet är inom kommunen mindre betonat än i andra områden. Orsaken var jordbrukets begränsade betydelse i många socknar och frånvaron av större tätorter där vanligen livsmedelsfabriker anlades och där produkterna avyttrades. Lantmannaföreningar, mejeriföreningar och andra intresseföreningar inom jordbruket fick ett genomslag kring sekelskiftet. Ett av de tidigaste andelsmejerierna som etablerades blev *Heby Andelsmejeri* som bildades 1897. Föreningar och mejeribyggnader tillkom sedan i bl.a. *Östervåla*, *Vittinge*, *Tärnsjö*, *Åsbo Sör* och *Runhällen*. *Huddunge* fick ett modernt mejeri så sent som 1923 och *Harbo* 1924. De flesta anläggningarna avvecklades under 1940- och 50-talen i samband med en rationalisering av branschen.

På liknande sätt och efter samma organisationsprincip etablerade sig något senare flera *andelsslakterier*. Ett exempel är *Heby andelslakteri* som grundades 1911. Bondeorganisationen utvecklade sin affärsverksamhet vidare inom flera sektorer, bland annat genom övertagande av kvarnar och sågar och särskilt inom livsmedelstillverkningen. I tegelmetropolen Heby utsträckte sig Lantmännens rörelse till att även omfatta ett eget tegelbruk.

Bryggerier och läskedrycksfabriker har tillhört de traditionella verksamheterna som utvecklades under perioden. Rörelserna har till sin omfattning skiftat från hantverksmässig tillverkning i enkla byggnader till renodlade storskaliga och industriella anläggningar. Avsaknaden av större tätorter har begränsat etableringen och omfattningen av näringen inom kommunen. Även konkurrensförhållandena från andra områden har inverkat på företagets möjligheter.

I Heby drevs kring sekelskiftet två företag som ägnade sig åt tillverkning av drycker, *Heby Läskedrycks- & Svagdrycksfabrik* samt *P. Lund-*

bergs Bryggeri & Läskfabrik. De låg granne med varandra, på var sin sida av Brogatan vid ån. I Bjurvalla utanför Östervåla drevs också ett litet lokalt bryggeri, *Östervåla Bryggeri*. Mindre bryggerier förekom också i bl.a. *Boksta*, sydväst om Vittinge och i Tärnsjö under namnet *Tärnsjö Bryggeri*. Av annan karaktär är det *trädestilleringsverk* som också drevs i Tärnsjö.

Mekaniska industrier och gjuterier. Efter det misslyckade projektet med järnhyttan i *Morgongåva* stod de oanvända byggnaderna tomma. Företaget *Västerås Lantbruksmaskiner*, som grundades 1874 i Västerås, övertog hyttans anläggning 1898. Där öppnades en filial som under lång tid skulle hävda sig som en framgångsrik rörelse. Senare och fram till 1970 verkade företaget under namnet *AB Westeråsmaskiner*. En rad ägar- och namnbyten följde därefter fram till nedläggningen 1988 då den sista skördetröskan lämnade fabriken. Tillverkningen kom att omfatta främst jordbruksmaskiner och -redskap, fotogenmotorer och diverse gjutgods, i ett senare skede och under en period även snöskotrar. Företagets omfattning och långvariga verksamhet bidrog starkt till ortens expansion.

I *Tärnsjö* omnämns 1903 en mekanisk verkstad men framför allt blev det tillkomsten av *Zetterbergs Mekaniska Verkstad* i Östervåla som fick långvariga effekter för branschen. Än idag utgör verksamheten ett av

de största företagen i länet. År 1917 grundades smedjan som blev utgångspunkt till rörelsen. Några år senare flyttades verksamheten till lämpligare lokaler på Åbyvägen, där verksamheten skulle utvecklas under de följande femtio åren. Produktionen inriktades på reparation av lantbruksmaskiner samt tillverkning av kälkar, vagnar och plogar. På 1920-talet inleddes tillverkningen av lastbilskarosser och lasttillbehör, i synnerhet tipp- och lastanordningar som senare kom att utgöra kärnan i verksamheten. I början på 1970-talet flyttades verksamheten till nya lokaler på nuvarande fabriksområde, strax söder om orten.

Westeråsmaskiner övertog på 1890-talet lokaler från Schisshyttan i Morgongåva. Anläggningen tillbyggdes sedan i flera etapper under årtiondena. Bilden från 1930-talet. Foto: VLMS arkiv.

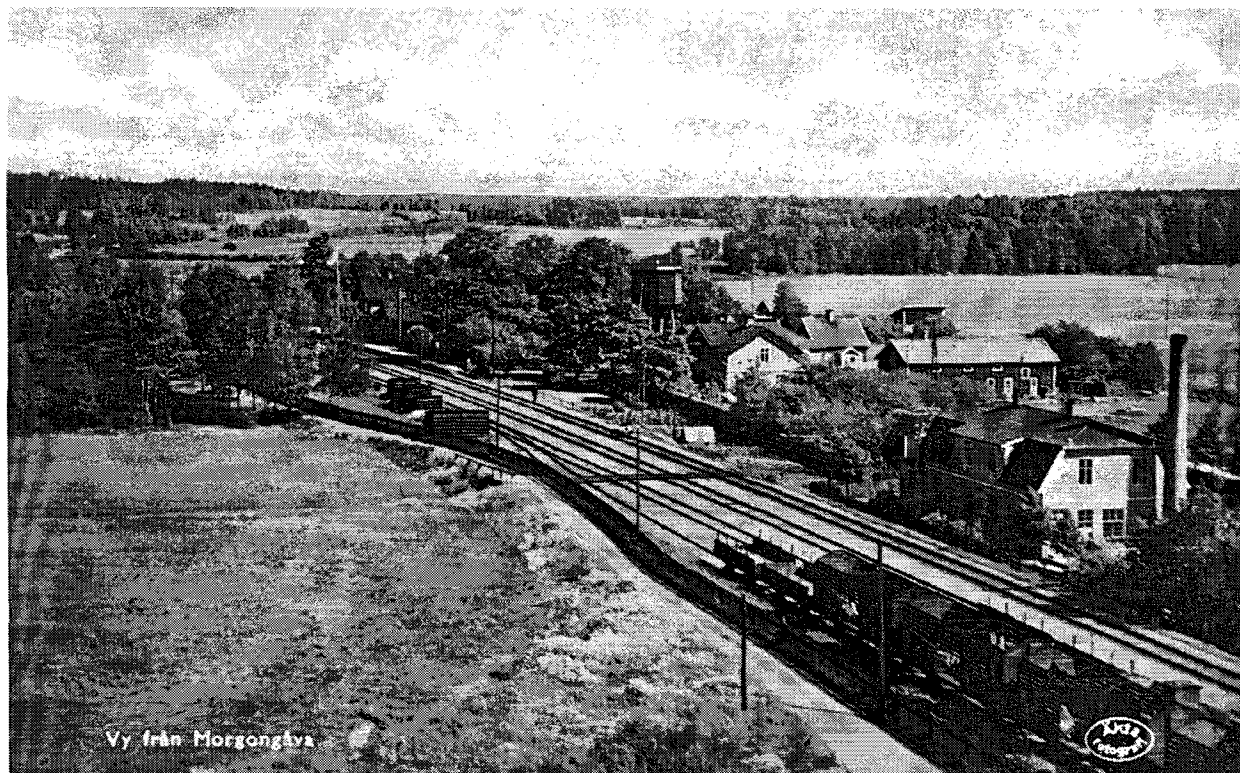
I Heby grundades på 1880-talet *Heby Gjuteri & Mekaniska Verkstad*. Verksamheten var främst inriktad på tillverkning av gjutgods och i synnerhet av maskindelar till tegelindustrin. Högkonjunkturen i tegelbranschen medförde en stor efterfråga och företagets produkter avsattes i hela landet. Bland företagets övriga produkter kan nämnas pumpar, spisar och redskap av gjutjärn. Rörelsen övertogs under första världskriget av AB Omnia i Stockholm. Verksamheten utökades med en ny gjuteri-
verkstad för framtagning av föremål i vitt gjutjärn. Satsningen misslyckades innan den nya produktionen ens kommit i gång. Ett nytt företag försökte senare starta tillverkningen av båtmotorer "Komét". Även detta projekt förblev utan framgång. Efter andra världskriget tillverkades gjutna utrustningsdetaljer till pappersindustrin samt som tidigare även till tegelindustrin. Efter återkommande svårigheter upphörde verksamheten definitivt under 1960-talet.

Tekniska infrastrukturer

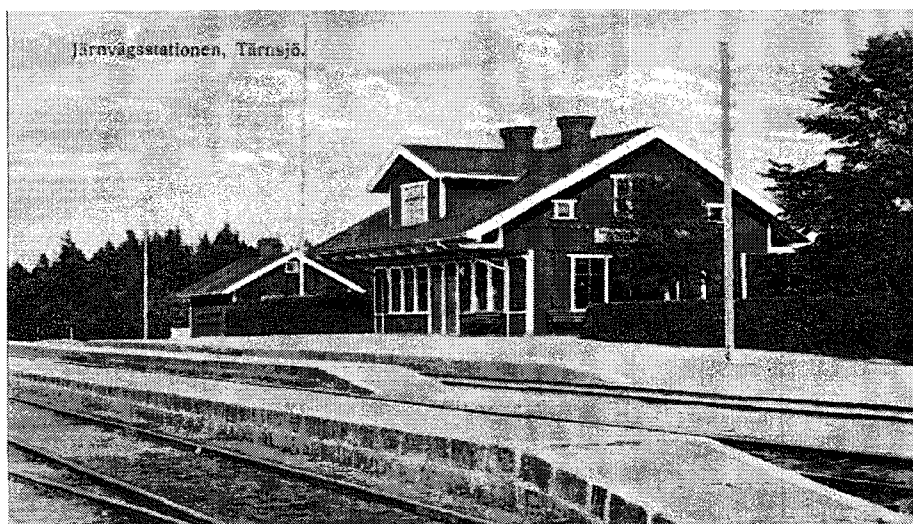
Vägförbindelser

Den mäktiga åsryggen som sträcker sig i nordsydlig riktning genom hela östra delen av länet har i alla tider utgjort ett naturligt underlag för vägarna. Åsen delar sig i sin södra del i två grenar, den ena viker av väster ut mot Sala den andra öster ut mot Heby och vidare mot Mälardalen och Enköping. En annan viktig förbindelse, mellan syd och nordost, följer Vretaåns dalgång och dess odlingslandskap från Heby mot Östervåla i norr och vidare in i Gästrikland. Tvärförbindelserna från Tärnsjö in i Harbo, Huddunge och Östervåla socknar följer till större del dalgångarna. På gränsen till Gästrikland i nordväst ligger Sevedskvarn vid Dalälven, där användes färja över älven innan det första brobygget kom till stånd 1844.

Morgongåva station och mejeri i början av 1900-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Vy från Morgongåva

Stationsbyggnaderna på järnvägssträckan Sala-Gysinge uppfördes 1901 efter samma typritningar. Bilden visar Tärnsjö station. Foto: VLM:s arkiv.

Järnvägar

Kommunen kom tidigt att beröras av järnvägsförbindelser. Den första järnväg som anlades genom kommunen blev en del av norra stambanan. Sträckan Uppsala-Sala invigdes 1872-73. Inom kommunen anlades stationer vid Vittinge, Morgongåva och Heby. I Heby uppfördes första stationen 1872 men byggnaden är numera riven. Den omvandlades till personalbostad och ersattes av nuvarande byggnad när linjen Enköping-Runhällen tillkom.

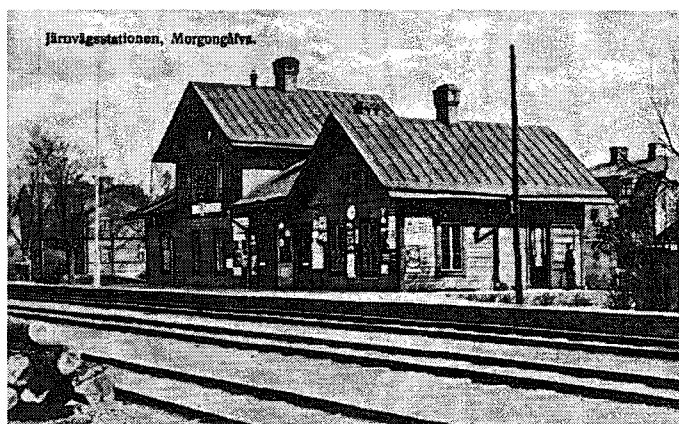
Nästa järnvägsföretag som fick betydelse för Heby kommun blev järnvägen *Sala-Gysinge-Gävle*. Mellan Runhällen och Gysinge utnyttjades Dalkarlsåsen för anläggning av banvallen. Linjen som var avsedd som försörjningsled för Gysinge bruk invigdes i sin helhet 1901. Sträckan Sala-Kerstinbo öppnades för allmän trafik i december 1900. Linjen fick i synnerhet betydelse för Enåker och Nora socknar. Torv-, grus-, trävaruföretagen m.fl. längs med sträckan drog fördel av de fördelaktiga transporterna. Kring Tärnsjö station växte ett samhälle upp liksom vid Runhällen, men där i mindre skala. Trots ekonomiska svårigheter pågick trafiken fram till 1964. Stationer och hållplatser fanns inom kommunen vid Runhällen, Råsbo, Tärnsjö och Kerstinbo. När förbindelsen till Enköping öppnades 1906 blev Runhällens station en viktig knutpunkt för båda linjerna.

Ytterligare en järnvägsförbindelse kom att till större delen dras genom kommunen, linjen *Enköping-Heby-Runhällen* som invigdes 1906 och trafikerades till 1963. Linjen var en så kallad lokallinje som tillhörde Stockholm-Wästerås-Bergslagens Järnvägar. Stor betydelse fick linjen för tegelbruken i Heby och i Hårsbäck som på detta sätt fick förbindelse till hamnen i Enköping. Stationer och hållplatser fanns vid Hårsbäck, Hällstigen, Heby (knutpunkt med norra stambanan), Arnebo och Översävne. Slutstationen Runhällen var gemensam med linjen Sala-Gysinge som invigts några år tidigare.

Tekniska verk

Kommunen saknar äldre större tätorter. I de mindre samhällen som växte fram kring järnvägarna och industrierna vid Heby, Vittinge och Morgongåva saknades länge offentliga tekniska verk. Vattenförsörjningen vilade

Stationen i Morgongåva tillkom i samband med invigningen 1873 av sträckan Uppsala-Sala på norra stambanan. Foto: VLM:s arkiv.

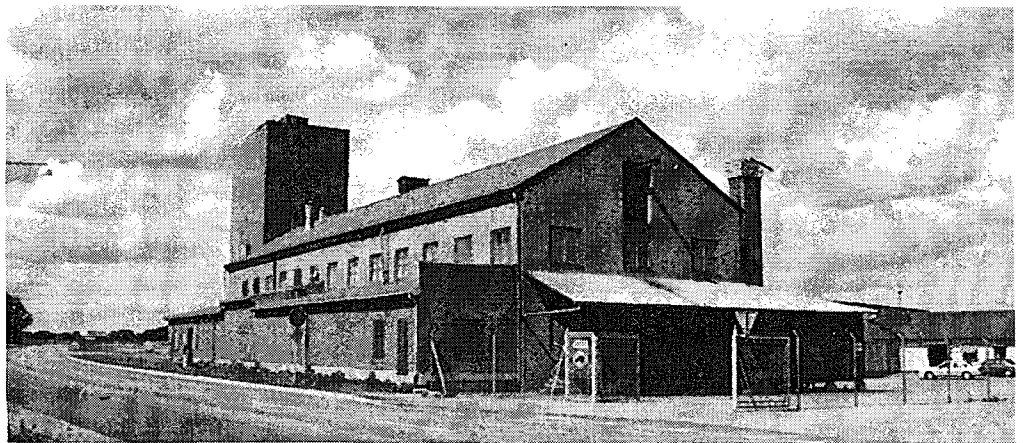

helt och hållet på privata händer. Inte förrän 1960 beslöt Västerlövsta kommun att förvärva en av de privata vattenanläggningarna. Tre år senare fick Heby och Morgongåva en gemensam vattentäkt. Det dröjde dock till 1968 innan kommunen fick sitt första vattentorn.

Nuvarande industrier

I Morgongåva rymmer numera en mindre industribyggnad från 70-talet *Hallviqs Direktreklam*. Ett företag av liknande karaktär är *BTJ Seeling*, ett dotterbolag till Bibliotekstjänst, som förlagt sin verksamhet i en del av gamla Westeråsmaskinens lokaler. Företaget som arbetar med förlagsverksamhet är det största på orten med ett 60-tal anställda. Råvaruindustrin

Betongpannefabriken i Heby uppfördes på 1940-talet, ursprungligen för tillverkning av golvplattor. Anläggningen ingick i Olsson & Rosenlunds fabrikskomplex. Foto: J-P Darphin, VLM.

är ännu representerad genom större sand- och grustäkter som exploateras på flera platser i den kraftiga åsryggen som löper i nordsydlig riktning mellan Tärnsjö och Heby. Täkter förekommer särskilt i trakten av Heby. Några av företagen är *Heby Sand*, *Tärnsjö Grus*, *Henrikssons grustag* och *Stingtorpets Grus*.

Inom Heby kommuns gränser utvecklades en storskalig tegelindustri som blommade ut mellan 1880- och 1950-talen. Av den omfattande tegelindustrin består ett enda men betydande tegelbruk, *Vittinge Tegelbruks AB* som också är landets sista tillverkare av lertaktegel. Företaget importerar även ett urval av andra tegelvaror.

Den traditionella exploateringen av torv som inleddes i industriell skala i början på seklet fortgår än. Stora torvtäkter finns bl.a. nära Kroksbo, där torv bryts vid *Stormossen*, väster om byn. Intill den nedlagda järnvägen finns en torvströfabrik som härstammar från 1905 och tillbyggdes 1924. Söder om Kroksbo exploateras Sävne mossen av *Sävne Torv AB*. Även norr om *Tärnsjö/Hebron*, nedanför den kraftiga åsryggen, exploateras torven i stor skala. Inom torvtäktens område bedrivs även skogsbruk och ett sågverk finns i anslutning till torvanläggningen.

Skogsbruket intar ännu en betydande plats i områdets näringsstruktur. Såg- och trävarurörelser har varit talrika och har utgjort ett traditionellt inslag bland socknens näringar som ännu består på många platser. I utkanten av Heby samhälle, i väster, ligger ett av de största sågverken i länet, *Heby Säg*. Ett annat större sågverk med anor från 1800-talets

slut är *Rödje Sågverk* i Huddunge socken. Sågverksrörelser har på många platser haft kopplingar till tegelindustrin. I anslutning till tegeltillverkningen drevs sågverken under vinterhalvåret då kylan hindrade arbetet med leran. Spillved från sågverken blev också av stor betydelse för tegelbrukens vedeldade ugnar. Större och mindre sågverk oftast i samverkan med hyvlerier och snickerifabriker finns kvar på många platser inom kommunen särskilt i de norra delarna. Ett exempel på mindre och yngre anläggning är Råsboda sågverk, i Nora socken, anlagt vid den nedlagda järnvägslinjen Sala-Gysinge strax norr om den forna Råsbostationen.

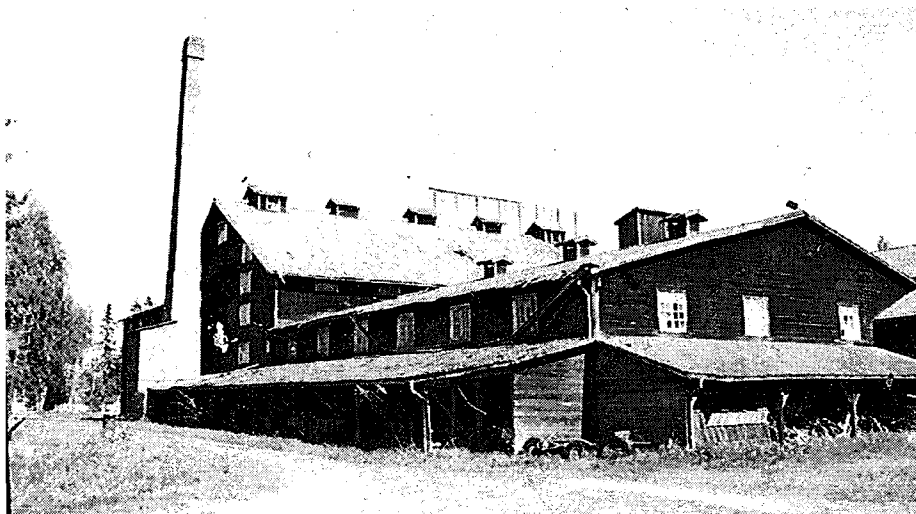
Snickeriverksamhet och träslöjd har varit en utpräglad tradition i de norra delarna av kommunen. Inom Östervåla, Nora och Harbo socknar har flera företag fört traditionen vidare. Några av dessa kan räknas till medelstora rörelser, t.ex. *Haga Kök* som sedan 1922 är verksam i Haga och *Solinge Snickerifabrik* som grundades 1938 i Harbo. I Östervåla finns ett yngre företag, *Östervåla Stol- och Möbelfabrik*, som för vidare den traditionella lokala produktionen av stilmöbler tillsammans med ett flertal hantverkare. I Kerstinbo fanns tidigare ett sågverk. Efterföljaren *Kerstinbo Snickerifabrik* tillhandahåller också byggvaror. I *Översävne* finns en större snickerifabrik som startade i liten skala med dörrtillverkning på 1960-talet. Även i Tärnsjö fanns naturligtvis sågverk och snickeriverkstäder. Den enda kvarstående rörelsen utgörs av *Fanérbolaget i Tärnsjö* som tillverkar plywoodkomponenter.

Av mera okonventionell karaktär bland länets dominerande stål- och träindustrier är *Tärnsjö Garveri*. Verksamheten inleddes på nuvarande plats i början på 1900-talet. Produktionen omfattar skinnberedning samt tillverkning av en rad läderprodukter, till bl.a. möbelindustrin. *Zetterbergs* mekaniska verkstad i Östervåla, med rötter i smedjan som grundades på orten 1917, utgör numera en av länets största industrier. En ny och modern anläggning invigdes 1973 i utkanten av Östervåla tätort. Företaget tillverkar huvudsakligen tillbehör för lastbilar. I Östervåla drivs även två större tryckerier, dels *Enanders Tryckeri (tidigare Tofters)* som i början av 1970-talet övertog det nyss nedlagda mejeriet och numera ligger i industriområdet nordost om orten samt *Temdahls Tryckeri* som ligger strax sydväst om kyrkan.

Bröderna Lindholms snickeri i Bjurvalla är representativ för de talrika mindre snickerirörelserna som förekommit inom Östervåla socken. Foto: J-P Darphin, VLM.

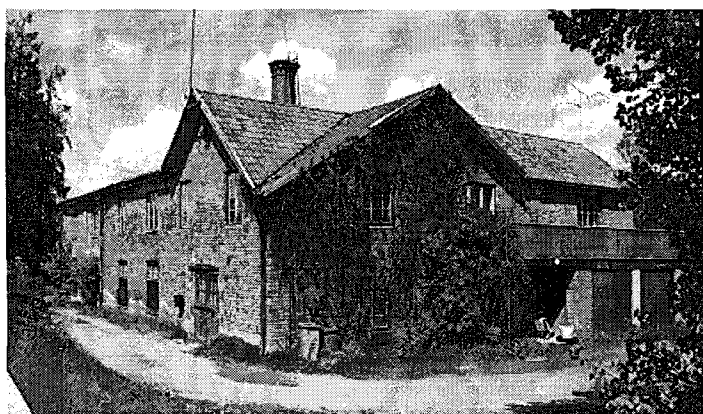
Sillbo tegelbruk grundades 1875. Tidigare drevs kvarn och såg på platsen. Nuvarande anläggning tillkom på 1920-talet och tillbyggdes på 1930-talet. Driften nedlades 1971. Foto: J-P Darphin, VLM.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Rönnvikens kalkbruk (Rönnviken 1:2). Avseende anläggningen, fast och lös utrustning, miljön med kalkbrott, företagets historia samt vård- och restaureringsplan inför bevarandeåtgärder. Önskvärt vore också att dokumentera övriga kalkbrott samt lämningar efter kalkugnar i hela området.

Sillbo tegelbruk (Sillbo 4: 1). Avser brukets historia, detaljerad dokumentation av bevarad utrustning, fasta och lösa inventarier. Detta dokumentationsarbete bör kunna utföras i samarbete med Heby Tegelbruksmuseum. Dokumentationen krävs även som underlag för bevarandeåtgärder avseende anläggningen och hela miljön samt som kompletterande underlag för vård- och restaureringsplan (jfr. Franzéns dokumentation fr. 1993).

Lundbergs Bryggeri & Läskedrycksfabrik i Heby är karakteristisk för de mindre bryggeriföretag som etablerade sig på landsbygden kring sekelskiftet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Westeråsmaskiner m.fl. (Morgongåva 16:1). Avser de äldre delarna av anläggningen, bl.a. hyttan och byggnaderna längs med järnvägsspåret.

Såg, kvarn, maskinhus m. m. - Olson & Rosenlunds tegelbruk. (Heby - kv. Rosenlund 2). Avseende underlag för bevarandeåtgärder, skyddsföreskrifter, vård och restaurering av kvarstående byggnader.

Heby Gjuteri (Kv. Gjuteriet 3 m.fl.). Angående företagets historik och forna produktion av bl.a. maskiner till tegelindustrin. Även beträffande underlag om byggnadernas ursprungliga karaktär och utformning.

Lundbergs Bryggeri & Läskfabrik. (Heby 20:1). Avseende bedömningsunderlag för eventuella skyddsföreskrifter samt underlag för vård- och restaureringsåtgärder.

Läskedrycks- & svagdrycksfabrik (Heby - kv. Hebron 2). Avseende företagets historik (företaget okänt) samt anläggningens utveckling. Bedömningsunderlag för eventuella skyddsföreskrifter och bevarandeåtgärder.

Kroksbo torvströfabrik & såg (Enåker sn - Kroksbo 1:12). Avseende anläggningens och verksamhetens historik, tillverkningsprocessen, ev. bevarad utrustning. Fabriken är troligen den enda anläggningen av detta slag och ålder som är bevarad i länet. Underlag för vård- och bevarandeplan önskvärt.

Tärnsjö Ånggarveri (Nora Prästgård 2:44). Avseende fabriken arkitektur, byggnadens särdrag samt interiörer.

Bröderna Lindholms Snickeri (Östervåla - Bjurvalla 11:1). Avseende verksamhetens historik, underlag för eventuella skyddsföreskrifter, vårdplan samt dokumentation av fasta och lösa inventarier. (Jämför dokumentationen av Kartans snickerifabrik).

Viby kvarn / Viby säteri - Harbo (Viby 5:3). Avser bevarande- och restaureringsåtgärder, gäller även bron.

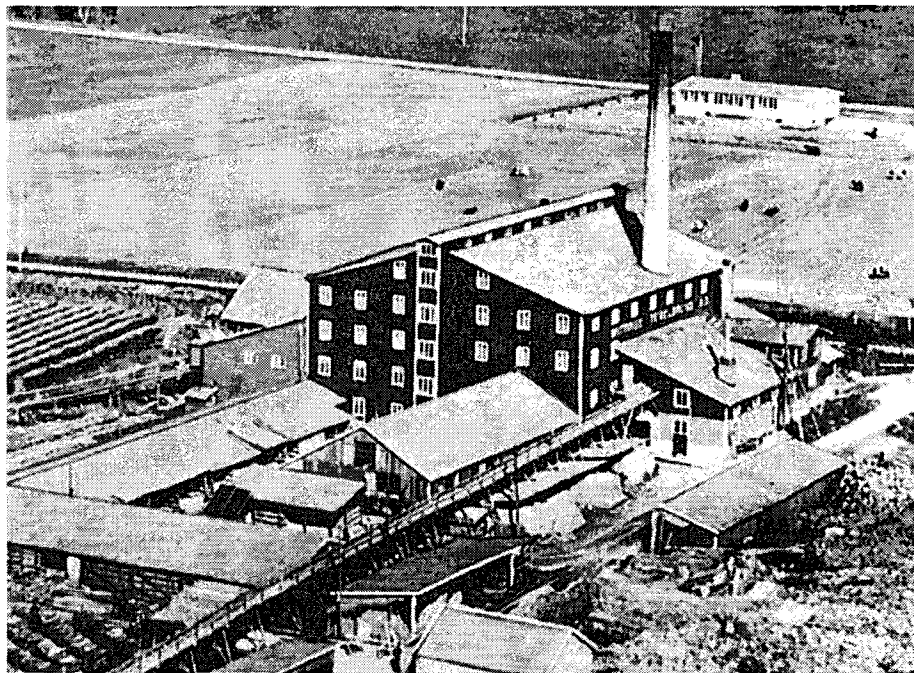
Valda järnvägsbyggnader och miljöer inom Heby kommun. Gäller *linjen Enköping-Heby-Runhällen* (i synnerhet Hällstigen station, Hårsbäck station, Heby station, Runhällen station). Avser järnvägens historik, underlag för skyddsföreskrifter samt vårdplan för valda byggnader och miljöer.

Valda järnvägsbyggnader och miljöer inom Heby kommun. Gäller *linjen Sala-Runhällen-Gysinge* (i synnerhet Kerstinbo station, Tärnsjö station, Råsbo station). Avser linjens historik, underlag för skyddsföreskrifter samt vårdplan för valda byggnader och miljöer.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Vittinge Tegelbruk. Uppföljning av verksamheten och produktionen vid bruket. Anläggningen är länets enda kvarstående tegelbruk i drift och landets enda kvarstående taktegelbruk. Tidigare dokumentation utförd av Upplandsmuseet, se behov av kompletteringar.

Tärnsjö Garveri. Verksamhet med anor från sekelskiftet som utvecklats till ett specialiserat och högt kvalificerat företag. Verksamheten omfattar skinnberedning, tillverkning av halv- och helfabrikat, specialbeställningar och sadelmakarskola. Ett för länet unikt och framgångsrikt företag vars verksamhet baseras på traditionella och anrika metoder och produkter. Verksamheten är huvudsakligen inrymd i en större byggnad fr. 1945 som är representativ för periodens funktionalistiska fabriksarkitektur.

Vittinge Tegelbruk grundades kring sekelskiftet och förnyades helt i etapper. Bruket är i dag landets enda kvarvarande taktegelbruk. Foto: Ur företagets brochyr.

Av estetisk betydelse för miljön

Heby. Lundbergs Bryggeri & Läskedrycksfabrik. (Heby 20:1).

Heby. F d läskedryck- och svagdrycksfabrik (Kv. Hebron 2).

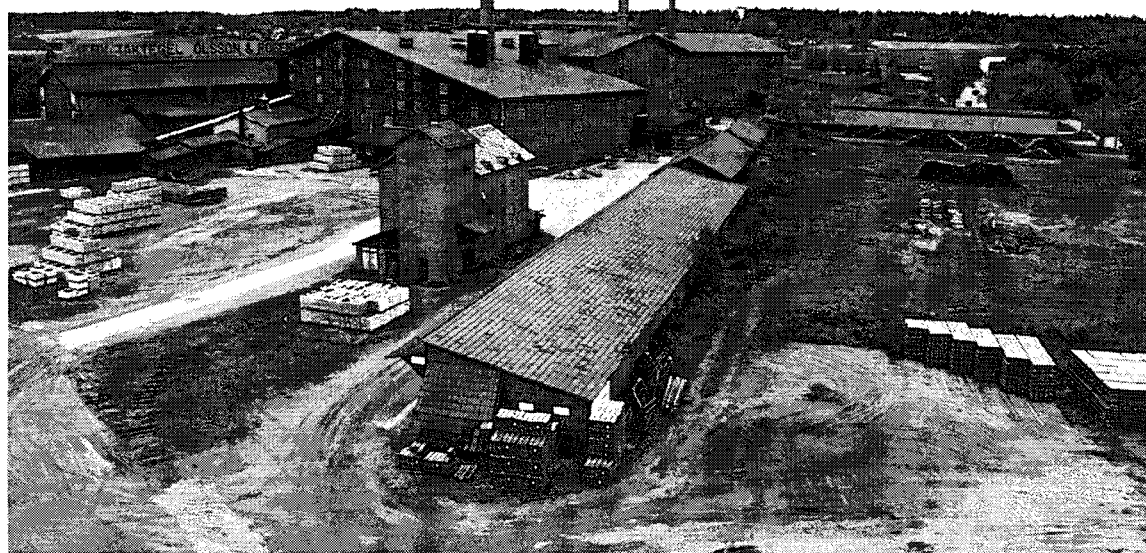
Heby. F. d. Olsson & Rosenlunds tegelbruk (Kv. Rosenlund 2). Kvarstående sammanbyggda delar: kvarn, såg, snickeri och kraftcentral samt bostadshusen / kontor.

Heby. Betongpannefabriken. (Kv. Rosenlund).

Morgongåva. Del av f d Westeråsmaskiner m.fl. I synnerhet anläggningens äldre delar, bl.a. de äldre byggnaderna längs med järnvägen.

Nora - Gullsmyra kvarn (Gullsmyra 1:3).

Kartans snickeriverkstad (Kartan 1:2).

Heby Tegelbruk, tillhörande Olsson & Rosenlund, sett från cementpannefabrikens torn på 1950-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Bjurvalla snickeriverkstäder, bl.a. Brödernas Lindholms snickeri (Bjurvalla 11:1, 5:14).

Östervåla bryggeri och läskedrycksfabrik (Bjurvalla 15:2).

Haga - E. Erikssons Snickeri (Käbbo 1:6).

Harbo - Viby kvarn / Viby säteri (Viby 5:3).

Harbo - Svinabäcks kvarn och såg (Svina 1: 10).

Huddunge - Sillbo tegelbruk. (Sillbo 4:1).

Enåker - Kroksbo torvströfabrik med omgivning (Kroksbo 1:12).

Stationsbyggnader och järnvägsmiljöer längs järnvägslinjen Sala-Heby-Uppsala.

Heby stationsmiljö, i synnerhet stationshuset och magasinsbyggnaderna.

Vittinge station, stationsbyggnad med bostad vid järnvägsövergång, jordkällare.

Stationsbyggnader och järnvägsmiljöer längs den nedlagda järnvägslinjen Sala-Gysinge-Gävle (1900-1964). I synnerhet byggnader och miljöer vid Runhällen (station, uthus, perronger, lokstall, personalbostäder m.m.),

Råsbo (station och banvaktarstuga), *Tärnsjö* (station, uthus, perronger), särskilt *Kerstinbo* stationsmiljö med station, uthus, bevarade tekniska delar, banvaktarstuga). Gäller även *Jugansbo* inom Sala kommun.

Stationsbyggnader och järnvägsmiljöer längs den nedlagda järnvägslinjen *Enköping-Heby-Runhällen* (1906-1963). I synnerhet byggnader vid *Hällstigen* och *Hårsbäck*. Stationsmiljöer vid *Heby* och *Runhällen* redovisas under andra linjer.

Av betydande historiskt värde

Heby Gjuteri (Kv. Gjuteriet 3 m.fl.). Av betydelse som tillverkare av bl.a. maskiner till tegelindustrin.

Heby - Lundbergs bryggeri & läskfabrik (Heby 20:1). Som en av de få kvarstående äldre anläggningarna av denna karaktär i länet. Avser byggnadstypen och ursprunglig tillverkning.

Heby - Olsson & Rosenlunds tegelbruk - Bevarade delar. (Kv. Rosenlund 29). Tillhör de få fysiska spåren efter Hebys omfattande tegelindustri. Byggnaderna användes tidigare som såg, kvarn, snickerifabrik och kraftcentral. Av betydelse för ortens historiska identitet.

Vittinge Tegelbruks AB (Ösby Tegelbruk 3:1). Anläggning av stor industrihistorisk betydelse som landets enda taktegelbruk i drift.

Huddunge - Sillbo tegelbruk. Gäller hela miljön (Sillbo 4:1 m.fl.). Av stor teknikhistorisk betydelse som en av endast två bevarade kompletta industriella tegelbruksmiljöer i länet.

Huddunge - Rönnvikens kalkbruk (Rönnviken 1:2). Helt bevarad kalkbruksanläggning. Unikt exempel i länet på mindre kalkbruk från 1930-talet.

Morgongåvas f d. hytta och mekaniska verkstäder (Westeråsmaskiner & Eftr.)

Kartans snickerifabrik och Bröderna Lindholms snickeri i Östervåla socken (Kartan 1:2, Bjurvalla 11:1). Som exempel på den traditionella och småskaliga snickeriindustrin i de nordöstra delarna av länet.

Tärnsjö garveri (Nora Prästgård 2:44). Enda garveriet i länet, verksamt sedan sekelskiftet.

Kroksbo torvströfabrik med såg och torvtäkt (Kroksbo 1:12). Anläggning med anor från början på 1900-talet som illustrerar utvecklingen kring torvexploateringen.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Bergshantering har förekommit vid ett flertal platser inom kommunen, särskilt i de norra delarna. Bevarade lämningar från hytt- och gruvdrift skyddas enligt KML.

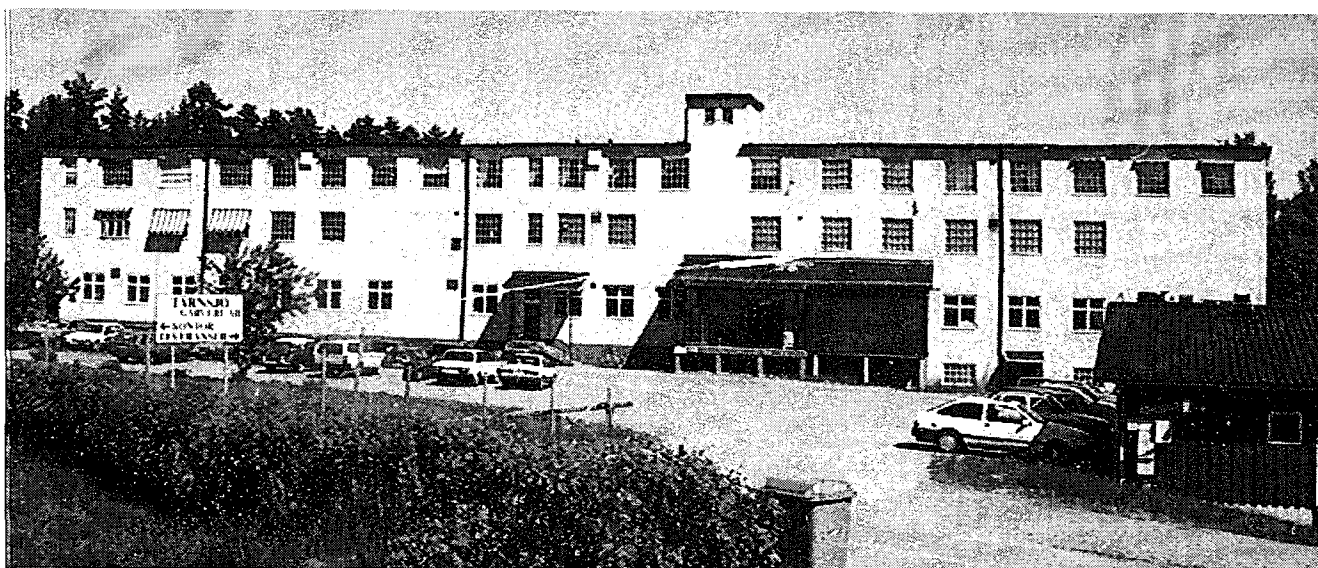
Kommunen berörs av två riksintresseområden för kulturmiljövården, av vilka enbart ett, **riksintresseområde K 29** (*Örsundaåns dalgång*) omfattar spår och strukturer av teknisk eller industriell karaktär. Inom området finns lämningar efter järnvägslinjen *Enköping-*

Östervåla Bryggeri i Bjurvalla startades 1936 i anslutning till gården. Foto: J-P Darphin, VLM.

Heby-Runhällen i form av banvallssträckor samt av stationsbyggnaderna vid Hårsbäck och Hällstigen. Av största betydelse var också tegelbruksmiljön och den monumentala kvarnanläggningen vid Hårsbäck. Anläggningen är dock så pass förfallen att förutsättningarna för att rädda denna unika miljö är obefintliga. Strax söder om Hårsbäcks tegelbruk finns ett område med arbetarbostäder bestående av fyra flerfamiljshus uppförda under början på 1900-talet efter typritningar. Området upptas även i kommunens KMV-program från 1986.

Heby (numera tegelbruksmuseet) och *Tärnsjö järnvägsstationer* är upptagna i RAÄ:s förteckning över värdefulla stationsbyggnader.

Tärnsjö garveri startades på platsen omkring 1900. Nuvarande anläggning uppfördes 1945. Foto: J-P Darphin, VLM.

KMV-programmet från 1986 för Heby kommun föreslår bevarandeåtgärder som berör industrihistoriska objekt / miljöer inom ett flertal områden:

KMV-området "Heby-Västerlövsta" omfattar del av Hebys stationsmiljö samt del av Olsson & Rosenlunds tegelbruk med såg och kvarn. Programmet föreslog tillämpningen av f.d. 38 § BS, q-bestämmelser och bevarandet av Heby station (se ovan).

KMV-området "Sillbo" omfattar till största del Sillbo tegelbruk och kvarn. Programmet föreslog tillämpningen av f.d. 38 § BS samt byggnadsvårdsåtgärder på Sillbo kvarn (genomfört).

KMV-områdena "Tärnsjö-Nora" berör delar av Tärnsjö samhälle. Den enda byggnaden av tekniskhistorisk karaktär som ingår i området utgörs av stationsmiljön (se ovan). För områdena föreslogs tidigare tillämpningen av 38 § BS samt q-bestämmelser.

KMV-området "Harbo kyrkby- Viby" berör bl.a. kvarnen vid Viby säteri. Programmet föreslog tillämpningen av f.d. 38 § BS samt byggnadsvårdsåtgärder på Viby kvarn (förfaller).

KMV-området "Upplanda-Stärte-Åkerby" berör bl.a. Kartans snickeriverkstad. För områdena föreslogs tillämpningen av f.d. 38 § BS. Angående Kartans snickeri se under aktuella ärenden.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Rönnvikens kalkbruk (Rönnviken 1:2).

Sillbo tegelbruk (Sillbo 4:1 m.fl.).

Lundbergs bryggeri & läskfabrik, eventuellt för (Heby 20:1).

Heby läskedrycks- & svagdrycksfabrik, eventuellt för (Hebron 2).

Heby. F.d. kvarn, såg, snickeri och kraftcentral (Kv. Rosenlund 2).

Maskinfabriken m.m. i Morgongåva, del av. (Morgongåva 16: 1).

Kartans snickeriverkstad, Östervåla (Kartan 1:2).

Bröderna Lindholms snickeri, Bjurvalla (Bjurvalla 11:1).

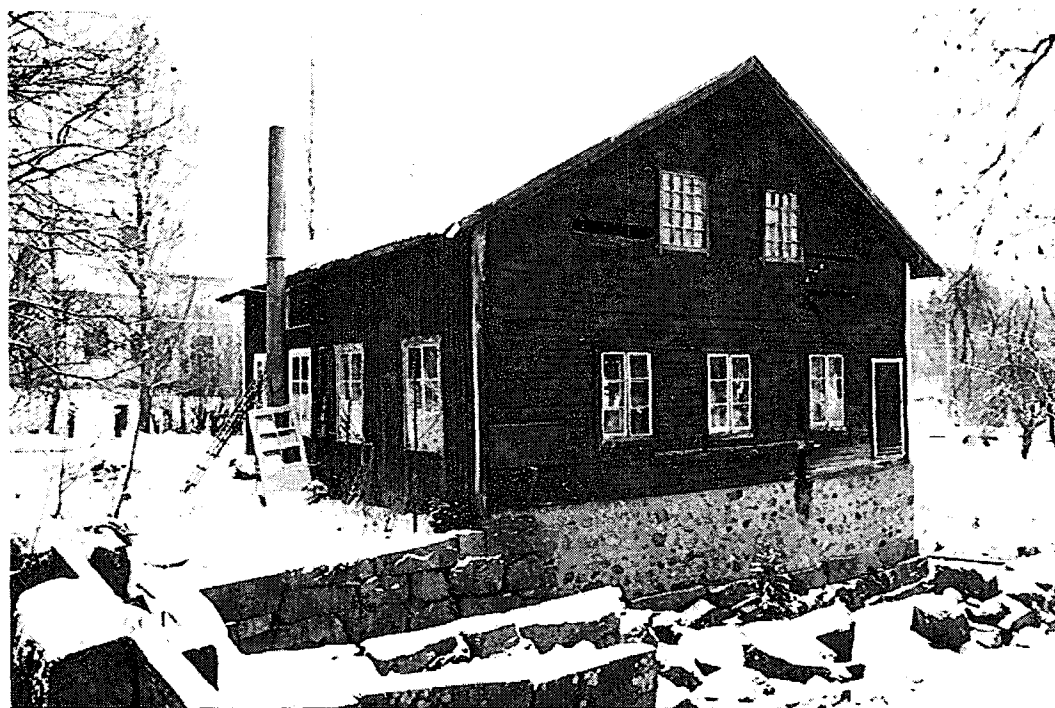
Östervåla Bryggeri, Bjurvala (Bjurvalla 15:2).

Viby kvarn, Viby säteri (Viby 5:3).

Svinabäcks kvarn och såg, Harbo (Svina 1: 10).

Kroksbo torvströfabrik (Kroksbo 1:12).

Järnvägsbyggnader och -miljöer vid: Kerstinbo, Tärnsjö, Råsbo och Runhällen på linjen Sala-Runhällen-Gysinge. Järnvägsbyggnader och -miljöer vid: Heby, Hällstigen och Hårsbäck på linjen Runhällen-Heby-Enköping.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Heby Tegelbruksmuseum. Skildrar den forna industriella tegelproduktionen inom kommunen. Museet är inrymt i Hebys f.d. järnvägsstation.

Östervåla Möbelmuseum. Museet ligger vid Östervåla hembygdsgård och omfattar flera byggnader; bl.a. snickeriverkstäder och en utställning om den berömda möbeltillverkningen i området. Även filial i Kartan.

Kartans snickeri, utanför Östervåla, är inrymt i en f.d. kvarn- och sågbyggnad. Möbelsnickeriet startade 1917. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Lena Karlström, kultursekreterare. 0224-361 94.

Anders Svensson, plan- och bygglovenheten. 0224-361 68.

Litteratur

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ Rapport 1995: 1.

Byggnadsinventeringsrapporter. VLM. *Vittinge socken*, 1986; *Enåkers socken*, 1986; *Huddunge socken*, 1986; *Västerlövsta socken*, 1990; *Harbo socken*, 1995; *Nora socken*, 1999.

Franzen, Anders. *Sillbo tegelbruk*. *Skadebesiktning o åtgärdsförslag 1993*, VLM.

Fredriksson, Karl-Erik. 1997. *Järnbruken i Ramsjö och Molnebo*.

Västerlövstas mejeri. Foto: VLM:s arkiv.

Företagshistorik från Westerås Mekaniska Verkstad AB 1991.

Heby - En levande landsbygdskommun med framtidstro. 1991.

Kulturminnesvårdsprogram för Heby kommun. VLM 1986.

Möller, Hans. 1988. *Heby - Bygd och människor.*

Nevéus, Ernst. 1960. *Vår hembygd Nora.*

Nilsson, Staffan. *Bryggerier i Sverige*. Rapport RAÄ 1983:4.

Norabygden. 1931.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige*. Rapport RAÄ 1987:5.

Persson, Christina. 1998 Uppsats i Kulturmiljövård. Stockholms Universitet.

Sveriges bebyggelse. Västmanlands län. KOMPL.

Sveriges privata företagare. Västmanland och Närke. 1940.

Söderhielm, K.G. 1971. Harbo socken - En sockenbeskrivning av en upplandssocken i Västmanlands län.

Tegelepoken i Heby, 1985. Heby skrivarverkstad.

Tidernas kyrkplatser. 1998 - Västmanlands läns museum.

Umaerus, M & Eriksson, S. 1985. Byar och gårdar i Harbo socken.

Westeråsmaskiner Morgongåva 1960.

Vittinge kommun under 50 år 1920-70 Årsskrift 1970-71.

Vår Hembygd. Östervåla. Nr 3. 1979.

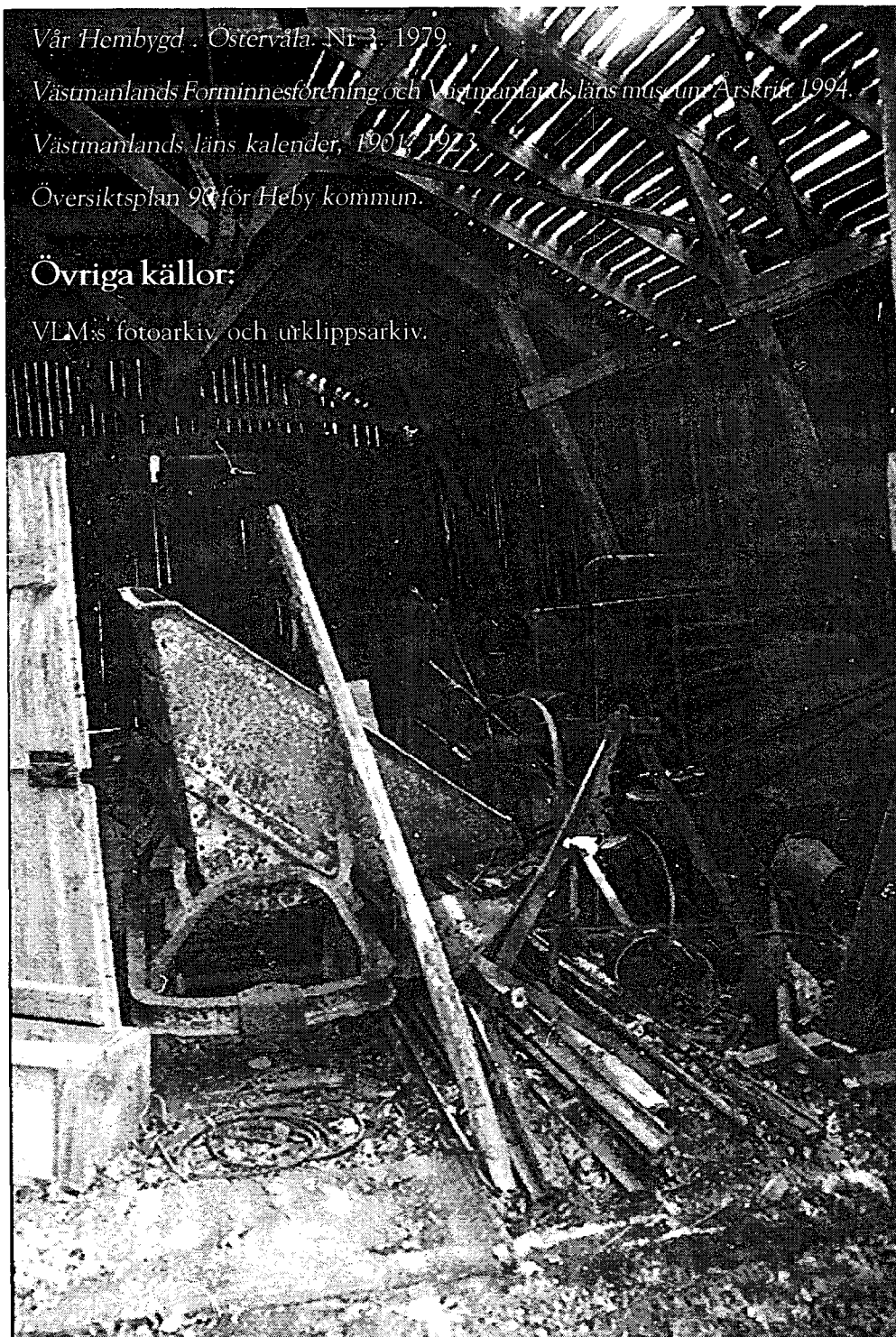
Västmanlands Forminnesförening och Västmanlands läns museum Årsskrift 1994.

Västmanlands läns kalender, 1901-1973.

Översiktsplan 90 för Heby kommun.

Övriga källor:

VLM:s fotoarkiv och urklipparkiv.

Pumphuset vid Rönnvikens kalkbruk.
Foto: J-P Darphin, VLM.

Kungsörs kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Kungsör

Nuvarande Kungsörs kommun omfattar fyra socknar: Kung Karl där huvudorten ligger, Torpa i sydost, Kungs-Barkarö i nord samt Björskog i nordväst. I norr avgränsas kommunen till största del av Mälaren medan Arbogaån skiljer de norra socknarna från de södra. Rullstensåsen som löper förbi Köping fortsätter även förbi Kungsörs samhälle söderut.

Till största delen domineras bygden av ett utpräglat jordbrukslandskap. Åkermark dominerar inom Björskogs socken och i norra delen av Kung Karl mot Arbogaåns dalgång. Torpa socken har en omväxlande och jämn fördelning mellan åkermark och skog. Skogen dominerar

Kungsör år 1927. I nedre vänstra hörnet, hamnen vid Arbogaåns mynning. I bildens mitt Nordiska Ammaturfabrikens omfattande byggnadskomplex. Foto: VLMsarkiv.

också i den södra delen av Kung Karls socken. Kungs-Barkarö socken präglas alltså av ängs- och betesmarker.

Vid sidan om jordbruket utgörs naturresurserna inom kommunen endast av rullstensåsen. Tillgången på grus och sand skapade förutsättningar för etableringen av cementvaruindustrin kring Kungsör.

Framförallt har det varit Kungsörs fördelaktiga geografiska läge som främjat etableringen och utvecklingen av industrier på platsen. Anslut-

ningen till Bergslagen och Mälardalen samt de olika och viktiga kommunikationssystemen som förekommit kring Kungsör har varit avgörande faktorer.

Industriernas etablering och expansion ledde även till uppkomsten av en rad s.k. direktörsvillor och disponentbostäder. Husen har oftast uppförts i nära anslutning till fabrikerna men också på enskilda tomter bland ortens övriga villabebyggelse. Karakteristiskt för orten är också det stora antalet arbetarbostäder i form av egnahem. Den första egnahemsföreningen bildades 1907. Bland de tidigaste exemplen på denna typ av bebyggelse kan nämnas husen längs med Åsgatans södra del. Efterkrigstidens högkonjunktur och bostadsbrist ledde också till att kommunen tillsammans med de större företagen på orten bildade ett fastighetsbolag. Ett stort antal hyresbostäder uppfördes i bolagets regi.

Kort om Kungsörs industrihistoria

Inte förrän i slutet på 1800-talet inleddes etableringen av mindre industrier i Kungsör. Fram till denna tid hade landsbygden dominerats helt av jordbruk och orten av handel och hantverk i mindre skala. På 1820-talet fick Kungsör reguljär ångbåtstrafik med Stockholm och Arboga. Anläggandet av hamnen och förbättrade förbindelser ledde till ett uppsving för hela samhället. Flera skutskeppare etablerade sig på orten, bl.a. skeppades spannmål och tegel till Stockholm. Kungsör blev samtidigt en centralort för den omgivande landsbygden. Ytterligare ett avgörande steg i utvecklingsprocessen inleddes 1877 när samhället fick järnvägsförbindelser.

På 1870-talet etablerade sig affärsmannen A.F. Hagström i Kungsör där han grundade en framgångsrik rörelse med tillverkning och försäljning av spirituosa. Några år senare, 1882, tillkom stadens första företag av industriell karaktär, Kungsörs Ångsåg och Snickerifabrik. Företaget består än idag om än omgestaltat till nuvarande AB Kungsörs Plast. År 1893 startade A. Hamrin stadens första metallindustri, om än i blygsam skala. Men fyra år senare flyttade det nya företaget, Kungsörs Bleckkärlsfabrik, in i en ändamålsmässig byggnad på Kungsgatan. Anläggningen brann 1908 men på samma plats uppfördes nuvarande industribyggnad, som är aktuell för bevarandeåtgärder. Bleckkärlsfabriken kom att skapa förutsättningen för en särpräglad industriell utveckling med en koncentration av specialiserade metall- och verkstadsindustrier på orten.

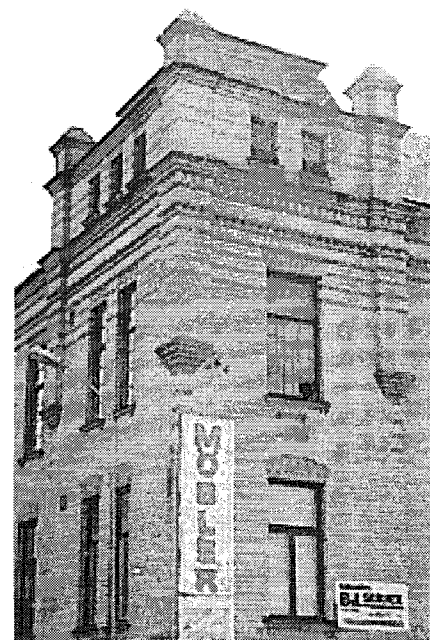
Filip Eriksson Metallfabrik som framställde hushållsartiklar grundades 1898 och övergick sedan till tillverkning av plåtskåp och lådor. Dessa produkter blev en annan specialitet som utvecklades bland Kungsörs industrier. Till detta bidrog företag som Kungsörs Nya Bleckslageri grundat 1920, Johanssons Bleckslageri & Svetsningsverkstad som startade 1935, Kungsörs Plåtindustri grundad 1939, Dahlstedts Kassaskåp AB grundat 1944 och Kungsörs Metallindustri grundad 1946.

I början på 1900-talet etablerade sig A. Sörberg i Kungsör och inleddes tillverkning av en patenterad rörtång. Snart omställdes dock produktionen till framställning av vattenledningsarmaturer. Sörbergs verksamhet ledde så småningom till uppkomsten av flera betydande indu-

Kungsörs Bleckkärlsfabriks första anläggning, avbildad på en priskurant från år 1900. Bilden avslöjar också de fördelaktiga transportförbindelserna som industrin kunde dra fördel av. Ur VLM:s arkiv.

Bleckkärlsfabriken första anläggning brann 1908. En ny påkostad byggnad stod klar 1909. Nordvästra hörnet av fabriken. Foto: J-P Darphin, VLM.

strier med samma inriktning, inte minst Svea Armaturfabrik och Erik Sörberg Armaturfabrik som grundades 1916 respektive 1936. Tillverkningen av VVS-armaturer blev en specialitet som än i dag präglar Kungsör som industrisamhälle.

Kungsör hade 1907 blivit köping och några år senare invigdes ortens första offentliga tekniska anläggningar, vatten- och belysningsverket som uppfördes på hamnområdet. Funktionerna var delvis sammanbyggda och stationen var utrustad med en ångmaskin som alternerande drev vattenpump och elgenerator. Samtidigt byggdes nuvarande vattentorn.

Del av Östlunds Maskinfabriks ursprungliga anläggning i kvarteret Drotten. Foto: J-P Darphin, VLM.

År 1907 startade en annan framgångsrik industriell tillverkning i Kungsör. P.E. Östlund grundade sin maskinfabrik och började tillverka bagerimaskiner, svarvautomater m.m. Senare inriktades produktionen på automatsvarvade produkter, ytbehandlings-, härdnings- och centerleslipningsmaskiner. Även flera mindre verkstads- och metallindustrier kom sedan att etablera sig i Kungsör. Dit hör t.ex. Jansson & Gustafsson Mekaniska Verkstad grundad 1919, Toolmek grundad 1927, Öberg & Söner grundad 1945. Till gruppen hör också ett flertal företag inriktade på bearbetning och behandling av metaller, t.ex. Kungsörs galvaniska, AB Skruvindustri, Thermolack, Hållsta Metall m.fl.

Bland andra företag kan också nämnas flera tillverkare av elektriska armaturer och komponenter samt plastindustrier som tillkom genom utvecklingen av ortens träindustri. Tränäringen var representerad under en längre period av ett större sågverk, Kungsörs Sågverk och Träindustri. Anläggningen som troligen tillkom på 1910-talet var förlagd strax sydost om stadskärnan. Sågverket utplånades dock helt av en brand på 1960-talet. Kvar som spår efter den forna verksamheten finns namnen på kvarteren (Sågen, Riktaren, Hyveln m.fl.) samt den f.d. disponentvillan i kvarteret Magne. År 1928 startades även en industriell tillverkning av

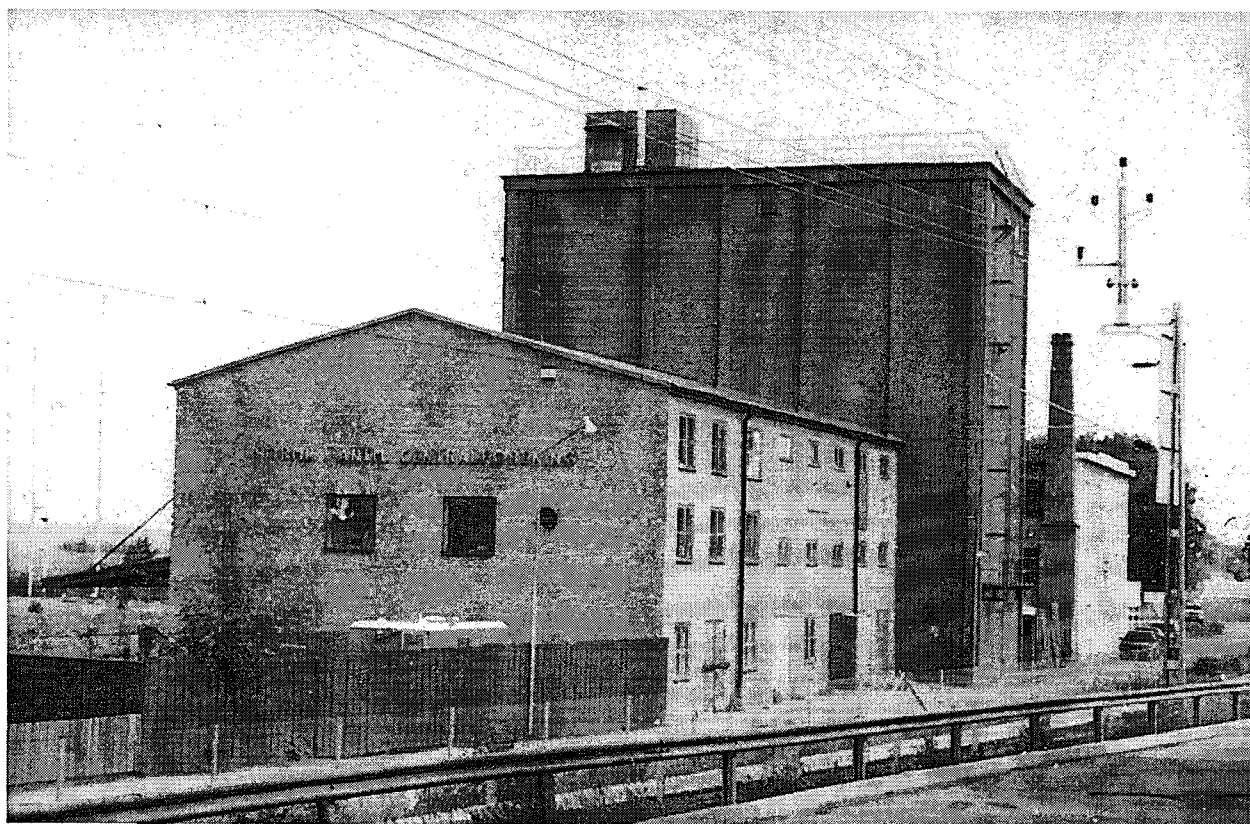
möbler. Det var då Thule Kontorsmöbler, än i dag ett betydande företag, etablerade sig i Kungsör. På landsbygden, i Torpa och Björskogs socknar, grundades under slutet av 1940-talet ett par mindre specialiserade snickeri-verkstäder som ännu är verksamma.

Bland avvikande verksamheter som tillhör Kungsörs näringshistoria kan nämnas Rydbrants Konfektionsföretag samt det anrika och ännu verksamma Schelins Båtvarv.

Efterkrigstiden präglades av en stark konjunktur som främjade industrierna också i Kungsör. Under perioden etablerade sig 17 nya småindustrier på orten. Parallellt expanderade de befintliga företagen. Under slutet av 1950-talet drabbades däremot armaturindustrin av en kris, den anrika Sveafabriken gick i konkurs men etableringen av nya företag kom att kompensera förlusten. 1960-talet förde med sig en ny högkonjunktur för Kungsörs industrier. Kommunen fick det högsta antalet sysselsatta i hela landet inom industrin, i förhållande till den verksamma befolkningen. Kungsör är än i dag ett livskraftigt industrisamhälle. Den lokala industrin kunde tack vare en struktur av flexibla små och medelstora företag undvika Bergslagens kriser.

I kommunens industriella utveckling och historia har landsbygden intagit en blygsammare roll än tätorten. Endast ett fåtal mindre verksamheter fick en lantlig lokalisering och i början på 1900-talet var de få rörelserna utanför tätorten traditionella landsbygdsnärings. Bland dessa förekom några mindre mejerier med anknytning till gårdar. Mindre kvarn- och såganläggningar har också varit vanliga. Sådana drevs vid bl.a. Östtuna och Stenvad i Björskogs socknen, vid Forshemma i Torpa socken samt vid Kvarntorpet i Kung Karl socken.

Lantmännens anläggning i anslutning till hamnen. Större delen av byggnaderna uppfördes under 1940-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Tekniska infrastrukturer

Vägförbindelser

Kungsörs strategiska geografiska läge har inverkat positivt på stadens industriella utveckling. Den lilla kommunen vid Mälarens sydvästra spets har dragit fördel av de viktiga förbindelserna som knyts samman i området. Där möts vägar, järnvägar och sjöleder.

Hamn

För utvecklingen av Kungsörs industri har sjöförbindelserna och hamnen under en längre tid haft stor betydelse. Ortens lokalisering vid en av Mälarens västligaste vikar och vid Arbogaåns utlopp har inverkat på ortens och näringarnas utveckling. Arbogaån utgjorde även Hjälmare kanals förbindelse med Mälaren. Redan under 1600-talet kunde förindustriella verksamheter som båtvarv och tegelbruk utvecklas på basis

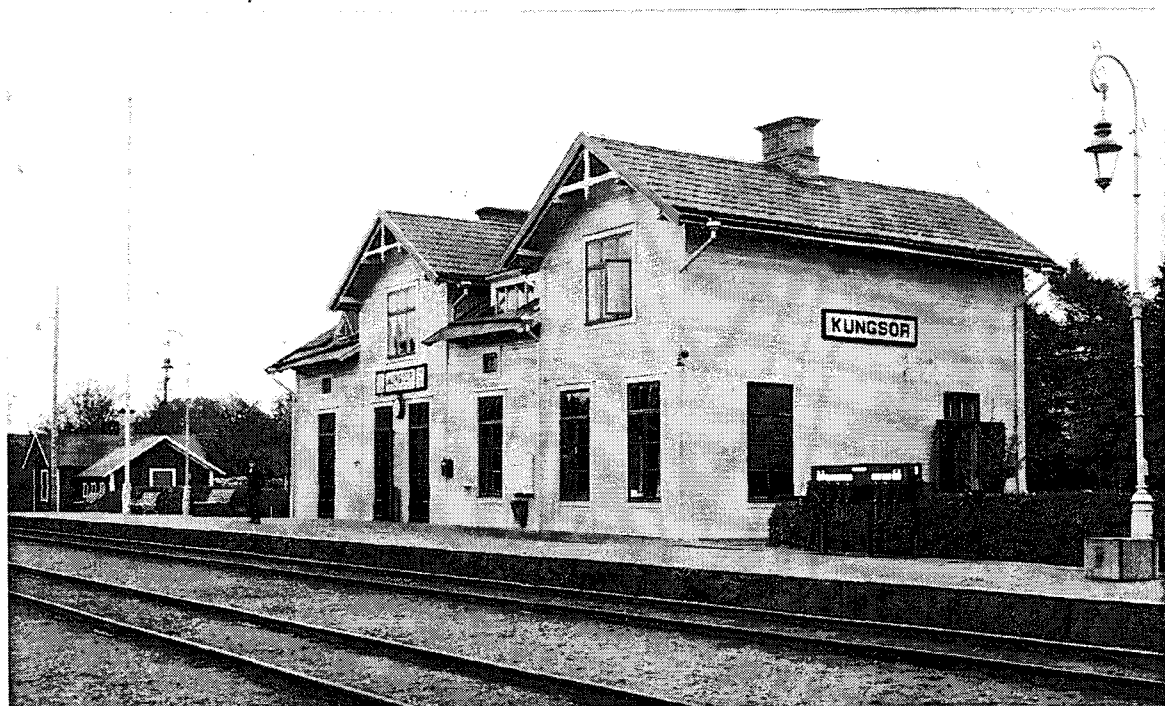
Valskogs samhälle med stationsområdet i nedre delen. Foto 1962. VLM:s samlingar.

av sjöfarten. För industriella företag som Kungsörs Ångsåg och Snickerifabrik, grundat 1882, var dessa förhållanden helt avgörande. Det är samma omständigheter som också möjliggjort etableringen 1918 av det anrika och ännu verksamma Schelins båtvarv.

Järnväg

Kungsörs tätort fick tidigt järnvägsförbindelser. År 1877 invigdes en nordsydlig bana mellan Valskog och Oxelösund. I Valskog mötte linjen Mälardalens norra järnvägsförbindelser. Järnvägen fick dock inledningsvis inga märkbara effekter angående etableringen av industrier. Inte förrän på 1890-talet börjar nya industriella verksamheter att etablera sig i staden. I den intensiva utvecklingen som följde intog järnvägen en avgörande roll.

I Kungsör uppfördes efter 1918 en stationsbyggnad och ett magasin. Byggnaderna är numera ombyggda, magasinet är nu stationsbyggnad medan det ursprungliga stationshuset har omvandlats till kommunens turistinformation. Flertalet av Kungsörs industrier har fått sin lokalisering utmed järnvägssträckan inom orten. Yngre industriområden har också

Kungsörs ursprungliga station efter tillbyggnaden.
Foto: VLM:s arkiv.

utvecklats söder om banan, mot öster. Där har kvarteret Balken fått stickspårsanslutning.

Kommunen berörs också i sin nordvästra del av en järnväg. Förbindelsen mellan Örebro-Köping är en av de äldsta i landet. År 1857 nådde linjen Arboga och 1867 invigdes förbindelsen till Köping. Banan anslöts 1877 till järnvägslinjen Valskog-Oxelösund (via Kungsör). Därmed blev Valskog en järnvägsknut med station. Platsen fick med tiden karaktär av centrum för socknen. Ett mindre samhälle har genom åren vuxit fram väster om järnvägen och väg E 18. På 1940-talet etablerade sig ett snickeri och ett verkstadsföretag på platsen, båda är fortfarande verksamma. Det ena, Melbergs Maskin AB, ligger i anslutning till stationen. Valskogs station består ännu som hållplats men själva stationsbyggnaden används sedan många år som affärslokal.

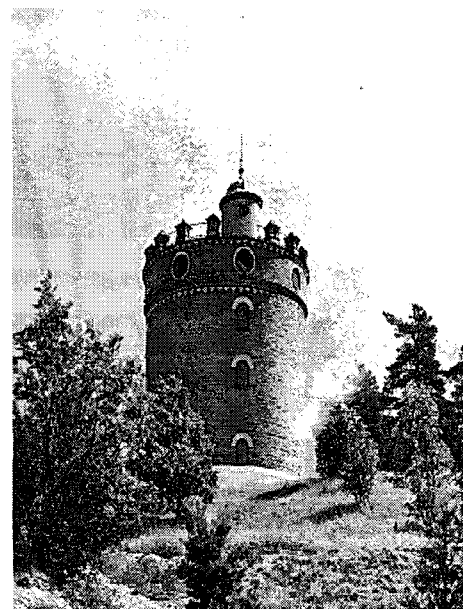
Tekniska verk

1910 invigdes Kungsörs vatten- och belysningsverk och samtidigt det ännu bevarade vattentornet. Verket var utrustat med ångmaskin som drev en elgenerator samt en vattenpump som försörjde vattentornet. Inte förrän 1914 anslöts samhället till det allmänna elnätet, genom kraftstationen i Jäders bruk. Fram till detta var de större industrierna hänvisade till egen kraft- och belysningsproduktion. Kraft och elförsörjningen baserades på ångmaskiner, elgeneratorer eller gasverk. Under 1930-talet ersattes det ursprungliga elverket med ett nytt. Byggnaden är ännu bevarad och används numera som snickeri.

Ett vattentorn uppfördes också under början av 1900-talet på Svart-hälls säteris ägor. Tornet var avsett att trygga vattenförsörjningen till godsets stora trädgårdsodlingar.

Bland äldre tekniska infrastrukturer kan nämnas kraftstationen vid Östtuna (Björskog s:n) som omnämns redan 1923. Den ursprungliga stationen är i dag ersatt av en modern anläggning.

Kungsörs vattentorn invigdes 1910. Foto fr. 1936.
VLM:s arkiv.

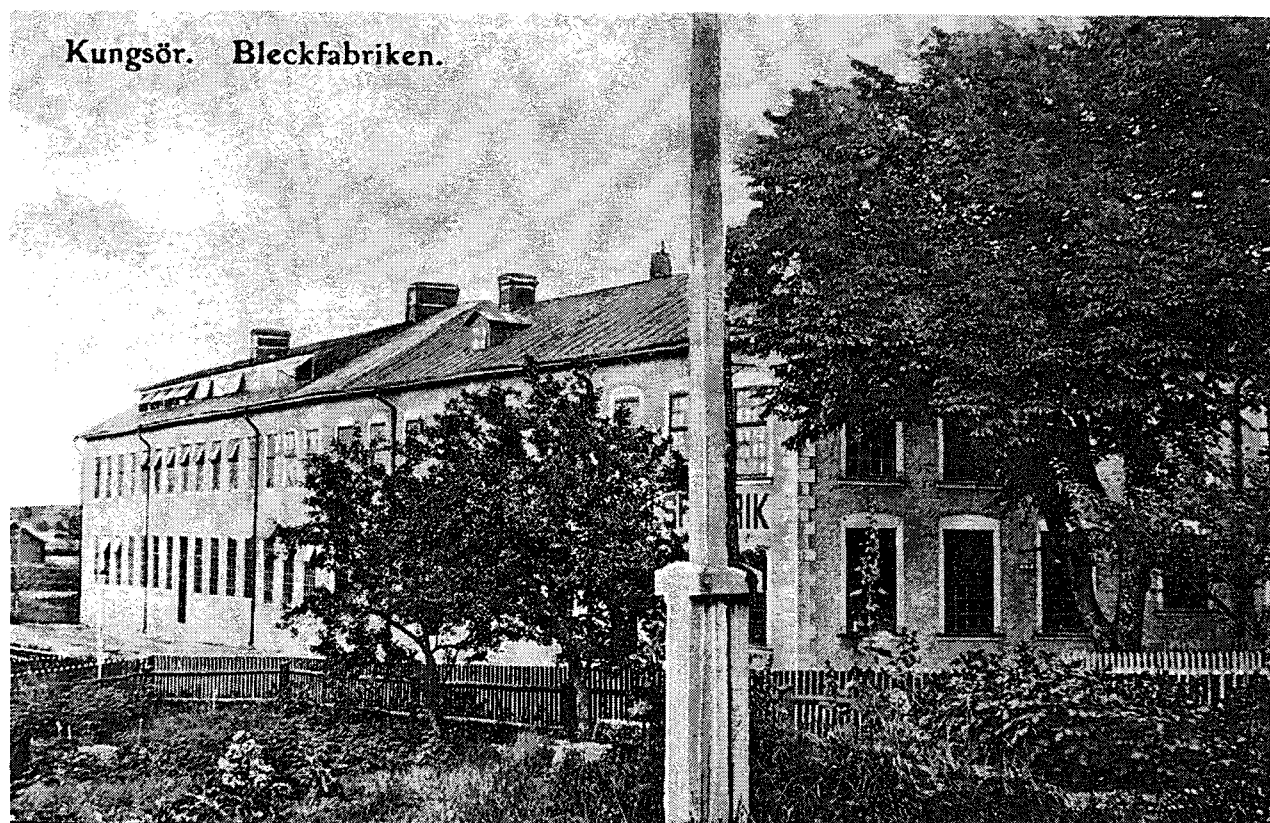
Övrigt

Till de tekniska infrastrukturerna som berör kommunen kan inräknas linbanan som sträcker sig mellan stenbrottet vid Forsby i Sörmland och cementfabriken i Köping. Banan som invigdes 1941 var avsedd för transport av kalksten. Den korsar kommunen i nordsydlig riktning, väster om Kungsörs samhälle. Driften av banan lades ned 1997 och dess bevarande och återanvändning är under utredning.

Rivna anläggningar

Flera äldre och betydande industrifastigheter har under åren förstörts genom bränder och rivningar. I synnerhet drabbades Kungsörs äldre industribyggnader av många bränder som tvingade fram en förnyelse av byggnadsbeståndet, på den ursprungliga tomten eller på ny plats. I väntan på nya byggnader kom många av de drabbade företagen att inhysas i provisoriska lokaler. Bland de större industrianläggningarna som förnyades eller revs som en följd av bränderna kan nämnas Kungsörs Ångsåg

Kungsörs Bleckkärlfabrik före branden 1907. Foto: VLM:s arkiv.

och Snickerifabrik (brand 1925), Bleckkärlfabriken (brand 1907), Kungsörs Sågverk och Träindustri (brand på 1960-talet) samt Filip Erikssons Metallfabrik som låg i kvarteret Kaplanen (brand på 1960-talet). Företaget grundades 1898 och tillverkade ursprungligen främst hushållsartiklar. Senare inriktades produktionen på kontors- och värdeskåp. F.d. Armaturfabriken SVEA grundad 1916 lades ned 1958, byggnaderna återanvändes som industrihotell. 1978 revs gjuteriet och 1981 resterande delar av fabriken. Även byggnaderna vid Åsgatan som tillhörde Kungsörs Nya Bleckslageri (grundat på 1920-talet) revs 1980.

Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)

Flera av Kungsörs anrika industrier består än i dag och drivs vidare med moderniserad produktion. De har vanligen fått nya lokaler och ny lokalisering samt oftast nya bolagsnamn. Några har avvecklats men de har fått ersättare i form av mindre företag som växt sig starka eller i helt nya små och medelstora industrier. Trots krisen 1958 inom armaturindustrin har Kungsörs dominerande industrigren bibehållit en stark ställning, liksom verkstads- och mekanisk industrin.

De goda tillgångarna på grus i trakten ledde 1962 till etableringen av Strängbetong, som hade haft föregångare i form av mindre cementvaruföretag. Industriverksamheten är numera koncentrerad till industriområdena nordost om stadskärnan längs med järnvägen och Kungsgatan.

I flera av de äldre bevarade industrifastigheterna, inom stadskärnan, ryms numera verksamheter av mer eller mindre tillfällig karaktär eller nya små företag. Flera anläggningar är i kommunens ägo och den framtida återanvändningen av fastigheterna är under utredning.

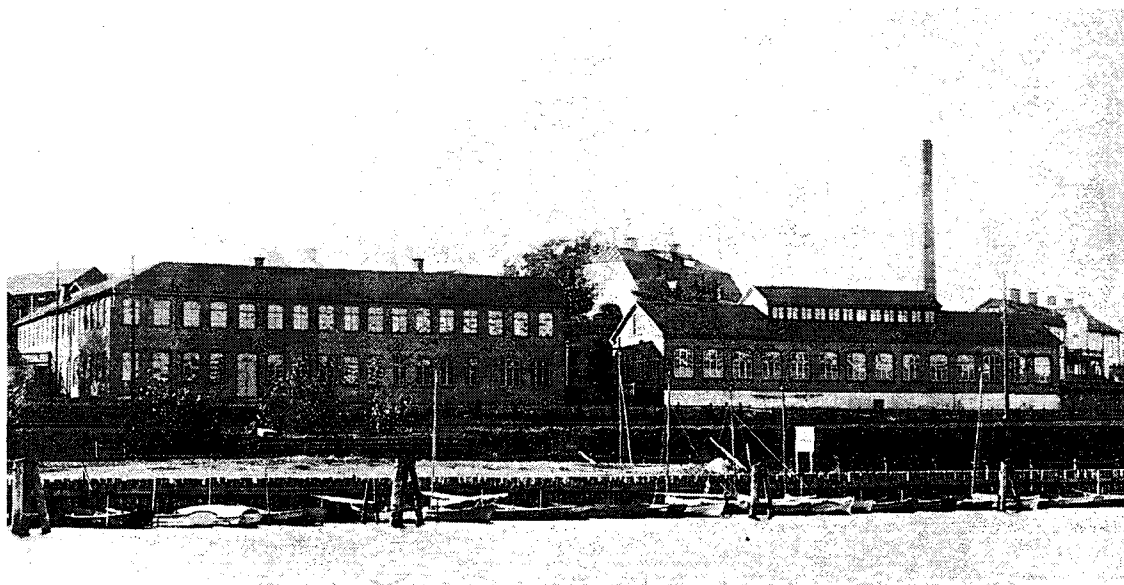
På landsbygden förekommer några enstaka företag. Vid Valskog (Björskog socken) etablerades 1946 ett snickeri och en maskinverkstad. Där finns även ett betonggjuteri av yngre datum. Inom Torpa socken drivs en snickerifirma i en f.d. skolbyggnad.

Inom Kungsörs landsbygd förekommer inga bevarade äldre industriella anläggningar eller strukturer. Generellt saknas även yngre utpräglade industriella verksamheter med undantag av Melbergs Maskin, ett verkstadsföretag i Valskog. Några mindre verkstäder har också fått plats i befintliga lokaler med annan ursprunglig funktion, bl.a. skolbyggnader.

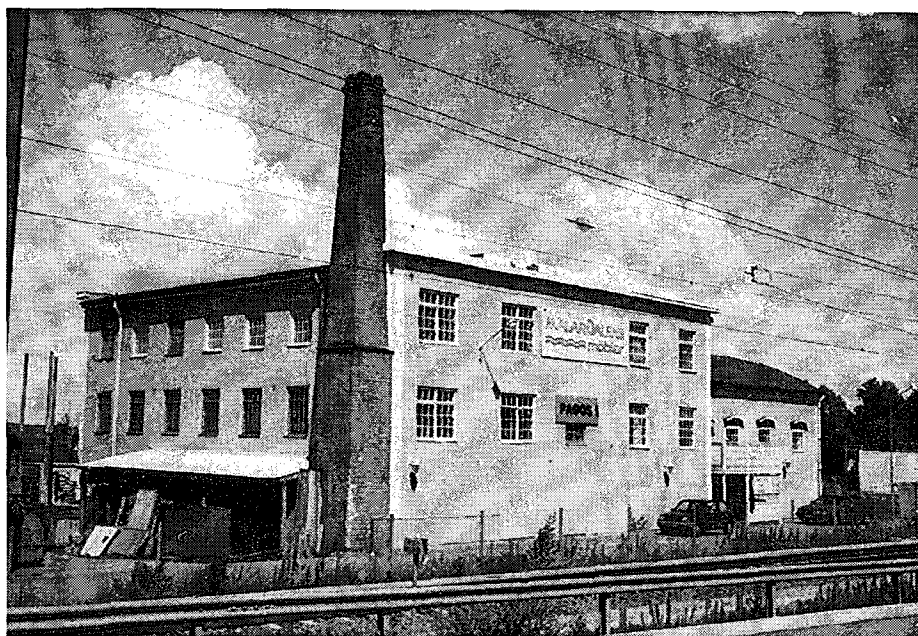
Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Kungsörs f.d. elverk (Forellen 1). Avseende verkets historik, byggnadens ursprungliga planlösning och utrustning.

Kungsörs Armaturfabrik år 1912. I förgrunden kajens längs Mälaren med förtöjningsplatser för mindre båtar. Foto: VLM:s arkiv.

Kungsörs Ångsåg och Snickerifabrik. Företaget grundades 1882, nuvarande byggnad uppfördes 1935 och tillbyggdes därefter. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kungsörs Ångsåg och Snickerifabrik (Gösen 8). Avseende nuvarande byggnad, ursprunglig verksamhet och utrustning.

Kungsörs Bleckkärlsfabrik (Hammaren 9). Inför planerad ombyggnad och återanvändning.

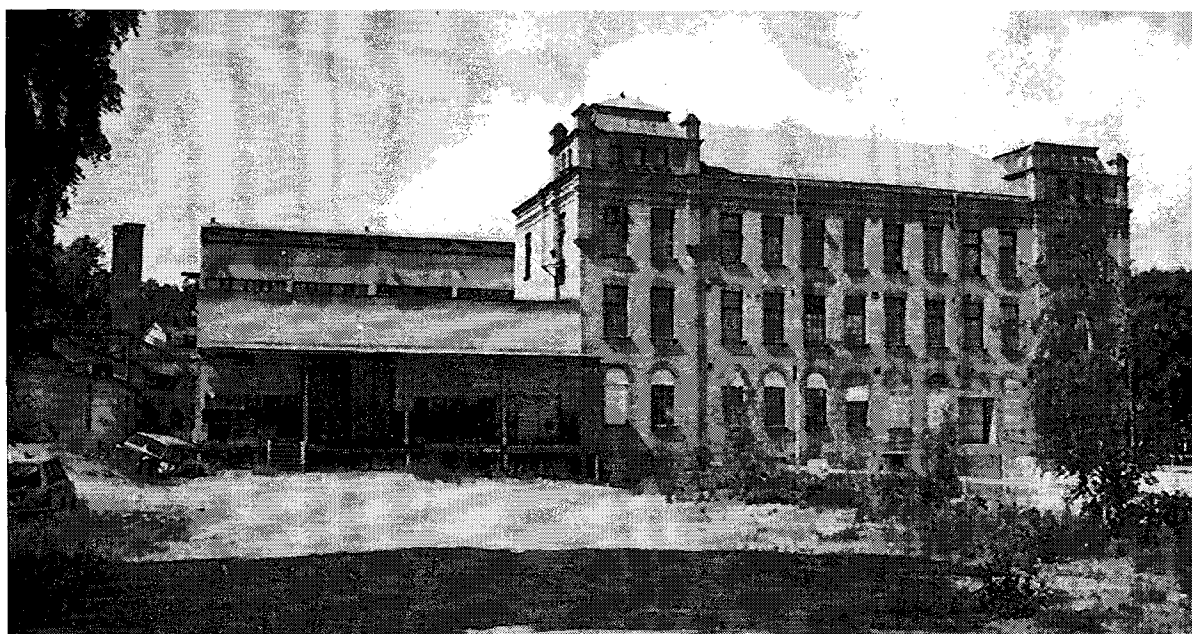
Kungsörs Armaturfabrik NAF (Gjutaren 2). Avseende historik, byggnaden, bevarande och eventuell återanvändning.

Östlunds maskinfabrik (Drotten 1). Avseende historik, byggnaden, bevarande och eventuell återanvändning.

Sörmlands Lantmanna Centralförenings silo och magasin / numera Odal (Gösen 7). Avseende nuvarande utrustning och verksamhet som ännu till stor del är den ursprungliga men snart aktuell för avveckling.

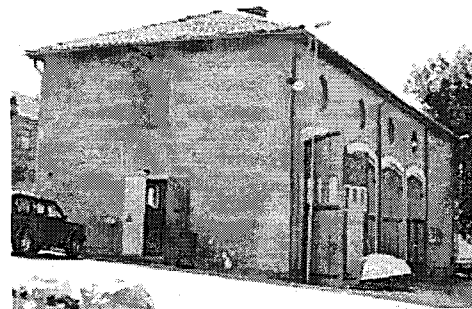
De äldsta delarna i Kungsörs Bleckkärlsfabrik tillkom 1909, efter branden som året innan ödelade den ursprungliga fabriken. Anläggningen tillbyggdes därefter i många etapper. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kungsörs Båtvarv / Schelins Båtvarv (Tegeludden 1). Avseende historik och nuvarande verksamhet samt del av byggnaderna.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Företaget Öberg & Söner är ett litet familjeföretag som startade sin verksamhet 1945 med tillverkning av manschettknappar i rostfritt stål. Företaget är ännu i familjens ägo. Med ett fåtal anställda och enkel utrustning framställs fortfarande stansade plåtvaror, numera som legotillverkning åt bl.a. bilindustrin. Verksamheten är inrymd i äldre lokaler som tidigare utgjort del av Nordiska Armaturfabrikens anläggning. Företagets karaktär, miljö och produktion speglar många av Kungsörs äldre industriernas ursprungliga verksamhet.

Överst Kungsörs f.d. elverk. Nuvarande byggnad uppfördes på 1930-talet för att ersätta den första anläggningen. Nedan del av Kungsörs Armaturfabrik, tillika NAF. Foton: J-P Darphin, VLM.

Av estetisk betydelse för miljön

Kungsörs f.d. elverk (Forellen 1)

Kungsörs f.d. Ångsåg och Snickerifabrik (Gösen 8)

Kungsörs Bleckkärlsfabrik (Hammaren 9)

Kungsörs Armaturfabrik NAF (Gjutaren 2)

Östlunds Maskinfabrik (Drotten 1)

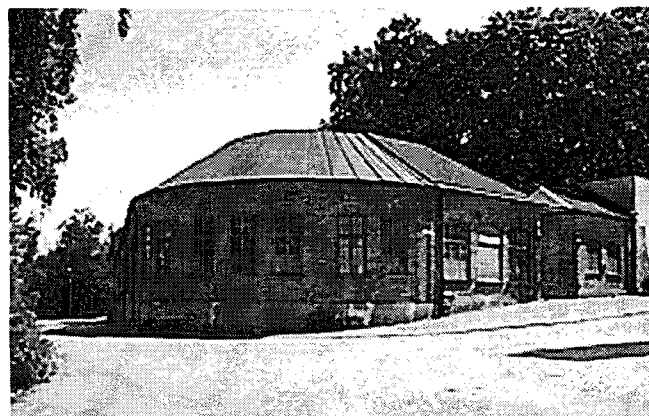
Lantmännen silo och magasin (Gösen 7)

Dahlstedts Kassaskåp (Städet 1) numera auktionskammare

Runna Kvarn (Mjölaren 4)

Valskogs järnvägsstation (Valskogs 1:8, 1:9)

Kungsörs vattentorn (Kungsör 3:1)

Av betydande historiskt värde

Kungsörs f.d. elverk (Forellen 1)

Kungsörs Vattentorn (Kungsör 3:1)

Kungsörs Bleckkärlsfabrik (Hammaren 9)

Kungsörs Armaturfabrik NAF (Gjutaren 2)

Östlunds maskinfabrik (Drotten 1)

Kungsörs Båtvarv (Tegeludden 1)

Runna Kvarn (Mjölaren 4)

Dahlstedts Kassaskåps fabriksbyggnad uppfördes på 1940-talet och tillbyggdes senare mot nordost. Foto: J-P Darphin, VLM.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Kommunen har 1987 antagit förslaget till KMV-program för Kungsörs kommun.

Ortens centrala delar inkluderat äldre industrifastigheter i kvarteren Drotten, Gjutaren och Hammaren uppmärksammas som område av intresse för KMV. Bevarandeprogram och detaljplaner bearbetas i enlighet

med ÖP-90. För Runna Kvarn anger gällande detaljplan från 1994 bostadsbebyggelse.

För tätorten Kungsör föreligger en i februari -97 daterad plan för bevarande av byggnader och miljöer benämnd "Bevara mig väl." I planen har dokumenterats värdefulla tidstypiska byggnader och miljöer från olika epoker. *Industribebyggelsen i kv. Drotten, Gjutaren och Hammaren föreslås bevaras liksom vattentornet.* Politiskt beslut om planen har ännu ej fattats. Den fungerar tills vidare som ett kunskapsunderlag vid bedömningar i bl.a. plan- och byggnadslovärenden. Med anledning av aktuell utredning kan viss komplettering i bevarandeplanen behöva göras.

Observera att enligt ÖP-90 finns planlagd outnyttjad mark för industri inom hamnområdet, norr om järnvägen. Markanvändningen är under omprövning. Det bör påpekas att ett flertal byggnader av estetisk betydelse för miljön finns i anslutning till området, vilket är av stort värde för stadsbilden samt för fritiden och turismen.

Observera att nuvarande hamnområde utgör sjöside mot Mälaren som är riksintresseområde för friluftslivet. Området berörs av rekommendationer (R 3) i ÖP-90.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Kungsörs f.d. elverk (Forellen 1).

Kungsörs Bleckkärlsfabrik (Hammaren 9).

Kungsörs Armaturfabrik NAF (Gjutaren 2). Detaljplan med införande av rivningsförbud och bevarandebestämmelser vad avser exteriören är förestående.

Östlunds Maskinfabrik (Drotten 1).

Kungsörs f.d. Ångsåg och Snickerifabrik (Gösen 8).

Valskogs järnvägsstation (Valskogs 1:8, 1:9).

Kungsörs vattentorn (Kungsör 3:1).

Industrimuseer / industriminnen

Armaturmuseet – Sörbergs Armaturfabrik. Ett industrimuseum kopplat till Erik Sörbergs Armaturfabrik AB är under uppbyggnad på fabriksområdet, i kvarteret Kranen vid Kungsgatan-Industrigatan. Museet skildrar företagets produktion genom tiderna samt visar äldre utrustning.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Bengt Sörberg, fabriksör. Tel. 0227-311 12.

Kungsörs hembygdsförening: Nils Olsson. Tel. 0227-311 63;
Tord Andersson. Tel. 0227-110 60 / 103 54.

Kungsörs kommun: Mariann Schelin. Tel. 0227-600 142;
Inger Tapper, 0227-600 141.

Litteratur

Hamrin, Allan. 1986. *Till Arvid Hamrins minne*. Särtryck på VLM.

Hamrin, Arvid. 1948. *Kungsör*.

Hansson, Lorich. 1957. *Kungsörs hantverk och industri - vår framtid och vår stolthet*.

Kilbro, Ann-Katrin. 1975-76. *Kungsör*. Byggnadsinventering och inventeringsrapport. VLM.

Kungsör - en hembygdsbok. 1971.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Särimner. Kungsörs hembygdsföreningens årsskrift.

Sörberg, Bengt. 1988. *Kungsör - kort historik 450 år*.

Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

Översiktsplan 1990. Kungsörs kommun.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv

Arbetslag vid Kungsörs Båtvarv (Schelins Båtvarv) år 1924. Det anrika varvet är berömd för sin tillverkning av träbåtar. Foto: VLM:s arkiv.

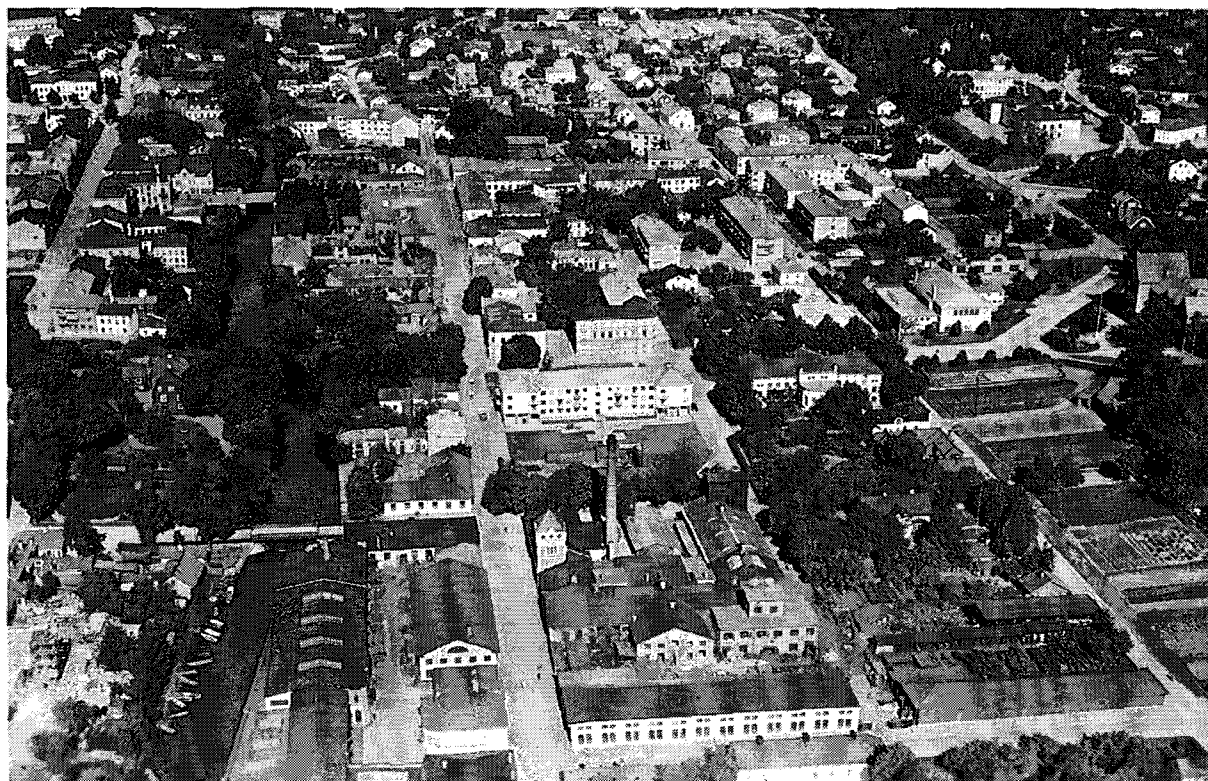

Köpings kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Köpings stad och kommun

Närheten till den råvaruproducerande Bergslagen och anslutningen till viktiga väg- och sjöförbindelser, senare till flera järnvägslinjer, skapade ett utomordentligt fördelaktigt läge som starkt präglade Köpings stads utveckling. Konkurrensen med grannstaden Arboga uppstod tidigt och kom att prägla förhållandena mellan städerna för lång tid framöver. Köping fick dock med åren utökade handels- och stadsprivilegier. Av stor betydelse blev inrättandet i början på 1600-talet av Köpings järnvåg som under en tid gav staden monopol över järnhandeln i regionen. Under vissa perioder transiterades därmed en tiondel av landets järnexport genom Köping. Trots detta avtog stadens expansion kraftigt under följande sekler. De djupt rotade kontakterna med Bergslagens gruv- och järnindustri

Köpings stadskärna år 1947. I bildens mitt Köpings Mekaniska Verkstads anläggning, uppförd inom kvarteren Valhall och Vanahem. Foto: VLM:s arkiv.

kom dock ånyo, från och med 1800-talet, att starkt inverka på stadens utveckling. Till Köpings omvandling till industristad bidrog också införandet av näringsfriheten, en utökad sjöfart samt anläggandet mellan 1867 och 1876 av flera avgörande järnvägsförbindelser.

Kolsva socken (tidigare Bro och Malma socknar). Hedströmsdalen norr om Köpings stad har under alla tider utgjort ett naturligt kommunikationsstråk mellan Bergslagen och Mälardalen. Köpingsåsen som löper längs med dalen erbjöd ett utmärkt underlag för landsvägar och senare även för järnvägar. Genom dalgången gick förbindelserna från Bergslagens viktiga

råvaruproducerande platser till Köping, och vidare över Mälaren. Ån erbjöd också goda förutsättningar för ett tidigt utnyttjande av vattenkraften. Skogen, vattenkraften och närheten till Bergslagens gruvor och hyttor ledde tidigt till etableringen av flera järnbruk. Redan under 1500-talet anlades hammarsmedjor vid Fettsta-Lyftinge, Östuna, Kolsva och Gisslarbo. I Kolsva och Gisslarbo utvecklades framgångsrika och långvariga verksamheter. Järnbruket i Kolsva har fått efterföljare i flera livskraftiga järnindustrier som ännu präglar hela samhället.

Himmeta socken, som utgör kommunens sydvästra hörn, består av ett kilformat dallandskap, med nordsydlig axel kring Lillån. Odlingsytorna har varit samlade i dallandskapet. I övrigt täcks socknens ytor av skog. Himmeta är en utpräglad jordbruks- och skogsbygd med små gårdar och utan industrier. Endast ett par kvarnar med såg anges ha varit verksamma i bygden.

Västra Skedvi ligger i länets västra del, mot gränsen till Örebro län. Socknen domineras helt av Bergslagens djupa skogar, odlingsbar mark förekommer endast kring ett antal sjöar. Längs med västra gränsen bryts socknens geografiska isolering av järnvägslinjen Örebro-Krylbo (Frövi-Avesta). Det omfattande skogsbruket som länge dominerades helt av järnbrukens behov av träkol har varit stommen i socknens näringar. Övriga verksamheter har varit begränsade till några sågar och kvarnar.

Odensvi socken, nordost om Köping, präglas i sin södra del av slättlandskapet som bildats kring åarna som rinner genom området. Norra delen av socknen, upp till Vågsjön, utgör del av Bergslagens södra gräns. Området täcks av skogar som har haft stor betydelse för brukens bränsleförsörjning. Åarna skapade förutsättningar för etablering av sågar och kvarnar vid bl.a. Häggesta, Kölsta och Valsta.

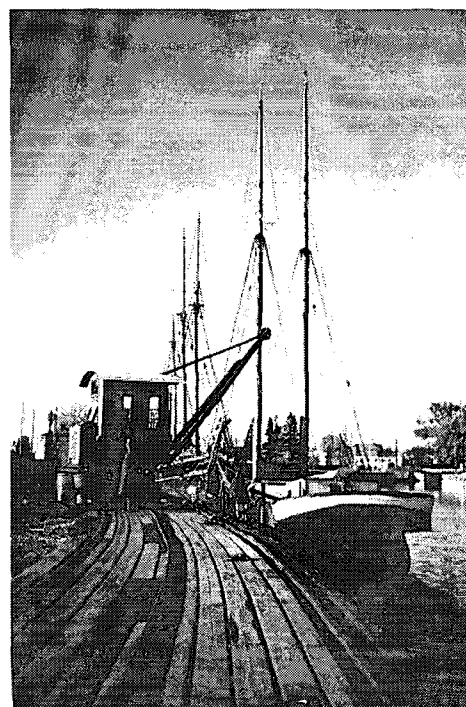
Munktorps socken har utvecklats under århundraden till en av länets mest betydande jordbruksbygder. I norra delen förekommer även mindre skogsområden. Med anläggandet av järnvägen genom socknen följde uppkomsten av ett stationssamhälle. I Munktorp uppfördes mot slutet av 1800-talet ett mejeri som utvecklades till det största och mest betydande i denna del av länet. Ångsåg och elektrisk kvarn anlades i början på seklet.

Kort om Köpings industrihistoria

Köpings handelsprivilegier och borgerskapets affärer med Bergslagen skapade tidigt ett välstånd som kom att främja stadens hantverksnäringar. Några storskaliga verksamheter var det dock inte frågan om. Försöken att under 1700-talet etablera och bedriva manufakturerna i Köping blev som på många andra platser ett misslyckande. De flesta verksamheterna blev kortlivade och av blygsam karaktär.

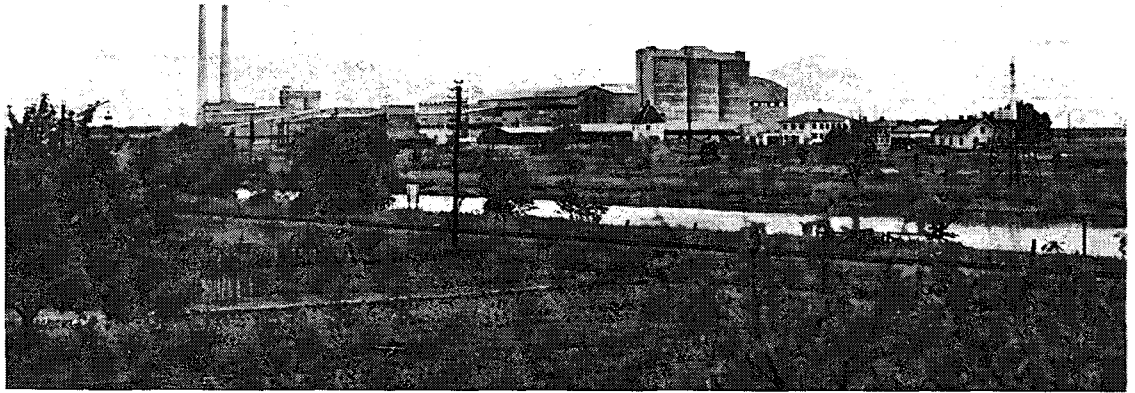
Stadens industrialisering hör främst ihop med 1800-talets andra hälft. Under tidigare årtiondena hade några verksamheter av förindustriell karaktär redan verkat i och kring Köping. Bland de tidiga företagen återfinns kyrkans tegelbruk som drevs fram till 1913. Det låg vid åmynningens södra strand där verksamhetens efterföljare, cementbruket, nu ligger.

Bild av Köpings hamn år 1931. Foto: VLM:s arkiv.

Ett mälteri uppfördes 1760 nära stadens järnväg. Byggnaden införlivades senare med bryggeriet som anlades på platsen. Kvarstående byggnader inrymmer numera Köpings museum. En strump- och mössfabrik som startades 1810 blev under några årtionden stadens största företag.

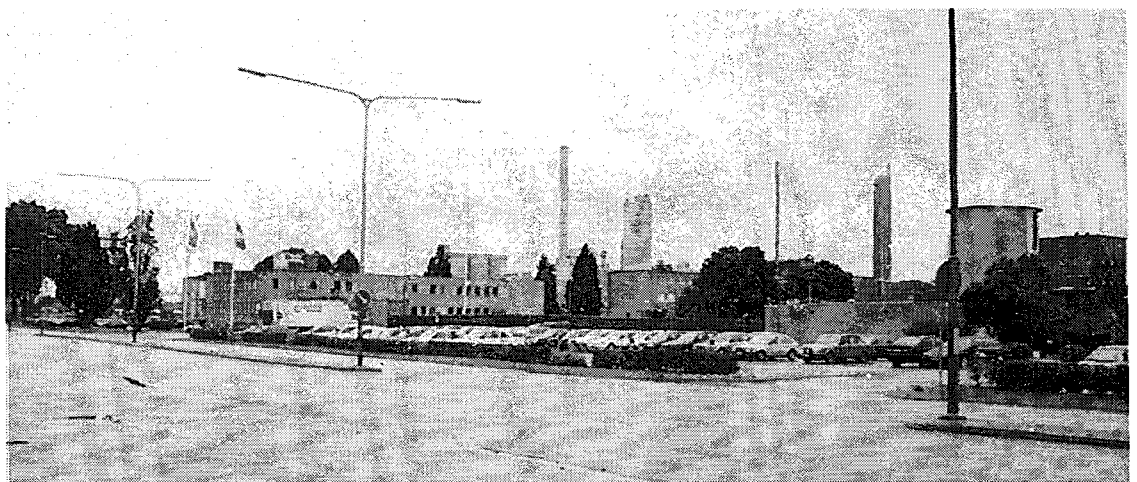

Skånska Cements nya anläggning i Köping uppfördes mellan 1939 och 1941. Foto: VLM:s arkiv.

Etableringen 1856 av Köpings Mekaniska Verkstad markerar det industriella genombrottet i staden. Det är i synnerhet detta företag som skulle under lång tid framöver starkt prägla stadens utveckling.

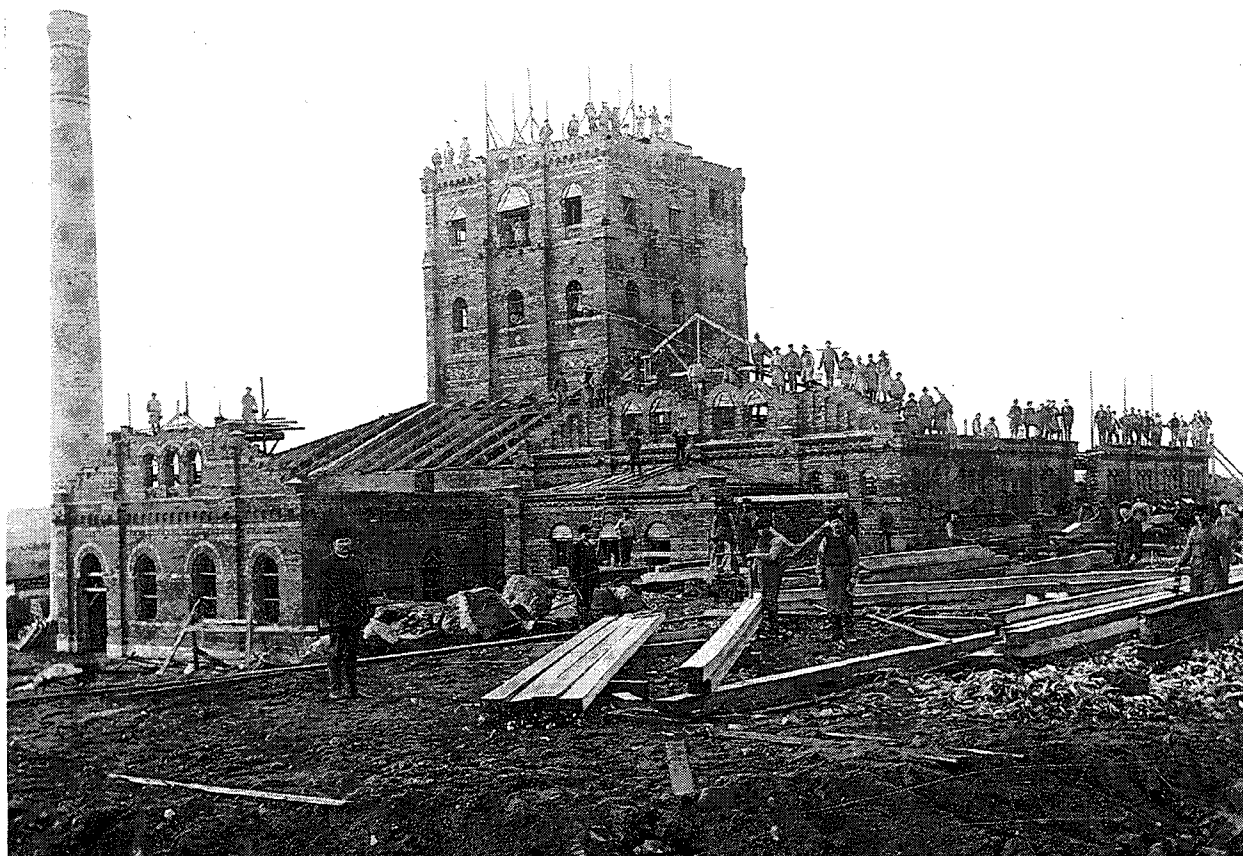
Under de följande åren etablerade sig en rad verksamheter som fick mindre eller större framgångar. Köpings Bryggeri startade sin verksamhet 1857. Köpings Axelfabrik som startades 1863 övertogs redan 1871 av Köpings Mekaniska Verkstad. Samma år grundades Köpings Tekniska Fabriks AB som fram till 1920-talet kom att tillverka oljor, fernissor, beck, vax, fett m.m. Ett ullspinneri grundades 1875 men verksamheten blev kortlivad. Under slutet av 1880-talet utvecklades en snickeriverksamhet som snart fick industriella former. Rörelsen kom att bedrivas under flera namn in på 1940-talet. Det sista bolaget var Köpings Nya Snickerifabrik.

Nedan. Nuvarande Hydro Agris kemisk anläggning, tidigare Svenska Salpeterverken, invigdes 1946. Foto: J-P Darphin, VLM.

De utmärkta sjö-, lands- och järnvägsförbindelserna kring Köping lockade i slutet av 1800-talet en till landsbygden vanligen lokaliserad industri. År 1896 beslöt Karmansbo järnbruk att uppföra en masugn i anslutning till Köpings hamn och järnvägsnät. Anläggningen, som loka-

liserades till Hushagens norra del, snett emot nuvarande järnvägsstation, var av imponerande mått. Masugnen blev den största och modernaste i landet. I närheten, vid Backalund, uppfördes sedan arbetarbostäder. På 1910-talet utökades verksamheten med en kopparhytta. Köpings hytta blev dock inte så framgångsrik och efter många svårigheter och drift-uppehåll upphörde till slut verksamheten helt 1940. Stora delar av anläggningen revs kort därefter, kvar blev bl.a. ett gjuteri som tillkommit i

början av 1920-talet. I hyttans kvarstående byggnader drevs sedan under ett par decennier en mekanisk industri, Waldén-Verken.

Vid sekelskiftet 1900 flyttade ett ångfärgeri från stadskärnan till nyuppförda lokaler vid Forså, där Köpingsån bildas av flödet från två mindre åar. Verksamheten utökades därefter med kemisk tvättanstalt och omvandlades sedan till bomullsväveri.

Ett flertal rörelser hade vid olika tillfällen försökt sig på tillverkningen av rörarmaturer, utan framgång. Genombrottet kom 1923 med etableringen av Köpings Armaturfabrik. Efter ett antal framgångsrika år flyttades verksamheten till nybyggda lokaler som ännu står kvar i hörnet av Järnväggsgatan och Östra Långgatan. Företaget uppförde på 1940-talet även ett gjuteri på del av hyttans tidigare område.

Stadens starka och påtagliga industriella expansion kom att präglade bostadsbyggandet. I kölvattnet från de första industrierna uppfördes flera egnahemsområden. Men det var framförallt efter andra världskriget som stora bostadsprogram påbörjades. De nya företagen tog också ansvar i uppförandet av en rad bostäder och bostadsområden. Ett av de tidigaste

Köpings Hytta började uppföras 1897 efter ritningar av arkitekten Theodor Dahl. På bilden masugnsbyggnaden under uppförande. Foto: VLM:s arkiv.

exemplen är bostäderna som Skånska Cement uppförde på 1940-talet vid Kungsängen, på åkermark i närheten av bruket.

Mot slutet av 1800-talet började Munktorps stationssamhälle utvecklas och flera verksamheter etablerade sig på platsen. Ett andelsmejeri uppfördes 1884. Verksamhetens expanderade och 1913 uppfördes nuvarande byggnad som blev en av de modernaste för sin tid. Anläggningen byggdes delvis om och utvidgades under 1940-talet. I korsningen för vägarna till Köping, Västerås och Dävö tillkom i början på 1900-talet en kvarn med sågverk, numera riven. På 1940-talet tillkom en metallindustri, AB Pressmetall som numera verkar i Köping. Företagets ursprungliga verkstäder, i enkel senfunkisarkitektur, står ännu kvar i närheten av f.d. mejeriet.

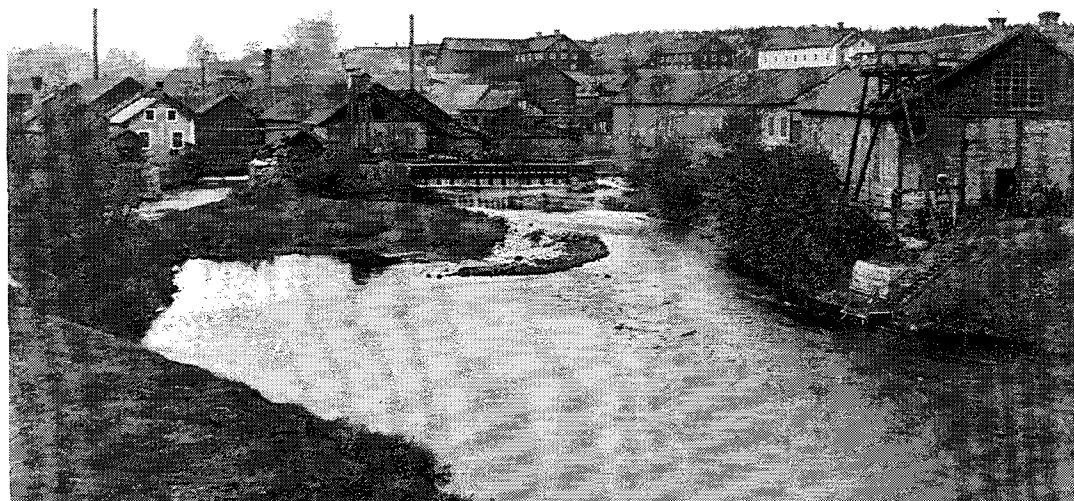
Hedströmmens dalgång lockade tidigt till sig verksamheter av industriell karaktär. Vid bl.a. Kolsva och Gisslarbo anlades järnbruk. Malmen i norr, Hedströmmens fall och vida skogar skapade förutsättningar för utvecklingen av en framgångsrikt stålindustri. Nuvarande metallindustrin i Kolsva har rötter och traditioner som sträcker sig tillbaka till 1500-talet.

Vid Gisslarbo, som tillhör Kolsva socken, anlades på 1500-talet en hammarsmedja. Därefter utvecklades verksamheten till att omfatta två bruk, ett övre och ett nedre. Under 1800-talet sammanfördes rörelserna och driften koncentrerades till norra bruket. Där kvarstår byggnaden efter lancashiresmedjan med valsverk som uppfördes 1914. Kring Gisslarbos smedjor växte ett brukssamhälle med arbetarbostäder, herrgård, sågverk, m.m. Verksamheten var i drift fram till 1963. I anslutning till nedre bruket uppfördes 1914 ett modernt vattenkraftverk. Gisslarbo var även anslutet till Köping-Uttersbergs järnväg. En stationsbyggnad står ännu kvar söder om herrgården.

En stångjärnshammare anlades också kring 1700-talets mitt vid Västlanda, inom Västra Skedvi socken. Hammaren efterträddes av spiksmedja, plogsmedja och kvarn. Inom samma socken fanns på 1820-talet ett tegelverk vid Bjurnäs.

Inom kommunen har förekommit ett flertal mindre sågar och kvarnar. Lämningar från dessa verksamheter påträffas vid bl.a. Kölsta, Häggsta och Valsta i Odensvi socken och vid Släta och Brandfors i Himmeta

Del av Kohlsva Bruk år 1894, vy uppströms.
Foto: VLM:s arkiv.

socken där kvarn och såg omnämns 1881. Under samma period fanns dylika anläggningar vid Eriksberg och Bjurnäsfors inom Skedvi socken. På 1920-talet hade flera nya anläggningar tillkommit bl.a. i Alvesta, vid Västlandaholm drevs då en ångsåg.

Köping-Uttersbergs Jernvägs stationsbyggnad i Köping ritades av Claes Adelsköld och uppfördes mellan 1864 och 1866. Foto: VLM:s arkiv.

Tekniska infrastrukturer

Vägförbindelser

Redan under forntiden fanns vid nuvarande Köping ett viktigt vägskal som består än idag. Där möter den forna Eriksgatan gamla färdvägar till nordvästra Södermanland, förbi Mälaren, och vägarna som leder norr ut till Järnbäraland, numera Bergslagen. Där mötte landsvägarna också de livsviktiga sjöförbindelserna genom Mälaren. Köping med sitt geografiska läge blev snart en av de viktigaste portarna för avsättning av produkter från det järn- och skogsproducerande Bergslagen.

Nedan. Köpings första vattentorn uppfördes 1922 i samband med anläggandet av det kommunala vattennätet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Hamn

Hamnen har sedan medeltiden spelat en central roll för Köpings utveckling. Landhöjningen och åns avsättningar har dock ständigt tvingat fram en förändring av hamnstrukturerna som allt eftersom måste flyttas söder ut. Med tillkomsten av ångbåtstrafiken blev de befintliga förhållandena ohållbara. På 1820-talet inleddes därför insatser för att muddra och kanalisera åns nedre lopp. Arbeten pågick fram till slutet av 1840-talet, efter detta fick Köping sin första reguljära ångbåtsförbindelse med Stockholm. Under 1860- och 1870-talen pågick nya förbättringsåtgärder. Kring 1870 och under fyra decennier därefter blev Köpings hamn den största inom länet. Virke, malm, järn- och stålprodukter samt fältspat kom att utgöra största delen av de utgående sjöfrakterna. Kol, koks och skrot var de dominerade varorna som lossades i staden. Under början på 1900-talet genomfördes nya muddringsarbeten för att öka djupgåendet i hamnen. Med Mälarens reglering och tillkomsten av Södertälje kanal blev sjöfart med större fartyg möjlig. Projekteringen av en ny djuphamn, söder om den gamla vid gamla tegelbruket, aktualiserades. Åtgärderna påbörjades 1930, två år senare hade arbetena kommit så långt att en del av den

Invigningen 1876 av sträckan Köping- Stockholm medförde att staden följande år fick ytterligare en stationsbyggnad, nuvarande station. Foto: VLM:s arkiv.

nya hamnen kunde öppnas för trafik. I hamnens vidare utveckling och utbyggnad blev tillkomsten av Skånska Cementgjuteriets fabrik (1939-41) av största betydelse. Djuphamnen förbättrades och utvidgades sedan i flera etapper, den senaste genomfördes under 1960-talet.

Järnväg

De så avgörande järnvägsförbindelserna mellan Väner och Köping fick ett dramatiskt bygnadsförlopp. Köping som skulle bli slutstation för en av de första järnvägarna i landet fick se den konkurrerande grannstaden Arboga inta den ställningen. Maktkamp och penningbrist medförde att den planerade sträckan Hult-Köping, d.v.s. mellan Väner och Mälaren, ändrades först till Örebro-Arboga (invigd 1857). När järnvägsprojektet Köping-Uttersberg påbörjades 1863 blev bansträckan Köping-Arboga en nödvändighet. Tio år försenad kunde till slut hela sträckan mellan Örebro och Köping invigas 1867. Köping var nu knutpunkten för två viktiga järnvägsförbindelser, en mot norr och Bergsslagens bruk, genom Hedströmmens dalgång, samt en mot väst med förbindelser till västkusten.

Under en hårdnande konkurrens och ökande produktion hade de många järnbruken i Hedströmmens dalgång blivit beroende av billigare och effektivare transporter. En vidare utveckling hängde samman med en järnvägsförbindelse till närmaste utskeppningshamn, Köping. En sådan linje beräknades dessutom medföra en koncentration av spannmålshandeln från Dalarna till Köping. Av ekonomiska skäl omvandlades så småningom planerna till en smalspårig järnväg mellan Köping och Uttersberg (KUJ), linjen kunde invigas 1865. Delägarna i järnvägsbolaget bestod till största del av brukspatroner med verksamhet i Hedströmmens dal. För Köping-Uttersbergs Järnväg (KUJ) tillkom i Köping en station och ett lokstall i anslutning till hamnen. Byggnaderna som ritades av Claes Adelsköld uppfördes mellan 1864 och 1866. När järnvägsförbindelsen med Arboga tillkom 1867 förenades de båda järnvägarna

vid en gemensam station, den redan befintliga KUJ:s byggnad. Året därpå, 1868, påbörjade bolaget för Arboga-Köpings Jernväg uppförandet av ett järnvägshotell i närheten (båda byggnaderna är ännu bevarade)

Den för järnindustrin länge livsviktiga järnvägslinjen Köping-Uttersberg (KUJ), med förgrening till Riddarhyttan (KURJ), nedlades slutligen helt 1968. Längs med banvallen i Hedströmmens dalgång kvarstår några stationsbyggnader (numera bostadshus), bl.a. vid Gisslarbo och Guttsta.

Av stor betydelse för Köping blev sedan utvidgningen av förbindelserna österut, mot Stockholm. Stockholm-Westerås-Bergslagens Jernväg slutförde 1876 sträckan Köping-Stockholm, men redan tidigare var del av banan användbar från Köping till en rad orter i öster. Den nya linjen medförde att Köping följande år fick ytterliggare en stationsbyggnad (nuvarande järnvägsstation), ritad av bröderna Kumlien och förlagt på hamnens norra sida. Från och med 1877 koncentrerades all persontrafik till den nya stationen medan södra stationen (KUJ & AKJ) omvandlades till förvaltningsbyggnad.

Västra Skedvi socken, vid gränsen till Örebro län, berörs av järnvägslinjen Frövi-Avesta (Örebro-Fagersta). Två äldre stationsbyggnader är bevarade, vid Näverkärret respektive Svansboda.

Tekniska verk / kraftverk

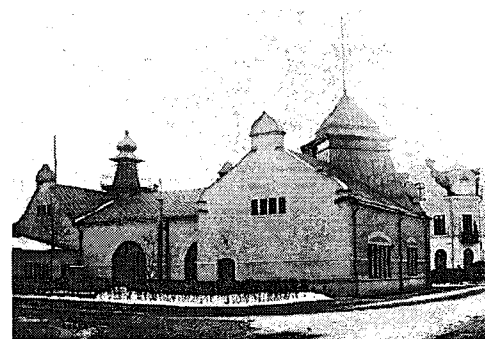
Köpings stad förseddes ganska sent med moderna tekniska lösningar för vattenförsörjning och avlopp. Stadens första vattentorn blev egentligen en privat angelägenhet. Redan 1891 integrerades ett vattentorn i Köpings Mekaniska Verkstads industriella komplex. Tornet införlivades i maskinhusbyggnaden ritad av Theodor Dahl. Verkstaden blev i övrigt en av de första industrierna i landet som elektrifierades. Inte förrän 1923 fick staden ett eget vattentorn och ett kommunalt nät för vattenförsörjning. Inte långt från stadens ursprungliga vattentorn, på åsryggen öster om stadskärnan, tillkom 1964 en nytt vattentorn.

År 1899 kunde Köping anslutas till det allmänna elnätet. Den drivande kraften bakom tillkomsten av ett lokalt elverk var Köpings Mekaniska Verkstad som var beroende av elkraft för rationaliseringen av sin verksamhet. Den lokala elstationen, en sekundär omvandlingsstation, var ansluten till vattenkraftverket vid Ekeby (4,5 km från staden) som uppfördes samtidigt. Högsپänd växelström från stadens elstation levererades sedan genom luftkabel till Köpings Mekaniska Verkstad.

Rivna anläggningar

Till största del har Köping hittills bevarat sina äldre industrianläggningar. Huvudsakligen är det mindre verksamheter av hantverkskaraktär, oftast lokaliserade till hantverksgårdar i stadskärnan, som drabbats av grävskoporna. Bland större anläggningar är det endast den unika Köpinghyttan som till stor del blev föremål för rivning i samband med nedläggningen 1940. Delar av anläggningen, bl.a. kolhuset och kranstornet, revs 1943.

Köpings Elektricitetsverk uppfördes 1899 som sekundär station för omvandling av högsپänningsström. Anläggningen till- och ombyggdes därefter i flera omgångar. Foto: VLM:s arkiv.

Hyttans äldre delar uppfördes 1897 efter ritningar av Theodor Dahl i Nedre Hushagen (nordost om nuvarande järnvägsstation). Verksamheten utökades 1921 med gjuteri. Del av bygnadsstrukturerna är ännu bevarade och ingår numera i företaget Bygg & El Ekmarks (Strukturoc) anläggning.

Nuvarande industrier (tätorten)

Flera av Köpings nuvarande industrier har rötter i verksamheter som utvecklades tidigt i staden. I synnerhet har Köpings Mekaniska Verkstad genererat flera nya industrier, inte minst Volvo Köpingverken (VKV). Ett annat exempel är Nya tagelspinneriet som skapade grunden till Hästens Sängar. Det är huvudsakligen efter andra världskriget som Köping kom att utvecklas till en utpräglad industristad med flera större och till karaktären tyngre industrier. Bland dessa kan nämnas Volvos anläggning för mekaniska komponenter och cementbruket som började uppföras 1939. I kölvattnet efter cementindustrin tillkom 1944 Svenska Invarit AB med tillverkning av asbestprodukter och 1945 Trällit AB som var inriktad på

Trällit AB inledde i Köping under slutet av 1940-talet sin tillverkning av träullsplattor för värmeisolering. Senare producerades även prefabricerade betongelement. Foto: J-P Darphin, VLM.

produktion av träullsplattor och senare även av betongvaror. Även Svenska Salpeterverkens, numera Hydro Agri AB, stora kemiska fabrik som invigdes 1946 baserade delvis sin verksamhet på cementindustrins närvaro. Kalksten erhöles genom cementbrukets linbana som var i drift fram till 1997. Cementframställningen, liksom produktionen av asbest- och träullsprodukter, har dock numera upphört.

Många av företagen förlades till större industriområden. Ullvi, Byslätten, Tullen och Hamnen sträcker sig söder om stadskärnan och Köpingsån. De flesta anläggningar har med undantag för Volvos område en tydlig anslutning till djuphamnen och är samtidigt anslutna till ett stickspårssystem. Inom området finns också ett flertal medelstora företag, t.ex. Hästens Sängar som flyttade från stadskärnan på 1950-talet.

Längs med Köpingsåns norra strand, sydost om stadskärnan sträcker sig Hyttans och Norsas industriområden. I Norsas förlängning längst i öster, inom djuphamnen, ligger oljehamnen. I sydvästra utkanten av Hyttan ligger Köpings järnvägsstation med bangård. I anslutning dätill finns också lämningar efter flera äldre industrier samt nya företag. Området har fått sitt namn från järnhyttan som under en period var verksam på platsen. I Köpinghyttans gjuteri som anlades 1947 drivs numera Pressmetall. I förlängningen ligger Kooperativa Förbundets f.d. charkuterifabrik,

bageri och centrallager som återanvänds för diverse mindre verksamheter. Området omfattar också spannmålsterminaler med siloanläggningar, Tibnor plåtgrossistföretag och Svenska Silikaverken.

Ett yngre industriområde, Nibble, är förlagt i nordväst, i anslutning till stadens norra infart. Det präglas av mindre företag som är etablerade på relativt små tomter. De flesta anläggningarna är av relativt sent datum men närmast Bergslagsvägen, bl.a. längs med Fabriksgatan, finns ett flertal fastigheter med äldre byggnadsstrukturer. De äldsta byggnaderna tillkom i slutet av 1940-talet.

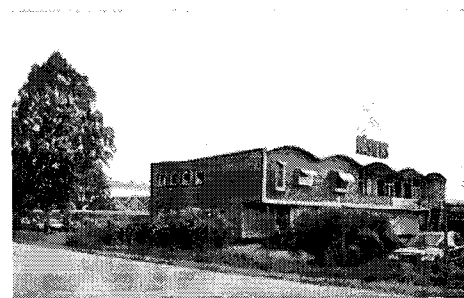
Nuvarande industrier (landsbygden)

Stationssamhället Munktorp skapade även förutsättningar för etableringen av några mindre verksamheter med industriell karaktär. Stationen revs 1969 men längs järnvägsspåret finns lämningar efter några äldre företag. Där verkar också några yngre rörelser.

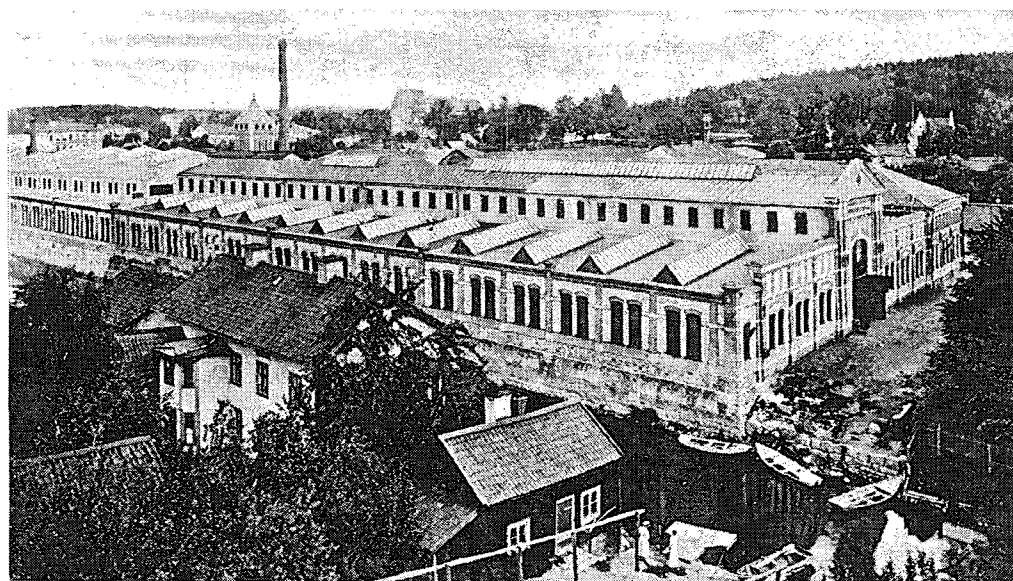
På 40-talet tillkom ett åkeri. Numera rymmer åkeriets byggnader en bilverkstad. I närheten finns dels en större brädgård och dels ett större sågverk (Ljungträ AB), på var sin sida om järnvägen.

Hedströmmens dalgång lockade tidigt till sig verksamheter av industriell karaktär. I bl.a. Kolsva och Gisslarbo anlades järnbruk. Hammar-medjorna utvecklades med tiden till en mångsidig stålindustri som stadiigt moderniserats och expanderat fram till i dag. Inom det forna brukets område förenas företag som Kolsva Seriestål AB, Kolsva Sinterteknik AB, Nya Kolsva Gjuteri och Jot Components Virsbo AB. Ett helt samhälle har växt upp kring järnverket som omfattar äldre och moderna strukturer, bl.a. herrgård, arbetarbostäder, ekonomi- och tekniska byggnader.

Vid samhällets södra infart finns några mindre industribyggnader som tillkom 1960 i samband med etableringen av Bonells Resårfabrik och väskfabriken Roni. Bägge företagen är numera nedlagda och lokalerna återanvänds för diverse verksamheter. Lite längre söder ut vid Guttsta ligger Guttsta Bryggeri som startade sin verksamhet 1895. Den äldsta delen av den nuvarande anläggningen härstammar från 1950-talet.

I början på 1950-talet uppförde Hästens en ny fabriksanläggning i Byslätens industriområde. Byggnaderna är ritade av den berömda arkitekten Ralph Erskine. Foto: J-P Darphin, VLM.

Köpings Mekaniska Verkstads byggnader i kvarteret Valhall längs med Köpingsån. Foto: VLM:s arkiv.

I södra delen av socknen, strax norr om Köpings stadsgräns har åsen utnyttjats i större skala som grustag. Vid Åsby, inom Kolsva socken, består en mindre industribyggnad, Åsby Cementgjuteri, med anslutning till denna verksamhet. Företaget exploaterar ännu grustaget.

Vid Barkstalund grundades 1940 ett sågverk som sedan har utvecklats till en betydande anläggning. Företaget Ljungträ AB bedriver numera endast torkning av virke medan sågverksrörelsen är förlagd till Munktorp. I närheten och väster ut, vid Lyftinge och den gamla kvarnen, uppfördes 1945 en ny dammanläggning och ett kraftverk som har genomgått en modernisering 1983. På samma plats anlades redan på 1500-talet en hammarsmedja.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

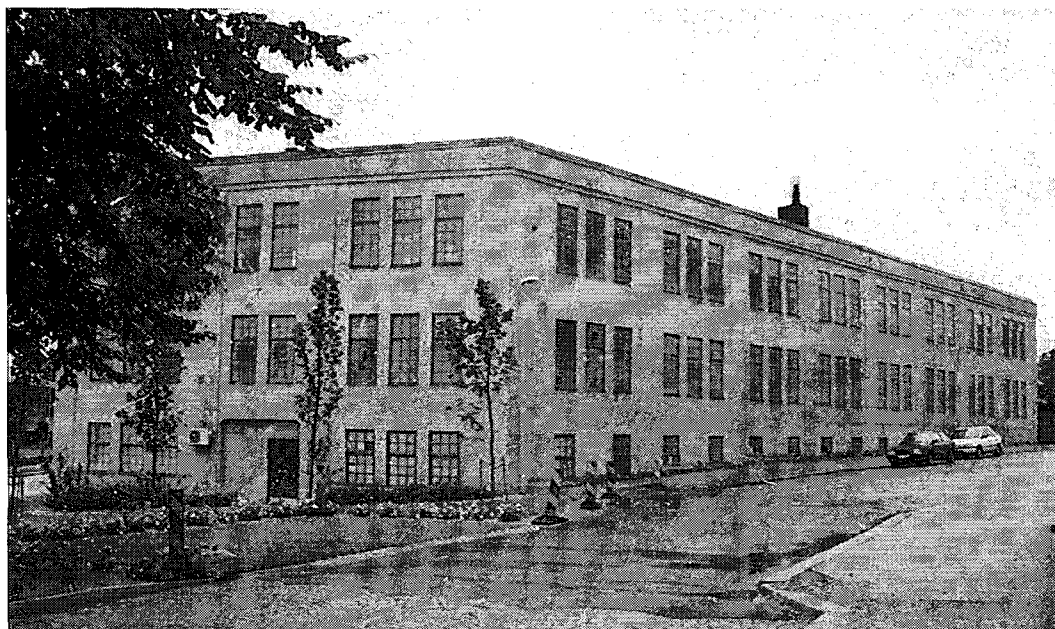
Svenska Invarit AB (Sjötullen 1:6, Telegrafisten). Avseende fabriksanläggningen och tidigare produktion. Användningen av asbest är numera förbjuden. Produktionsperioden blev relativt kort men intensiv och Köpingsanläggningen är troligen en av de få som ännu är bevarade.

Trällit AB (Lotsen 1). Avseende fabriksanläggningen och tidigare produktion. Var landets första anläggning för tillverkning av träullsplattor. Möjligtvis unik anläggning, av teknikhistoriskt intresse. Fr.o.m. 1958 levererade företaget ett femtiotal liknande anläggningar till Sovjetunionen.

Nya Tagelspinneriet (Hake 1), föregångare till Hästens Sängar. Gäller fabriksbyggnaden med utpräglad och renodlad "funkisarkitektur" från 1930-talet. Kommunen avser att så småningom exploatera området. Långsiktigt kan byggnaden hotas av rivning. En fördjupad dokumentation samt en utvärdering av byggnaden är därför angelägen.

Bageri, charkuterifabrik och centralt lager för Västmanlands Kooperativa Produktionsförening (Ögir 8, 9). Exempel på den nya generationen av medelstora och rationella livsmedelsindustrier och -anläggningar som

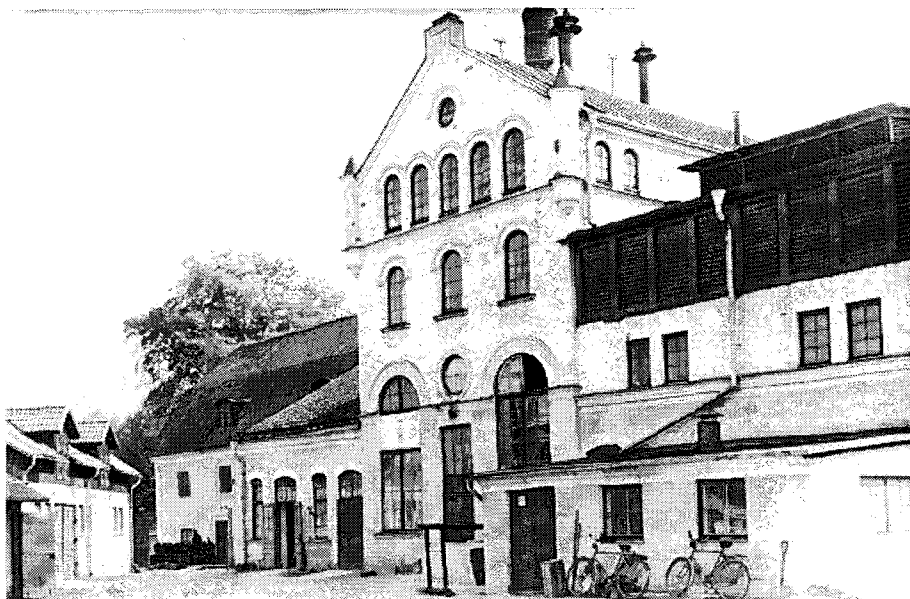
Nya Tagelspinneriets anläggning i kvarteret Hake, vid Köpingsån, uppfördes på 1930-talet. Företaget var nuvarande Hästens föregångare. Foto: J-P Darphin, VLM:s.

tillkom under 1940- och 1950-talen. En fördjupad undersökning bör inrikta sig på dokumentation och en analys av byggnadernas ursprungliga funktionerna och egenskaper.

Nuvarande Cementas anläggning, f.d. cement- och kalkbruk (Sjötullen 1:20). Avser en dokumentation av anläggningen, bevarad utrustning samt f.d. och nuvarande verksamheter. Även en dokumentation av brukets f.d. arbetarbostadsområde vid Kungsängen bedöms som högt motiverad. Området har en unik karaktär, men ändrade ägoförhållanden samt sanitära- och säkerhetsaspekter kommer troligen att medföra stora förändringar i miljön.

Kolsvas järnbruksområde (Väster Kolsva 1:1 m.fl.). Avseende järnverkets äldre produktionsbyggnader inom nuvarande industrianläggning.

Del av Köpings gamla bryggeri. Byggnaden till höger på bilden är numera riven. Foto: VLM:s arkiv.

Munktorp. F.d. mejeri (Munktorps Prästgård 1:13). Dokumentation är motiverad om inte byggnader av samma kvalité och karaktär förekommer på andra platser i länet.

Munktorp. F.d. mekanisk verkstad. (Munktorps Prästgård 1:23). Byggnaden är i orört skick och enligt uppgift fr. VLM är även del av utrustningen bevarad. Anläggningen är representativ för de mindre fabriksbyggnaderna av funktionalistisk karaktär. Långsiktigt hotas anläggningen av förfall eller rivning. En fördjupad dokumentation är därför motiverad.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Hästens Sängar AB är ett medelstort familjeföretag som grundades 1917 i Heds socken. År 1925 flyttades verksamheten till Köping där man övertog Forså väveriets brandskadade byggnad. Som en följd av verksamhetens utvidgning flyttade företaget 1950 till nya byggnader ritade av Ralph Erskine på "Hamnområdet". Anläggningen har därefter utvidgats etappvis (senast 1997-1998). Företaget har ett välkänt varumärke och en genuin produktion som omfattar bl.a. sängar, madrasser, kuddar, plymåer och täcken. Företaget har ett hundratal anställda.

Av estetisk betydelse för miljön

Köpings nuvarande järnvägsstation (SWBJ) (Hushagen 2:1).

Köpings första järnvägsstation (KUJ) (Sjötullen 1:3, Speditören 3) med närmiljö innefattande: Järnvägshotellet och hamnmagasinen.

AB Köpings Armaturfabrik (Grönsiskan 35).

Köpings Mekaniska Verkstad (Vanahem 5, Valhall 2).

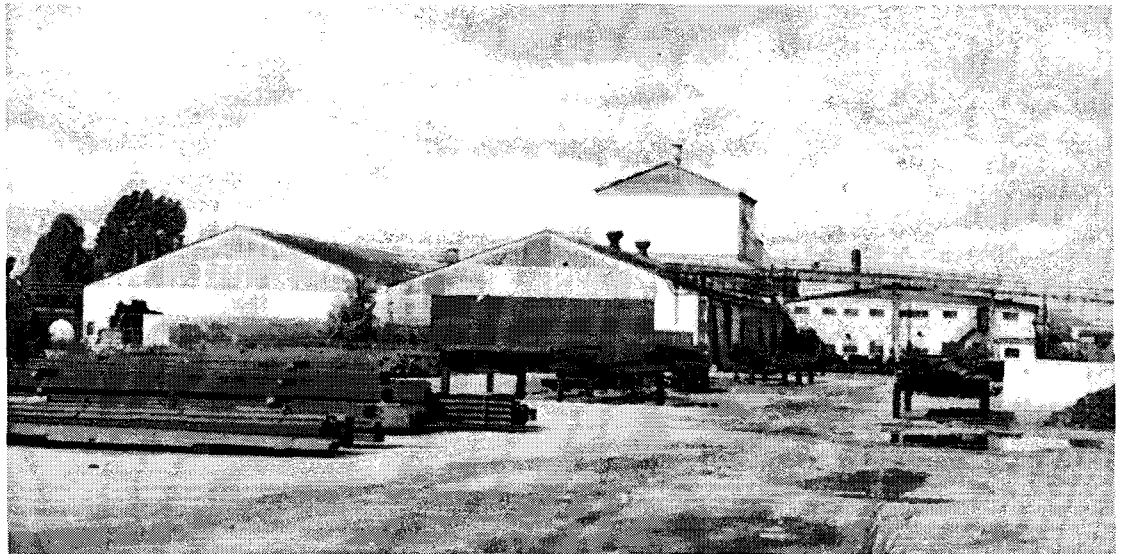
Köpings Elverk (Gautiod 3,4).

Köpings Bryggeri m.m. (Huld 7-9). Köpings Museum.

Nya Tagelspinneriet (Hake 1). Föregångare till Hästens Sängar.

Kolsva bruksområde (Väster Kolsva 1:1-1:12). Gamla bruksmiljön med herrgård, arbetarbostäder, ekonomibyggnader och vissa tekniska byggnader såväl inom som utanför industriområdet. (Riksintresseområde).

Gisslarbo bruksområde (Gisslarbo).

Svenska Invarits anläggning togs i drift 1944. Produktionen som omfattade gjutna cementprodukter av eternitmaterial nedlades på 1970-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Av betydande historiskt värde

Köpings Elverk (Gautiod 3,4).

Köpings Armaturfabrik (Grönsiskan 35).

Köpings Bryggeri m.fl. (Huld 7-9).

Köpings Mekaniska Verkstad (Vanahem 5, Valhall 2).

Köpings första järnvägsstation (KUJ) (Sjötullen 1:3, Speditören 3) med närmiljö innefattande Järnvägshotellet och hamnmagasinen.

Kolsva Järnbruk. (Väster Kolsva 1:1-1:12). Gamla bruksmiljön med herrgård, arbetarbostäder, ekonomibyggnader och tekniska byggnader samt del av nuvarande järnverksanläggning. (Riksintresseområde).

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Kolsva bruk. Gamla bruksområdet och del av industribyggnaderna berörs av riksintresseområdet K4 d samt av ÖP-90.

Gisslarbo Bruk. Bruksområdet och den anslutande Hedströmsdalen berörs av riksintresseområden K4 c och N7 samt av ÖP-90.

Gisslarbo Bruk har anor från 1500-talet. På platsen fanns då två bruk. Under 1800-talet koncentrerades verksamheten till norra bruket. Den bevarade smedjan uppfördes 1914. Foto: J-P Darphin, VLM.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Köpings Armaturfabrik (Grönsiskan 35). Byggnaderna berörs av stadsarkitektkontorets avgränsning för värdefulla bebyggelsemiljöer (1985 - område nr 2 "Gamla Stan").

Köpings stationsbyggnader. (Sjötullen 1:3 och Speditören 1:3). Byggnaderna berörs av stadsarkitektkontorets avgränsning för värdefulla bebyggelsemiljöer (1985 - område nr 5 "Järnvägstorget och Inre hamnen").

Köpings Mekaniska Verkstad (Valhall 2; Vanahem 5,7). Byggnaderna berörs av stadsarkitektkontorets avgränsning för värdefulla bebyggelsemiljöer (1985 - område nr 4, Hushagen).

Köpings Bryggeri (Huld 6-9). Byggnaderna berörs av stadsarkitektkontorets avgränsning för värdefulla bebyggelsemiljöer (1985 - område nr 2 "Gamla Stan").

Nya Tagelspinneriet (Hake 1). Värdefull byggnad i känslig miljö.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Köpings Museum. Östra Långgatan 37 (f.d. Köpings Bryggeri). Tel. 0221-253 51, 253 87. Museet har samlingar som bl.a. berör stadens industrihistoria.

Bil & Teknikhistoriska Samlingarna. Glasgatan 19. (I del av f.d. Köpings Mekaniska Verkstad). Tel. 0221-206 00. Huvudsakligen bil- och motormuseum. Även utställning om Köping och Volvo.

Lokstallet med lok och vagnar. Ligger vid Hamnplan i anslutning till Köping-Uttersbergs Järnväg f.d. slutstation och nära f.d. järnvägshotellet. Stallet är uppfört med förebild från det ursprungliga lokstallet, som dock låg på annan plats. Byggnaden innehåller ett tågsätt som trafikerat Köping.

Nyströmska gården. Hantverksgård med snickeriverkstad. Bevarade miljöer samt utrustning från den ursprungliga verksamheten. Visas för grupper efter bokning samt för allmänheten särskilda dagar.

Kvarnen i Kolsva. Restaurerad kvarnbyggnad som hörde till Kolsva Järnbruk. I byggnaden finns numera Hedströmsdalsarkivet samt utställningen "Järnådran". Arkivet består bl.a. av brukets arkiv, material från mer än 60 företag samt ett stort bildarkiv. Arkivet avser att vara en källa för forskning om järnframställningen och Kolsva Bruk. Huvudman: Kolsva-Ortens hembygdsförening. Tel. 0121-256 55.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Christina Johansson, planarkitekt. Köpings kommun. Stadsarkitektkontoret. Tel. 0221-252 87.

Anna Blom-Allalouf; Katarina Frost. Köpings Museum. Tel. 0221-253 51, 253 87.

Företaget Pressmetall, numera verksamt i Köping, startade sin verksamhet i Munktorp 1948. Verkstadsbyggnaderna står ännu kvar intill Munktorps f.d. mejeribygnad. Foto: J-P Darphin, VLM.

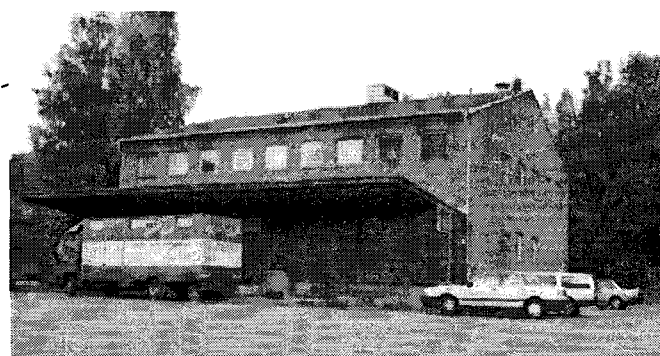
Litteratur

- Björk, Carl. 1963. *Anders Diös bygger i Köping*.
- Björnånger, Oskar. 1977. *Köping - Föränderlig stad i föränderlig tid. Från småstadsidyll till industricentrum. 1927-1977*.
- Björnånger, Oskar. 1974. *Köping. Från forntid till nutid*. Andra omarbetade upplagan 1989.
- Björnånger, Oskar. 1980. *Köping. Stad från tidig medeltid och fyratusenårig kulturbygd*. Del II: Industriella tiden. Manuskript.
- Björnånger, Oskar. 1986. *Kohlswa. Stålgjutgoods hundra år*.
- Björnånger, Oskar. 1987. *Hedströmmens äldsta hammarsmedjor*. Ur Västmanlands Läns Museums årsskrift 1987.
- Carlborg, H. 1924. *Kohlswa Järnverk*.
- Hallström, C.O & Omar; Molin, Harry. 1947. *Ur Köpings Mekaniska Verkstads historia, 1856-1942*.
- Historien om en kemisk fabrik i Köping*. 1996. Jubileumsskrift.
- Kilström, Bengt Ingmar. 1998. *Munktorps kyrkomiljö*. Ur Västmanlands Läns Museums årsskrift 1998.
- Kolsva - en minnesbok*. 1970.
- Kulturhistoriskt intressanta byggnader i Köpings tätort*. 1987. Köping-Stadsarkitektkontoret.
- Köpings Mekaniska Verkstad*. Byggnadsminnesutredning. 1994. VLM.
- Lorichs, L.L. 1940. *En bok om Malma socken*.
- Mälarbanan - då och nu*. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.
- Nilsson, Staffan. 1983. *Bryggerier i Sverige*. Rapport RAÄ 1983:4.
- Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige*. Rapport RAÄ 1987:5.
- Salomonsson, Rolf. 1964. *Köping*.
- Svenska stadsmonografier, 1946. Se Köping.
- Särskilda områden av intresse för kulturminnesvården i Köpings kommun*. 1987. Köping-Stadsarkitektkontoret.
- Värdefulla bebyggelsemiljöer i Köpings stad*. 1985. Köping-Stadsarkitektkontoret.
- Västmanlands läns kalender*, 1901, 1923.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

Del av f.d. Västmanlands Kooperationsförenings anläggning på Hyttans industriområde. Verksamheten omfattade bageri, charkuterifabrik och lager. Byggnaderna uppfördes mellan 1948 och 1952. Foto: J-P darphin, VLM.

Norbergs kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Norbergs kommun

Norbergs kommun ligger i nordvästra delen av länet och gränsar till Dalarna i sin norra och västra del, till Fagersta kommun i sydväst samt till Sala kommun i öster.

Fram till 1647 tillhörde Norbergs bergslag Dalarna men området sammanslogs därefter med Västmanland. Kommunen utgörs av ett karakteristiskt bergslagslandskap som domineras av mindre sjöar, åar, myrmark och framför allt av vida skogar som växer på kuperad terräng. I

Bråfors hytta och bergsmansby på 1870-talet. Längst till vänster syns större kolhus och i bildens mitt masugnen. Foto: VLM:s arkiv.

dessa trakter har skogsbruk, malmbrytning och järnhantering varit de förnämsta näringarna.

Malmfyndigheterna och gruvorna har huvudsakligen förekommit kring sjön Noren. Största delen av markinnehavet kom med tiden att övergå till bruks- och gruvbolag.

Det blygsamma jordbruket har varit begränsat till ådalar och slåttmark kring sjöarna. Två tydliga jordbruksbygder framträder. Den ena finns utefter Norbergsåns dalgång mellan sjöarna Noren och Snyten. Den andra följer Svartåns dalgång från Olsbenning i norr utefter sjöarna Bågen och Labodasjön fram till trakterna kring Långsjön och vidare in i Sala kommun. Det är också dessa bygder som kom att bilda centrum för kommunens två församlingar, Norberg och Karbenning, och även för näringsverksamheten.

Bybebyggelsen som tillkommit kring Norbergs kyrka upphöjdes 1899 till municipalsamhälle. År 1952 inrättades Norbergs köping som genom sammanslagning med Karbennings församling 1971 kom att slutligen bilda nuvarande Norbergs kommun.

Kort om Norbergs industrihistoria

Redan under medeltiden fick Norberg betydelse som en central plats i Bergslagens handelsverksamhet. Även om kommersens omfattning förblev blygsam fram till början av 1800-talet utgjorde Norberg ett centrum för bygderna som låg under Norbergs bergslag. Områdets naturgeografiska och geologiska förhållanden främjade tidigt etableringen av verksamheter i anslutning till bergsbruket och järnhanteringen. Gruvor, hyttor och smedjor av enklare karaktär förekom talrikt inom kommunen från och med medeltiden. En av de bäst dokumenterade medeltida hyttanläggningarna är Lapphyttan i Karbennings socken.

Norberg blev ett av de två områden, inom nuvarande Västmanlands län, som från och med 1300-talet kom att tilldelas privilegier för bergsbruk och järnhantering. Malmrika trakter delades i administrativa och juridiska distrikt vars avgränsning varierat något. Under början av 1600-talet bildades Skinnskattebergs och Norbergs bergslag. Största delen av nuvarande Fagersta kommun, socknarna Västanfors och Västerståla, kom att ingå i Norbergs bergslag liksom Västerfärnebo socken inom nuvarande Sala kommun.

Malmfyndigheterna förekommer framför allt i ett stråk som sträcker diagonalt i nordsydlig riktning mellan Avesta och Riddarhyttan förbi Norbergs tätort. Inbakad i malmstråken finns även ådror av dolomitisk kalksten. Isolerade malmfyndigheter förekommer också utspritt på flera andra platser. Framför allt karakteriseras kommunen, i synnerhet inom Norbergs socken, av bergsbruk med ett stort antal gruvor. Hyttor har också

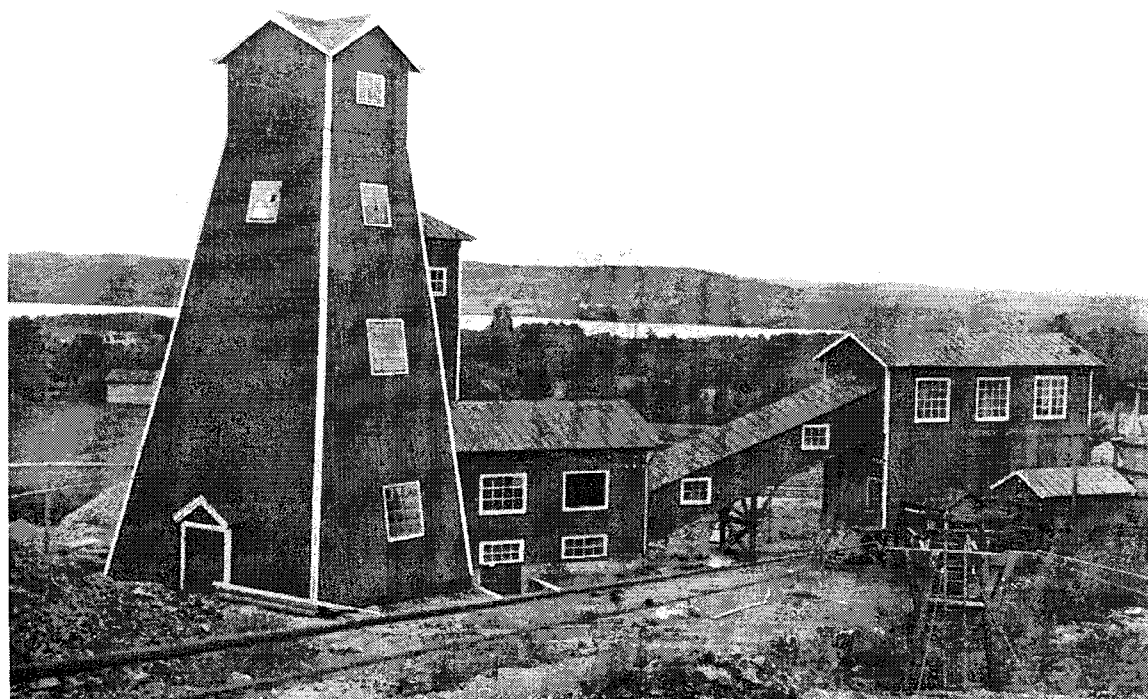
Livsdals by är representativ för de gamla bergsmansbyar som var vanligt förekommande inom Norbergs bergslag. Foto: VLM:s arkiv.

varit vanliga inom såväl Norbergs som Karbennings socknar medan det mera begränsade antalet hammarsmedjor har dominerat inom Karbenning. Sammanlagt uppgår antalet identifierade bergshistoriska lämningar till närmare 300 inom Norbergs socken (av dessa 186 gruvområden) och till ett femtiotal inom Karbennings socken. Även koppar och silver har i mindre mängder exploaterats och bearbetats inom Norbergsfältet.

Ursprungligen bedrevs bergsbruken och järnhanteringen inom området av självägande bergsmän, vid sidan om det traditionella jord- och skogsbruket. Allt eftersom järnframställningen utvecklades tekniskt blev exploateringsmetoderna mer och mer kapitalkrävande. Redan under

Åsgruvans första lave, med krans- och skrädverk, uppfördes 1918. Efter en brand 1944 ersattes den av en ny anläggning vars betonglave ännu är bevarad. Foto: VLM:s arkiv.

1600-talet började borgarklassen investera i järnproduktionen för att senare inte så sällan trädde in som brukspatroner. Bergsmännens roll och ekonomiska makt försvagades stegvis medan de moderna och högproduktiva bruken blev dominerande. Under 1800-talet kom bergsmännens kvarvarande verksamhet att i stort helt konkurreras ut av kapitalstarka större bolag, som fick ett genombrott i samband med näringsfriheten. I början av seklet fanns fortfarande 27 hyttor och lika många stångjärnshammare inom Norbergs bergslag. Mot slutet av 1800-talet återstod endast nio hyttor och tre hammarsmedjor. I rationaliseringens spår ersattes under 1900-talet de kvarvarande andelsägda hyttorna och bruken av en enda. All hyttverksamhet inom kommunen koncentrerades till Spännarhyttan.

Från och med 1600-talet övertogs ett flertal mindre andelsägda bergmanshyttor av kapitalstarka ägare. Hyttor, hammarsmedjor och markegendomar utvecklades efter nya produktions- och anläggningsmönster för att omvandlas till bärkraftiga järnbruk. Alla bruk hade dock rötter i befintliga mindre verksamheter som ursprungligen bedrivits av bergsmän.

Vid exempelvis Högfors hade en rad hyttor varit verksamma sedan medeltiden. Anläggningen omvandlades till bruk och moderniserades av Jacob de la Gardie under 1600-talet. Ny masugn, nya hammare och en första herrgård tillkom under andra hälften av seklet. Anläggningen revs och återuppfördes flera gånger i samband med moderniseringar under 1700- och 1800-talen. Brukets verksamhet kom att så småningom även omfatta såg, tegelbruk och tullkvarn. Bruket anslöts också med stickspår till järnvägen Ängelsberg-Kärrgruvan. I början på 1900-talet revs lancashiresmedjan för att åter lämna plats till en ny hytta med två masugnar och sintringsverk. På 1920-talet tillkom ett gjuteri, men driften vid Högfors bruk upphörde slutligen 1953. Av brukets tekniska anläggningar kvarstår enstaka byggnader samt en del ruiner och andra spår. Ett större antal arbetar- och tjänstebostäder samt ekonomibyggnader är ännu bevarade liksom herrgården.

En hyttplats som också utvecklades till bruk är Gäsjö. Där hade järnframställning bedrivits av bergsmän vid flera hyttor och hammare sedan medeltiden. På 1670-talet förvärvades större delen av anläggningen av Johan Person, bergmästaren vid Sala silvergruvor. På platsen fanns även flera kvarnar och en såg. Successivt kom släkten att utöka verksamheten och tränga undan bergsmännen. Under 1700-talet och därefter kompletterades bruket på sedvanligt sätt med herrgårdsbyggnad, flyglar, ekonomibyggnader och arbetarbostäder. Under 1800-talet första hälft blev Gäsjö den största producenten av stångjärn i Norbergs bergslag. Där fanns även knip- och spikhammare för tillverkning av redskap till bergshanteringen. Efter konkurs 1852 nedlades smidet medan tackjärnsproduktionen ökades starkt med hjälp av en ny masugn. Bruket uppköptes dock 1882 av det konkurrerande Svanå bruk som omgående avvecklade verksamheten. Största delen av herrgårdsanläggningen och bostäderna är bevarade medan endast ruiner återstår av produktionsbyggnaderna.

Det var inte endast järnmalm som bröts och bearbetades i Norbergs bergslag, utan även koppar, mässing, silver och grafit fick sin betydelse under vissa perioder.

Vid Bjurfors, i nordöstra delen av kommunen på gränsen mot Avesta, anlades på 1660-talet ett mässingsbruk som utvecklades till ett storskaligt företag med många produktionsbyggnader, herrgård och arbetarbostäder. Efter en regression i landets mässingsproduktion, från omkring 1805, inriktades större delen av verksamheten på hammar-smide. Mässingstillverkningen avvecklades dock helt omkring 1830 och verksamheten inriktades på järnbearbetning. Endast herrgårdsanläggningen återstår jämte ruiner.

Mässingstillverkningen var dock för Norbergs dels inte helt avskrivnen. Femtio år senare återupptogs hantverket vid Thorshammars Werkstad som anlades på 1870-talet i Hinsebo. Där tillverkades bruksföremål av mässing, koppar och rödmetall. Mässingsgjuteriet var underleverantör till Skultuna bruk och var i gång fram till 1968, men därefter avvecklades även övriga delar av verksamheten stegvis.

Norr om Norbergs by, inom Kallmorbergsfältet, utvanns sedan 1700-talet även silver. En silverhytta anlades 1894 i anslutning till gruvorna. Av denna anläggning återstår endast spår. Detsamma gäller kopparhyttan

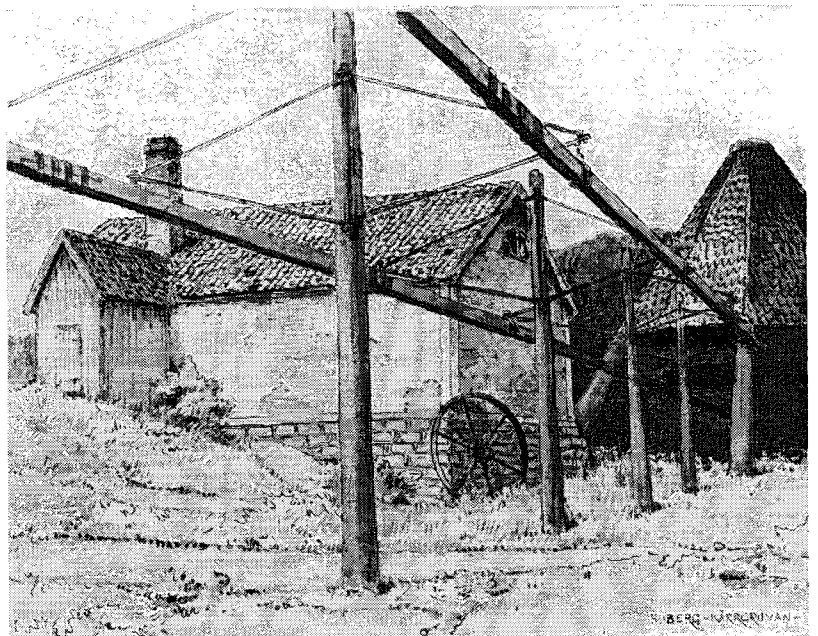
Mossgruvans lave uppfördes 1902 över södra schaktet inom Kärrgruvans område. Foto: VLM:s arkiv.

som anlades på 1730-talet i Nyhyttan, vid Målsjön. Där utvecklades verksamheten på 1780-talet till att omfatta tillverkning av gjutjärnsföremål vars produktion på platsen pågick fram till 1880-talet. En kopparhytta drevs också efter 1700-talets mitt vid Persbo, men verksamheten blev kortvarig. Koppar- och silvermalm bröts också under vissa perioder inom Hästefältet. Vid Halvarsbenning förekom under en period, vid sidan om hyttverksamheten, en betydande grafitbrytning.

Med industrialismens genombrott ersattes också den traditionella järnhanteringen av storskalig gruvdrift och järnverk. Gruvnäringen utvecklades kraftigt runt om Norbergs by, till exempel vid Kärrgruvan och Kallmorberg där ett stort antal bostäder uppfördes till den ständigt växande arbetarskaran. Gruvhanteringsens guldålder omvandlades så småningom på 1960-talet till en nästan total tillbakagång. Gruvdriften vid Klackbergs- och Kolningbergs gruvor upphörde 1967. Inom Kärrgruvans område bröts malm i över 500 år. Under seklen, men framför allt från och med 1880-talet, hade en oordnad bebyggelsestruktur växt fram i anslutning till de många gruvor på bolagens ägor. Där fanns också det administrativa centrum för gruvdriften, Norbergs Grufförvaltnings brukskontor som uppfördes 1919, samt tjänste- och arbetarbostäder. Efter nedgången på 1960-talet pågick malmbrytningen inom området ännu en period, dock i liten skala. Slutligen avvecklades brytningen i de sista gruvorna helt 1981, samtidigt som verksamheten vid den enda kvarstående hyttan, Spännarhyttan, upphörde. Samma utveckling hade lång tidigare även drabbats många av järnbruken i Bergslagen.

Efter nedläggningen 1980 av Kallmoragruvan byggdes anrikningsverket om för utvinning av metaller ur slagg. Gruvindustrin fick i denna form en viss fortsättning om än av blygsammare karaktär.

Vid sidan om bergsbruket och gruvdriften tillkom under andra hälften av 1800-talet ett antal andra verksamheter av industriell karaktär. Utvecklingen inom gruvdriften och den höga mekaniseringsgraden som infördes genom industrialiseringen av driften främjade också tillkomsten av specialiserad mekanisk industri. Flera verkstäder inriktade sig på

Stånggång med vändbrott vid Kärrgruvan, avtecknade av Ferdinand Boberg. Bild: VLM:s arkiv.

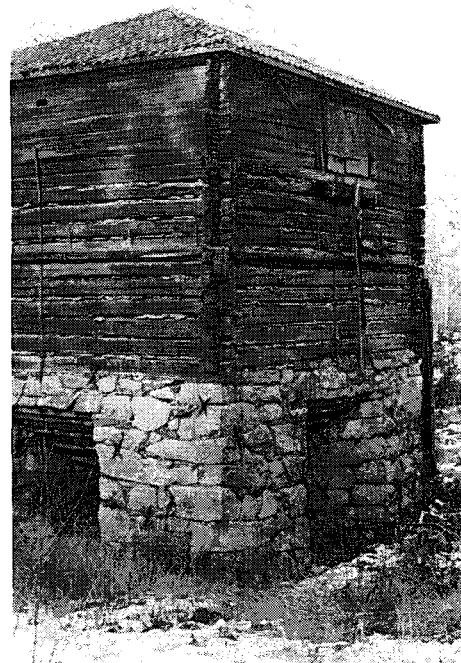
bl.a. tillverkning och reparationer av gruvutrustning. Materiel till järnvägar och transportbanor utgjorde en naturlig del av verksamheten. Norbergs järnväg var under smalspårstiden föregångare och tillverkade sina vagnar i egen verkstad. Under slutet av 1800-talet etablerade sig några mindre verkstäder i Norberg. I Kärrgruvans område startade 1890 Norbergs Mekaniska Verkstad med gjuteri och maskinverkstad. Produktionen var länge mycket diversifierad och omfattade bl.a. parksoffor, spisar, skottkärror, men den dominerades av utrustning till gruvindustrin. Spårutrustning och alla slags vagnar blev en specialitet. Anläggningen är ännu i drift under namnet Holmgrens Mekaniska. Numera är produktionen inriktad på legotillverkning av plåt- och stålprodukter, bl.a. kärl och cisterner. Efter gruvindustrins tillbakagång har ytterligare ett antal verkstäder av samma karaktär tillkommit, men numera är produktionen inriktad på verkstadsindustrin. Mellan 1964 och början på 1970-talet återupptogs en produktion av järnvägsmateriel i Norberg då Verkstads AB Metex försökte etablera sig på orten.

Av mer udda karaktär i Norbergs industrilandskap är brödfabriken som uppfördes för att bidra till den lokala livsmedelsförsörjningen. Företaget drevs först under namnet Vickholms därefter Kärrgruvans Spisbrödsfabrik och slutligen fram till dess nedläggning 1957 under namnet Elektra och ägdes av företaget Vasabröd i Filipstad. Byggnaden står ännu kvar i Kärrgruvan söder om gruvförvaltningens pensionat. Bryggerier har också varit del av det traditionella inslaget inom livsmedelsproduktionen. I början på 1900-talet fanns tre producerande anläggningar; Bergslagens Bryggeriaktiebolag med verksamhet vid Davidsbo, Norbergs Nya Bryggeribolag och Vikens Bryggeribolag.

Ett stort antal mindre kvarnar och sågar har förekommit inom kommunen, oftast i anslutning till hammarsmedjor och bruk, t.ex. vid Bjurfors vars såg länge var den mest betydande samt vid Högfors bruk, Fliken, Ingolsbenning, Gäsjo och Persbo. Med industrialismen tillkom också ång- och eldrivna effektiva sågverk som inte sällan kom att ersätta hyttor och smedjor som blivit olönsamma. Bjurfors fick på så sätt en ångsåg som drevs som fristående bolag. Vid Fliken tillkom på samma sätt efter hyttans nedläggning en såg och ett tegelbruk, som var verksamma in på 1920-talet.

Efter avyttring av Bjurfors bruk var bolaget Svanåbruk i behov av en ny såg. Ett sågverk med kraftstation uppfördes därför 1895 vid Botån i Nordanjö. Anläggningen drevs delvis med ångkraft och delvis med elström från det närliggande kraftverket. Intill platsen för den gamla hyttan som nedlades 1909 anlades kort därefter en ny såg som kompletterades med hyvleri och snickeri. På 1940-talet tillkom en lådfabrik. Anläggningen som var ansluten med stickspår till Kärrgruvans bana nedlades på 1980-talet.

Norr om Kärrgruvan, vid Fliken, anlades ett sågverk tillsammans med ett tegelbruk efter nedläggningen av hyttan 1888. Sågen och tegelbruket drevs fram till 1920-talet men av dessa återstår endast spår. Vid Högfors bruk fanns såg samt en tullkvarn och i början på 1800-talet tillkom också ett tegelbruk. Sågverket och kvarnen drevs fram till 1930-talet. Vid Klingbo ersattes hyttan av ett sågverk som uppfördes under

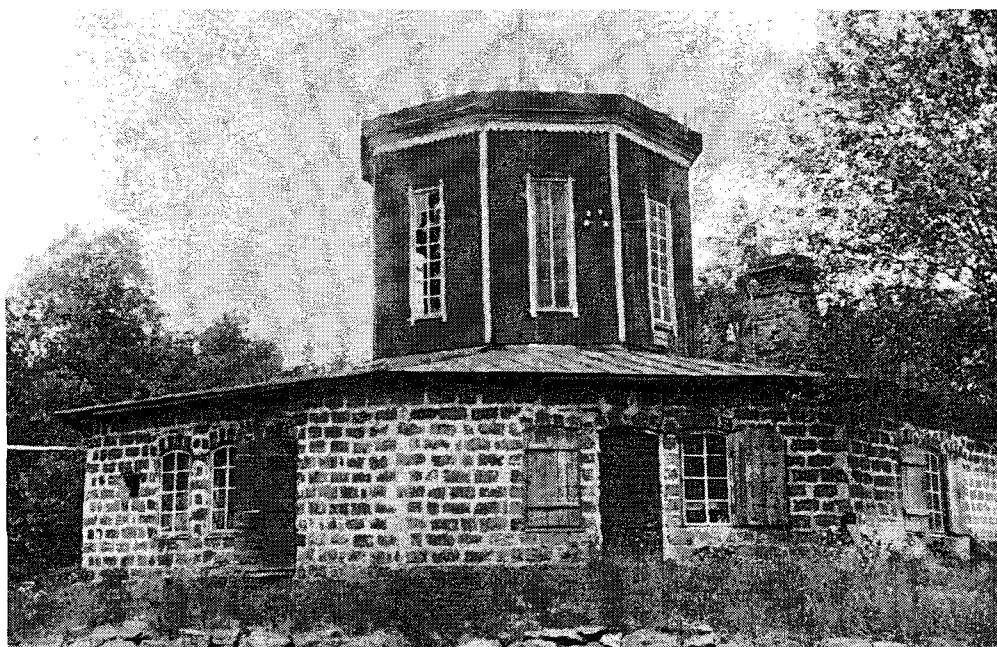

Av multimmerhyttan som uppfördes vid Landfors under slutet av 1700-talet består masugnsbyggnaden. Foto: VLM:s arkiv.

början på 1900-talet. Detsamma inträffade vid Olsbenning 1887 då hyttan revs för att lämna plats åt såg och kvarn. Sågen ombyggdes 1917 till vattenkraftverk medan kvarnen drevs fram till 1930-talet. Även vid Karbenning by ersattes under slutet av 1800-talet hammarsmedjan av en såg som numera är riven. Det enda ännu verksamma sågverk inom kommunen finns strax norr om Karbennings stationssamhälle. Sågverket som anlades 1919 är också det yngsta inom kommunen. Där finns ingen koppling till någon äldre järnanläggning. Företaget grundades av dalkarlar och övertogs 1948 av Karl Hedins företag i Fagersta. Sågverket har sedan 1954 moderniserats successivt.

I synnerhet har den långvariga och intensiva gruvdriften präglat Norbergs kulturlandskap. Malmen har genom tiderna exploaterats i öppna brott eller i gruvor, med primitiva brytningsmetoder som tillmakning och med moderna tekniker och verktyg genom borring och sprängning. Gruvornas anslutning till råvaran, hyttornas och hammarsmedjornas beroende av vattenkraft, senare produktionsplatsernas förbindelser till kraftkällor, kraft- och transportnät har vävt samman i ett komplicerat produktionssystem. I denna miljö har

Byggnaden över Risbergs konstschakt vid Mossgruvan uppfördes 1876 som skydd för gruvans vattenpumpar. Foto: VLM:s arkiv.

I denna miljö har spår från och bevarade delar av tekniska och sociala system från olika perioder vävts samman i komplicerade strukturer. Stenbrott, gruvhål, skrotstensvarp, malm- och kolupplag, hytttruin, rostgropar, slaggvarp, dammar, tekniska byggnader och anläggningar, transportsystem, bostäder och sociala byggnader är några inslag i detta landskap. De speglar aspekter och perioder av bergs- och järnbrukens utveckling inom kommunen.

Verksamheternas karaktär har i de flesta fall medfört en anslutning till råvaran eller till vattenkraften. Dessa omständigheter har skapat en omfattande och oregelbunden spridning av bebyggelsen. I synnerhet har produktions- och tekniska byggnader fått en tydlig koppling till råvaran och energin. Bergs- och järnhanterings geografiska spridning i kombination med patriarkalisk organisation har också präglat bostadsbebyggelsen. I anslutning till arbetsplatserna har många mindre bostadsområden, med skilda byggnadstyper, uppförts huvudsakligen av företagen.

De äldsta bevarade byggnaderna med anknytning till gruvhanteringen är gruvlavarna och konstschaktet vid Mossgruveparken som tillhör Risbergsfältet. I anslutning till dessa finns också Polhemshjulet med bevarade delar av stånggången och ett vändbrott. En äldre gruvmiljö, med bl.a. gruvlavar, kalkugn, arbetarbostäder m.m. utgörs av Klackbergsfältet, nordväst om själva Norbergs by. Där har gruvdrift pågått

från medeltiden fram till 1967. Övriga byggnadstekniska lämningar, kraftverk, lavar, anrikningsverk, maskinhus m.fl., härrör från 1900-talet, de yngsta från 1960-talet. De är utspridda kring Norbergs by och tillhör bl.a. Morbergs-, Kallmorbergs-, Norbergs-, Getbacks-, Kolningbergs- och Risbergsfälten.

Särskilt talrika och av stor betydelse för förståelsen av de tekniska systemen är kraftstationer, ställverksbyggnader och transformatorer som vittnar om gruvornas kraftförsörjningssystem. Spår och bevarade delar av transportinfrastrukturen; järnvägar, banvallar, bangårdar, ban- och stationsbyggnader, lokstallar m.fl. antyder än om järnvägsnätets betydelse som transportsystem för bergs- och järnindustrin.

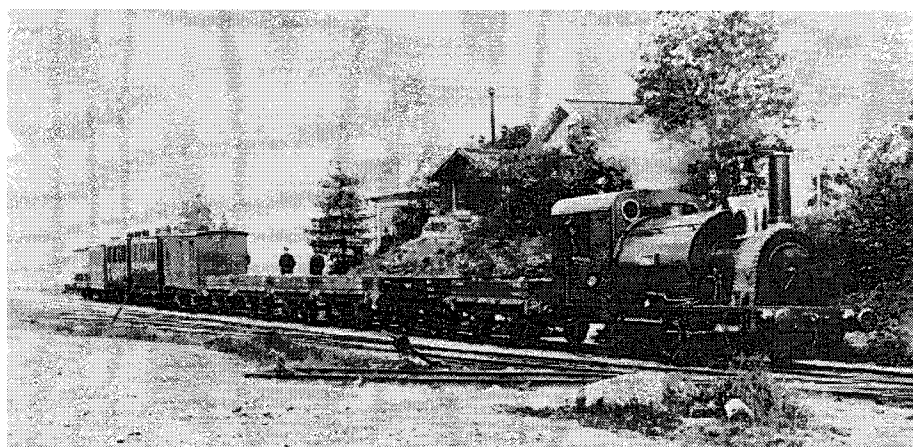
Tekniska infrastrukturer

Vatten- och vägförbindelser

Vägnätet inom kommunen förblev länge mycket begränsat. De få vägarna var dessutom dåliga. Bygden var glest befolkad och helt dominerad av skogar. Från och med 1600-talet fick området en viktig och tilltagande roll i landets ekonomi. Malmbrytningen och järnhanteringen främjade en förbättring av förbindelserna. Inom den sjörika Bergslagen förblev dock vattenlederna länge traditionella transportvägar. Frakterna gick med båt på åar och sjöar under sommarhalvåret och på släde över isen under vintern.

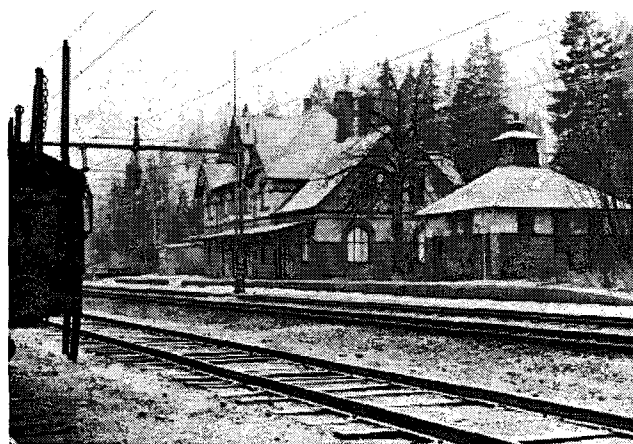
För Norbergsbygden blev i synnerhet det sammanhängande dalgångssystemet som sträcker sig diagonalt mellan Kärbenning och Gäsjöområdet av stor betydelse. Dallandskapet omfattar ett pärlband av mindre sjöar från sjön Snyten i sydost, förbi Norberg vidare i nordvästlig riktning. Genom sjön Snyten, förbi Ängelsberg, öppnade sig också den viktiga förbindelsen mot Mälardalen och järnbruken längs med Kolbäcksåns dalgång.

Långt in på 1800-talet dominerades transporter av malm, ved, kol, tackjärn och stångjärn fortfarande av de traditionella forvägarna. Det blygsamma vägnätet som så småningom anlades och förbättrades med broar, vägbankar och skjutshåll kom oftast att anläggas parallellt med de gamla forlederna. Av naturliga skäl kom de nya vägarna att vanligen följa samma dalgångar som de uråldriga kommunikationsleder. Det var också där som byar och bruk vanligen var anlagda.

Högfors hytta sydost om Norberg hade anor från 1500-talet. Anläggningen moderniserades i flera omgångar och drevs fram till 1950-talet. I bruket ingick även tegelbruk och sågverk. Av den industriella anläggningen återstår numera endast ruiner. Foto: VLM:s arkiv.

Den intensiva malmexploateringen som bedrevs inom Norbergs område ledde till anläggningen av ett omfattande järnvägsnät. Foto: VLM:s arkiv.

Snyttens station var under en period en av de mest omfattande järnvägsmiljöer i länet. Där möttes flera av Bergslagens viktigaste järnvägsförbindelser. De flesta byggnaderna är numera rivna. Foto: VLM:s arkiv.

Järnväg

Under 1800-talet, i spåret av industrialismens genombrott, kom järnvägar att i tilltagande takt anläggas till landets industriella områden. Järnproduktionens betydelse, bruksägarnas inflytande och kapitaltillgångar främjade tidigt en utbyggnad av järnvägsnätet inom Bergslagen. I synnerhet anlades en rad privata järnvägar mellan produktionsplatserna medan staten från och med 1800-talets mitt kom att svara för tillkomsten av stambanorna som band samman landets stora städer.

Västmanlands första smalspåriga och privata järnväg invigdes 1856. Banan som var ca 20 km förband Norbergs gruvområden (Kärrgruvan) med Ängelsberg och Strömsholms kanal med dess sjösystem. Stationer anlades vid bruket i Högfors och i Norbergs samhälle, söder om Mimergruvan. Kärrgruvans station blev en viktig knutpunkt när en nordlig förbindelse till Krylbo invigdes 1874 och senare även genom anslutningarna till Klackberg och Fagersta. I Kärrgruvan uppfördes flera stationsbyggnader, bl.a. magasin, tjänstebostäder och lokstallar.

Från och med 1870-talet blev malmen från Norbergsgruvorna även efterfrågad av bruken i de norra delarna av Bergslagen. För att transportera malmen till Avesta, och därifrån vidare till andra avsättningsplatser, byggdes en ny bana mellan Norberg och Krylbo. För ändamålet bildades Krylbo-Norberg Järnvägsaktiebolag (KNJ). Banan invigdes 1874 och fick fyra mellanstationer på sträckan Krylbo-Kärrgruvan; nämligen Bjurfors, Andersbenning, Stripåsen och Kallmora.

År 1876 tillkom Stockholm-Västerås-Bergslagens Järnväg (SVBJ) med slutstation i Krylbo. I samband med detta införlivades sträckan Ängelsberg-Norberg med den nya banan. Linjen var länets första normalspåriga järnväg och spåret mellan Ängelsberg och Norberg byggdes därför om till normalspårig. Vid Snytsbo station (Snyten) delade sig banan i två spår, ett mot Norberg som motsvarade den gamla sträckan Ängelsbergs-Kärrgruvan och ett mot Krylbo/Avesta. På Krylbosträckan anlades stationer vid Hökmora och Karbenning. Vid Karbenning främjade stationen och det geografiska läget utvecklingen av ett stations-samhälle. Strax söder om Snyten anslöts 1900 även ett nytt spår till Västanfors / Fagersta. Snyten blev en mycket viktig järnvägsknut där fyra järnvägsspår möttes. Den mycket representativa stationen kompletterades med en stor bangård, flera tekniska byggnader och en rad tjänstebostäder, bl.a. banmästarbostad.

Sträckan Ängelsberg-Kärrgruvan, under SWB:s järnväg, öppnades 1876. Spåret förlängdes till Klackberg 1884. Vid Kärrgruvan uppfördes ett lokstall som byggdes ut i flera omgångar. Foto: VLM:s arkiv.

Mot slutet av 1800-talet ökade malmbrytningen kraftigt i Klackbergsområdet. För att underlätta malmtransporterna förlängdes, under åren 1897 och 1898, järnvägen från Kärrgruvan till Klackberg där även en stationsbyggnad uppfördes. För ändamålet hade 1882 bildats Klackbergs Järnvägs Aktiebolag. Den befintliga hästbanan mellan Klackberg och gruvfältet vid Kolningsberg, i väster, omvandlades 1921 för loktrafik. Den smalspåriga banan förlängdes samtidigt fram till linjen Fagersta-Ludvika.

Flygplats

Efter nedläggningen av Bålsjöverket 1968 har sligdammen i anslutning till anrikningsverket omvandlats till ett flygfält som brukas av en flygklubb. Genom sligdammen gick tidigare järnvägslinjen mellan Kärrgruvan och Krylbo i norr. Järnvägstrafiken på banan nedlades 1958.

Tekniska verk / kraftverk

Kraftproduktionen till gruvdrift och järnframställning har varit ett viktigt inslag i det tekniska landskapet. Inom Norbergs bygd har generellt vattenflödet från forsarna varit begränsat. Bäckar och mindre åar kunde driva utrustningen vid de äldre mindre hyttorna och hammarmedjorna. Driften av industriella anläggningar kom däremot att kräva betydligt mera kraft. Endast på ett fåtal platser och genom omfattande fördämningar och kanaler kunde detta uppnås. Längre drevs gruvornas pumpar av stånggångar som överförde kraften som utnyttjades vid avlägsna vattenkraftkällor. Ett sällsynt bevarat exempel på detta system är Polhemshjulet. Genom ångmaskinens intåg och sedan tack vare elektrifieringen underlättades driften av gruv- och järnindustrin påtagligt. De nya driftlösningarna medförde också tillkomsten av nya tekniska anläggningar som ång- och vattenkraftverk, maskinhus, ställverks- och transformatorbyggnader m.fl.

Med industrialismens genombrott utökades gruvdriftens energibehov kraftigt. Mindre ångmaskiner kompletterades med ångkraftverk och från större vattenkraftverk utanför bygden leddes strömmen till anläggningarnas ställverk och transformatorer. Maskinhus, kraftcentraler och transformatorstationer står ännu kvar på många platser i anslutning till gruvor och anrikningsverk, t.ex. vid Mimergruvan, Kärrgruvan, Kallmorbergsgruvan, Gröndalsgruvan och Kolningsberg.

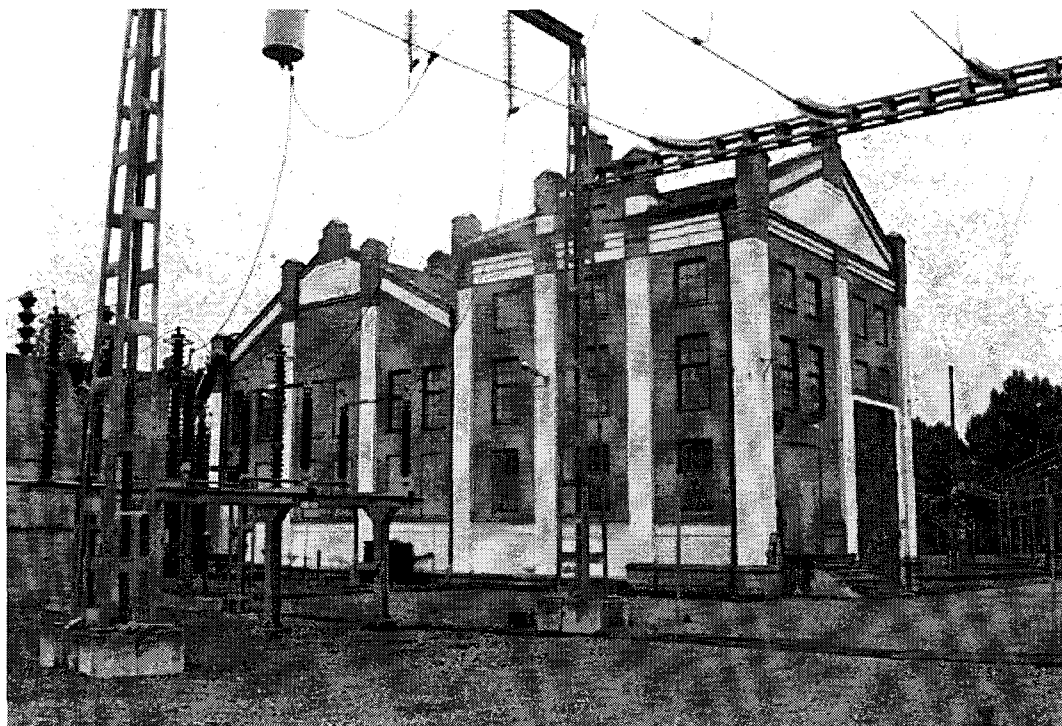
I Näs, vid sjön Kalven, uppfördes 1915 ett monumentalt ångkraftverk och en bostadslänga för maskinisterna. Näsbergsgruvan i närheten

Norbergs andra stationsbyggnad omkring 1900. Foto: VLM:s arkiv.

blev 1856 den första av Norbergs gruvor som utrustades med ångmaskin för pumparnas drift. Efter elektrifieringen av gruvans drift kompletterades kraftförsörjningen sedan genom ångkraftverket, i synnerhet som bered-

Näs ångkraftverk uppfördes 1915 norr om Klackbergs fältet. I efterhand tillkom flera personalbostäder. Anläggningen är numera rivna. Foto: VLM:s arkiv.

skap vid strömavbrott och energibrist. Anläggningen som senare ombyggdes till transformator- och fördelningsstation är nu tyvärr rivna.

Ett antal vattenkraftverk uppfördes i anslutning till nya eller moderniserade produktionsanläggningar. Ett av dessa anlades 1896 i Nordansjö, vid Botån, samtidigt med ett större sågverk. Kraftverket med sina generatorer från början av 1900-talet är ännu i drift. Nordansjö kraftstation har en kapacitet på 170 kw och täcker ungefär en procent av kommunens energibehov. Den ägdes länge av Norbergs Elverk.

Vid Högfors bruk uppfördes 1893, i höjd med det övre fallet, ett elektriskt kraftverk som inledningsvis var avsett för elbelysningen. På 1910-talet uppfördes vid bruket en ny hytta i vilken ingick ett sintringsverk. Det är troligen i samband med denna modernisering som ett ångkraftverk samt en ställverksbyggnad uppfördes. I Olsbenning installerades 1917 ett kraftverk i den nedlagda såganläggningen.

Av annan karaktär som tekniskt verk är den eldrivna linbana som uppfördes vid Långgruvan, nordost om Norbergs by. Banan var avsedd för att transportera sligen mellan anrikningsverket som anlades där 1905 och närmaste järnvägsstation, Stripåsen på linjen Norberg-Krylbo.

Rivna anläggningar

Större del av de tekniska infrastrukturerna tillhörande bergsbruken har rivits under anläggningarnas utvidgning och modernisering och framför allt efter nedläggningen av verksamheterna, mellan 1960- och 1980-talet.

Nordansjö vattenkraftverk som uppfördes 1909 är den enda bevarade kraftstationen inom kommunen. Foto: J-P Darphin, VLM.

De osystematiska rivningarna som har genomförts efter anläggningarnas nedläggning har fått som följd att inga gruvmiljöer har kunnat bevaras i sin helhet. Dessa förhållanden begränsar starkt de bevarade enheternas pedagogiska värde samt helhetsförståelsen av de forna tekniska systemen. Samma omständigheter gäller vid hyttorna och metallbruket; t.ex. vid silverhyttan i Kallmora, mässingsbruket i Bjurfors, järnbruket i Högfors och vid samtliga äldre små hyttor och hammarsmedjor. Även långvarigt förfall har bidragit till den nuvarande situationen.

Rivningsåtgärder inom gruvanläggningar och på tekniska strukturer har sammanställts av f.d. kommuningenjör Veikko Hopsu i SGU:s rapport 1992 (Norbergs gruvor på 1960, 70-, 80-talen). Allmänt redovisas anläggningsvis en stor del av de rivna byggnaderna i Olsson, 1998. (Inventering av industrihistoriska miljöer och kulturminnen i Norbergs kommun. Bilaga 3).

Även en betydande del av de viktiga järnvägsstrukturena, i synnerhet rälsen och många byggnader, är numera rivna. Nyligen, under januari 1999, revs i Hökmora ytterligare en stationsbyggnad. De kvarstående järnvägsbyggnaderna (stationer, tekniska byggnader, bostäder m.fl.) bör tveklöst bevaras och framhävas. På något sätt bör strukturena återknytas till sin ursprungliga funktion så att järnvägens forna betydelse och sambandet mellan tekniska system och industri- miljöer tydligt framträder.

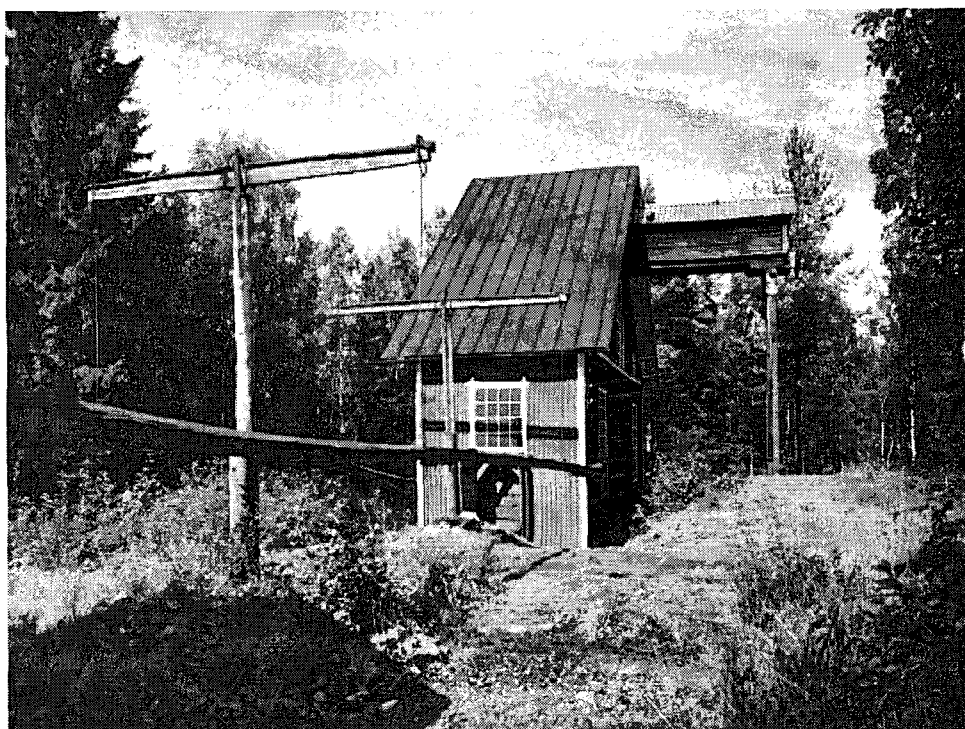
Vattenflödet inom kommunen är begränsat och har därför inte lett till samma intensiva exploatering för elproduktion som inom andra delar av länet.

Av vatten- och ångkraftverken återstår endast en anläggning, Nordan- sjö, som fortfarande brukas som kraftstation. Övriga kraftverk, vid t.ex. Högfors, Olsbenning och inte minst den unika ångkraftverksbyggnaden vid Näs har rivits.

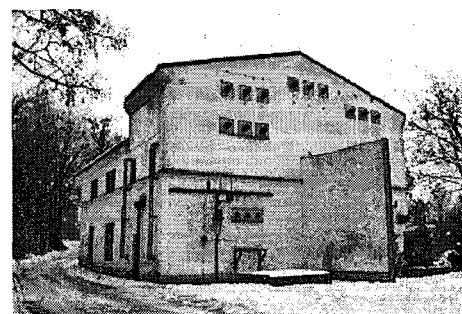
Nuvarande industrier

Efter den slutliga nedläggningen på 1960-talet av gruvindustrin har näringslivet inom kommunen förändrats från en tidigare starkt specialiserad verksamhet till en mera differentierad sådan. Bergsbruket har lämnat plats till mindre och medelstora företag som verkar inom exempelvis mekanisk- och verkstadsproduktion, betongvaru- tillverkning, trävaruproduktion och skogsbruk vid sidan om den pri- vata och den offentliga tjänstesektorn.

Polhemshjulet även kallat Morbergskonsten uppfördes 1877 och var i drift fram till 1920. Foto: VLM:s arkiv.

Lilla Kärrgruvans elektriska hjälpkraftstation uppfördes på 1920-talet. Generatorerna drevs av dieselmotorer. Foto: J-P Darphin, VLM.

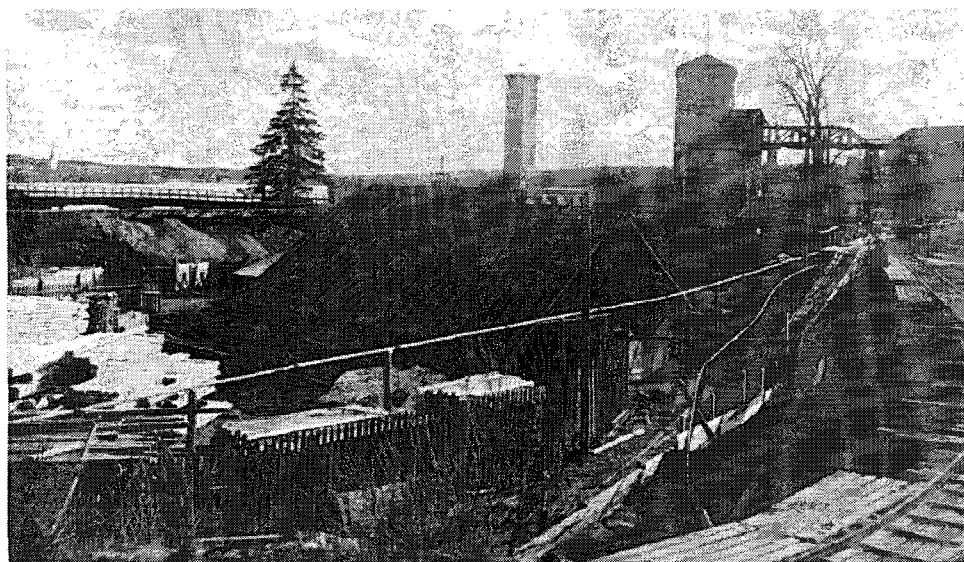
De andelsägda bergmanshyttorna i Norbergs bergslag ersattes i början av 1900-talet av en enda storskalig och modern anläggning, Spännarhyttan. Masugnen var i drift fram till 1981. Foto: VLM:s arkiv.

För närvarande finns ungefär 300 företag inom kommunen, huvudsakligen enskilda små firmor med inslag av enstaka medelstora företag. Den största arbetsplatsen, Karbenings sågverk (AB Karl Hedin), sysselsätter ca 70 personer, ett mindre antal företag har några tiotal anställda och övriga endast några få medarbetare.

Inom bergsindustrin återstår endast Bergslagens Stålservice, ett medelstort företag specialiserat på återvinning av metall ur metallurgiska restprodukter och slagg. Ett par andra bolag har anknytning till bearbetning av råvaror. Ballast Öst i Bålsjön framställer bergkrossprodukter. Brikettfabriken i Norberg framställer biobränslen och kutterströbalar. Två betongvaruföretag, Forsells Prefab och Norit Products, tillverkar gjutna byggelement av betong, i synnerhet trappor samt element i konststen. Ett par större entreprenadfirmer, Nya Berg & Byggteknik samt Bergslagen Markteknik, verkar inom mark- och anläggningsarbeten.

Gröndalsgruvan i Klackbergfältet under början av 1900-talet. Gruvan exploaterades fram till 1967. Foto: VLM:s arkiv.

Ett flertal mindre verkstads- och mekaniska industrier är verksamma inom kommunen. Några har äldre anor som Norbergs Mekaniska Verkstad, numera Holmgrens Mekaniska Verkstad, vars verksamhet är inriktad på plåtarbeten. Bland övriga företag inom näringen finns Smidesbolaget i Norberg som tillverkar trappräcken samt det något större företaget ITC Montage i Bergslagen som utför montering och svetsning av industrimaskiner. Friborg Instrument är ett mindre företag som tillverkar instrument för elektrisk säkerhetskontroll. Hellmans Mekaniska Verkstad är huvudsakligen inriktad på legotillverkning liksom Norbergs Maskin som dessutom tillverkar hanterings-

utrustning. Peges Industrimontage och Norbergs Smidesverkstad samt det dominerande ABB Service ägnar sig åt service, reparation och underhåll till industrin medan NorNet, tillverkar och monterar kablar.

Av trävaruindustrin återstår sågverket i Karbenning som också är kommunens största arbetsgivare inom produktionssektorn. Företaget, Hedin-Karbenning AB, är ett dotterföretag till Karl Hedin AB med säte i Fagersta. Av snickeriverkstäderna kan nämnas det mindre företaget Dalstolar AB med några anställda.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Norberg. *Mimergruvans anläggning med gruvstuga, kraftcentral och transformatorbyggnad.* (Norbergsby 3:40 m.fl.). Gäller kraftcentralen med tillhörande byggnader samt gruvstugan inför bevarande- och restaureringsinsatser. Mimerlaven är tidigare väl dokumenterad i rapporten "Mimerlaven". 1990:14. Institutionen för kulturvård, Göteborgs Universitet.

Norberg. *Spisbrödsfabrikens byggnader.* (Norbergsby 3:32). Avser kartläggning av förändringarna i anläggningen under åren samt dokumentation av karakteristiska inslag och kvalitéer i byggnaderna.

Norberg. *Thorshammars mässingsverkstad.* (Hinsebo 1:7). Avser byggnaderna såväl som den unika utrustningen. Gäller inför aktuella restaureringsåtgärder invändigt samt som underlag inför en motiverad byggnadsminnesförklaring. En fördjupad undersökning skall komplettera befintligt material (se bl.a. rapport 1990:16 "Thorshammars Werkstads AB". Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet)

Norberg. *Kalkugnen vid Storgruvan / Klackberg.* (Klacken 1:17). Ugnen är en av de få bevarade större kalkugnarna med anslutning till gruvmiljö. Produktionen av kalk (lim) var huvudsakligen avsedd för järnframställning. En fördjupad historik om ugnens verksamhet och drift skulle tillföra viktiga kunskaper om kalkframställningen.

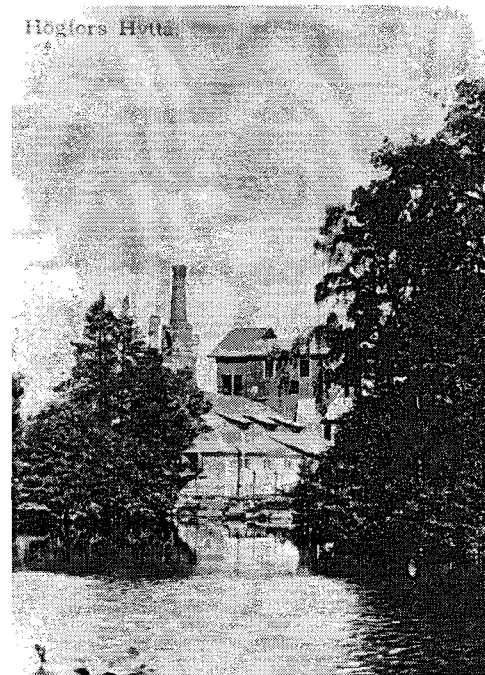
Norberg. *Risbergs verkstad och transformatorstation.* (Norbergsby 7:13). Väl sammanhållen miljö i synligt och känsligt område nära Mossgruveparken. Anläggning av intresse som bör bevaras och återanvändas på ett lämpligt sätt. Kräver fördjupad dokumentation beträffande historik, vårdplan, restaurering och underlag för återanvändning.

Norberg. *Kärrgruvans lokstallar.* (Norbergsby 7:13). Fördjupad dokumentation krävs i samband med en nödvändig restaurering av byggnaderna.

En fördjupad dokumentation av *samtliga bevarade järnvägsbyggnader* inom kommunen är önskvärd. Syftet är att åstadkomma ett bedömningsunderlag inför införandet av skyddsföreskrifter och genomförandet av bevarande- och restaureringsåtgärder

Karbenning. *Wallins fabrik.* (Bennebo 9:8). Fördjupad dokumentation avser maskiner, utrustning och tillverkningsprocess för linproduktion. Verksamhet med karaktär av småskalig jordbruksindustri.

Gröndalsgruvans lave och maskinhus av slaggsten uppfördes 1885. Foto: VLM:s arkiv.

Förslag till kompletterande dokumentationsinsatser inom ramen för Samdok

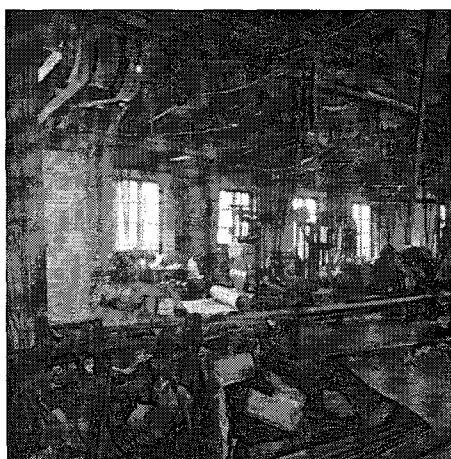
Eventuellt f.d. Norbergs Mekaniska Verkstad, numera *Holmgrens Mekaniska Verkstad*. En mindre verkstad med gamla anor som numera tillverkar plåt- och stålbehållare till verkstadsindustrin.

Forsells Prefab. Tillverkar bl.a. gjutna byggnads- och utsmyckningselement i betong och konststen.

Thorshammars Verkstad är en unik anläggning som bevarats in sin helhet. Byggnaderna uppfördes 1887, efter branden som ödelade den första fabriken från 1870-talet.

Nedan. Interiör från verkstaden. Foton: VLM:s arkiv.

Av estetisk betydelse för miljön

Norberg. *Bondgruvans gruvmiljö* med kvarstående byggnader: maskinhus, verkstadsbyggnader, förråd och transformatorbyggnad (Norbergsby 7:13).

Norberg. *Mossgruveparken* med gruvlavar och maskinhus (Norbergsby 7:13).

Norberg. *Mimerlavens anläggning* med kraftstation och transformatorbyggnad (Norbergsby 3:40 m.fl.). Laven utgör ett väl synligt riktmärke med symbolisk betydelse.

Norberg. *Gröndalslaven med maskinhus* från 1880-talet vid Klackbergsfältet (Klacken 3:1 ?).

Norberg. *Risbergs verkstad och transformatorstation* (Norbergsby 7:13). Verkstadsbyggnaden är uppförd av slaggsten troligen på 1890-talet. Väl sammanhållen miljö i väl synligt och känsligt område nära Mossgruveparken.

Norberg. "Spisbrödsfabriken" (Norbergsby 3:32). Väl synlig anläggning med särpräglad och udda karaktär.

Norberg. *Skinnarängs kvarn* (Norbergsby ?). Anläggning av förindustriell karaktär med känsligt läge i stadskärnan.

Norberg. F.d. *Bergslagens Bryggeri* (Davidsbo 1:65 m.fl.). Tidigare klensmedja och kvarn som omvandlades till bryggeri kring 1860. Mycket känslig miljö som avspeglar den industriella utvecklingen på platsen och utnyttjandet av vattenkraften. Området bör göras tillgängligt för allmänheten.

Norberg. *Thorshammars mässingsverkstad* (Hinsebo 1:7). Anläggning som är bevarade i sin helhet, känsligt miljö.

Norberg. *Nordansjö vattenkraftverk* (Gäsjö 6:1). Vattenkraftverk från 1918 ännu i drift med till största del ursprunglig utrustning.

Norberg. *Lilla Kärrgruvans elkraftsstation* (Norbergsby 14:35). F.d. större kraftstation med ställverk.

Kommunen. *Samtliga kvarstående järnvägsbyggnader*: (stationer, lokstallar, magasin, personalbostäder m.fl.) inom kommunen. Norbergsområdet har varit ett av de tätaste järnvägslandskapen i landet. Järnvägens forna betydelse avspeglas genom bl.a. en rad byggnader som har utformats med stor omsorg. Många byggnader har redan rivits, andra förvanskats. Det är av stor vikt att samtliga kvarstående järnvägsbyggnaders bevarande och ursprungliga karaktär säkras.

Högfors bruksmiljö. Samtliga bevarade byggnader, ruiner och anläggningar inom bruksområdet, gäller även landskapets karaktär.

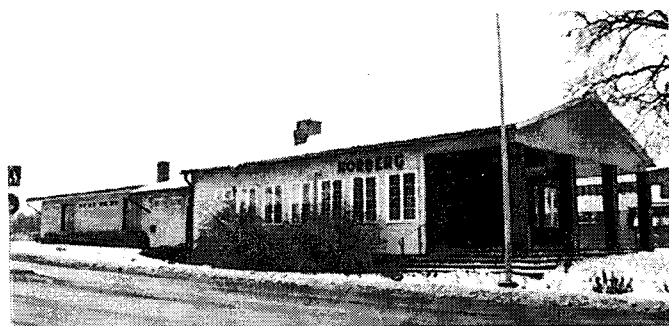
Av betydande historiskt värde

Norberg. *Mossgruveparken* med gruvlavar och maskinhus. (Norbergsby 7:13) Byggnadsminne och numera museum.

Norberg. *Polhemshjulet / Morbergskonsten* från 1877 med kanal, stånggång och vändbrott (Kylsbo 3:16). Byggnadsminne.

Norberg. *Gröndalslaven och Storgruvans lave med maskinhus* från 1880-talet vid Klackbergsfältet (Klacken 3:1). Lavarna är de enda i Sverige som är uppförda av slaggsten.

Norberg. *Risbergsfältet - Risbergs verkstad* (reparationsverkstad för Norbergs Grufförvaltning), transformatorbyggnad och byggnad med blandade funktioner, uthus, verkstad (Norbergsby 7:13). Väl sammanhållen miljö som har haft stor betydelse som centralverkstad i gruvbolagets driftorganisation.

Några av Norbergs bevarade stationsbyggnader. Överst, Norbergs C uppförd på 1930-talet. Ovan, Klackbergs station fr. 1897.

Nedan, Norbergs första station fr. 1856. Fot: J-P Darphin, VLM.

Norberg. *Kalkugnen vid Storgruvan / Klackberg* (Klacken 1:17). Ugnen är en av de få bevarade större kalkugnarna med anslutning till gruvmiljö.

Norberg. *"Spisbrödsfabriken"* (Norbergsby 3:32). Avvikande industribyggnad som tillsammans med Bergslagens Bryggeri i Norberg avspeglar livsmedelsproduktion inom området.

Norberg. *Thorshammars mässingsverkstad* (Hinsebo 1:7). Anläggningen är bevarad i sin helhet, inkluderat utrustning och arkivmaterial. Anläggning som avspeglar produktionen av mässingsföremål, till största del avsedda för Skultuna mässingsbruk. Ursprungligen vattendriven senare eldriven genom eget kraftverk.

Norberg. *Nordansjö vattenkraftverk* (Gäsjö 6:1). Det enda bevarade vattenkraftverket inom kommunen. Anläggningen som ännu är i drift uppfördes 1918 samtidigt som sågverket intill. Till största del är den ursprungliga utrustningen bevarad.

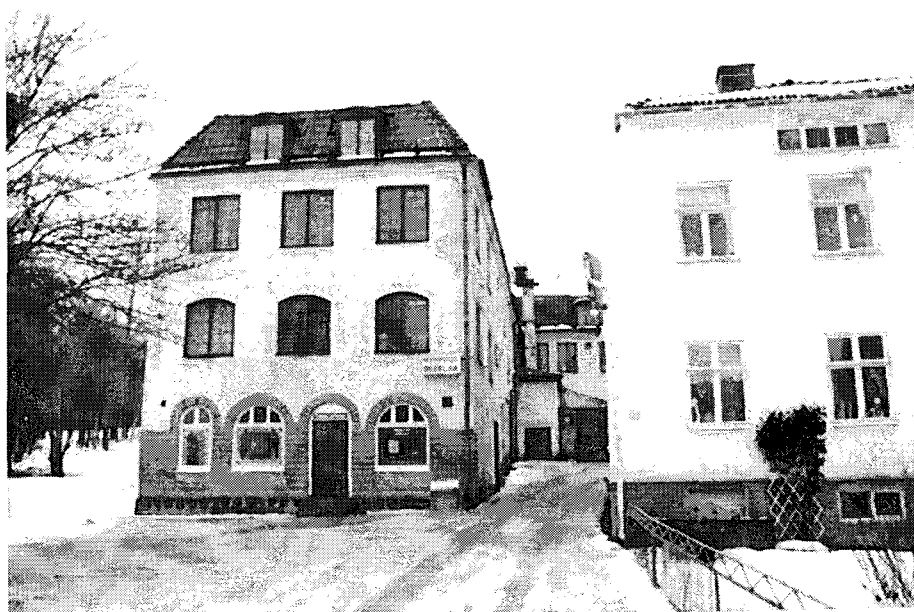
Högfors bruk (Högfors 1:1). Bruket är ett av de få större renodlade järnbruken som förekommit inom kommunen. Utöver herrgårdsanläggningen och ett antal arbetarbostäder består även några tekniska byggnader samt ruiner efter brukets senaste hytta med masugnar från 1915. Skyddsföreskrifter bör införas för hela området.

Långsjö/Landforsbackens mulltimmerhytta (Högfors 8:1). Masugnsbyggnad från 1785 samt grunder efter bruksbyggnader.

Valda *järnvägsbyggnader* (stationer, lokstallar, magasin, personalbostäder m.fl.), inom kommunen. Norbergsområdet har varit ett av de tätaste järnvägslandskapen i landet. Järnvägslinjerna som förbinds med varandra tillkom under olika perioder (mellan 1856 och 1921). Byggnadsbeståndet avspeglar olika funktioner och stilval. Där verksamheten eller

Spännarhyttans masugn och rostugnar är numera rivna. Foto: VLM:s arkiv.

funktionen avvecklats vittnar de om järnvägens eller platsens forna betydelse. Urvalet av byggnader bör baseras på en fördjupad dokumentation som återstår att genomföra.

Spisbrödsfabriken startades efter en ombyggnad 1911. Verksamheten grundades som vanligt bageri men utvidgades i etapper. Fabriken var i drift fram till 1957, under olika företag. Foto: VLM:s arkiv.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Ett stort antal lokaler med industrihistorisk anknytning. I synnerhet gruvhål, malmbrott, ruiner och byggnadsgrunder berörs av KML och är därför skyddade.

Riksintresseområde. Flera av kommunens historiska industrimiljöer berörs av riksintresseområdena för kulturmiljövården. Även delar av Norbergs tätort berörs.

I anslutning till malmbrytningen inom Klackbergsfältet bröts även kalksten. En kalkugn är bevarad vid Klackbergsgården. Foto: VLM:s arkiv.

Bråfors bergsmansgårdar med bymiljö, hyttruin och slaggvarp ingår i riksintresseområde K 9.

Mossgruveparken, Polhemshjulet, Klackbergs och Kolningsbergs gruvområden samt Svinnryggens gruvområde utgör fyra delområden inom riksintresseområde K 10.

Livsdals bergsmansby, ingår i riksintresseområde K 13.

Olsbennings bergsmansby, med ruiner från hammarmedjor, hytta, såg och kvarn ingår i riksintresseområde K 14.

Polhemshjulet (Kärngruvan) med stånggång och vändkors är sedan 1978 skyddat som byggnadsminne.

Mossgruveparken med Risbergs konstschakt, Mossgruvans lave, Mossgruvans maskinhus samt Löjtnantsgården är sedan 1988 skyddat som byggnadsminnen.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Gränsdragning för riksintresseområde K 10 bör revideras och införliva bl.a. *Risbergs verkstad och transformatorbyggnad*. (Norbergsby 7:13) på andra sidan väg 752. Särskilda skyddsföreskrifter i detaljplan föreslås.

Spisbrödsfabriken som är ett intressant och udda inslag i Norbergs industrilandskap. (Norbergsby 3:32). Särskilda skyddsföreskrifter i detaljplan föreslås.

Thorshammars mässingsgjuteri och -verkstad (Hinsebo 1:7) med bevarade byggnader från 1880-talet, bevarade verkstadsmiljöer, maskinell utrustning och driftenhet är av sådan karaktär att en byggnadsminnesförklaring motiveras.

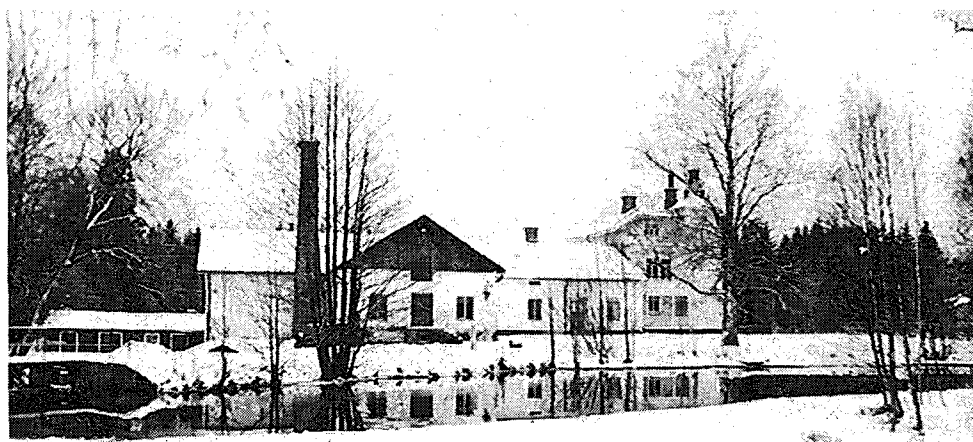
Högfors bruk (Högfors 1:1). Bruket med herrgårdsanläggning, ekonomibygnader, tjänste- och arbetarbostäder samt bevarade tekniska byggnader och ruiner efter dessa bör skyddas i sin helhet. I miljön ingår även ett flertal järnvägsbyggnader. Områdesbestämmelser och bevarandeariktad detaljplan föreslås.

Nordansjö Kraftstation. (Gäsjö 6:1). Vattenkraftverk från 1918 ännu i drift med till största del ursprunglig utrustning. Områdesbestämmelser föreslås.

F.d. *Bergslagens bryggeri* (Davidsbo 1:65 m.fl.). Tidigare klensmedja och kvarn som omvandlades till bryggeri kring 1860. Mycket känslig miljö som avspeglar den industriella utvecklingen på platsen och utnyttjandet av vattenkraften. Områdesbestämmelser och bevarandeariktad detaljplan föreslås. Området bör göras tillgängligt för allmänheten.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Kommunen är en av stiftarna i *Ekomuseum Bergslagen*. De industriella och tekniska anläggningar som utgör besöksmål i ekomuseet är Polhemshjulet, Svinryggens gruvor, Mossegruveparken med gruvmuseum, Klackbergs gruvfält, Högfors bruk, Landforsens mulltimmerhytta och Lapphyttan.

Bergslagens Bryggeri anlades på 1860-talet och byggdes samman med en befintlig kvarn. Anläggningen drevs fram till 1960-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Vid infarten till Bennebo, vid Svartån, ligger en samling byggnader som sedan mitten av 1800-talet brukats för olika änamål. Först som kvarn, sedan som benmjölsfabrik, därefter för linberedning och slutligen får vaddberedning. Foto: VLM:s arkiv.

Norbergs Gruvmuseum. Museet är inrymt i Risbergs konstschakt. Visar utrustning och föremål över 1800-talets gruvbrytning. Ägare Norbergs kommun.

Thorshammars Verkstad. Bevarad verkstadsmiljö med byggnader, utrustning och produkter. Produktionen var inriktad på föremål av mässing. Företagets arkivmaterial förvaras av Norbergs Folkminnesarkiv. Ägare Norbergs kommun.

Samlingar i Norbergs Gruvförvaltning. Omfattar mineralsamlingar från Norbergs olika gruvfält, porträttsamling över alla gruvdisponenter, konstsamlingar med motiv från Norbergs gruvor, inredningar och föremål med anknytning till företaget.

Norbergs hembygdsförening. I hembygdsgården Karlberg förvaras bland annat föremål och redskap med anslutning till arbeten i bygden och på orten. Akvareller av Ferdinand Boberg med bergsbruksmotiv. Förfogar även över arkivmaterial, litteratursamling, fotosamlingar m.m.

Norbergs Folkminnesarkiv. (Norbergs Folkets hus). Innehåller historiska handlingar från lokala föreningar, lokala företag bl.a. Norbergs Gruvförvaltnings arkiv, Thorshammars Verkstads AB m.fl., folkminnesmaterial, fotosamlingar om Norberg samt diverse material.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Dag Celsing, projektledare. Norbergs kommun.

Skinnarängs kvarn i Norberg är en av de få bevarade kvarnmiljöerna inom kommunen. Foto: VLM:s arkiv.

Litteratur

Bergström, L; m.fl. 1990. *Mimerlaven*. Institution för kulturvård, 1990:14 Göteborgs Universitet.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ Rapport 1995:1.

Byar och bebyggelse i Norbergs kommun. Fem skrifter tryckta 1978, 1979, 1980, 1988. Norbergs kommun / VLM.

Edenstam, G; m.fl. 1990. *Thorshammars Werkstads AB. Metallverkstad och gjuteri under 100 år*. Institution för kulturvård, 1990:16. Göteborgs Universitet.

Geijer, Per. 1936. *Norbergs berggrund och malmfyndigheter*. SGU 24, 1936.

Vid Risbergsfältet uppfördes på 1880-talet ett maskinhus för driften av gruvspelen. Det omvandlades senare till gruvverkstad. Till anläggningen hör även ett slangtorn och en elstation. Foto: J-P Darphin, VLM.

Hopsu, Veikko. 1992. *Norbergs gruvor på 1960-, 70-, Och 80-talen*. SGU, Rapporter och meddelanden nr 71.

Justell, Börje. 1974. *Norberg under 500 år*.

Kulturminnesvårdsprogram för Norbergs kommun. 1983. VLM.

Molander, Örjan. 1993. *Järnvägsstationen i Karbenning. Förslag till varsam ombyggnad*. Institutionen för kulturvård. 1993:7. Göteborgs Universitet.

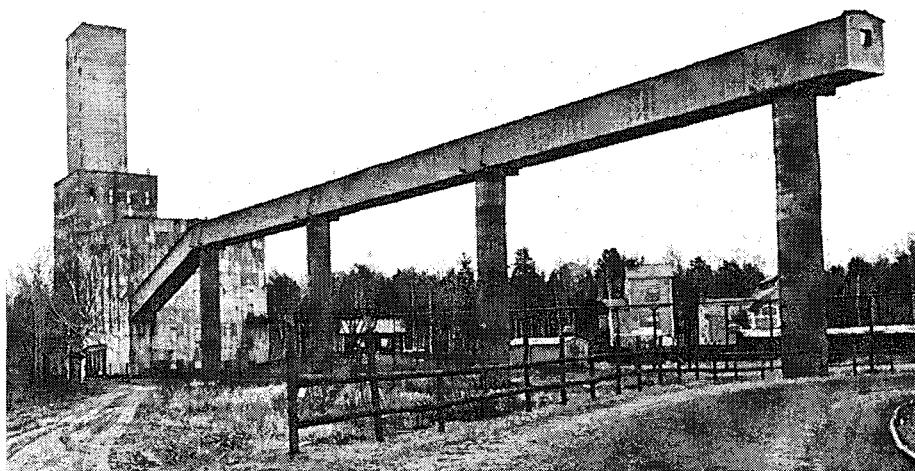
Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Nilsson, Staffan. *Bryggerier i Sverige*. Rapport-RAÄ 1983:4.

Norberg genom 600 år. 1958.

Norbergsboken, en sockenbeskrivning. 1974.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige*. Rapport RAÄ 1987:5.

Mimergruvans lave är sammankopplad med anrikningsverk och transportband för järnslig. I bakgrunden syns gruvans gamla maskinhus och ställverk. Foto: Veikko Hopsu.

Olsson, Margareta. 1998. *Inventering av industrihistoriska miljöer och kulturminnen i Norbergs kommun*. Bilaga 3.

Olsson, Torsten. 1995. *Norbergshanorna. Järnvägarna i Norbergs bergslag sedan 1853*.

Pettersson, Ing-Marie. 1994. *Norbergs Bergslag*. JBU-serie H, 101.

Spade, Bengt. 1988. *Gröndalslavens maskinhus*.

Sveriges Handelskalender. 1908.

Tåg. 9/74. Tidskrift från Svenska Järnvägsklubben. Se artikeln "Julminnen från SWB".

Weinhagen, Allan. 1947. *Norbergs bergslag samt Gunnilbo och Ramnäs till omkring 1820*. Studier i områdets närings- och bebyggelsegeografi.

Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

Översiktsplan för Norbergs kommun. 1993.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

Bondgruvans lave och skrädhus från 1916 revs 1980 i samband med nedläggningen av verksamheten. Ett antal stenbyggnader har däremot bevarats. Foto: Veikko Hopsu.

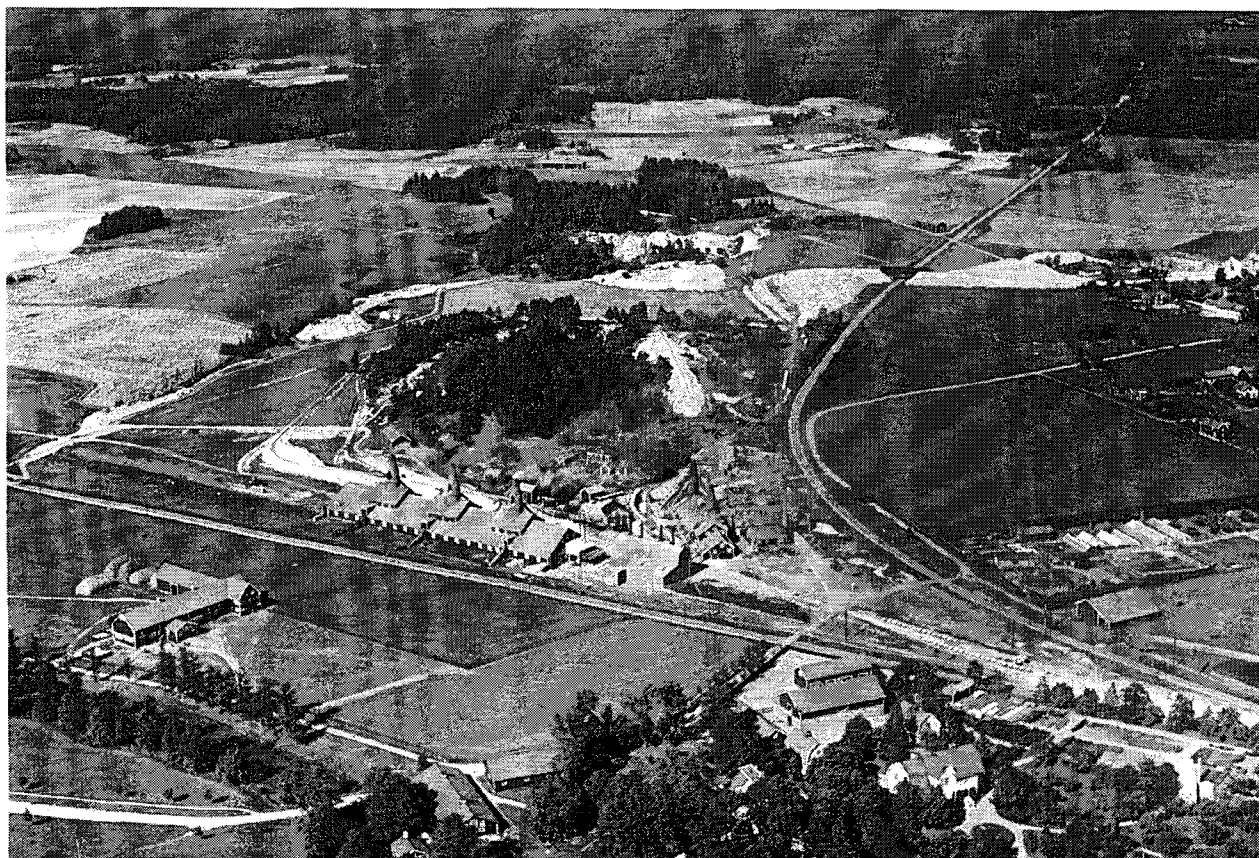

Sala kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Sala kommun

Kommunen som består av många socknar, sju stycken, tillhör Bergslagens landskap i sin norra och västra del. Den gränsar till Gästrikland i norr och till den utpräglade Bergslagskommunen Norberg i väster. De sydliga socknarna präglas däremot av Mälardalens landskap. Sala stad ligger centralt i en stor jordbruksbygd.

Strå Kalkbruks anläggning i Sala anlades i anslutning till järnvägens spårledning år 1932. På bilden syns skorstenpiporna till fem ugnar och norr om bruket flera stenbrott och stenuplag. Foto: VLM:s arkiv.

Kring Sala med orten som centrum finns riktliga förekomster av malm som tidigt gett upphov till exploatering i synnerhet för utvinning av silver. I anslutning till malmådrarna förekommer även betydande fickor av kristallinisk kalksten som huvudsakligen är av dolomitkaraktär. Kalksten har exploaterats och exploateras ännu i stor skala inom området.

En omfattande åsrygg sträcker sig i nordsydlig riktning genom kommunen. På många platser har åsen utnyttjats som grus- och sandtäkt. Salaregionen är ett av de grusrikaste områdena i länet och exploateringen har varit omfattande, särskilt under den industriella perioden. Nuvarande Sala kommun bildades 1971. Genom sammanslagning av Sala stad med flera typiska landsbygdskommuner skapades en av Mellansveriges till ytan största kommuner.

Västerfärnebo socken ligger i nordväst mot gränsen till Norbergs och Avesta kommuner. Den övre delen av Svartåns dalgång har kring orten Västerfärnebo skapat ett bördigt odlingslandskap som utgjort socknens kärna. På 1920-talet var åkerarealen länets största. I söder öppnar sig slätten mot Fläckebo sockens odlingsområden. Närheten till malmproducerande områden, goda skogstillgångar vid sidan om de stora odlingsområdena samt sjöar, åar och bäckar möjliggjorde också tidigt etableringen av hyttor och smedjor. Vid Hörnsjöfors bruk fanns redan på 1500-talet en kvarn och på 1600-talet tillkom hammarsmedja och såg. På 1800-talet tillkom också ett tegelbruk på platsen. En mäktig rullstensås, Badelundaåsen, sträcker sig från norr till söder genom socknen. Helt naturligt kom grustillgången att tidigt exploateras. Socknen berörs i sin norra del av järnvägen mellan Sala och Krylbo, med station vid Rosshyttan.

Fläckebo socken. Socknen sträcker sig kring Svartåns mellersta lopp som omfattar sjöarna Fläcksjön, och Hällsjön. Jordbruksmarken är begränsad till slätten nordost och nordväst om kyrkan. Slättpartier hänger samman med Västerfärnebo och Sättra Brunns odlingsområden. I mindre omfattning finns även öppna fält i anslutning till Svartån, kring Öster Vrenninge. Övriga delar av socknen utgörs av skogar, mossar och mindre sjöar. Under en period ägdes stora arealer av Surahammars bruk som hade införlivat egendomarna från Svanå.

Kila socken. Socknen har dominerats av jordbruk. Odlingsområdena följer Lillåns och dess biflödens dalgångar. Lillån bildar avlopp för Ljömsebosjön som ligger i norra delen av socknen. Övriga landskapsdelar utgörs av större skogsområden, på vissa platser växer skogen på sänkt mark. Nordost samt sydväst om och längs med Grällstaåsen finns två större mossar, Tångmossen och Solingsmyran. Mossområden förekommer också kring Lisjö samt söder om Gullvalla där de har exploaterats och gett upphov till en torvströfabrik.

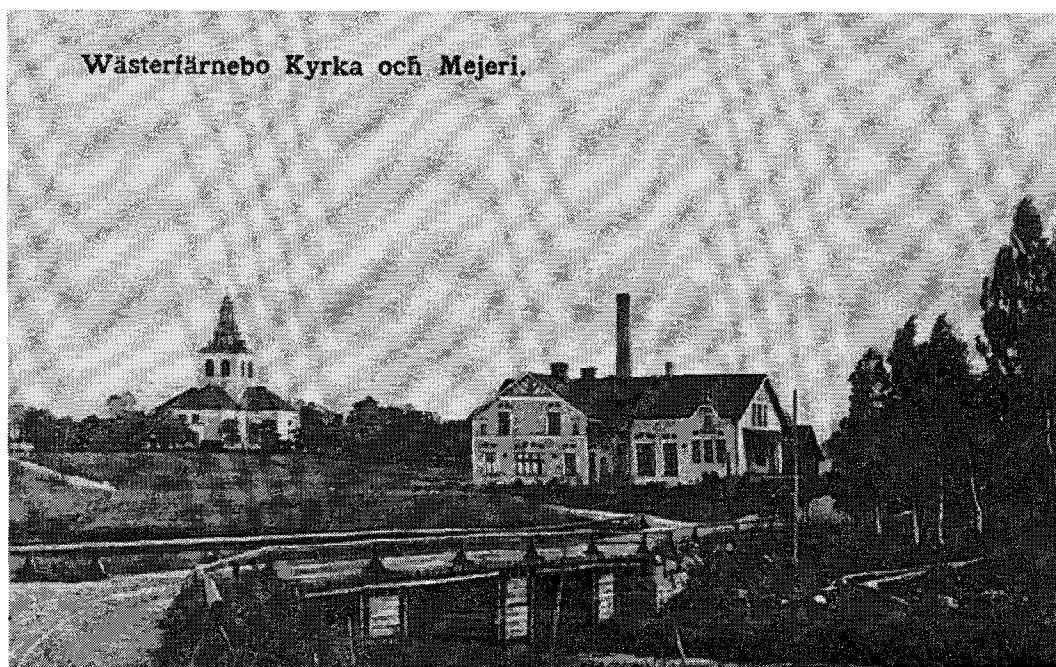
Järnvägen mellan Sala och Tillberga anlades i grannsocknen Kumla. Däremot genomkorsas Kilabygden av huvudvägen Västerås-Sala som följer Lillåns dalgång. I höjd med socknens södra spets går en vägförgrening

Sala gruva kring sekelskiftet 1900. I förgrunden Turbintornet sammanbyggt med kontorsbyggnaden. I bakgrunden Sala Blys anrikningsverk. Foto: VLM:s samlingar.

mot nordväst till Sättra Brunn, Salbohed och Västerfärnebo. Vägen följer Lånsta- och Grällstaåsarnas (Badelundaåsen) sträckning. Åsryggarna som genomkorsar området har exploaterats på många platser som grustag.

Möklinta socken. Socknen utgör kommunens nordliga utpost mot Dalarna och Dalälven. Möklinta präglas tydligt av rullstensåsen (Fornbyåsen, som är en gren av Badelundaåsen) som sträcker sig i nord-sydlig riktning och som utnyttjas som underlag av landsvägen. Karakteristiskt för socknen är också den sänka med en rad sjöar och ängar som

Mjölproduktionen inom kommunen har under en period varit omfattande. Ett uttryck för detta är de många bevarade mejeribygnader som uppfördes kring sekelskiftet. Västerfärnebo mejeri på bilden grundades 1899. Foto: VLM:s arkiv.

förekommer tvärs genom socknen. Odlingslandskapet är koncentrerat kring Storsjöområdet. Genom regleringen av först Storsjön och sedan av Hallaren kunde nya stora ytor tas i anspråk för jordbruket. Landskapet domineras i övrigt av stora skogar som sträcker sig upp till Dalälven. Skogsbruket har främjat främst etableringen av sågverk. I anslutning till kvarnen och sågen vid Vesterbo anlades på 1870-talet även ett tegelbruk, som drevs fram till 1970-talet.

Sala socken består till två tredjedelar av åkermark men har stora sammanhängande skogsområden i norr. Genom torrläggningen i början på 1900-talet av Saladamm och Hallaren, som utgjorde del av gruvans vattensystem, har stora odlingsbara arealer erövrats nord och nordost om Sala stad. Av central betydelse vid sidan om jord- och skogsbruket blev framför allt exploateringen, kring Sala, av silvermalm och senare av kalksten. Kalkindustrin utgör ännu en betydande verksamhet. Även tegelindustrin fick en avgörande ställning, främst under 1900-talets första hälft. Bruken var lokaliserade norr om staden samt i socknens norra delar. Också kvarnar och sågar har varit ett vanligt förekommande inslag i Salabygden. Sala blev så småningom en viktig järnvägsknut där inte mindre än tre järnvägslinjer förenades. De utmärkta förbindelserna åt alla väderstreck främjade naturligtvis utvecklingen av råvaruindustrin men småningom också etableringen av mekaniska verkstäder, snickerifabriker med flera företag.

Norrby socken består huvudsakligen av en jordbruksbygd som i sin östra del gränsar mot Heby kommun och i väster mot Sagån. Socknen är sammansatt till ungefär hälften av större slättområden, i anslutning till å- och bäckdalgångar, och i övrigt av sammanhängande skogar. Jord- och skogsbruk har varit helt dominerande. Övriga näringar har varit begränsade till sågar och mejerier samt till ett flertal mindre tegelbruk. Även några kalkugnar har förekommit inom socknen. Numera finns en elektromekanisk industri vid Norrby-Boda. Socknen genomkorsas i västostlig riktning av järnvägen mellan Sala och Uppsala (norra stambanan). Ursprungligen fanns en station vid Isätra.

Tärna socken utgörs övervägande i norr av låga, skogsbeklädda åsar som övergår till svag kuperad slättbygd mot Sagån i syd och sydväst. Socknen är en utpräglad jordbruksbygd som länge förblivit geografiskt avskild från viktiga förbindelser. Likaså har bygden saknat inslag av industriell produktion.

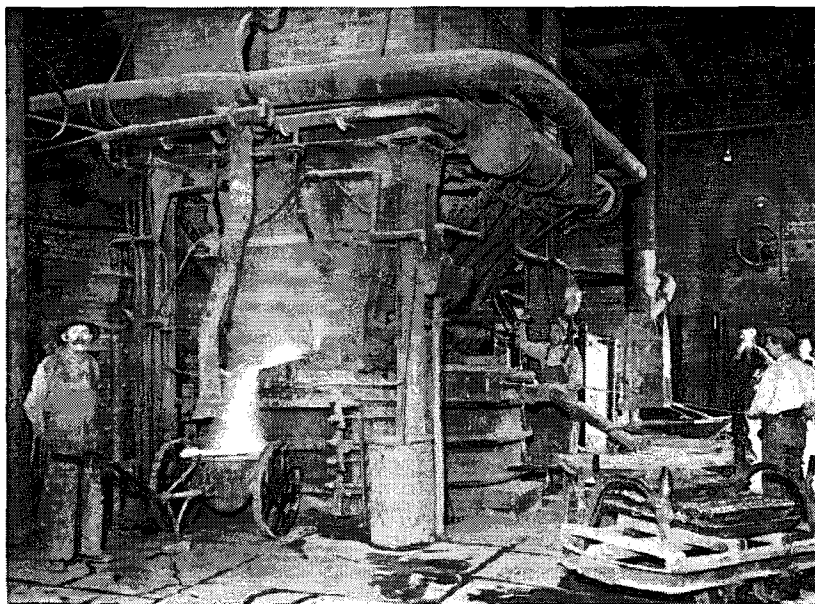
Kumla socken begränsas i öster av Sagån, vars dalgång domineras av odlingsmarker, och i väster av skogstrakter mot Kila socken. De södra delarna präglas av Lillån, ett tillflöde till Sagån, och av forna ängsmarker som genom vattenreglering omvandlats till åkrar. Socknen genomkorsas i nordsydlig riktning av järnvägen Västerås-Tillberga-Sala, omständigheter som kom att inverka tydligt på socknens utveckling. Framför allt främjade förhållandena lokaliseringen av industrier och rörelser i anslutning till järnvägen. Som en följd av detta utvecklades också Ransta stations-samhälle där de flesta företagen etablerade sig. Mejerier, kvarnar och sågar har dessutom förekommit på flera andra platser i socknen.

Kort om Sala kommuns industrihistoria

Malmexploatering har tidigt förekommit under primitiva förhållanden på många platser, särskilt i de nordvästra delarna av kommunen. Största delen av malmen som bearbetades i Salaområdet hämtades dock från Norbergstrakten. Hyttor och hammarsmedjor har varit vanligt förekommande vid många vattendrag, i synnerhet under 1600- och 1700-talen. Verksamheten förekom inom större delen av kommunen, med undantag för Tärna, Kumla och Fläckebo socknar. Malmhantering och metallförädling skapade dessutom i bergslagsbygderna förutsättningar för lönsamma binärningar. Skogsbruk, kolning och transporter genererade viktiga inkomster vid sidan om jordbruket.

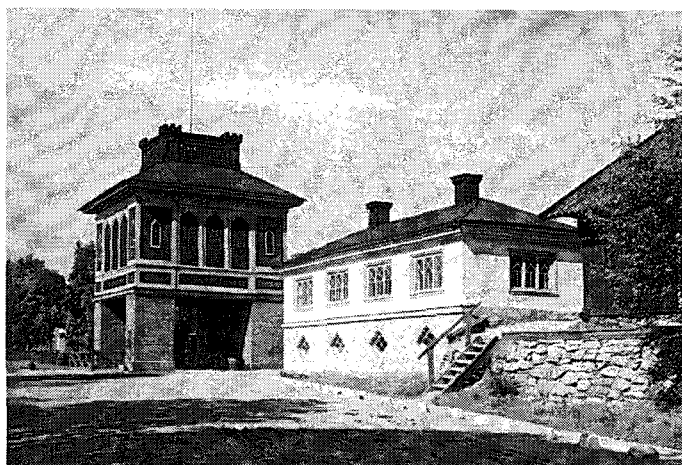
Brytningen av silver i Sala inleddes troligen i början på 1500-talet. Det blev även under detta sekel som exploateringen fick sin höjdpunkt, därefter försämrades produktionen påtagligt. Missförhållandena bestod och endast under enstaka perioder på 1800-talet uppnådde man 1500-talets resultat, 3 till 4 ton silver årligen. Trots allt exploaterades gruvan fram till 1962. Verksamheten vid silvergruvan ledde till att Sala erhöll stadsprivilegier så tidigt

Tappning från smältugnen vid Sala Blys hytta på 1940-talet. Foto: VLM:s arkiv.

som 1624. Redan tidigare hade dock en omfattande bostadsbebyggelse växt ut i anslutning till själva gruvan, den s.k. Sala gruvby.

Drottning Christinas lave samt "Anfarten" vid Sala gruva. Byggnaderna har tillkommit under andra hälften av 1800-talet. Foto: VLM:s arkiv.

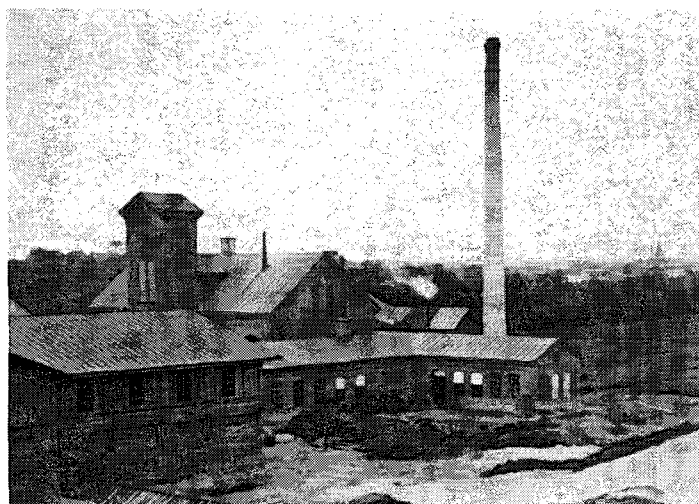
Trakten kring gruvområdet och Sala stad berörs i stor omfattning av ett fördämt sjösystem, med kanaler, dammar och fall som utnyttjades för att driva gruvans och silververkets uppfodringsverk, pumpar, hyttor, hammare m.m. samt även för transporter med båt. Silvergruvans hytta låg länge vid vattendraget nedanför Sala sockenkyrka. På 1870-talet inleddes flyttningen av hyttan till gruvområdet där en ny hytta uppfördes. Verksamheten vid den nya hyttan drevs fram till nedläggningen av Bronäsgruvan 1962. Kvar blev Sala Bly som kunde fortsätta tillverkning av olika blyprodukter, en verksamhet som i blygsam form ännu består.

Utöver den storskaliga brytningen vid Sala silvergruva startades på 1700-talet en omfattande gruvbrytning även vid Armanbo, norr om Sala. Ett kalkbruk anlades också senare på platsen.

I början på 1880-talet var näringsverksamheten, inom gränserna för nuvarande kommun, fortfarande nästan obefintlig. Undantaget utgjordes av silvergruvan vars verksamhet varit betydande sedan 1500-talet. Handeln som huvudsakligen var lokaliserad till Sala var blygsam, hantverket något mer omfattande beträffande antalet sysselsatta men med lägre omsättning.

Trots tidiga järnvägsförbindelser, redan 1873 mot Uppsala i öster och Krylbo i nordväst samt från och med 1875 mot Tillberga och Västerås i söder, hade landskapsdelen förblivit en utpräglad jordbruksbygd. Bortsett från Sala gruva samt traditionella kvarnar och sågar fanns endast ett fåtal verksamheter med en antydning av industriell karaktär. Hit kunde räknas tegelbruken i Vesterbo och Nyby, ångsågen vid Isätra och Sala Ångbryggeri som grundades 1876. Den kanske första riktiga industriella anläggningen var Sala ångkvarn som anlades av Sala Kvarn AB med avsikt att främst förmala i stor skala rysk spannmål. Ryssland införde dock kort efter exportförbud på spannmål och företaget tvingades i konkurs efter några år. Fabriksbyggnaden ombyggdes sedan till bostäder.

Hyttanläggningen vid Sala Bly tillkom 1889. Bilden visar del av hyttan på 1910-talet. Foto: VLM:s arkiv.

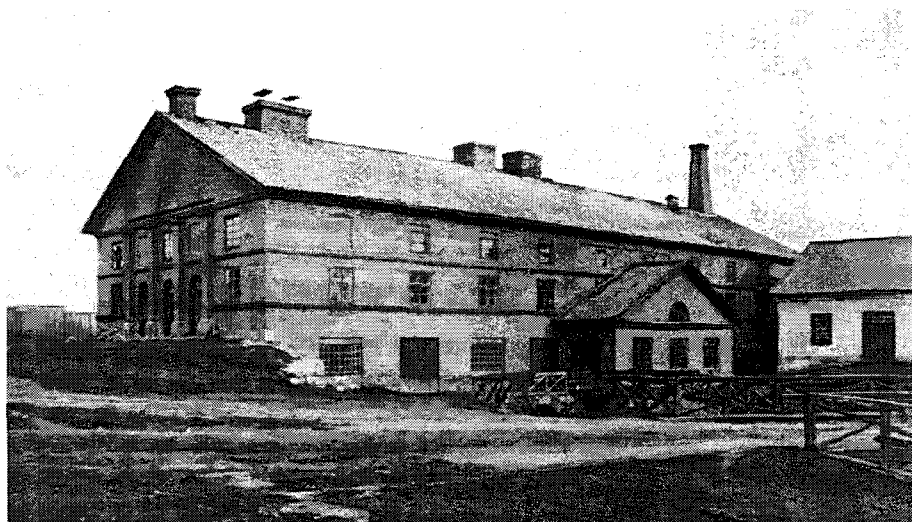
Det är mellan slutet av 1880-talet och början på 1900-talet som genombrottet sker beträffande etableringen av industriella företag. Framför allt är det inom Salaområdet som de flesta anläggningar lokaliseras. Under perioden grundas tre mekaniska verkstäder, en kemisk-teknisk fabrik, ett tegelbruk, ett ullspinneri, en velocipedfabrik, ett ångmejeri och ytterligare ett bryggeri. Dessutom tillkom en ångsåg och två snickerifabriker samt ett elektricitetsverk. Ungefär samtidigt lades grunden till Strå Kalkbruk medan Sala Silvergruva omorganiserades. Utvecklingen gick därefter långsammare men även efter andra världskriget etablerade sig några nya industrier.

På kort tid skedde en omtumlande förvandling av den, trots gamla anor från bergsbruk och hytt drift,

tidigare starkt jordbrukspräglade bygden. En kraftig avfolkning av jordbruksbygderna pågick under större delar av 1900-talet medan tätorternas tillväxt förstärktes. Landsbygdsindustrin förblev begränsad till sågverk och kvarnar, ett par tegelbruk i norr, ångmejerier och så småningom grustäkter och mindre cementvarufabriker.

Råvaruindustrin har under årtionden tagit en betydande plats i kommunens näringsverksamhet. Vid sidan om bergshantering har de geologiska förhållandena möjliggjort exploateringen i stor skala av kalksten, lera och grus samt även av torv i mindre omfattning. Dessa verksamheter har en tydlig geografisk anknytning och hör samman med råvarornas geologiska avgränsning. Etableringen och utvecklingen av råvaruindustrin inom kommunen påverkades också av transportmöjligheterna, inte minst av järnvägsförbindelserna.

Gruvindustri. Malmbrytning och gruvverksamhet är framför allt förknippade med Sala silvergruva även om enstaka inslag förekommit på annan plats som vid Armanbo. Med gruvan inleddes under 1500-talet en verksamhet som fick stor betydelse under lång tid, inte endast för Sala

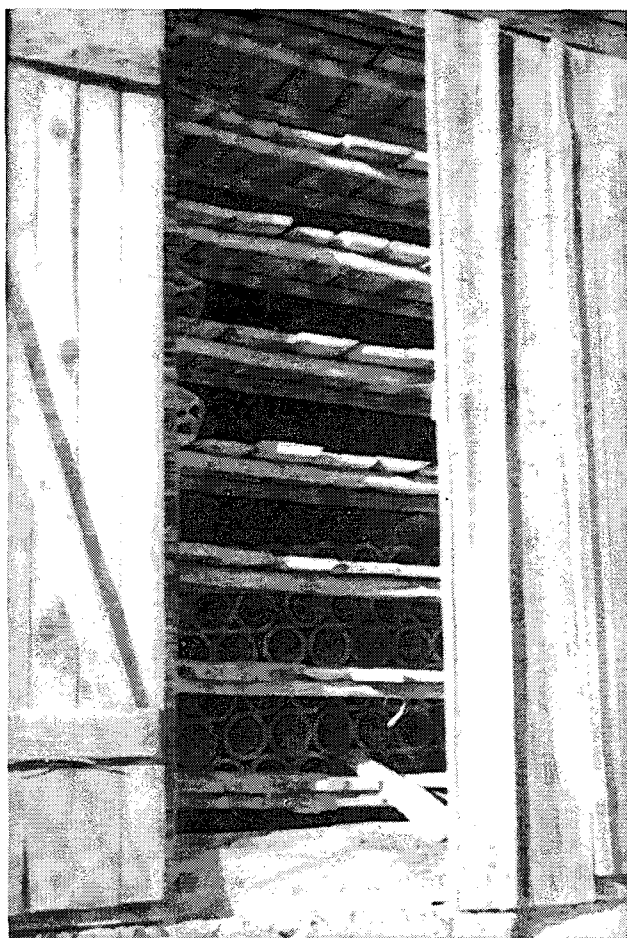
Salagruvans hytta låg ursprungligen vid Sagån nedanför Sala sockenkyrka. Under slutet av 1870-talet uppfördes en ny hytta på gruvans område. Gamla hyttans anläggning är numera riven. Foto: VLM:s arkiv.

och trakten kring gruvan men för större delen av kommunen och riket. Silvergruvan och -hyttan i Sala var länge bland landets viktigaste verksamheter av industriell karaktär, med stor inverkan på den nationella ekonomin. Större del av Salabygden kom att påverkas av verksamheten, såväl fysiskt som ekonomiskt. Stora sjö-, kanal- och dammsystem skapades runt om i hela landskapet och timmer, ved och träkol förbrukades i stora mängder. Det är också tack vare gruvan som Sala kunde erhålla stadsprivilegier. Gruvdriften pågick i full skala fram till 1908 men brytning i mindre omfattning förekom fram till 1962.

Tegelindustrin. Framställning av tegelprodukter utvecklades i Västmanland till storindustri, i synnerhet i de nordöstra samt i de sydliga delarna av länet. Produktionen som fick stor avsättning utanför länets gränser kom att omfatta allehanda tegelvaror; mur- och taktegel, tegelrör m.m. De tegelbruken som fick största betydelse blev anläggningarna som drevs i trakterna av Sala, Heby och Vittinge, där produktionen huvudsakligen var inriktad på taktegel. Bruken etablerades huvudsakligen på 1880-talet, utvecklades och moderniserades kraftigt kring sekelskiftet och svarade på 1930-talet för inte mindre än hälften av landets tillverkning av taktegel

(länets produktion av taktegel motsvarade då ca 30 miljoner pannor årligen). I mindre omfattning tillverkade bruken även andra tegelvaror. Framgångarna för tegelindustrin i de nordöstra delarna av länet baserades på flera faktorer. Den goda tillgången på lämplig lera var naturligtvis avgörande men även förekomsten av virkesavfall var betydande för driften av flamugnarna. Flera tegelbruk var därför kombinerade med sågverk. De goda järnvägsförbindelserna underlättade brukens avsättning och bidrog till framgångarna.

Tegelbruken i Mälardalen dominerades helt av godsens och verksamheten hade gamla anor. Tegelindustrin i nordöstra Västmanland utvecklades däremot till största del ganska sent, oftast ur befintliga äldre såg- och kvarnrörelser. Ett illustrerande och sällsynt bevarat exempel på dessa förhållanden är tegelbruket vid Västerbo där den gamla vattensågen är sammanbyggd med en tegelanläggning av Svedalatyp som uppfördes från 1926 efter en brand. Tegel tillverkningen inleddes dock på 1870-talet.

Västerbo tegelbruk var verksamt under omkring ett sekel, fram till 1970-talet. Produktionen omfattade främst taktegel och dräneringsrör. Foto: J-P Darphin, VLM.

De flesta bruken i området utgjordes av likartade typanläggningar som till större del kunde inköpas som byggsats. De utrustades med vedeldade flamugnar anslutna till sammanbyggda torkhus. Fram till mitten av 1960-talet berördes bruken endast av små förändringar. När därefter byggnadstekniken förändrades och marknaden för taktegel minskade drastiskt saknade företagen effektiva och rationella tillverkningskedjor, produkterna var inte längre konkurrenskraftiga. Endast de bruk som klarade investeringar och en förnyelse av tillverkningsprocessen kunde överleva ytterligare en tid. Inom Sala kornmun nedlades de kvarstående bruken under början på 1970-talet.

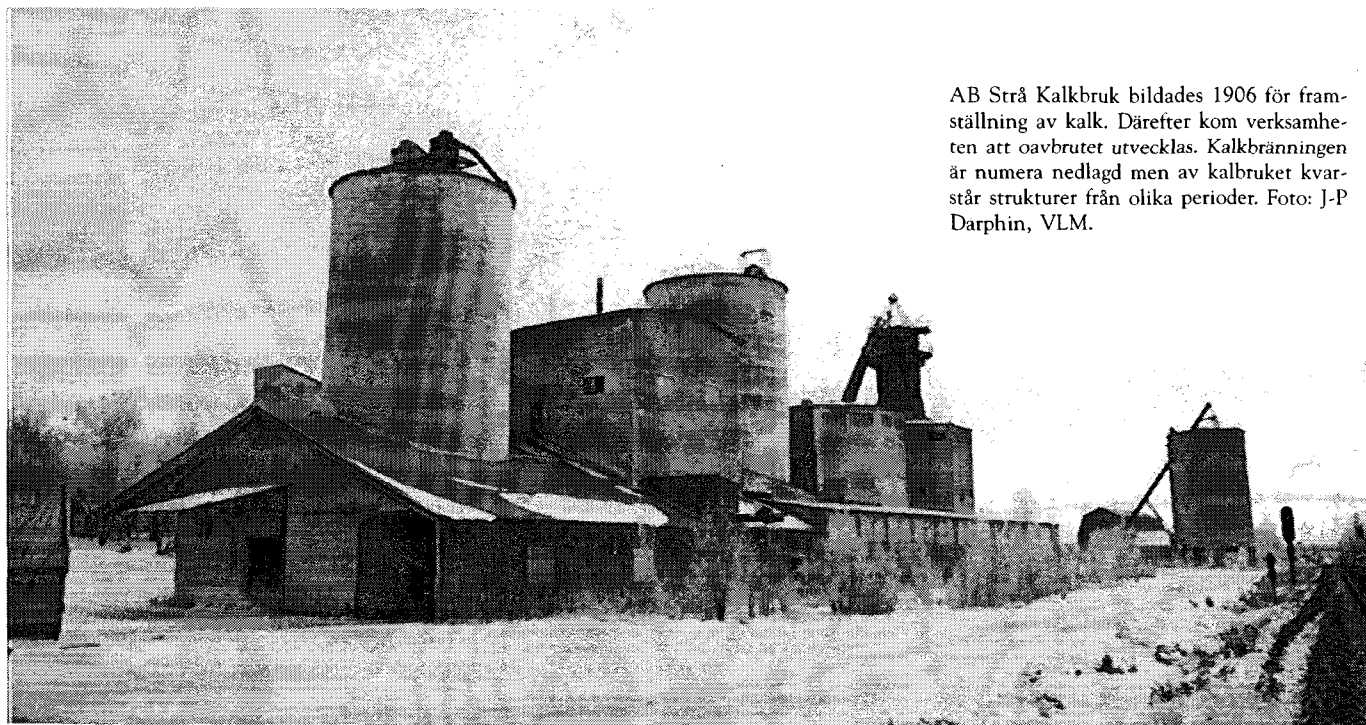
Tegelframställning i mindre skala med hjälp av mindre ugnar har också varit vanlig i anslutning till gårdar och byar i Salabygden. Den förindustriella produktionen kan styrkas redan från Vasatiden. Tegelugnsruiner på många platser vittnar också om dessa förhållanden.

Inom Sala socken har det förekommit ett flertal större tegelbruk. Vid Nyby i norra delen av socknen var tegelproduktionen under en tid förenad med såg och kvarn. Tillverkningen pågick från mitten av 1850-talet fram till 1970. Av anläggningen återstår en smedja samt ugnsbbyggnaden som är sammanbyggd med torklada. Strax utanför Salas stadskärna fanns två stora bruk. Sala Tegelbruk (1883-1970), som blev ett av landets största med en produktion av ca 7 miljoner tegel per år, samt Josefsdals Tegelbruk (1925-1965) där några byggnader har överlevt nedläggningen och fått nya funktioner. Sala Tegelbruk tillkom som en följd av återuppbyggnadsarbeten efter den stora branden i Sala 1880.

Vid Vesterbo i Möklinta socken anlades troligen på 1870-talet ett mindre tegelbruk som kombinerades med ett sågverk. Maskinerna till tegelbruket drevs inledningsvis med hjälp av ett vattenhjul. År 1926 moderniserades bruket, men produktionen minskade kraftigt redan under slutet av 1930-talet. Mellan 1950 och 1956 var verksamheten nedlagd med den återupptogs därefter sporadiskt fram till 1972 då tillverkningen avvecklades definitivt. Ytterligare ett mindre bruk fanns i Västerfärnebo socken vid Hörnsjöfors där tillverkningen påbörjades tidigt i anslutning till gården som även drev kvarn och såg. Tillverkningen pågick fram till början på 1950-talet.

Kalkindustrin. Många nedlagda små kalkstensbrott samt ruiner efter kalkugnar påträffas i hela Salaområdet. Fickor av urkalk finns vanligen i anslutning till malmfälten runt om i landet. De utgör rester av borteroderade sedimentlager som i samband med vulkanisk aktivitet bakats samman i leptiter med mineraler. Under jordskalans rörelser har tryck och värme skapat metamorfoser och bildat bl.a. malmer medan kalken blev kristallinisk, d.v.s. fick karaktär av marmor. Det är denna typ av kalksten som är vanligt förekommande i Sala och i hela bergslagsområdet. Kalkstenförekomsterna i kommunen är de mest omfattande i Bergslagen och de har ungefär samma utbredningsområde som malmen. Ådrar och fickor av kalk påträffas dels nära jordytan och dels på olika nivåer i stenbrott och gruvor.

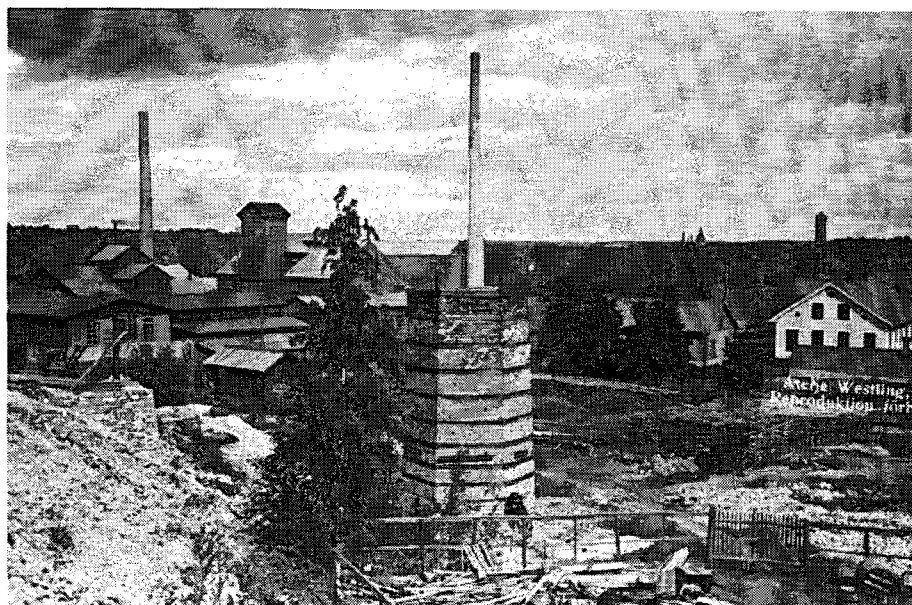
Tidigt har kalkstenstillgångarna exploaterats, i synnerhet har framställningen av kalk varit omfattande. Den brända kalken har fått avsättning för byggnadsändamål eller som jordbrukskalk. Råkalksten har använts bl.a. som tillsats i masugnarnas smältprocess, senare även i andra processindustrier. När kalken under slutet av 1800-talet fick en ökande betydelse, som byggnadsmaterial, jordförbättringsmedel och som industrikalk började en industriell framställning av kalk kring Sala. Ett av de första kalkföretagen i Salaområdet blev AB Armanbo Kalkbruk med anläggning och kalkstensbrott strax norr om Saladamm. Driften började

AB Strå Kalkbruk bildades 1906 för framställning av kalk. Därefter kom verksamheten att oavbrutet utvecklas. Kalkbränningen är numera nedlagd men av kalbruket kvarstår strukturer från olika perioder. Foto: J-P Darphin, VLM.

Sala gruva med i bakgrunden nya hyttan som tillkom under slutet av 1870-talet. I förgrunden en kalkugn. Foto: VLM:s arkiv.

kring sekelskiftet 1900, först med stembrytning. Den första ugnen tillkom 1903 men inte förrän slutet av 1910-talet fick verksamheten en industriell skala. Företaget övertogs senare av Strå Kalkbruk. Bruket som anslöts till järnvägen med decauvillebana sysselsatte på 1950-talet omkring 25 personer. På platsen hade man också sedan 1700-talet brutit malm. Strå Kalkbruk grundades 1907 i Sala. Bolaget övertog samtidigt rörelsen med kalkstenbrytning och kalkbränning som 1897 hade påbörjats på egendomen Strå av Carl Frunck. Sakta skulle sedan det nya bolaget utvecklas till en av de dominerande aktörerna inom branschen. Redan 1915 införlivades Salabolaget med andra tunga företagsintressen i branschen, AB Karta & Oaxens Kalkbruk som kort därefter övertogs av Nordstjernen. I början på 1920-talet började exploateringen och bränningen av dolomitkalksten som också förekom inom området. Med dolomit som utgångspunkt utvecklades specialprodukter och särskilda tillverkningsenheter. Företaget förvärvade dessutom 1930 Josefdals tegelbruk som låg strax nordväst om kalkverket. Strå Kalkbruk expanderade kraftigt och var på 1950-talet kommunens största arbetsgivare vid sidan om Sala Maskinfabrik.

Torvexploatering. Större mossar förekommer på många platser i de norra och västra delarna av kommunen och ett flertal av dessa har under åren utnyttjats som torvtäkter. En av de första torvströfabrikerna blev Gullvalla Torvströfabrik AB som grundades 1907 vid Gullvalla i Kila socken. På 1920-talet sysselsatte verksamheten ett 30-tal anställda på somrarna.

Grus- och sandtäkter samt cementvarufabriker. Kommunen genomkorsas av ett flertal åsar som på många platser exploaterats intensivt under lång tid. Grustillgångarna i kommunen är bland de största i regionen. Grus- och sandtag förekommer bl.a. längs med åsryggarna som sträcker sig från sydost till nordväst, från Ransta i söder förbi Sätra Brunn och Salbohed mot Avesta i norr (t.ex. Grällstaåsen, Lånstaåsen, Skalleråsen). Åsryggar med grustäkter förekommer också norr om Möklinta. På många platser exploateras ännu grustagen intensivt, särskilt längs med väg 255.

Strax söder om Sätra Brunn, vid Olsbo, medförde tillgången till sand och grus etableringen av ett cementgjuteri. Verksamheten startades om-

kring 1930, grus och sand inköptes från Lånstaåsen. Tillverkningen omfattade olika typer av cementrör och även cementsten. (rörelsen var fortfarande i drift under 1960-talet). En liknande anläggning anlades 1946 av Västerfärnebo Cementvaruaktiebolag vid Viggerne, och väg 255 söder om Hedåker. Produktionen var av samma karaktär. Grustillgångar fanns på platsen medan cementen inköptes från Köpings cementfabrik. Åsen i närheten exploateras ännu som sand- och grustag.

Kvarnar & sågar. Kvarnar och sågar har tillhört de traditionella näringarna som före industrialismens genombrott hade stor spridning på landsbygden. De var länge beroende av vattendrag för driften och verksamheterna var oftast av lokal karaktär, vanligen knutna till gårdar eller byar. Den tekniska utvecklingen och förändrade marknadsvillkor ledde till stora omställningar. Först ångmaskiner och sedan elkraft gjorde verksamheterna oberoende av vattendriften och lokaliseringen kom därför att styras av andra faktorer. Specialisering och ökande produktion ledde sedan till att många mindre sågar och kvarnar nedlades medan några växte till betydande anläggningar. Även helt nya industriella sågar tillkom på lämpliga platser.

Det begränsade antalet lämpliga vattenfall medförde oftast att kvarn- och sågverksamheter förenades på samma platser inte så sällan i kombinerade anläggningar. De svarade dels för de egna behoven på gården och för byns eller områdets behov. När kolningsverksamheten avtog kraftigt i början på 1920-talet sökte bönderna i de norra delarna av Västmanland efter nya lämpliga binärningar. I detta sammanhang kom sågverksrörelser att spela en betydande roll.

I början på 1880-talet fanns inom nuvarande Sala kommuns gränser vattendrivna kvarnar och sågar i de flesta socknar. Sådana förekom som kombinerade anläggningar i bl.a. *Kumla socken* vid Vad; i *Kila socken* vid Tullsta; i *Möklinta socken* vid Hillersbo och Forsbo, vid Lekenbo fanns då enbart kvarn och vid Valtorp, Vastbo och Vesterbo förekom endast sågar (den sistnämnda kombinerad med tegelbruk). I själva Sala drevs tre kvarnar och vid Nyby och Kylinge vid Sagån fanns såg och

Hedåker elkvarn uppfördes på 1940-talet som ersättning för en äldre anläggning som drabbades av en eldsvåda. Kvarnrörelsen drevs ursprungligen parallellt med sågverket. Foto: J-P Darphin, VLM.

kvarn, vid Nyby i anslutning till tegelbruket. Ett större sågverk drivs fortfarande i Jugansbo. Kvarn och såg fanns även i *Norrby socken* vid Varmsätra men endast kvarn vid Kyllinge. *Västerfärnebo socken* hade på 1880-talet det största antalet sågar inom kommunen, tio stycken. Sågar var anlagda vid Bjurfors, Bergshyttan, Hedbo, Sör Hörende samt tillsammans med kvarnar vid Sör Åhl, Stäfre, Rosshyttan, Vesterby, Vesterbykil och på godset i Hörnsjöfors (där tillsammans med tegelbruk). En mindre fristående kvarn fanns också vid Hedåker.

Under 1910- och 20-talen anlades de första industriella sågarna. De bestod antingen av helt nya sågverk eller av ombyggda befintliga sågar som moderniserades och utvidgades. I *Norrby socken* vid Isätra anlades en av de första ångsågarna. Senare på 1920-talet omnämns kvarn och ångsåg även vid Varmsätra. I *Kila socken* tillkom 1912 en såg i anslutning till torvströfabriken i Gullvalla som ersättning för den nedlagda sågen vid Skinnarbo. Torvbolaget avvecklade dock sågen när en konkurrerande bysåg startades i närheten. Sågverk drevs också vid Jungfrubo, i norra delen av Kila socken och vid Kivsta på Lillån tillsammans med kvarn.

I början på 1920-talet hade antalet företag i *Västerfärnebo socken* minskat påtagligt och kvarstående anläggningar kompletterats, moderniserats eller växt till. Nu återstod kvarnar och sågar endast vid Västerbykil, Hedåker (grundat 1895) och Hörnsjöfors. I Västerbykil hade en snickeri- verkstad tillkommit liksom 1907 ångsåg och hyvleri i Rosshyttan som 1936 övertogs av Widéns företag i Hedåker.

Inom *Sala socken* fanns under 1920-talet såg och kvarn vid Skälby / Nyby, där tillsammans med tegelbruk samt ytterligare ett sågverk vid Åby / Åberga. I *Möklinta socken* hade på 1910-talet ett modernt ångsågverk uppförts strax söder om Forneby vid Storsjön. Anläggningen är fortfarande i drift och har utvidgats betydligt sedan starten, bland annat med torkar och hyvleri. Socknens största sågverk anlades i början på 1920-talet i den lilla byn Valtorp, där en mindre befintlig vattendriven såg drevs sedan 1865. Efter en brand 1926 förnyades hela anläggningen som dock efter ekonomiska svårigheter slutligen nedlades 1935. Inom socknen drevs ytterligare flera sågar. Vid Leckenbo kvarn utökades verksamheten med såg på 1930-talet. I Bår anlades en klingsåg 1950 och under en tid exporterades bjälkar till bl.a. Egypten. Ungefär samtidigt tillkom sågen vid Hammarby som under 50-talet hade 5-7 anställda. I slutet av 1960-talet legosågades björktimmer för Jofa Skidfabrik, men omkring 1973 kom nedläggningen. En mindre såg är bevarad vid Hebo.

I Sättra Brunn fanns redan såg och kvarn 1908, möjligtvis fanns rörelsen där redan under slutet på 1800-talet. I *Kumla socken*, inom Ransta stationssamhälle, startades 1915 Ransta såg och kvarn. Verksamheten var av traditionell karaktär och drevs fram till 1960-talet.

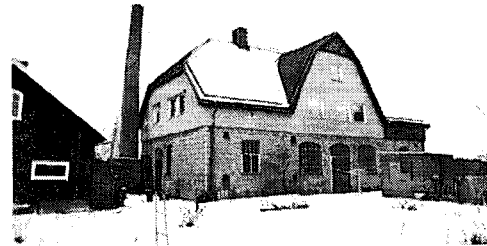
Mejerier. Moderniseringen av jordbruket i kombination med livsmedelindustrins genombrott medförde under början av 1900-talet anläggningen av ångdrivna och mekaniserade mejerier. Parallellt etablerades också mindre s.k. ismejerier där mjölken förvarades med hjälp av nedkylning och där endast enklare maskinell utrustning

Kvarn fanns redan vid Leckenbo på 1870-talet. Efter en eldsvåda uppfördes 1910 en ny kvarnbyggnad som 1931 tillbyggdes med såg. Foto: J-P Darphin, VLM.

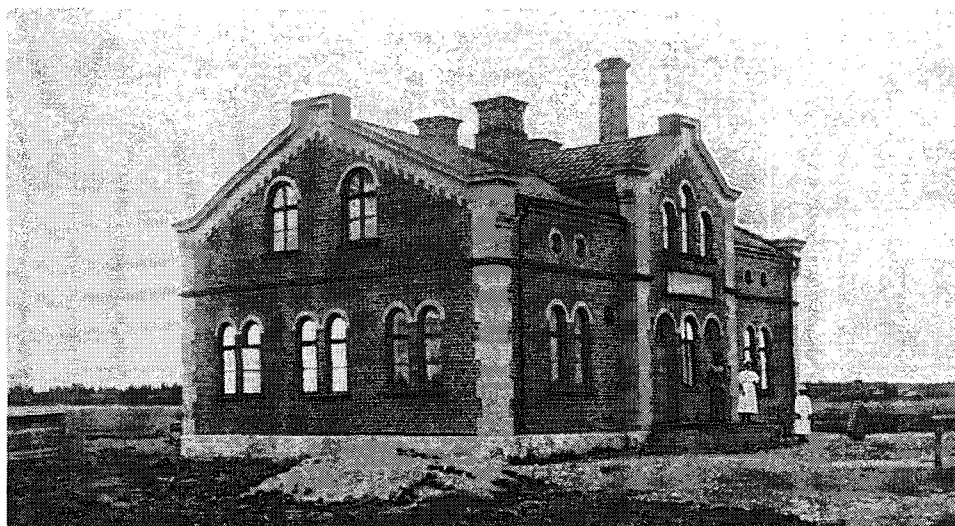
förekom. Utvecklingen innebar en revolution i hanteringen av mjölkproduktionen. Mejeribyggnaderna anlades oftast som gemensam anläggning för ett flertal gårdar. De drevs vanligen som andelsmejerier i form av föreningar och uppfördes vid en ur geografisk- och kommunikationssynpunkt lämplig plats. Mejerierna uppfördes oftast som tegelbyggnader vars arkitektur skilde sig från landsbygdens traditionella byggnader. De fick antingen renodlade funktionella drag eller dekorativa inslag. Ett flertal mejerier utvecklades till industriella anläggningar, i synnerhet i områden med hög mjölkproduktion. Avsättningen var inte så sällan inriktad mot större städer. Redan på 1930-talet inleddes en rationalisering av jordbruksrörelsen. Bondeorganisationerna utvecklade sin verksamhet och grundade moderna industriella enheter inriktade på livsmedelsproduktion. Följden blev bland annat en rationalisering av mjölkhanteringen som med förbättrade transporter kunde koncentreras till större mjölkcentraler. Många av de mindre mejerierna inköptes av Kooperativa Förbundet som snart avvecklade de små enheterna.

Inom kommunen har mejerier förekommit i de flesta socknar. Beroende på mjölkproduktionen har det i vissa socknar, under en period, också förekommit flera mejeriföreningar och därmed flera anläggningar. Under början på 1920-talet var antalet mejerier som störst. Då fanns mejerier i Norrby vid Varmsätra; i Fläckebo i själva byn samt i Sättrabrunn; i Kila vid Grällsta; i Västerfärnebo fanns en större anläggning i huvudorten samt mindre vid Mälby, Västerbykil, Hedåker och Salbohed. I Möklinta uppfördes mejeriet 1905 i byn; i Kumla förekom inte mindre än tre olika mejerier, vid Vad, Tärna (Kumla Kyrkby) och Västerby (Ransta). I Norrby socken anlades mejeriet i Varmsätra by, slutligen fanns också ett mejeri i Sala socken vid Jugansbo. Mejeriet i själva Sala stad blev så småningom ett av de viktigaste då verksamheten koncentrerades till större enheter. Många av mejeribyggnaderna består ännu, dock med förändrade funktioner. I Möklinta brukas numera anläggningen som tvätteri m.m., i Västerfärnebo by återanvänds anläggningen bl.a. som restaurang. Västerbykil mejeribyggnad står ännu kvar mitt i åkerlandskapet. Byggnaden med sin avvikande siluett återanvändes senare som verkstad och tvätteri. Även i Sättrabrunns radby står mejeribyggnaden med sin massiva stenstomme kvar. Mejeribyggnader består också om något förändrade vid

Ovan. Kumla Mejeriförening var först verksam i en lokal i anslutning till Kumla prästgård. År 1905 påbörjades uppförandet av nuvarande byggnad. Inte förrän 1910 kunde det nya mejeriet tas i bruk. Nedläggningen kom som för de flesta anläggningarna på 1940-talet.

Nedan. Ransta mejeri invigdes 1895 i anslutning till Ransta station och blev därmed en av de första rörelserna på platsen. Foton: J-P Darphin, VLM.

Grällsta mejeri uppfördes omkring 1905. Rörelsen drevs som andelsmejeri av bygdens gårdar. Verksamheten nedlades 1944 då föreningen anslöts till mjölkcentralen i Sala. Foto: VLM:s arkiv.

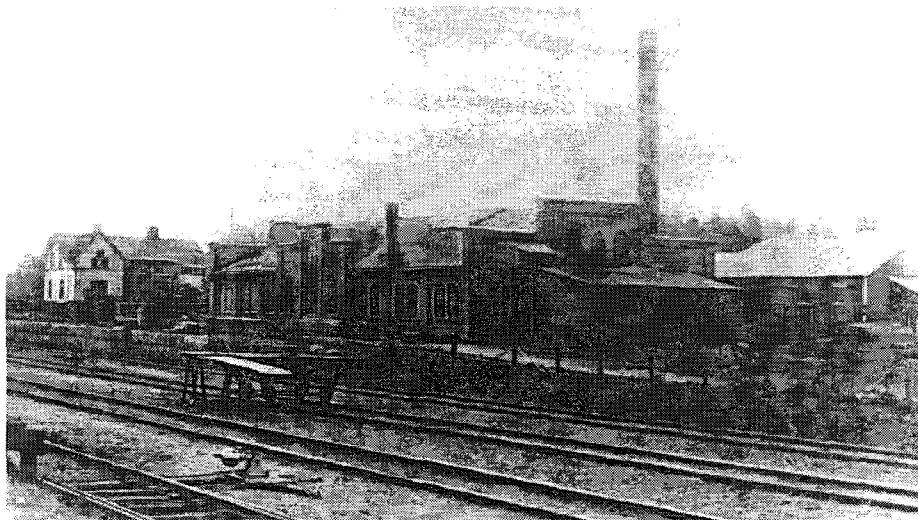

Grällsta i Kila socken, i Ransta, Kumla och Vad inom Kumla socken samt vid Jugansbo i Sala socken med flera platser.

Bryggerier. Under slutet av 1800-talet etablerade sig bryggerinäringen i Sala, som i de flesta mindre orterna i landet. Nya tillverkningsprocesser, ändrade levnadsvanor, urbaniseringen och ändrad lagstiftning främjade öltillverkningen. Först på plats var Sala Ångbryggeri AB som anlades redan 1876. Därefter tillkom 1896 AB Nya Bryggeriet också i Sala, i början på 1900-talet fortfarande ett betydligt mindre företag än konkurrenten.

Mekanisk industri. Det är kring sekelskiftet 1900 som den mekaniska industrin börjar etablera sig inom Sala kommun. Det är framför allt inom Salaområdet som de flesta anläggningar lokaliseras. Under perioden grundas tre mekaniska verkstäder, Sala Maskinfabriks AB som tillkom 1889, Wibergs vagn- och redskapsfabrik i Ransta som inledde sin verksamhet på allvar kring sekelskiftet samt Ågrens & Åkerbloms verkstäder i Sala. Det anrika Wibergsföretaget drabbades nyligen av svårigheter och nedlades under 1999. Wibergs tillverkning inriktades på vagnar och jordbruksredskap. Sala Maskinfabrik grundade sin verksamhet på tillverkning av gruvutrustning och anrikningsmaskiner. Med tiden utökades produktionen till bl.a. cementblandare, spel för byggnadsindustrin, transportörer och utrustning för reningsverk samt specialbeställningar. Sala Maskinfabrik utvecklades till det största företaget i kommunen och omvandlades senare till Sala International och numera Svedala Pump & Process.

Vid Ransta järnvägsstation grundades 1898 Wibergs Vagn- och Redskapsfabrik. Det anrika företaget kunde som Wibergs Industri AB nyligen fira sitt hundraårsjubileum innan den slutliga nedläggningen aktualiserades. Tillverkningen omfattade jordbruksredskap och vagnar, än i dag tillverkas harvar. Företaget fick stor betydelse för utvecklingen av Ransta stationsområde. Ett större företag ligger vid Åby, strax söder om Saladamm. Verkstaden tillkom på 1940-talet för att tillfredsställa reparationsbehoven på jordbrukets maskinpark och har sedan dess utvecklats. Nuvarande anläggningen till Olle Jonssons Mekaniska AB är till största del uppförd på 1960-talet. Mindre verkstäder av samma karaktär som vid Åby tillkom runt om i bygderna, en del redan på 1920-talet. Dylka rörelser etablerade sig vid tex. Hedåker, Vangsbron, Örsingsbo, Stafresjön, Salbohed och inte minst vid Vad där Björklunds Mekaniska

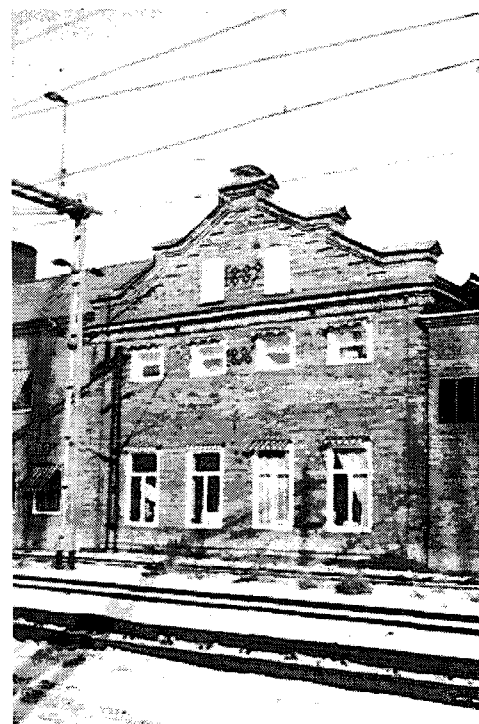
Wibergs Vagn- och Redskapsfabrik startades 1881 som enkel smidesverkstad i anslutning till Ransta station. År 1902 kunde en ny fabriksanläggning invigas mitt emot stationen. Bilden visar fabriken på 1920-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Verkstad utvecklades till ett betydande företag. Verksamheten flyttades nyligen till större lokaler i Ransta. Många av företagen tillkom efter andra världskriget. De flesta verksamheterna har rationaliserats beträffande antalet anställda och även produktionens inriktning har förändrats. Några rörelser som tillkom under 60- och 70-talen har karaktär av mindre verksamheter. Sådana verkstäder finns i Sättra Brunn, Ransta, Norrby med flera platser.

Trä- och möbelindustri. De goda tillgångarna på skog i de norra delarna av kommunen medförde med tiden en stark etablering av sågar. Goda tillgångar på virke ledde också naturligt till utvecklingen av snickeri- och möbelverkstäder. På detta sätt tillkom i och kring Sala bl.a. Sala Möbelindustri, Engvalls Snickerifabrik, Anderssons & Bruces Snickerifabrik, Josefdals Snickerifabrik och Sala Trävaru AB.

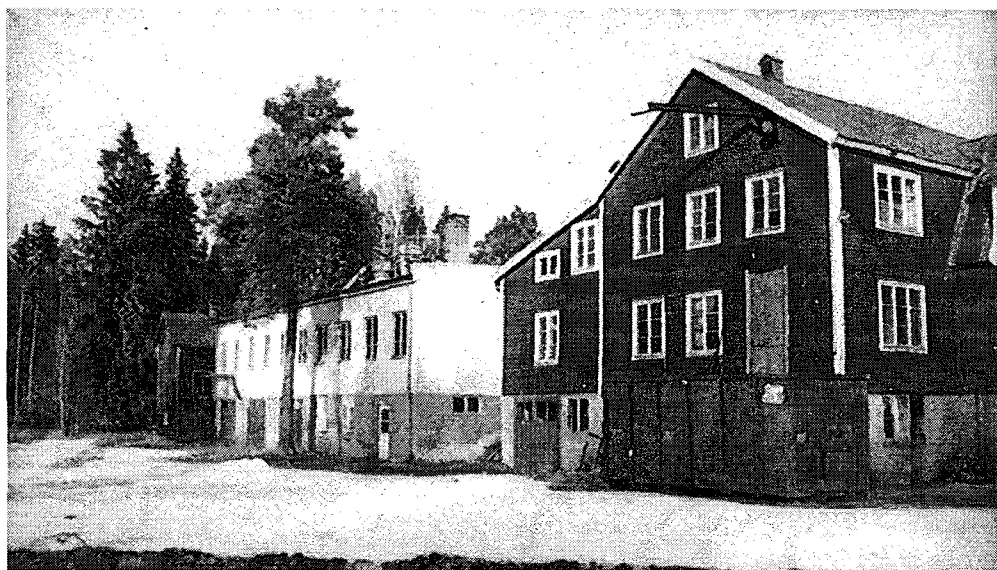
Anläggningen av järnvägar och uppkomsten av stationssamhällen främjade också anläggningen av sågverk och träverkstäder även på landsbygden. Tre mindre snickerifabriker tillkom exempelvis i och kring Jugansbo samt dessutom Jugansbo Sågverk. Rörelsen sysselsatte under slutet av 1940-talet ca sju personer. Produktionen omfattade även tillverkning av lådor och kabeltrummor.

Kring Ransta järnvägsstation blev näringsutvecklingen särskilt påtaglig. Vid sidan om mekaniska verkstäder och mejeri etablerade sig 1915 Ransta såg och kvarn, som var verksam fram till 1960-talet. Ett inslag av snilleverksamhet som främjades av de goda förbindelserna på platsen blev Bröderna Holms tillverkning och försäljning av diverse artiklar. År 1928 inledde bröderna tillverkning av serveringsbrickor och mattpiskare. Därefter följde tillverkningen av korgmöbler, diverse utensilier och inte minst fiskeredskap som så småningom blev ett dominerande inslag i verksamheten. Företaget drev också sågverksrörelse i Sala och ägnade sig också under en period åt försäljning av byggnadsmaterial. I ett senare skede etablerade sig öster om järnvägen i Ransta även Tropic Möbelfabrik. Verksamheten startades i liten skala 1947 med tillverkning och försäljning av korgmöbler. Företaget hade under 1950-talet även en filial i Sala. I nuvarande fabriksbyggnad som härrör från 1970-talet består endast lagerverksamhet, tillverkningen upphörde under slutet av 1980-talet.

Sala Maskinfabrik grundades i Sala 1889. Årtal är fortfarande infällt i anläggningens äldsta byggnad. Foto: J-P Darphin, VLM.

Hedåkers snickerfabrik grundades 1924. Anläggningen som utökades i flera etapper är representativ för många landsbygdsbaserade medelstora snickeriföretag. Foto: J-P Darphin, VLM.

Sala blev en viktig järnvägsknut. Inte mindre än tre olika järnvägslinjer möttes vid Sala station som uppfördes 1875. Foto: VLM:s arkiv.

Tekniska infrastrukturer / tätort / landsbygd

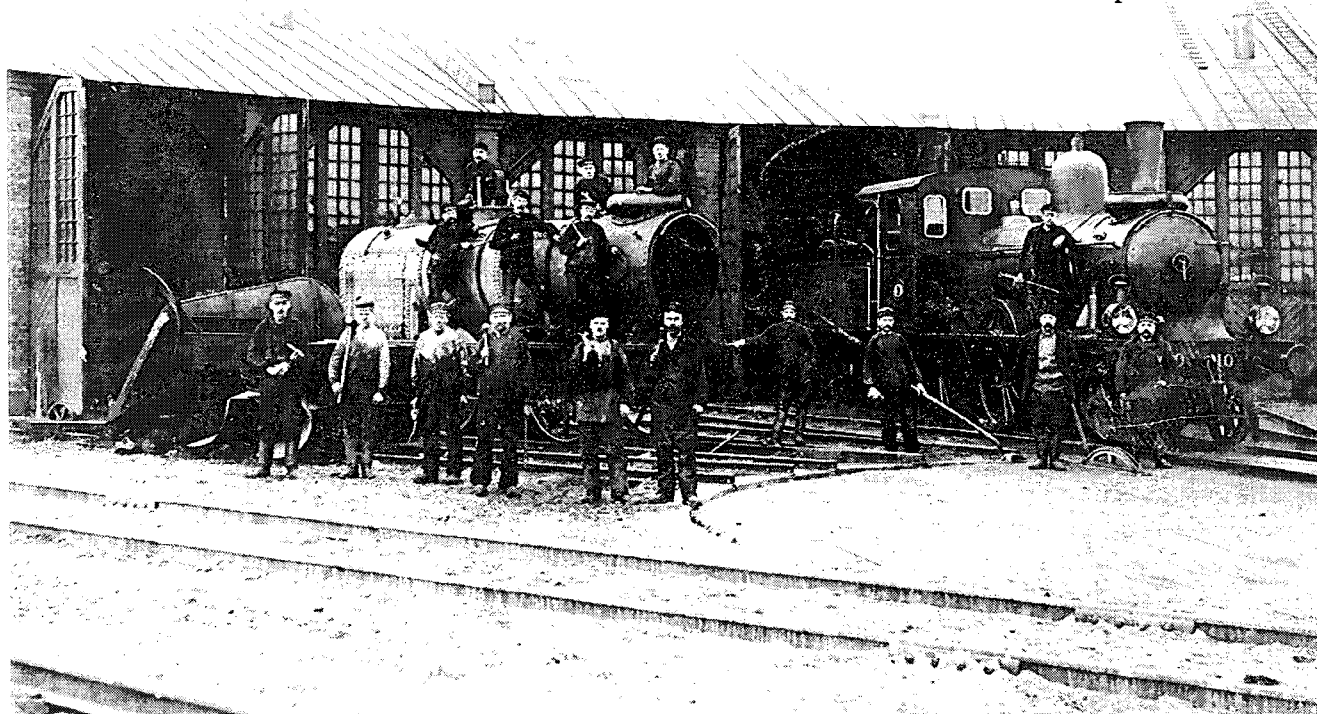
Vägförbindelser

Landskapet inom kommunen präglas av mäktiga rullstensåsar samt av dalgångar. Sedan förhistorisk tid har dessa geografiska förutsättningar utnyttjats som naturliga kommunikationsleder. De nuvarande huvudvägarna och järnvägslinjerna har i stor utsträckning utnyttjat åsarnas torra och fasta underlag. I synnerhet har Badelundaåsen med dess förgreningar präglat vägarnas anläggande. I kommunens södra delar har särskilt dal-landskapet utnyttjats. Kommunikationsstråken sträcker sig huvudsakligen i nordsydlig riktning och följer åsryggarna, liksom tvärförbindelserna som oftast av samma skäl ligger på diagonalen från nordväst till sydost.

Järnväg

Kring mitten av 1800-talet började planeringen för en järnvägsförbindelse mellan Stockholm, Uppsala, Sala och Krylbo. Det skulle dock dröja till 1873 innan *Norra stambanan*, som den senare kom att kallas, färdigställdes (Sträckan Uppsala-Sala invigdes 1872-73). På sträckan som berör nuvarande Sala kommun anlades stationer och hållplatser vid Isättra

Lokstallet i Sala uppfördes omkring 1900 och är ännu bevarat. Foto: VLM:s arkiv.

i öster (stationen tillkom på lokalt initiativ, senare än bolagets stationer), i Sala samt vid Broddbo och Rosshyttan i väster. Järnvägssträckan trafikerades fortfarande och stationsanläggningar vid Rosshyttan, Broddbo och Sala är ännu delvis bevarade.

Nästa stora järnvägssatsning som kom att få betydelse för kommunen blev anläggandet av *Stockholm-Westerås-Bergslagens Jernväg* med flera linjer som knöts samman vid Tillberga. Spårsystemet öppnades för allmän trafik i december 1876. Från Tillberga fanns förbindelser mot öster till Stockholm, mot väster till Västerås, Köping och Örebro och mot nordväst till Ramnäs, Ängelsberg och Norberg.

Till Stockhorn-Bergslagens järnvägar anslöt genast ett fristående bolag; *Sala-Tillberga Jernväg* som band samman Norra stambanan och Stockholm-Bergslagen järnvägslinjer. Förbindelsen kunde invigas 1875 innan SVB:s linjer stod färdiga att tas i bruk. Stationer och hållplatser mellan ändstationerna anlades på denna sträcka vid Hedensberg (Västerås kn), Ransta och Tärna. (Sala kn, Tärna kallas numera Kumla Kyrkby). Tillberga station stod klar redan 1875, vid Labacken tillkom en hållplats 1905.

Den sista länken i Salas järnvägsförbindelser blev järnvägen *Sala-Gysinge-Gävle Jernväg* som invigdes i sin helhet den 29 juni 1901. Banans anläggning var först och främst en följd av Gysinge bruks behov av förbättrade transportmöjligheter. Olyckligtvis brann bruket drygt ett år senare och driften nedlades därefter. Banans ekonomiska förutsättningar rubbades och 1912 tvingades järnvägsbolaget i konkurs. Det rekonstruerades strax därefter men banan förblev en förlustaffär. Under året 1937 övertogs banan av staten. Trafiken nedlades i olika omgångar på olika sträckor från och med 1964. Banan fick trots allt positiva verkningar för Sala socken, inte minst genom tillkomsten av Saladamm och Jugansbo stationssamhällen.

Flygplats

En mindre flygplats är anlagd 4 kilometer söder om Sala, längs med riksväg 70 mellan Sagån och järnvägen. Salanda flygfält brukas av flygklubbar.

Tekniska verk / kraftverk

Sala fick kring sekelskiftet ett modernt vattenförsörjningsnät. Ett vattentorn uppfördes söder om staden på sluttningen till Sörskogen. Vattnet pumpades upp troligen från "Pråman", vattendraget från Sala gruva som ligger nedanför området. I början på 1900-talet uppförde staden ett elverk som förlades norr om stadskärnan vid Lillåns norra strand. Det omfattade maskinhus med generator och troligen även pumphus. Anläggningen tillbyggdes 1934 med brandstation.

Rivna anläggningar

Valtorps såg som hade rötter i 1860-talet och byggdes ut på 1920-talet. Efter en förödande brand 1926 uppfördes en ny storskalig och modern anläggning. Tilltagande

Samtliga stationsbyggnader på linjen Sala-Gysinge uppfördes omkring 1905 i en karakteristiskt stil efter typritningar. På bilden Jugansbo station. Foto: VLM:s arkiv.

ekonomiska svårigheter ledde till att sågen lades ned definitivt 1935. Efter några år revs anläggningen och rivningsmaterialet såldes. Enda spåret efter verksamheten är fördämningsmuren till sågdammen. *Sands såg och kvarn* vid Salbohed grundades 1905. Av anläggningen återstår endast några starkt förändrade byggnader. I Ransta samhälle revs under de senaste åren den sammanbyggda såg- och kvarnanläggningen efter att verksamheten varit nedlagd under en längre tid.

Rosshyttans sågverk och tegelbruk. År 1907 fanns i Rosshyttan ångsåg och hyvleri, en anläggning som 1936 övertog av Widéns företag i Hedåker. Efter nedläggningen revs spåren efter verksamheten. Av kvarn, sågverk och tegelbruk vid *Hörnsjöfors* herrgård återstår endast en kraftig förvanskad kvarnbyggnad samt betonggrunder efter sågverket. Tegel tillverkningen hade påbörjats under 1800-talets första hälft och drevs till början på 1950-talet.

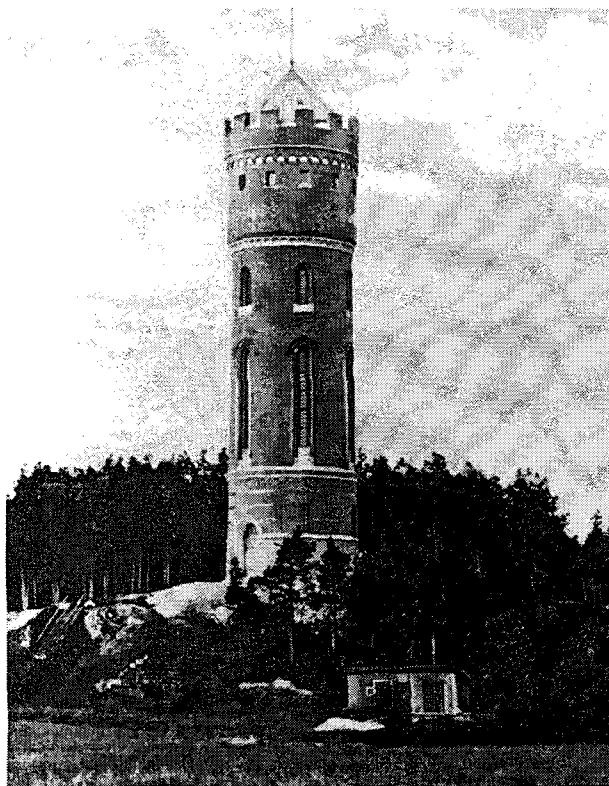
Av den omfattande *tegelindustrin* inom kommunen återstår endast ett par bruk, av vilka endast Vesterbo är bevarat i sin helhet. Det andra, Nyby tegelbruk, har kvar sin huvudbyggnad fr. 1940-talet, men större delen av den invändiga inredningen och utrustningen är bortrivna. *Sala Tegelbruk* som låg omedelbart norr om stationsområdet var i drift fram till 1970-talet men revs kort efter nedläggningen. Även stora delar av Josefdals tegelbruk, strax utanför staden, drabbades på samma sätt.

Järnvägsbyggnader och -miljöer har, i jämförelser med många andra kommuner i länet, skonats i större omfattning. Enstaka stationer har rivits helt, som *Isätra järnvägsstation* uppförd 1917 och som i början på 1970-talet revs med flera andra byggnader. *Tärna station* vid Kumla kyrka är numera borta. *Saladamms station* är ombyggd till oigenkännlighet medan några andra förändrats genom ombyggnader. Tekniska byggnader och karaktäristiska delar av stationsmiljöer hör också till de drabbade.

Nuvarande industrier (tätorten)

I Sala har flera industriområden uppkommit huvudsakligen längs med järnvägsspåren, norr och öster om dessa och stadskärnan. De flesta områdena är yngre och rymmer små industrier av stadskaraktär, bilföretag av alla slag, små verkstäder samt verksamheter med anknytning till byggbranschen. Exempel på sådana områden är Fridhems industriområde vid Sala östra infart och Gustafsborg vid sydöstra infarten, mellan Lillån och järnvägen. Norr om stadskärnan och järnvägen ligger flera äldre industriområden som utvidgats med inslag av nya industrikvarter.

De nuvarande industrierna domineras av företag som länge varit verksamma på platsen: Dit hör Strå Kalkbruk med Dolomitverket, Terrasitfabriken och kalkstenbrottet vid Sala Gruva. Sala Maskinfabrik, numera Svedala Pump & Process, har under olika ägare och namn samt med varierande produktion verkat oavbrutet sedan 1890-talet. På gamla silverhyttans område, vid Sala sockenkyrka, ligger numera Arosbygdens silor och Odals lager- och försäljningsverksamhet.

Sala stads första vattentorn uppfördes 1903 och är karakteristiskt för de kommunala tekniska anläggningar från perioden. Foto: VLM:s arkiv.

Nuvarande industrier (landsbygden)

Av de äldre sågverksrörelserna återstår framför allt två större företag. Söder om Möklinta finns Forneby Såg och Hyvleri som grundades på 1910-talet och i Hedåker består Widens sågverk som grundades 1895. Ett yngre företag av samma karaktär, Rolands Såg och Hyvleri är förlagt till Jugansbo, norr om Saladamm. Mindre sågar förekommer också på flera platser, bl.a. vid Katrinelund norr om Sala.

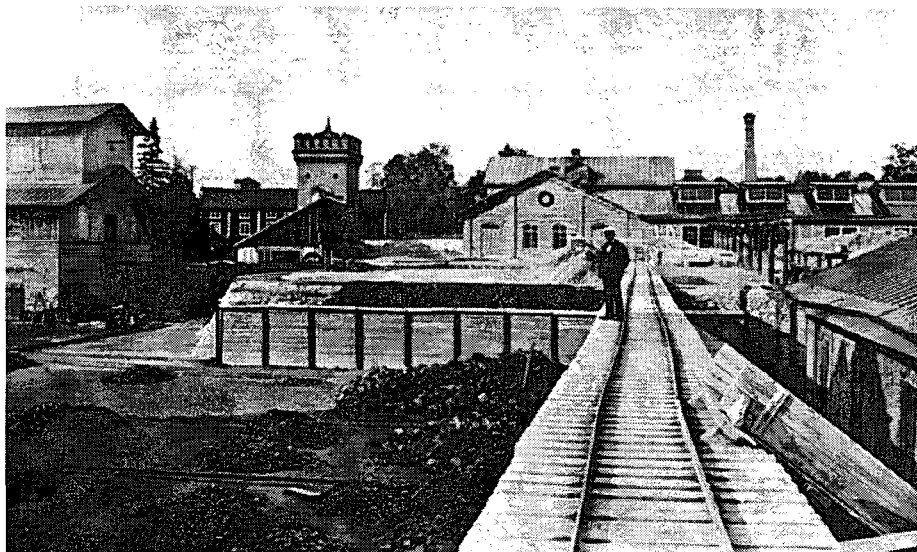
I det nedlagda mejeriet i Möklinta by startades 1951 ett tvätteri som drevs av Möklinta andelstvättförening. På sätt och vis blev verksamheten en fortsättning av andelsmejeriet. På 1980-talet fick andelsföreningen ekonomiska problem men verksamheten övertogs på privatbasis av en ny ägare som ännu driver tvätteriet. Tvätt hämtas bl.a. fr. Stockholm, Karlskoga, Västerås och Mora. Omvandling av mejerier till tvätterier förefaller ha varit vanligt under perioden efter anläggningarnas nedläggning på 1940- och 1950-talen. De mindre anläggningarna har oftast omvandlats till bostadshus medan större inrymmer oftast mindre produktionsföretag; i Grällsta exempelvis plåtverkstad och snickeri, Tärna rymmer ett mindre gjuteri och Västerfärnebo bl.a. en plåtfirma.

Kring Ransta stationssamhälle och i bygden runt omkring utvecklades redan under 1800-talets slut kärnan till industriella verksamheter. Wiberg Industri AB grundades 1898 som Wibergs Vagn- och Redskapsfabrik. Av en omfattande produktion av vagnar, slädar och jordbruksredskap bestod fram till nedläggningen tillverkningen av harvar och kultivatorer. Andra viktiga produkter var också tillverkningen av stålstolpar.

En annan mekanisk verkstad med gamla anor är Björklunds Mekaniska AB. Verksamheten startades som smedja på 1870-talet och utvecklades därefter sakta mot industriella former. Fram till 1996 var verksamheten förlagd till den ursprungliga fastigheten vid Vad, söder om Ransta. Numera har företaget övertagit befintliga moderna lokaler (som tidigare tillhörde Bröderna Holms verksamhet) strax norr om Ransta samhälle. Tillverkningen omfattar bl.a. konstruktion och tillverkning av specialapparatur. Efter nedläggningen av den ursprungliga verksamheten i Ransta

Ransta stationssamhälle i början på 1900-talet. Till vänster mejeriet och i mitten den första stationsbyggnaden. Foto: VLM:s arkiv.

Del av Sala Gruvaområde kring sekelskiftet 1900. Foto: VLM:s arkiv.

mejeri följde först ett tvättereri och sedan Bröderna Holms mångsidiga verksamhet. Sedan 1985 rymmer lokalerna en mindre mekanisk verkstad, ETR-Mekaniska HB.

Vid Kärrbäck, i Norrby socken intill järnvägen mellan Sala och Uppsala, finns ett elektromekaniskt företag; Linders El AB. Verksamheten startades troligen under 1960-talet vid en jordbruksfastighet vars ekonomibyggnader till större del införlivades med verksamheten.

Av råvaruindustrin består grusexploateringen på många platser. Asfalttillverkning förekommer vid Viggarna i Västerfärnebo socken. Året 1997 berördes kommunen av 22 täkttillstånd, fördelade på 2 bergtäkter, 3 jordtäkter och 17 grustäkter. Grusexploatering förekommer särskilt kring Mälby, Lånsta och Grällsta. Bergtakterna avser kalkstensexploateringen vid Tisbrottet.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Strå Kalkbruk (Sala). Avseende samtliga kvarstående byggnader, utrustning, strukturer och miljöer knutna till gamla kalkverket. Gäller i samband med forskning om äldre metoder för kalkframställning, som underlag

Nyby tegelbruk tillhör de många tegelbruken som anlades under 1800-talets andra hälft. Anläggningen moderniserades helt på 1940-talet då det inköptes av byggnadsfirman Anders Diös. Produktionen av tegelvaror pågick fram till 1970. Foto: J-P Darphin, VLM.

inför bearbetning av skyddsföreskrifter, vård- och restaureringsprogram. Anläggning av stor tekniskhistorisk betydelse. Enda bevarade industriella kalkbruket i länet och ett av de få kvarstående i landet.

Sala silvergruvas anläggning samt Sala Bly (Sala). Kompletterande dokumentation vid behov. Byggnadsteknisk dokumentation i samband med aktualisering av restaurerings- eller ombyggnadsåtgärder.

Sala Maskinfabrik (Sala). Avseende översiktlig dokumentation av anläggningens utveckling genom åren. Eventuellt fördjupad dokumentation av valda byggnader, i synnerhet äldre delar av fabriken.

Sala - Gamla vattentornet (Sala). I samband med åtgärder på byggnaden, gäller såväl byggnaden som den bevarade utrustningen.

Sala stationsmiljö (Sala). Bör utföras inför åtgärder på byggnaderna inom anläggningen.

Nyby f.d. tegelbruk (Sala socken). Avser dokumentation av interiörerna och av eventuell bevarad utrustning / fasta inredningar.

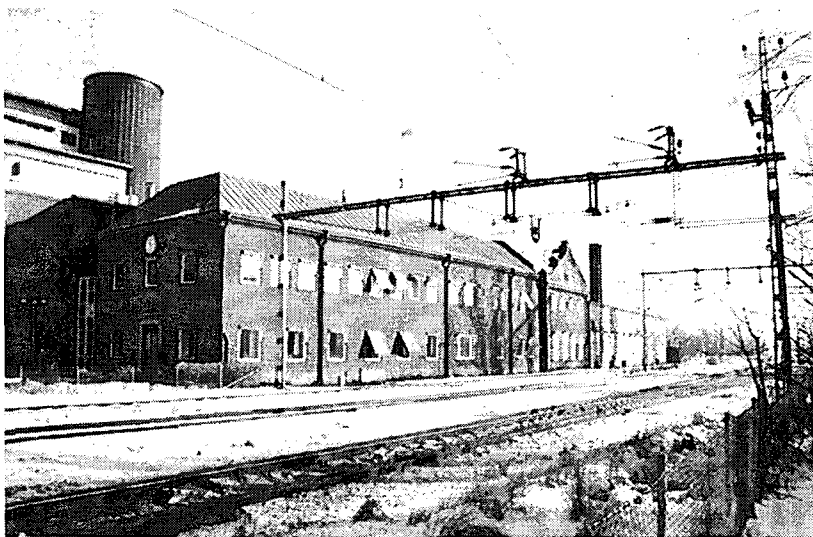
Leckenbo kvarn och såg (Möklinta socken) Anläggning uppförd och tillbyggd mellan 1910- och 1930-talen. Kvarnen var i bruk fram till 1985, en ny såg intill kvarnen brukas fortfarande sporadiskt. Byggnaderna är i dåligt skick men hela utrustningen är bevarad. Med hänsyn till riskerna för fortsatt förfall eller rivning är en fördjupad dokumentation av anläggningen motiverad. Ägaren är ännu bosatt på platsen och en fördjupad historik över kvarnens verksamhet bör kunna rekonstrueras. Fördjupad dokumentation (bl.a. uppmättningsritningar) även motiverad i samband med rivning eller upprustning.

Vesterbo Tegelbruk och såg. (Möklinta) Unik anläggning, kombinerat sågverk och tegelbruk. En av de två kompletta tegelbruksmiljöer som återstår i länet (i Mälardalen?). Nuvarande tegelbruk återuppfört efter brand 1926, anläggning av Svedalatyp med två flamugnar. Största delen av utrustningen bevarad, några mindre maskiner finns numera på Heby Tegelbruksmuseum. Tegelbruket är sammankopplat med vattendriven såg.

Nyby tegelbruk efter ombyggnaden på 1940-talet. Bild ur Anders Diös bygger i Sala.

Sala Maskinfabrik blev en av Salas största industrier, vid sidan om gruvan och Strå kalkbruk. Tillverkningen kom att omfatta maskiner och utrustning till gruvindustrin, senare även till byggnadsindustrin. Foto: J-P Darphin, VLM.

Tärna f.d. mejeri (f.d. Kumla mejeriförening). I samband med ett eventuellt återställande av byggnadens ursprungliga karaktär.

Ransta mejeri (f.d. Västerby mejeriförening). Avser historiska uppgifter om verksamheten och byggnaden. Även i samband med ett eventuellt återställande av byggnadens ursprungliga karaktär.

Grällsta mejeri (Kumla). I samband med restaurering och ett eventuellt återställande av byggnadens ursprungliga karaktär.

Sätra Brunns Snickerifabrik. Avseende anläggningens historik samt interiörer och bevarad utrustning.

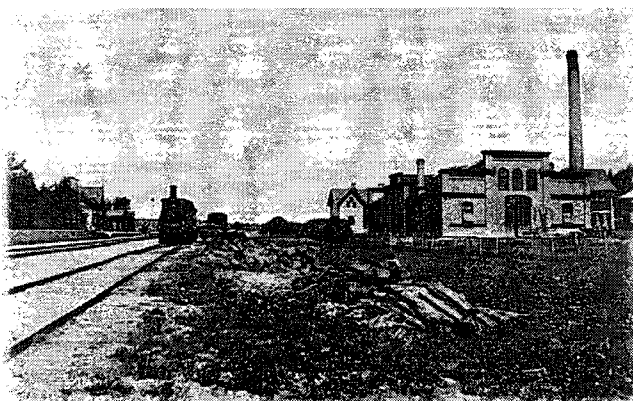
Hedåker Snickerifabrik. Avseende anläggningens historik samt interiörer och bevarad utrustning.

Hedåkers kvarn. Avseende dokumentationen av bevarad utrustning, driftmetoder samt verksamhetens historik.

F.d. Tifa Triåfabrik (Hedåker). Avseende företagets historia och verksamhet.

Rosshyttans järnvägsstation och -miljö. Vid införande av skyddsföreskrifter eller åtgärder på byggnaderna. Bör jämföras med liknande bevarade anläggningar på linjen.

Ransta järnvägsstation och Wibergs Verkstäder. Foto: VLM:s arkiv.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Eventuellt: *Hedåker kvarn* som fortfarande drivs sporadiskt för frörensning och foderframställning. Nuvarande ägaren har tidigare drivit kvarnen i full skala och kan redovisa för verksamheten.

Stråbruken AB: Terrasifabriken samt dolomitverket. Råvaruindustrier som speglar utvecklingen inom exploateringen av kalksten. Verksamheten har långvariga traditioner inom Salabygden där kalksten började exploateras i industriell skala för framställning av kalk för drygt 100 år sedan.

Av estetisk betydelse för miljön

Leckenbo kvarn och såg (Leckenbo 2:1).

Västerby kvarn. (Färnebo-Västerby 3:7).

Vad kvarn (Kvarngården 1:13).

Varmsätra kvarn & såg (Varmsätra 6:7).

Västerfärnebo mejeri (Färnebo Prästgård).

Sätrabrunns mejeri (Sätra).

Sätrabrunns Snickerifabrik (Sätra).

Möklinta mejeri.

Västerbykils mejeri. (Mälby 2:15).

Västerbykils såg och snickerifabrik / Nordin Dörren (Bro 1:8).

Grällsta mejeri. (Grällsta 2:11).

Ransta mejeri. (KumlaVästerby).

Ransta järnvägsmiljö med station, uthus och godsmagasin.

Ransta - Wibergs Industri AB (f.d. Wibergs Vagn- och Redskapsfabrik).

Tärna mejeri. Kumla Kyrkby (KumlaPrästgård).

Rosshyttans järnvägsmiljö med stationsbyggnader. (Rosshyttan).

Jugansbo mejeri (Jugansbo 2:19).

Jugansbo stationsbyggnad med tillhörande byggnader.

Åby banvaktstuga med tillhörande byggnader.

Sala Gruva med tekniska byggnader, bostadshus och dammsystem samt Sala Bly.

Sala - Elverk och brandstation. (Täljstenen 1).

Sala - Gamla vattentornet.

Sala stationsmiljö med samtliga bevarade äldre byggnader och strukturer.

Sala Maskinfabrik (Teglet 2).

Nyby tegelbruk.(Nyby 2:12).

Möklinta Mejeriförening grundades i början på 1900-talet. Mejeribyggnaden återanvändes senare som tvättereri. Foto: VLM:s arkiv.

Sätra Snickerifabrik startades på 1920-talet. Verksamheten är representativ för de mindre företagen som grundades på landsbygden under början på 1900-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

Av betydande historiskt värde

Vesterbo Tegelbruk och såg. (Möklinta). Som den enda helt bevarade anläggningen av denna karaktär i länet. Kombinerad anläggning med vattensåg, kraftverk och tegelbruk. Största delen av utrustningen bevarad. Verksamheten påbörjades på 1870-talet och drevs fram till 1972.

Wiberg Industri AB. (Ransta) Grundades 1898 som Wibergs Vagn- och Redskapsfabrik. Tillverkade fram till nyligen bl.a. jordbruksredskap. Miljö av stor betydelse för ortens kulturhistoriska identitet. Största delen av företagets arkiv är bevarat. *Björklunds Mekaniska.* (Ransta / Vad) Exempel på landsbygdsindustri. Mekanisk verkstad och mindre familjeföretag som sedan 1870-talet och fram till 1996 verkat och utvecklats på samma plats.

Ransta mejeri (f.d. Västerby mejeriförening). Uppfördes 1895 och blev en av de första nya fastigheterna och verksamheterna i det blivande Ransta stationssamhälle. Anläggningen har varit av betydelse för ortens historiska utveckling. *Ransta stationsmiljö med stationsbyggnad, uthus, lastkaj och godsmagasin.* Miljön med byggnaderna utgör den direkta länken till samhällets samt företagens tillkomst och utveckling.

Sätrabrunns och Hedåker Snickerifabriker. Representativa och typiska för utvecklingen av träindustrin i länets norra delar. *Hedåkers kvarn.* Eldriven kvarnanläggning som uppfördes 1940 och då blev den modernaste anläggningen av det slaget i länet. Ett för länet unikt exempel på den nya generationen av medelstora eldrivna kvarnanläggningar.

Ed. Tifa Trikåfabrik (Hedåker). Som sällsynt företagstyp i länet, dessutom med ovanlig lokalisering och ovanlig fabriksbyggnad.

Nyby tegelbruk. (Sala socken). Exempel på tegelugnsbyggnad från 1940-talet och en av endast tre kvarstående tegelugnsbyggnader i länet.

Sala silvergruva med tekniska byggnader, bostadshus och dammsystem samt Sala Bly. Unik miljö och anläggning såväl regionalt som nationellt.

Sala - Kalkverket / Strås f.d. kalkbruk. Anläggning av industriell skala som speglar utvecklingen av kalkframställningen under ca 100 år. Ett av de få bevarade industriella kalkbruken i landet.

Sala stationsmiljö. Sammanhängande och till större del väl bevarad stationsmiljö där flera järnvägslinjer ännu möts. Vittnar om järnvägens utveckling i denna del av länet och om dess betydelse för den industriella utvecklingen.

Jugansbo station (Sala socken). Som den enda bevarade stationsmiljö i kommunen på den forna järnvägslinjen Sala-Gysinge-Gävle.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Ruiner och spår efter förindustriella metallhanteringen förekommer på många platser inom kommunen, ett exempel är spåren efter hyttan och smedjan vid Rosshyttan. Bevarade lämningar från gruv- och hytt drift skyddas enligt *Kulturminneslagen*.

Sala Silvergruva med dammsystem och Sala gruvby. Gruvområdet samt gruvans vatten- och dammsystem berörs av riksintresseområden K 16 och K 33 (Sala centrum). Gruvområdet omfattar driftsbyggnader för gruvan och hyttan samt bostadsbebyggelse med anknytning till gruvans verksamhet. Varphögar berörs av fornlämningslagen. Gruvområdet upptas även i kommunens KMV-program fr. 1985.

Kalkstensområdet vid Sala berörs som riksintresse för naturvården.

Tidsbrottet och Pers Koppargruva kan aktualiseras som riksintresse i egenkap av värdefulla ämnen och material (vit dolomit). *Tidsbrottet* berör även delvis riksintresseområde K 16 (KMV) samt N 14 (NV).

Kommunens KMV-program, antaget 1985 berör även områden som innefattar objekt av industri- och tekniskhistorisk karaktär, t.ex. *Västerby kvarn* och resterna efter kvarnbyggnaden vid *Hörsjöfors*.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Vesterbo Tegelbruk och såg. (Västerbo 3:1). Unik anläggning, kombinerat sågverk och tegelbruk. Det enda bevarade tegelbruket av denna karaktär i länet (i Mälardalen?). Större del av utrustningen bevarad.

Leckenbo kvarn och såg. (Leckenbo 2:1). Möklinta socken. Anläggning uppförd och tillbyggd under 1910-1930-talen. Kvarnen var i bruk fram till 1985, en ny såg intill kvarnen brukas fortfarande sporadiskt. Byggnaderna är i dåligt skick men hela utrustning är bevarad. Hotas delvis av förfall och rivning. Representativ och oförändrad kvarn- och sågmiljö med delvis gamla anor som bör bevaras.

Tärna lilla järnvägsstation tillkom i samband med anläggningen av Sala-Tillverga järnvägslinje. Foto: VLM:s arkiv.

Tifa Trikaäfabrik i Hedåker by är ett av de få textilföretagen som förekommit i länet. Verksamheten startades 1935. En ny byggnad med kombinerad bostad och verkstad uppfördes 1943. Foto: J-P Darphin, VLM.

Rosshyttans järnvägsstation tillhör troligen den andra generationen av stationsbyggnad på platsen. Stationen är numera nedlagd men linjen trafikeras fortfarande. Foto: J-P Darphin, VLM.

Hedåker elektriska kvarn. (Hedåker 5:1) Modern industriell elektrisk kvarn från 1940 med huvuddelen av utrustningen bevarad. Drivs fortfarande sporadiskt i dag. Representerar en anläggningstyp mellan lokala mindre bykvarnar och de stora ångkvarnarna som förlades till hamnstäder.

Ransta mejeri. Representativt exempel på de större industriella mejerierna. En av de tidigaste byggnaderna som uppfördes i anslutning till stationen. Av stor betydelse för bevarandet av stationsmiljöns ursprungliga karaktär.

Ransta stationsmiljö innefattande, stationsbyggnad med uthus, stationens godsmagasin, Wibergs lastkaj samt två trämagasin söder om stationen (se även Wibergs Industri). Viktig och känslig miljö, till största del bevarad och som speglar samhällets historia och utveckling.

Rosshyttans stationsmiljö. Väl bevarad stationsmiljö där samtliga byggnader är bevarade och har bibehållit sin ursprungliga utformning.

Wibergs Industri AB, Ransta. Gäller del av anläggningen, byggnader av särskild historisk eller arkitektonisk betydelse (Fastställs av en fördjupad undersökning). Viktig och känslig miljö som speglar samhällets historia och utveckling.

Sala stationsmiljö. Viktig, representativ och känslig miljö av estetisk och historisk betydelse. De flesta ursprungliga byggnaderna bevarade. Levande järnvägsmiljö.

Sala - Kalkverket / Strås f.d. kalkbruk (Stadsskogen 2:3). Unik anläggning som speglar kalkstensexploateringen och kalkframställningen på platsen under ca 100 år. Det enda bevarade industriella kalkbruket i länet och ett av de få i landet. Av stor tekniskhistorisk betydelse och av stor lokalhistorisk betydelse, vid sidan om Salagruvan.

Sala silvergruvas område. Unik miljö såväl regionalt som nationellt (se förslag till byggnadsminnesförklaring.).

Jugansbo stationsmiljö. Mycket väl bevarade och säregna byggnader och den enda bevarade stationsmiljön inom kommunen på den forna järnvägslinjen Sala-Gysinge-Gävle

Åby banvaktstuga med uthus (Sala socken). Mycket väl bevarad miljö vid f.d. järnvägsövergång. Den enda bevarade av sitt slag på den forna järnvägslinjen Sala-Gävle inom kommunen.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Sala Silvergruva. Landets största silvergruva genom tiderna. Driften lades slutligen ned 1962 efter mer än 400 års verksamhet. Museet omfattar alla bevarade delar av anläggningen, tekniska och sociala byggnader samt gruvbyn, utställningar m.m.

Vad kvarn vid Ranstaån söder om Ransta. Redan på 1700-talet omnämns en kvarn på platsen. Nuvarande kvarnmiljö med flera byggnader, bl.a. mjölnarbostad, är från början av 1900-talet, sågbyggnaden är riven. Numera kafé och galleri.

Västerby kvarn. Restaurerad kvarnanläggning med väl bevarad miljö, väster om Västerfärnebo.

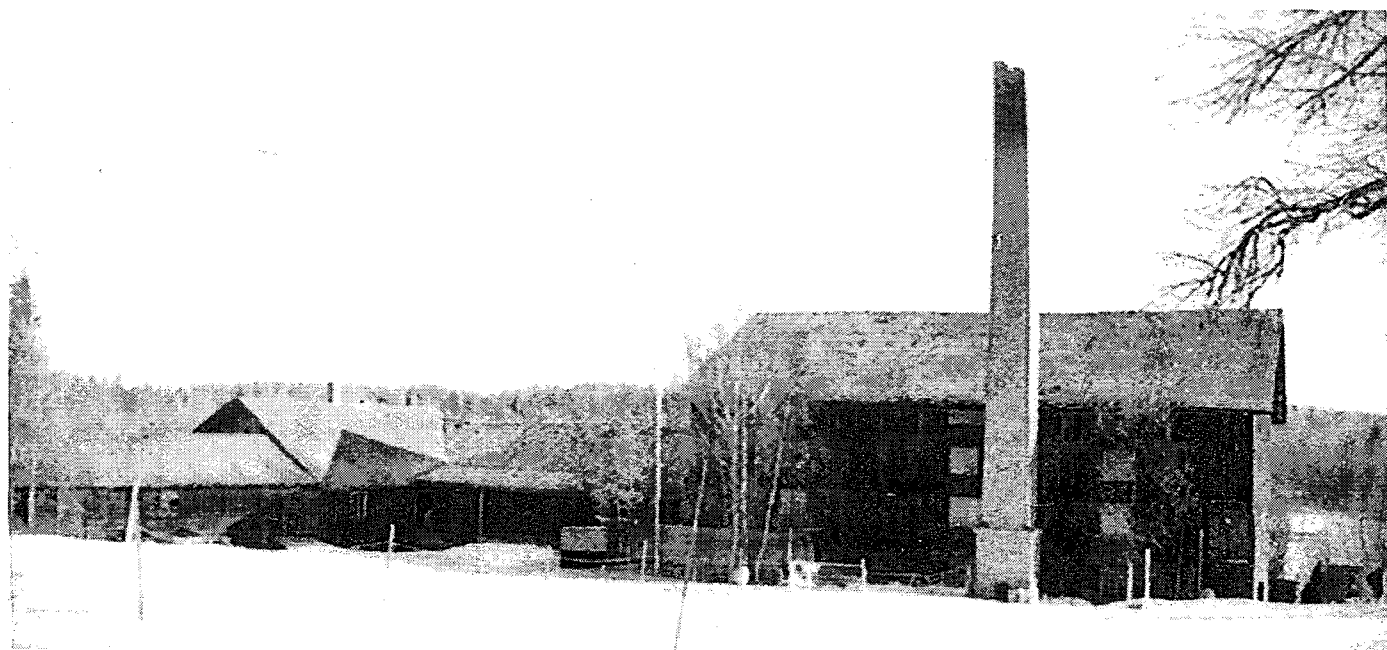
Traktormuseet. Privat samling av ett stort antal traktorer, 4 km söder om Sala.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Björn Sjölund. Stadsarkitekt. Tel. 0224-550 00.

Leif Berggren. Tel. 0224-199 45, 070-730 47 08.

Vesterbo tegelbruk med såg är representativt för de mindre tegelbruken som var vanligt förekommande i nordöstra Västmanland. Foto: J-P Darphin, VLM.

Litteratur

Kombinerade kvarn- och såganläggningar var kring sekelskiftet talrika inom kommunen.

Ovan till vänster: Västerby kvarn; till höger: Vad kvarn och såg. Nedan: Varm-sättra kvarn och såg. Foton: J-P Darphin, VLM.

ABC M Wibergs vagn- och redskapsfabrik - Ransta. Femtio år, 1898-1948. Jubileumsskrift 1948.

Anders Diös bygger i Sala. 1966.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk. RAÄ Rapport 1995:1.*

Jansson, Assar. 1950. *En bok om Sala socken.*

Jansson, Assar. 1954. *Ur Kumla sockens historia.*

Kihlman, L.F. 1828. *Beskrifning öfver Kumla socken.*

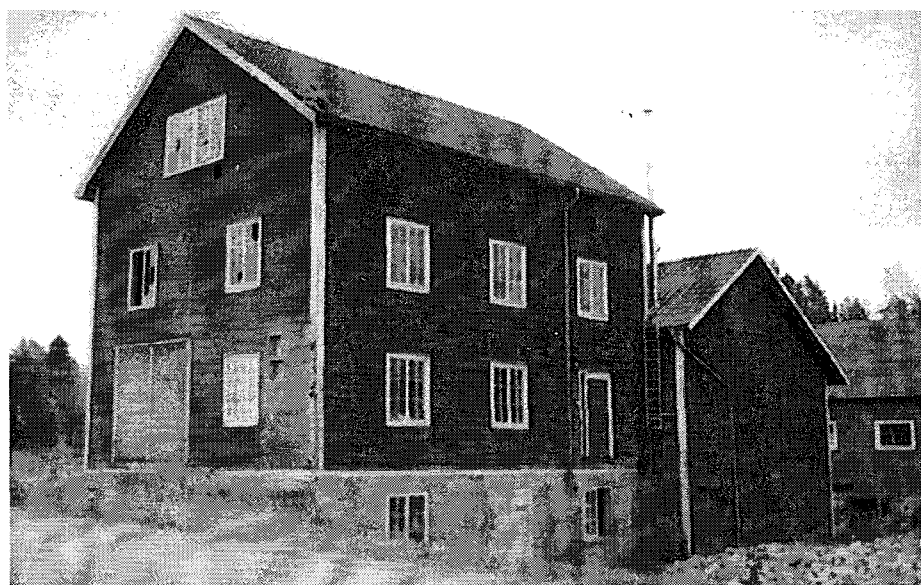
Kila socken. Del I, Bygd och folk. 1966.

Kulturminnesvårdsprogram för Sala kommun. 1984. VLM.

Larsson, Gunnar. 1998. *En bok om Möklinta socken.*

Lundberg, Jakob. 1953. *Salabygden bilder o berättelser.*

Meurman, Richard. *Sala Bly hyttområdet. VLM rapport 1991.*

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Mälby Förr och Nu. 1984. Utg. av Mälby bycirkel i Västerfärnebo.

Nilsson, Staffan. *Bryggerier i Sverige.* Rapport RAÄ 1983:4.

Norrby socken Del I 1994 Berättelser och minnen.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige.* Rapport RAÄ 1987:5.

Sala gruva Stampers. Byggnadsinventering. VLM 1978.

Sala stad. Byggnadsinventeringar. 1978. VLM.

Sala Hembygds- och Forminnesförenings årsböcker. Nr. 34-38, 40-41, 43.

Salaminnen. 1954. Svenskt liv och arbete nr 20. Nordiska Museet.

Silvermedalj i silverstaden Sala 1924. Anders Diös bygger vidare. 1974.

Strå 100 år. 1889-1989.

Sundström, Kjell. 1993. *Gruvbyggnader i bergslagen.* RAÄ 1993:2.

Svenska stads monografier. Sala-Fagersta. 1946.

Svenska villor. 1949. Del 3. Östra Västmanlands län.

Sveriges Handelskalender. 1908. Västmanlands län.

Sveriges privata företagare. Västmanland och Närke. 1940.

Västerfärnebo. En sockenbeskrivning. 1951.

Västmanlands läns kalender. 1901, 1923.

Översiktsplan 2000. Plan för Sala ekokommun. 1999. Del 1-6.

Övriga källor:

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

Spår av den omfattande tegelproduktionen som förekommit i länet framträder fortfarande tydligt på många platser. Foto: J-P Darphin, VLM.

Skinnskattebergs kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Skinnskattebergs kommun

Kommunen är en utpräglad bergslagskommun som naturgeografiskt domineras av skog, sjöar, bäckar och åar samt av många mineralfyndigheter. Skinnskatteberg gränsar till Örebro län i väst och till Dalarna i norr. Kommunen är fördelad på tre socknar; Skinnskatteberg i norr och socknarna Hed och Gunnilbo i söder respektive öster.

Gunnilbo och Heds socknar saknar malmtillgångar som däremot varit talrika inom Skinnskattebergs socken. De södra socknarna har fram

Skinnskattebergs samhälle på 1930-talet. Sågverket och träindustrin är uppförda i anslutning till sjön Övre Vättern. I bildens mitt, nedanför sågverket, stationsbyggnaden med bangård. Foto: VLM:s arkiv.

till 1800-talet, kunnat dra fördel av de goda förutsättningarna att utnyttja vattenkraften. Vid fallen anlades hammarsmedjor där tackjärnet omvandlades till stångjärn. Tackjärnet anskaffades från hyttor i malmrika socknar.

Skinnskatteberg socken tillhörde Malma fram till 1558. Den är till sin yta länets största socken och ligger på östra sluttningen av den vida Klotenplatån där Hedströmmen har sin källa. Från Malingsbo i nordväst vandrar ån österut förbi Baggå bruk till Storsjön. Därefter rinner Hedströmmen söderut genom Vättersjöarna och vidare in i Heds socken mot Köping och Mälaren. Jordbruket inom socknen begränsas till min-

dre fält som huvudsakligen finns i anslutning till åns dalgång och sjösystem. Skogsbruket har varit helt dominerande och har tilltagit i betydelse efter bergs- och järnbrukens tillbakagång. Skogen, vattnet och mineralfyndigheterna har tillsammans skapat de nödvändiga förutsättningarna för traktens långa järnhanteringshistoria.

Gunnilbo socken tillhörde fram till 1600-talet Odensvi socken. Landskapet utgörs, som i Skinnskatteberg, av ett utpräglat bergslagsområde med kuperad skogsbygd som domineras av skog, mossar, berg och mindre sjöar. Jordbruket har varit begränsat till trakterna kring Färna bruk och Gunnilbo kyrka samt till området längs med landsvägen mot Västanfors som följer rullstensåsen. Färna och Gunnilbo bruk har varit de dominerande markägarna och stommen i socknens näringsliv. Socknens utveckling har dock hindrats av bristen på effektiva transportinfrastrukturer som järnvägar och sjöleder.

Heds socken sträcker sig mellan sjöarna Lillsvan och Långsvan i öster samt Hedströmmens dalgång i väster. Längst i norr, vid Uttersberg, går sockengränsen över ån och omfamnar ett större skogsområde. Landskapet karakteriseras av öppen slättbygd och småkullig skogsmark. Bybildningar, jordbruk och järnbearbetning har uteslutande varit begränsade till områden i anslutning till sjöar och vattendrag. Bygden drog fördel av den viktiga järnvägsförbindelsen mellan Köping och Uttersberg-Riddarhyttan. Hed blev självständig socken på 1600-talet.

Kort om Skinnskattebergs industrihistoria

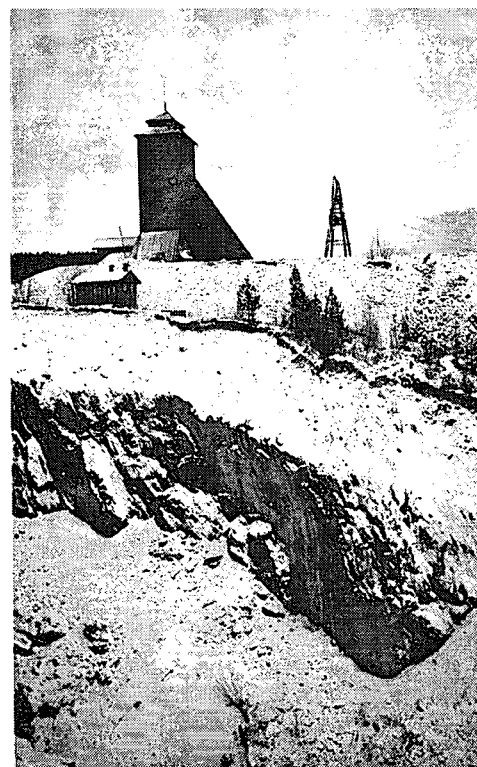
Den industriella utvecklingen inom kommunen har präglats av metallhanteringen, skogsbruket och i ett senare skede av träindustrin. Järnhanteringen inleddes redan under medeltiden och kopparhanteringen under Gustav Vasa. Ett representativt minnesmärke över denna tidiga verksamhet är Röda jordens område nära Riddarhyttan.

Som i andra delar av Bergslagen inträffade ett genombrott för järnhanteringen i början på 1600-talet. Då grundades ett stort antal bruk. Tidigare hade framställningen av järn bedrivits i blygsammare skala och på andra grunder. Fria bönder samordnade sina resurser och fördelade såväl arbetsinsatser som investeringar genom att bilda lag, det s.k. bergmanssystemet. På 1300-talet blev all verksamhet i anslutning till järnproduktionen reglerad genom privilegier. Från och med 1500-talet delades malmrika områden även i administrativa och juridiska distrikt. Inom Västmanland upprättades på så sätt två bergslagsdistrikt för järnet; Skinnskatteberg och Norberg. Liknande distrikt upprättades även för andra metaller.

I början på 1600-talet grundades en rad järnbruk. Det rörde sig dels om nya anläggningar baserade på nya produktionsmönster, dels om befintliga bergmanshyttor som övertogs och moderniserades av kapitalstarka investerare. Under första hälften av 1600-talet fanns inom kommunens gränser ungefär ett tjugotal hyttor och lika många hammarsmedjor.

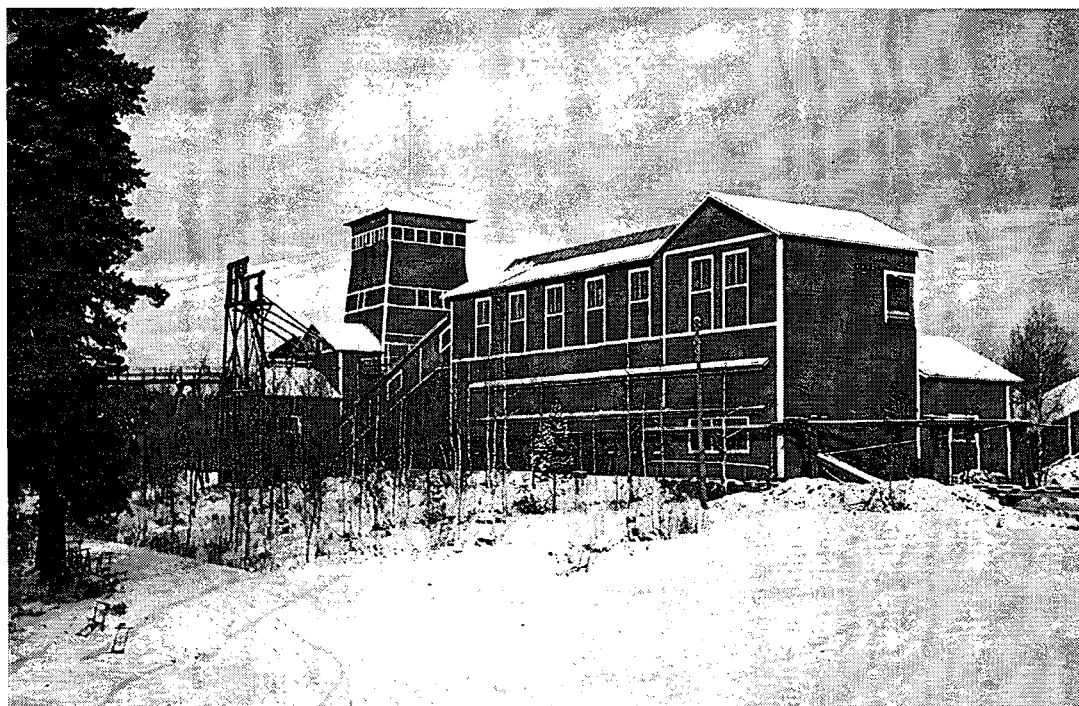
Hamrarna och hyttorna förlades särskilt i Hedströmsdalen men också i anslutning till mindre bäckar och sjösystem. Bland framställnings-

Källfallets gruva på 1930-talet. Laven på bilden ersattes 1944 av en ny betongkonstruktion. Foto: VLM:s arkiv.

platserna som kom att utvecklas till framstående bruk kan nämnas Baggå, Skinnskatteberg, Uttersberg / Östanfors, Karmansbo, Nyhammar, Bernshammar, Jönsarbo och Gisslarbo, alla i Hedströmmens dalgång. Vidare kan nämnas bruket vid Färna som utnyttjade det omfattande vattensystemet i anslutning till bl.a. sjöarna Stora och Lilla Kedjen samt Bockhammars bruk som utnyttjade avrinningen från Fantebosjön.

Bruken utvecklades särskilt under 1700- och 1800-talen. I början på 1800-talet anlades även ett kopparverk öster om nuvarande

Bäckegruvans gamla anläggning från 1914 ersattes av en ny 1958. Bilden visar gruvans byggnader på 1930-talet.
Foto: VLM:s arkiv.

Riddarhyttans samhälle. Kopparmalm bröts samtidigt som järnmalm huvudsakligen i Östergruvan. Försämrad marknad förenat med dåliga exploateringsmöjligheter för malmen ledde till att kopparframställningen lades ned redan 1873.

Mot slutet av 1800-talet och under början av 1900-talet drabbades de flesta bruken inom kommunen av en kraftig regression. På 1920-talet återstod endast två produktionsområden, Riddarhyttan där man bedrev malmbrytning och tackjärnsframställning samt Karmansbo där driften i smedjan och valsverket pågick fram till 1950. Verksamheten i Karmansbo avvecklades definitivt 1958 efter att tillverkningen återupptagits under en kortare period.

Inom Riddarhyttans område utrustades 1894 Lienshyttan med en ny masugn och verksamheten kunde bedrivas fram till 1959. Trots en modernisering av gruvdriften under 1940- och 50-talen tvingades slutligen även Riddarhyttans gruvor till nedläggning. Gruvan vid Källfallet nedlades 1967 medan verksamheten vid Bäckegruvan kunde bedrivas fram till 1982.

Av den äldre verksamheten med bergs- och järnhantering återstår endast spår, vilket gäller även för ett stort antal yngre exploateringsplatser och anläggningar. Inom Skinnskattebergs bergslag finns i fornlämningsregistret sammanlagt 242 lämningar med anslutning till

järnhanteringen. Inom Skinnskattebergs socken finns 190 registrerade lokaler och inom Gunnilbo och Hed 28 respektive 24 lokaler.

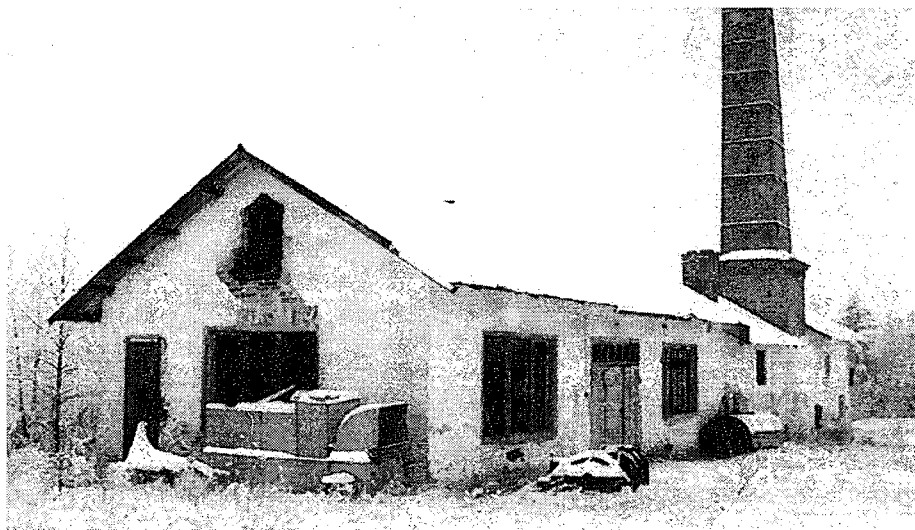
De större och yngre bruken har efter nedläggning av produktionen förlorat största delen av sina tekniska byggnader. Vanligtvis återstår herrgårdsdelen, bostadshuset och ett antal ekonomibyggnader. Det enda bruket inom kommunens gränser som ännu kan återge en bild av anläggningarnas ursprungliga fysiska miljö och verksamhet är Karmansbo. Av den industriella verksamheten vid Lienshyttan återstår endast en liten del av anläggningen, hyttpipan från 1894.

Från den omfattande gruvexploateringen som bedrevs på många platser i Riddarhyttans område består bl.a. gruvlaven vid Källfallet. Laven uppfördes på 1940-talet och verksamheten avvecklades 1963. Vid Bäckergruvan är större delen av den moderna gruvanläggningen bevarad. Det äldsta inslaget är ett maskinhus från 1914; dessutom finns lave, anrikningsverk och kontorsbyggnad från slutet av 1950-talet. Gruvan var fortfarande i drift så sent som 1982.

I anslutning till gruvorna har också tillkommit ett stort antal arbetarbostäder som till större del ännu är bevarade. Gruvverksamheten gav även så småningom upphov till hela Riddarhyttans samhälle.

Skogen hade länge stor betydelse som vedförråd för tillmakning i gruvorna och för framställning av träkol som förbrukades i stora mängder i hyttorna och smedjorna. Med tiden tilltog skogens betydelse också som timmerförråd. God tillgång till vattenkraft ledde till anläggandet av ett flertal mindre sågverk, inte så sällan i anslutning till kvarnar och med anknytning till bruken. Dyliga anläggningar har förekommit vid bl.a. Färna och Bockhammar i Gunnilbo socken, Getbro och Jönsarbo, Bernshammar och Karmansbo i Heds socken samt inom Skinnskattebergs socken i själva Skinnskatteberg och vid Lienshyttan i Riddarhyttan.

Med avvecklingen av gruvverksamheten och järntillverkningen fick skogsbruket och träindustrin en tilltagande roll. Strax nordost om Riddarhyttan, vid sjön Lien, anlades 1880 en större ångsåg. Uppförandet av ett sågverk på denna plats och vid denna tidpunkt hade samband med järnvägsförbindelsen som nådde Riddarhyttan året innan. Anläggningen moderniserades och utvidgades i efterhand, 1886 tillkom ett

Strax norr om Riddarhyttan uppfördes 1880 en ångsåg. Anläggningen anslöts med stickspår till järnvägen. Foto: J-P Darphin, VLM.

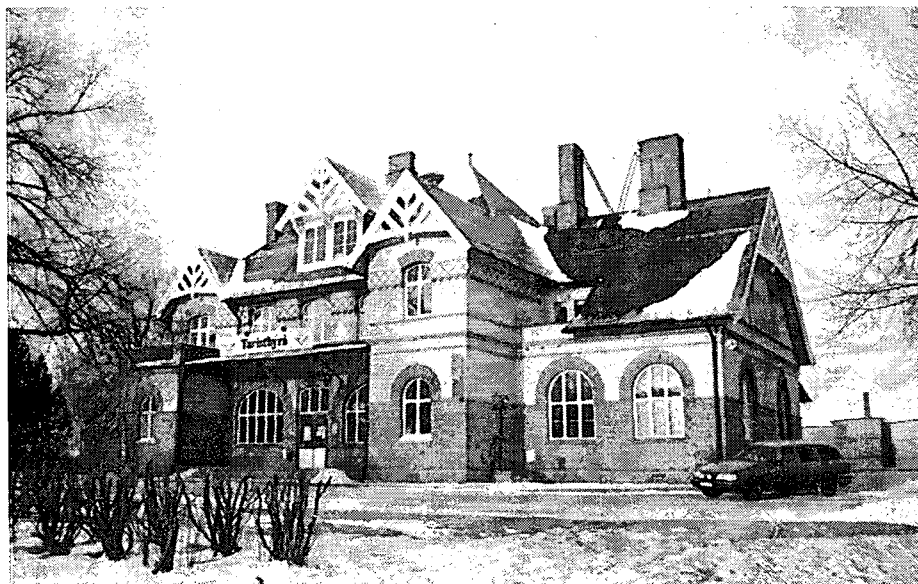
hyvleri och senare även arbetarbostäder. Verksamheten bedrevs på platsen fram till 1979. Ett ångdrivet sågverk anlades även i närheten av Krampens järnvägsstation.

Träindustrin inom kommunen kom med tiden att koncentreras till Skinnskatteberg. En flottled anlades från Klotensskogarna till sjön Övre Vättern. Skinnskattebergs sågverk kunde därmed dra fördel av såväl sjö som järnvägsstation. Avsättningen av virket och andra förädlade varor har underlättats av sågverkets anslutning till järnvägen Örebro-Krylbo. På området drivs numera Assi Domäns sågverk samt plywoodfabriken Mälarply som sedan 1993 också ingår i Assi Domän.

I jordbruksbygden kring Bysala, i Heds socken vid sjön Långsvan, fanns en rad små gårdar. Järnbrukens nedläggning och jordbrukets begränsade möjligheter ledde till att många småbrukare utvecklade binärningar vid sidan om gårdssysslorna. Särskilt i början på 1900-talet blev mönstret påtagligt. I trakterna kring Bysala by omvandlades flera gårdar till bl.a. bryggeri, skomakeri, fjäderfabrik, sängfabrik eller tagelspinneri. Särskilt tillverkningen av madrasser och sängar blev en lokal specialitet. Med tiden kom några av de hantverksmässiga företagen att övergå till renodlad industriell tillverkning och i samband med detta att flytta till nya lokaler på annan plats. Det mest kända exemplet på denna utveckling är Nya Tagelspinneriet (grundat 1917) som 1925 flyttade till Köping. Efter fortsatta framgångar omvandlades sedan rörelsen till det berömda företaget "Hästens Sängar".

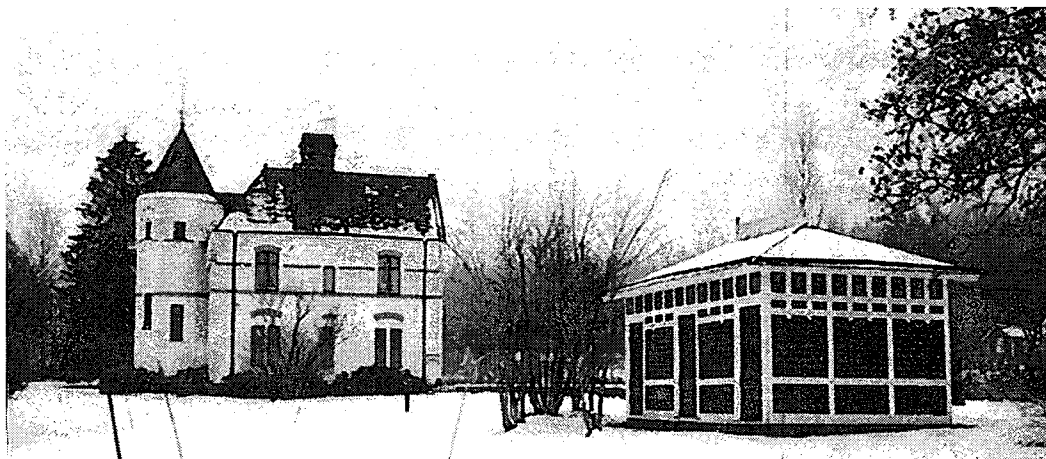
Stenäsen som sträcker sig i nordsydlig riktning förbi och väster om sjöarna Lillsvan och Långsvan har gett upphov till exploatering av grus på ett flertal platser. I anslutning till ett av grustagen, strax söder om Bysala, har en av länets många små cementvarufabriker varit verksam (se Bysalatorp 9:1).

Inom kommunen, i synnerhet inom Heds socken, har också förekommit en småskalig verksamhet med anslutning till livsmedelsframställning. Kvarnar fanns vid de flesta forsar där också smedjorna och sågarna trängdes. Oftast hade kvarndriften kopplingar till brukens verksamhet. Kvarnar drevs bl.a. vid Bernshammar, Karmansbo, Färna,

I Skinnskatteberg uppfördes 1899 en representativ järnvägsstation samt flera tillhörande byggnader. Samtliga ritades av Folke Zettervall. Foto: J-P Darphin, VLM.

Jönsarbo, Skinnskatteberg samt vid Flodhammar och Baggå. Mindre bryggerier har förekommit vid Kärrbo inom Skinnskattebergs socken och vid Bysala inom Heds socken.

Järnvägen Köping-Uttersberg invigdes 1866. Elva år senare påbörjades förlängningen av banan till Riddarhyttan. Stationsbyggnaden i Uttersberg uppfördes 1897. Foto: J-P Darphin, VLM.

Tekniska infrastrukturer

Vägförbindelser

Landförbindelserna har mellan Malingsbo och Skinnskatteberg i norr och Köping i söder dominerats huvudsakligen av Hedströmmens dalgång. Från Heds kyrka mot norr och Fagersta följer vägen åsen, förbi sjösystemet med sjöarna Långsvan och Lillsvan. Yngre vägförbindelser utgörs av vägen mellan Fagersta och Örebro via Riddarhyttan samt av tvärförbindelsen från Riddarhyttan mot Västerås, via Skinnskatteberg och förbi Färna bruk.

Järnväg

Kommunen har berörts av två viktiga järnvägar, vilket har haft stor betydelse med hänsyn till områdets relativt isolerade läge. Av dessa två järnvägar är det numera bara en, linjen Örebro-Gävle (f.d. Örebro-Krylbo), som fortfarande trafikeras.

Järnvägen Köping-Uttersberg (KUJ) är bland de tidigaste som anlades i landet. Orsaken står att finna i pärlbandet av järnbruk som var etablerade längs med Hedströmmens dalgång och sjösystem. Intresset för att underlätta transporterna till bl.a. Köpings hamn var mycket stort bland bruksägarna. Kapital fanns och ett bolag bildades redan 1856. Anläggningen av den smalspåriga järnvägen påbörjades 1863 och slutfördes 1866. Elva år senare påbörjades arbeten med en förlängning av banan till Riddarhyttan. Från bangården och stationen i Riddarhyttan gick banor och stickspår till Lienshyttan och vidare till Källfallsgruvan via sågverket vid sjön Lien samt till Persgruvan i Morbergsfältet förbi stickspåret till Bäckegruvan.

Banan mellan Uttersberg och Riddarhyttan anlades av Riddarhyttans Bruk (Riddarhytte AB) och drevs sedan av ett fristående bolag. Inte förrän 1910 slogs de båda järnvägsbolagen samman. År 1952 övertog anläggningar och verksamhet av SJ som i samband med detta avvecklade persontrafiken. Slutligen, 1967, nedlades all verksamhet och spåren revs kort därefter.

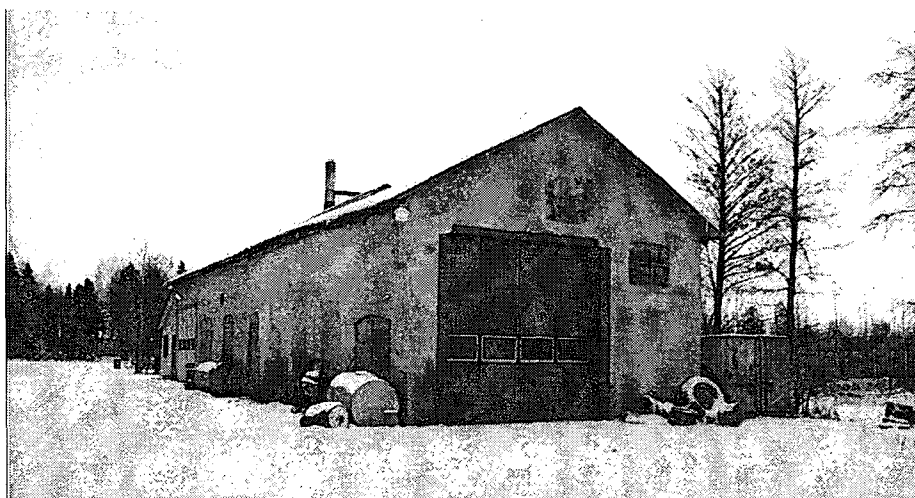
Vid ändplatsen i Riddarhyttan uppfördes, mitt emot Lienshyttan, ett lokstall med vattentorn. Foto: VLM:s arkiv.

Flera av järnvägsbyggnaderna är ännu bevarade mellan Köping och Riddarhyttan. Vid den f.d. slutstationen i Riddarhyttan har lokstallet med inbyggt vattentorn bevarats. I Uttersberg, som inledningsvis var slutstation för linjen, består stationsbyggnaden med uthus samt godsmagasinet och brukets järnmagasin. Av Östanfors hytta kvarstår endast ruiner samt ett lokstall kombinerat med magasin. Byggnaden vittnar om hyttans spåranslutning till Uttersbergs station. Kraftigt ombyggda och förvanskade stationsbyggnader består även i Karmansbo och Svansbo liksom vid Bernshammar bruk som var anslutet genom stickspår.

På linjen Örebro-Krylbo, som också berör kommunen, uppfördes en påkostad stationsanläggning i Skinnskatteberg. I anslutning till ban-

Från Uttersbergss järnvägslinje anlades ett stickspår till Östanfors bruk. Vid ändplatsen uppfördes kring sekelskiftet 1900 ett lokstall kombinerat med järnmagasin. Foto: J-P Darphin, VLM.

området har också bevarats en större tjänstebostad med flera lägenheter. Vid Krampen finns en byggnad som är representativ för de mindre stationerna som förekommit längs med banan. Samtliga byggnader på järnvägssträckan ritades i samma stil av Folke Zettervall.

Tekniska verk / kraftverk

Vattenkraftverk har utnyttjats framförallt i anslutning till Hedströmmens å- och sjösystem. Även Gunnilboån och dess sjösystem, som sträcker sig inom kommunens östra del, har haft betydelse för kraftförsörjningen, inte minst vid Färna bruk. De elektriska kraftverken har tillkommit framför allt under början på 1900-talet. På Hedströmmen förekommer kraftverksstationer vid Skinnskattebergs bruk, Östanfors bruk samt vid Holmen. Även längs med Uggelforsån uppfördes kraftstationer. En ligger söder om kopparverket och en annan vid Uggelfors.

Större del av elproduktionen har ursprungligen varit avsedd för bruken och gruvorna. Riddarhytte Aktiebolag var därför av naturliga skäl ägare till de flesta kraftverken. Ledningsnäten och distributionssystemet medförde också anläggningen av ett flertal ställverk. Huvudfördelningsstationen för kraftnätet är ännu förlagd till Kopparverket, i anslutning till gamla kraftstationen. Därifrån omfördelades strömmen till samtliga industriella verksamheter inom Riddarhyttans område. Vid det nedlagda sågverket nordväst om Riddarhyttan finns en bevarad transformatorbyggnad troligen från 1920-talet. Vid gruvan i Källfallet har ställverket varit inbyggt i maskinhuset. Vid Bernshammars bruk finns

Kraftstationen nedanför dammverket i Skinnskatteberg togs i drift 1908 och är fortfarande i bruk. Foto: J-P Darphin, VLM.

en mindre transformatorbyggnad av sten som troligen hör samman med den forna verksamheten på bruket

Rivna anläggningar

Större delar av Uttersbergs bruksmiljö, i synnerhet brukets tekniska byggnader, är numera borta. I Uttersberg kvarstår järnvägens byggnader, järnmagasin och en mindre kvarnbyggnad. Vid dotterbruket Östanfors återstår endast ruiner efter hyttan, ett yngre kraftverk samt ett järnmagasin kombinerat med lokstall.

Färna bruk som nedlades 1926 har förlorat alla sina tekniska byggnader med undantag av ett kraftverk och stommen till kvarnen nedanför nuvarande vattendamm. Detsamma gäller Bernshammar där verksamheten avvecklades på 1880-talet, i dag återstår endast herrgårdsanläggningen. Tillverkningen vid Nyhammars bruk överfördes till Karmansbo bruk på 1870-talet, av bruket återstår endast den planerade herrgårdens flygelbyggnader samt ruiner efter smedjan. Ungefär samma förhållanden gäller vid Bockhammar där enbart mangårdsbyggnad och ett lusthus kvarstår sedan driften lades ned på 1880-talet. Baggå bruk i norra delen av Hedströmmens dalgång drevs till 1909 och hyttan vid Borgfors till 1918 men endast herrgårdarna och några bostäder är bevarade.

Färna bruk har anor från 1500-talet. I smedjorna förädlades stångjärnet till ankare, plåt, spik m.m. Driften nedlade på 1920-talet. Huvuddelen av de tekniska byggnaderna är numera rivna. Foto: VLM:s arkiv.

Jönsarbo bruk såldes 1861 till Gisslarbo, driften i smedjan lades ned medan kvarnen och sågen revs. Skinnskatteberg speglar samma förhållanden, endast herrgård och arbetarbostäder har bevarats.

Byggnadsbeståndet vid Lienshyttan (Riddarhyttan) har efter nedläggningen 1959 drabbats hårt. Av de tekniska byggnaderna återstår endast del av masugnsbyggnaden. Bevarade är också Masmästarbostället och en arbetarbostad som ligger inom hyttområdet. En timmerbod alldeles nära hyttpipan är starkt förfallen.

Gruvan vid Källfallet började exploateras 1895. I anslutning till gruvfältet uppfördes i etapper lave, skrädhus, maskinhus, smedja, anrikningsverk, brikettverk, arbetarbostäder m.m. Av anläggningen som drevs fram till 1967 återstår i stort sett enbart laven, en betongbyggnad vars äldsta delar är från 1944. I anslutning till laven finns även ett äldre maskinhus av tegel, från omkring sekelskiftet, som även innehåller ett ställverk. Norr om gruvan finns ruinerna efter två hyttor (Övre och Nedre Skilå) som upphörde i början av 1600- respektive 1800-talen.

Av den kortvariga verksamheten vid kopparverket, öster om Riddarhyttan, kvarstår huvudsakligen kopparbod, dammar, varphögar och arbetarbostäder.

Nuvarande industrier

Kommunen har få industrier och större rörelser. De flesta verksamheter har kopplingar till skogsbruket. Järnbrukens stora skogsegendomar har numera övertagits av Assi Domän som helt dominerar skogsnäringen inom området. De mycket omfattande skogsarealerna har bidragit till utvecklingen av en lokal träindustri som koncentrerats till huvudorten. Där finns Assi Domäns sågverk, Skinnskattebergs Trä AB, med ca 90 anställda samt Mälarply AB som med ca 70 anställda tillverkar plywood och torkad faner. En tillgång för skogs- och träindustrin är även Skogsmästarskolan som är förlagd till Skinnskatteberg.

I Skinnskatteberg finns även kommunens största verkstadsindustri, Kanalfläkt AB med 220 anställda. Företaget tillverkar bl.a. fläktar, ventilationstillbehör och värmeväxlare.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Östanfors kombinerade lokstall och järnmagasin. (Uttersberg 1:46). Avseende byggnadens ursprungliga utformning, tekniskt skick, underlag till bevarande åtgärder samt upprustningsplan.

Bäckegruvan. (Riddarhyttan 1:109). Nedlades på 1960-talet. En fördjupad dokumentation av hela anläggningen är motiverad. Dokumentationen skall omfatta såväl äldre som nyare byggnader, tekniska anläggningar och bostäder. Även en dokumentation av bevarad utrustning är motiverad. Anläggningen bör dokumenteras ingående såväl utvändigt som invändigt. Avser även tekniskt skick, underlag till bevarande åtgärder samt upprustningsplan för gamla maskinhuset och eventuellt underlag till bevarandeplan för hela anläggningen.

Lienshyttan i Riddarhyttan var vid nedläggningen 1959 den sista hyttan inom Skinnskattebergs Bergslag. Av hyttan kvarstår del av masugnsbyggnaden från 1894. Foto: VLM:s arkiv.

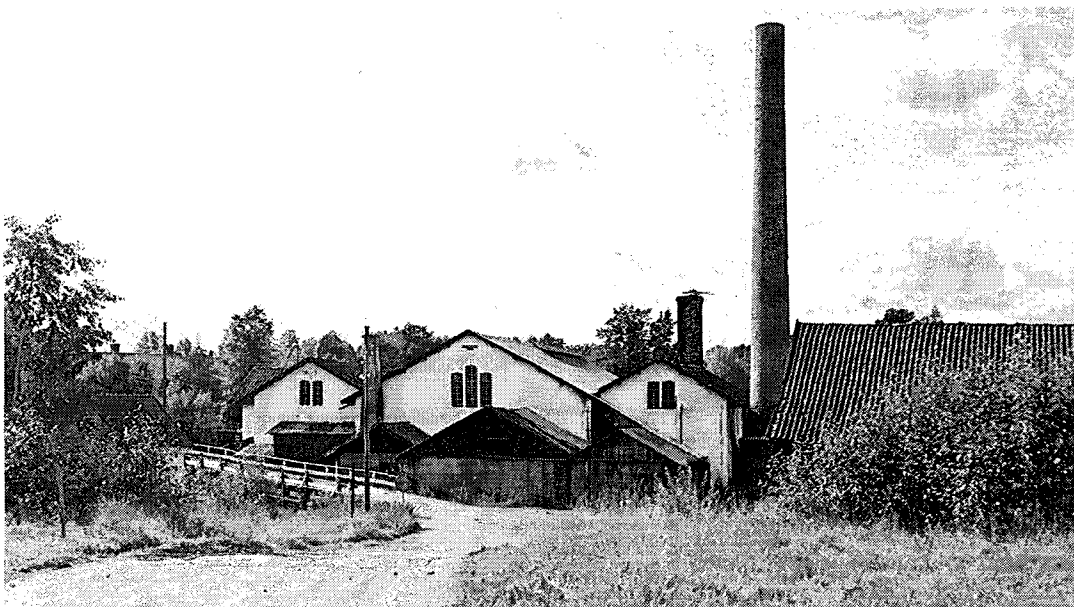
Kopparverket, strax nordost om Riddarhyttan, drevs mellan 1819 och 1873. Några byggnader är bevarade. Foto: VLM:s arkiv.

Riddarhyttan / Källfallets gruva. (Skilån 3:3). Utgör ytterligare en av Riddarhyttans gruvmiljöer med bevarad lave och maskinhus. Platsen ligger avsides och kan inte prioriteras beträffande bevarande, med hänsyn till de positivare förutsättningar som gäller vid Bäckegruvan. Däremot är det angeläget att en historik över gruvan sammanställs samt en fördjupad dokumentation genomförs vid ändringar i miljön (ombyggnad, rivning m.m.).

Kraftstationerna vid Färna bruk, Skinnskatteberg, Kopparverket, Uggelfors ?, Östanfors och Holmen. Stationerna har ej tidigare berörts av fördjupade undersökningar. Med hänsyn till det minskande antal äldre anläggningar, den återkommande förnyelsen av utrustning och i sämsta fall hoten om rivning, bedöms det som angeläget att fördjupade dokumentationer aktualiseras för dessa objekt.

Kraftstationerna vid *Färna bruk och Skinnskatteberg* bedöms ha så stort miljö- estetiskt och tekniskt historiskt värde att bevarande- och åtgärdsplaner bör tas fram i anslutning till en fördjupad dokumentation.

Del av Lancashiresmedjan vid Karmansbo bruk på 1950-talet, Foto: VLM:s arkiv.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Eventuellt kan tillverkningsprocessen och arbetsplatsen vid Mälarply (plywoodfabriken i Skinnskatteberg) dokumenteras ingående.

Av estetisk betydelse för miljön

Skinnskattebergs järnvägsstation och miljö samt personalbostad. Byggnader med stora arkitektoniska kvalitéer ritade av Folke Zettervall.

Krampens f.d. stationsbyggnad med tillhörande byggnader och miljö. Byggnader med stora arkitektoniska kvalitéer ritade av Folke Zettervall.

Riddarhyttan / Lienshyttan, bevarade delar av (Lienshytta 1:8 m.fl.). Hyttpipa, timmerbod, dammverk, masmästarbostad och arbetarbostad.

Riddarhyttan / Bäckegruvan (Riddarhyttans 1:109). Väl bevarad miljö med brott, tekniska byggnader och bostäder.

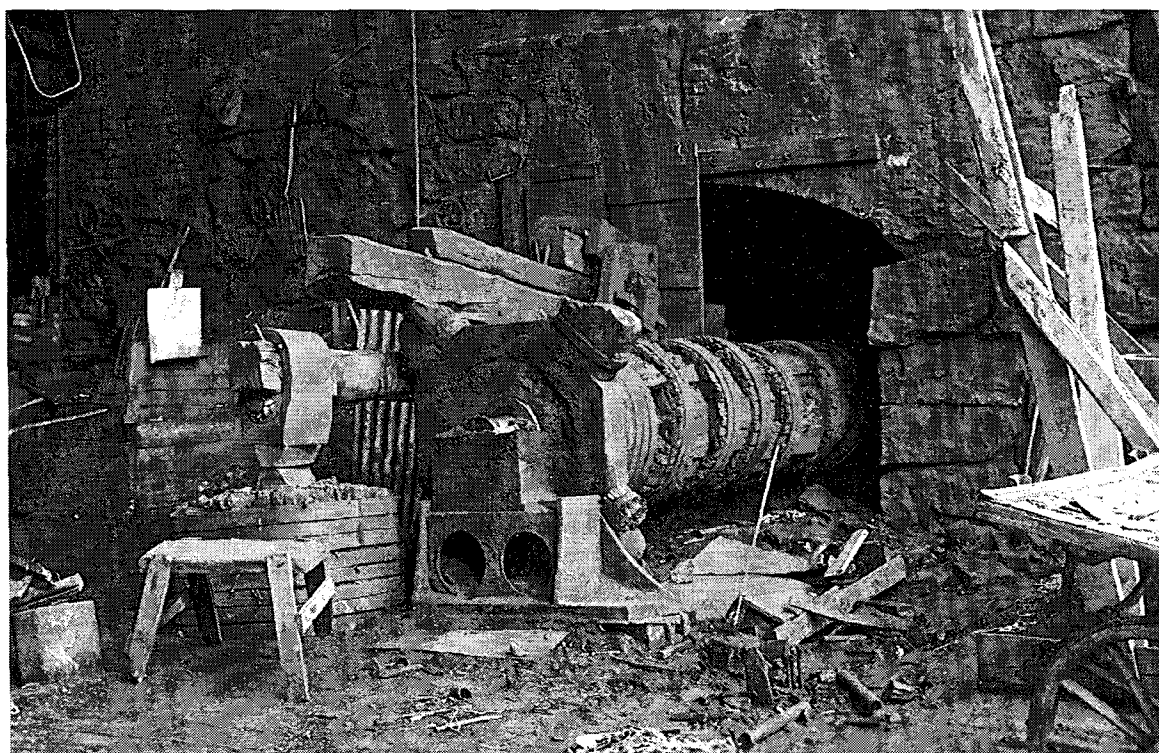
Riddarhyttan / Kopparverket med tekniska byggnader, dammverk och bostäder (Kopparverket 1:83). Unik anläggning och miljö med anknytning till kopparframställning.

Karmansbo bruk (Karmansbo 1:4 m.fl.). Utgör den enda järnbruksmiljön inom kommunen med till större del bevarat bestånd av tekniska byggnader.

Riddarhyttans lokstall (Övre Uggelfors 3:2 1/2). Uppfördes 1880 i anslutning till Lienshyttan. Se linjen Örebro-Uttersberg-Riddarhyttan.

Östanfors kombinerade lokstall och järnmagasin (Uttersberg 1:46). Under förutsättning att byggnadens ursprungliga karaktär återställs.

Hammarsmedjan i Karmansbo drevs fram till 1958. Foto: VLM:s arkiv.

Uttersbergs f.d. stationsanläggning (Uttersberg 1:36-11:45). Gäller station, uthus, gods- och järnmagasin.

Skinnskattebergs kraftstation, uppförd 1941. Ansluten till dammverk genom matningsrör.

Färna bruks kraftstation. Anläggning uppförd i början på 1900-talet. Ansluten till dammverket genom matningsrör anlagda i äldre matningskanal.

Av betydande historiskt värde

Riddarhyttans hytt- och gruvmiljöer, samhälle med bostäder, företags- och samhällstekniska system. Avser den sammanhängande miljön.

Riddarhyttan / Lienshyttan, bevarade delar av (Lienshytta 1:8 m.fl.) del av masugnsbyggnad, timmerbod, dammverk, masmästarbostad

och arbetarbostad. Den enda storskaliga hyttan som varit i bruk inom kommunen.

Riddarhyttan / Bäckegruvan (Riddarhyttan 1:109). Väl bevarad miljö med brott, tekniska byggnader och bostäder. Gruvanläggningen är representativ för gruvornas tekniska utveckling mellan 1914 och 1958.

Riddarhyttan / Kopparverket (Kopparverket 1:83). Unik anläggning och miljö med anknytning till kopparframställning.

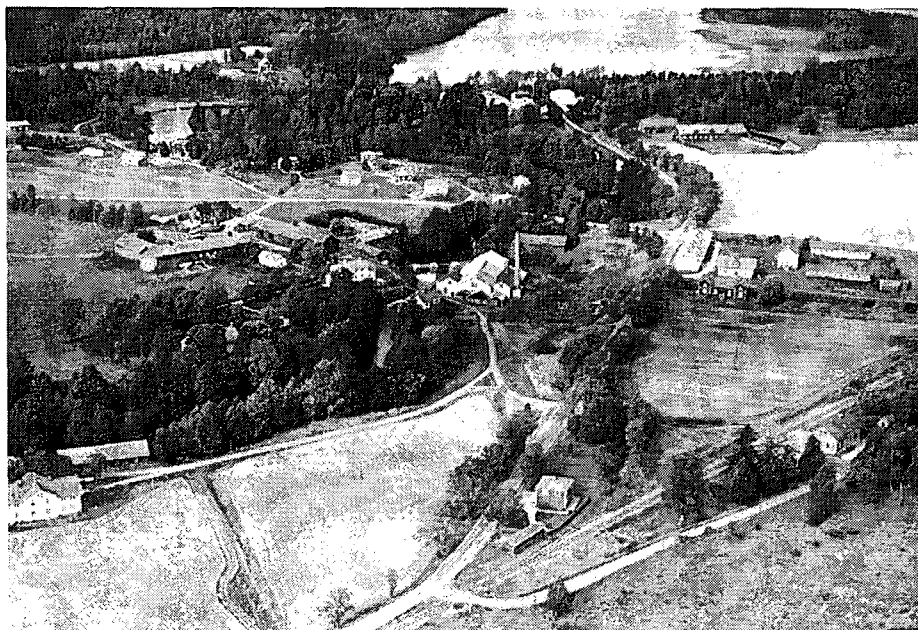
Riddarhyttan / f.d. sågverk (Skilån 3:1) med såg- och maskinhus, hyvleri, ställverk och personalbyggnader. En av få bevarade sågverksmiljöer av denna karaktär i länet.

Bäckegruvan exploaterades från medeltiden fram till 1979. De bevarade maskinhusen uppfördes 1914, i samband med en modernisering av anläggningen. I bakgrunden lave och gruvstuga från den sista ombyggnaden, 1961. Foto: J-P Darphin, VLM.

Karmansbo bruk (Karmansbo 1:4). Den enda väl bevarade järnbruksmiljön med tekniska byggnader inom kommunen.

Östanfors kombinerade lokstall och järnmagasin (Uttersberg 1:46). Troligen unik byggnad p.g.a. de kombinerade funktionerna.

Uttersbergs f.d. stationsanläggning (Uttersberg 1:36-11:45). Ursprungligen slutstation på linjen Köping-Uttersberg. *Krampens f.d. stationsbyggnad med tillhörande byggnader och miljö*. Mycket väl bevarat exempel på de små stationsbyggnaderna med skogsbygdsläge som uppfördes på linjen Örebro-Krylbo, efter ritningar av Folke Zettervall.

Karmansbo bruk i Hedströmmens dalgång har anor från 1600-talet. Verksamheten fick ett genombrott kring 1800-talets mitt och drevs fram till 1958. Bilden visar bruket år 1950. Foto: VLM:s arkiv.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

KMV-program för Skinnskattebergs kommun (1982) finns som underlag för ärenden i anslutning till kulturmiljövården.

Hedströmmens dalgång berörs till största del av riksintresseområde K 4 (KMV). Området omfördelas i flera delområden, var och en med specifik karaktär.

Industrianläggningar och tekniska strukturer som berör *Karmansbo bruk* ingår i riksintresseområde K 4b (KMV).

Detsamma gäller riksintresseområde K 4c som omfattar *Bernshammars bruk*. Liknande miljöer ingår delvis i riksintresseområde K 4a som berör *Skinnskattebergs samhälle*.

Riksintresseområdet K 33 omfattar "Röda jordens område" med dess förhistoriska järnframställningsplatser.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Uttersbergs f.d. stationsanläggning (Uttersberg 1:36-11:45).

Riddarhyttan / Kopparverket (Kopparverket 1:83).

Riddarhyttan / f.d. ångsågsverk (Skilån 3:1).

Riddarhyttan / Bäckegruvan (Riddarhyttan 1:109) väl bevarad miljö.

Riddarhyttan / Lienhyttan, bevarade delar av (Lienshytta 1:8).

Skinnskattebergs kraftstation.

Skinnskattebergs järnvägsstation och miljö samt personalbostad.

Krampens f.d. stationsbyggnad med tillhörande byggnader och miljö.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Skinnskattebergs kommun ingår i *Ekomuseum Bergslagen* och flera industrimiljöer utgör del av ekomuseet.

Karmansbo bruk. Bruksmiljö med restaurerad och fungerande lancashiresmedja, kollada m.m. Smedsbostäder med rekonstruerad lägenhet från sekelskiftet. Utgör del av *Ekomuseum Bergslagen*.

Lienshyttans miljö omfattar rester efter den sista stora hyttan som drevs inom Skinnskattebergs bergslag. Masugnsbyggnaden kan besökas. Utgör del av *Ekomuseum Bergslagen*.

Riddarhyttan / Lokstallet. Lokstall från 1880 som tillhörde Köpings-Uttersberg-Riddarhyttans Järnväg. Informationscenter över järnhanteringens historia och utveckling.

Kopparverket. Bevarade delar av kopparhytta samt förvaltargård. Utgör del av *Ekomuseum Bergslagen*.

Röda Jorden. Vandringslinga, förhistoriska ugnar och modell i full skala av en järnframställningsplats. Utgör del av *Ekomuseum Bergslagen*.

Skinnskattebergs hembygdsföreningsarkiv. Innehåller bl.a. brukets företagsarkiv samt bilder från Skinnskattebergs bruk och såg, föreningshandlingar m.m.

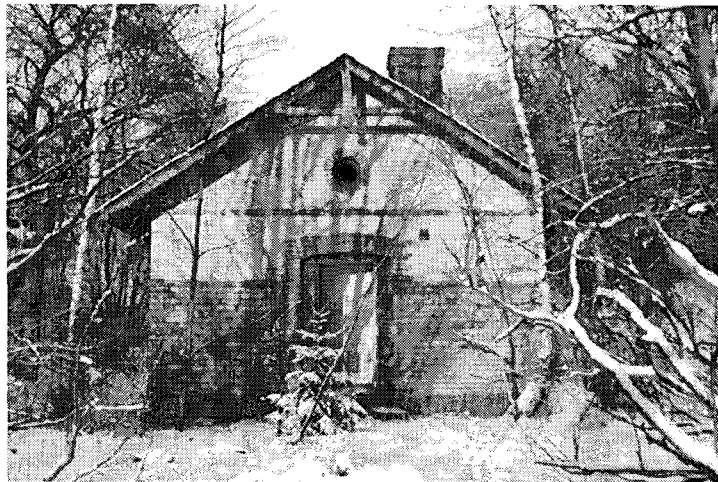
I anslutning till Skinnskattebergs station står ännu en av tjänstebostäderna som uppfördes 1900 samtidigt som stationen. Järnvägsbyggnaderna ritades av Folke Zettervall. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kvarnen i Kolsva (Köpings kommun). I byggnaden finns numera Hedströmsdalsarkivet samt utställningen "Järnådran". Arkivet innehåller bl.a. material från mer än 60 företag samt ett stort bildarkiv som även berör Skinnskatteberg. Arkivet avser att vara en källa för forskning kring järnframställning.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Bruno Holmberg. Tel. 013-13 28 41. Roy Theiltoft. Tel. 0222-133 56.

Krampens stationsbyggnad på linjen Örebro-Västanfors uppfördes kring 1900 efter typritningar. Foto: VLM:s arkiv.

Litteratur

Backlund red. 1988. *Boken om Bergslagen*.

Bark, Hernfrid. 1974. Ur *Skinnskattebergsbygdens historia*.

Björnånger, Oskar. 1987. *Hedströmmens äldsta hammarsmedjor*. Västmanlands Forminnesförenings Årskrift nr 65.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ-Rapport 1995:1.

Byggnadsinventering. Gunnilbo, Hed & Skinnskattebergs socknar. 1980. VLM.

Carlborg, Harald. 1923. *Riddarhytttemalmfält*.

Kulturminnesvårdsprogram för Skinnskattebergs kommun. 1982. VLM.

Lindsten. 1992. *Sevärt i Bergslagen*.

Lorichs, Ludvig. 1931. *En bok om Heds socken*.

Lorichs, Ludvig. 1952. *Gunnilboboken*.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige*. Rapport RAÄ 1987:5

Olsson, Margareta. 1998. *Projekt industrimötesplats Norberg*, bilagor 3-6.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Riddarhytte Malmfält. 1923. Kungl. Kommerskollegium.

Skyllberg, Eva. 1997. Skinnskattebergs bergslag.

Ström, Krister. 1982. Guidebok till länets kulturminnen.

Sundström, Kjell. 1993. Gruvbyggnader i Bergslagen. Rapport RAÄ 1993:2.

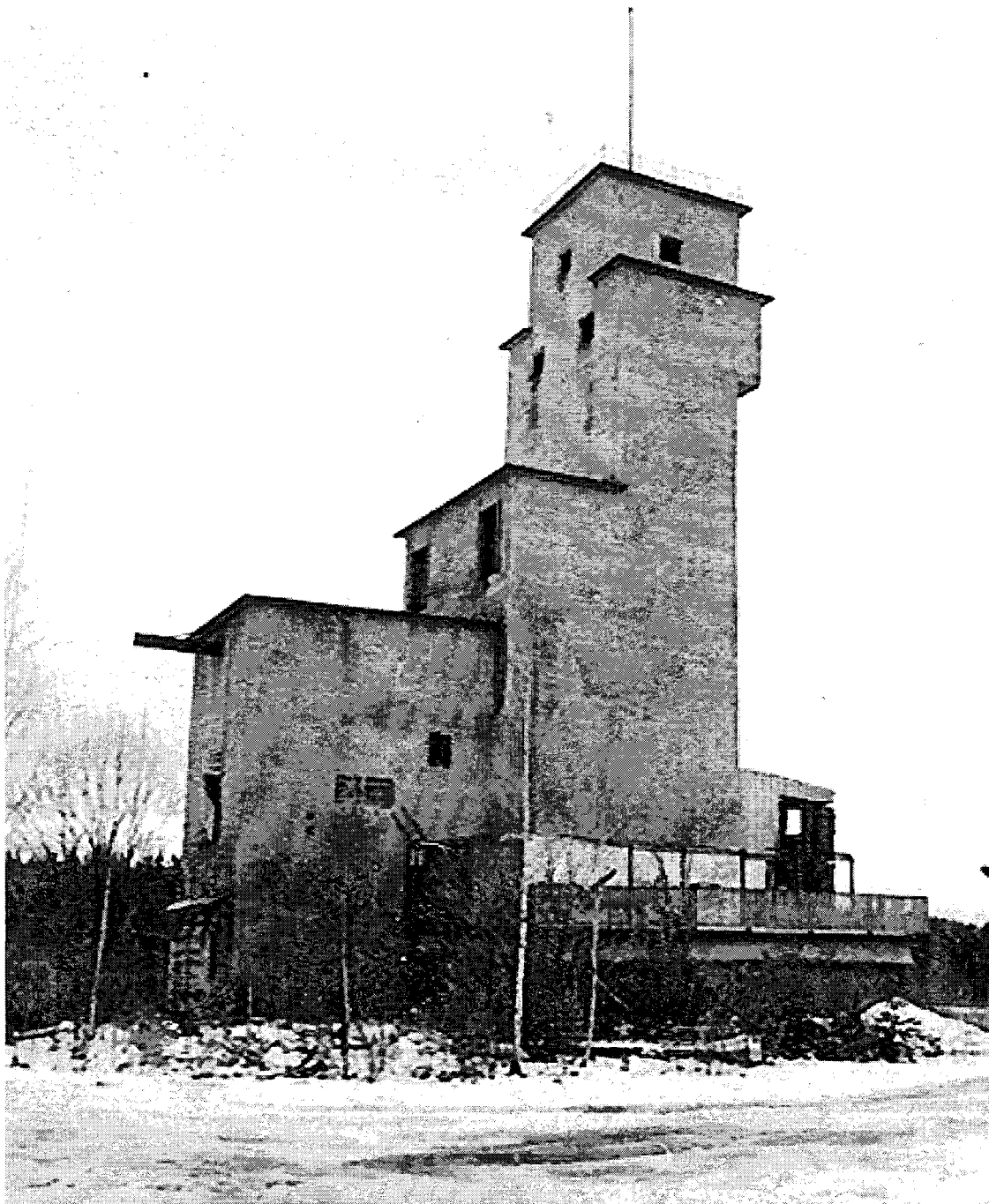
Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

Översiktsplan 90. Skinnskattebergs kommun.

Övriga källor

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv

Källfallets bevarade lave uppfördes 1944 tillsammans med ett sovringsverk. Gruvan exploaterades fram till 1967. Foto: J-P Darphin, VLM.

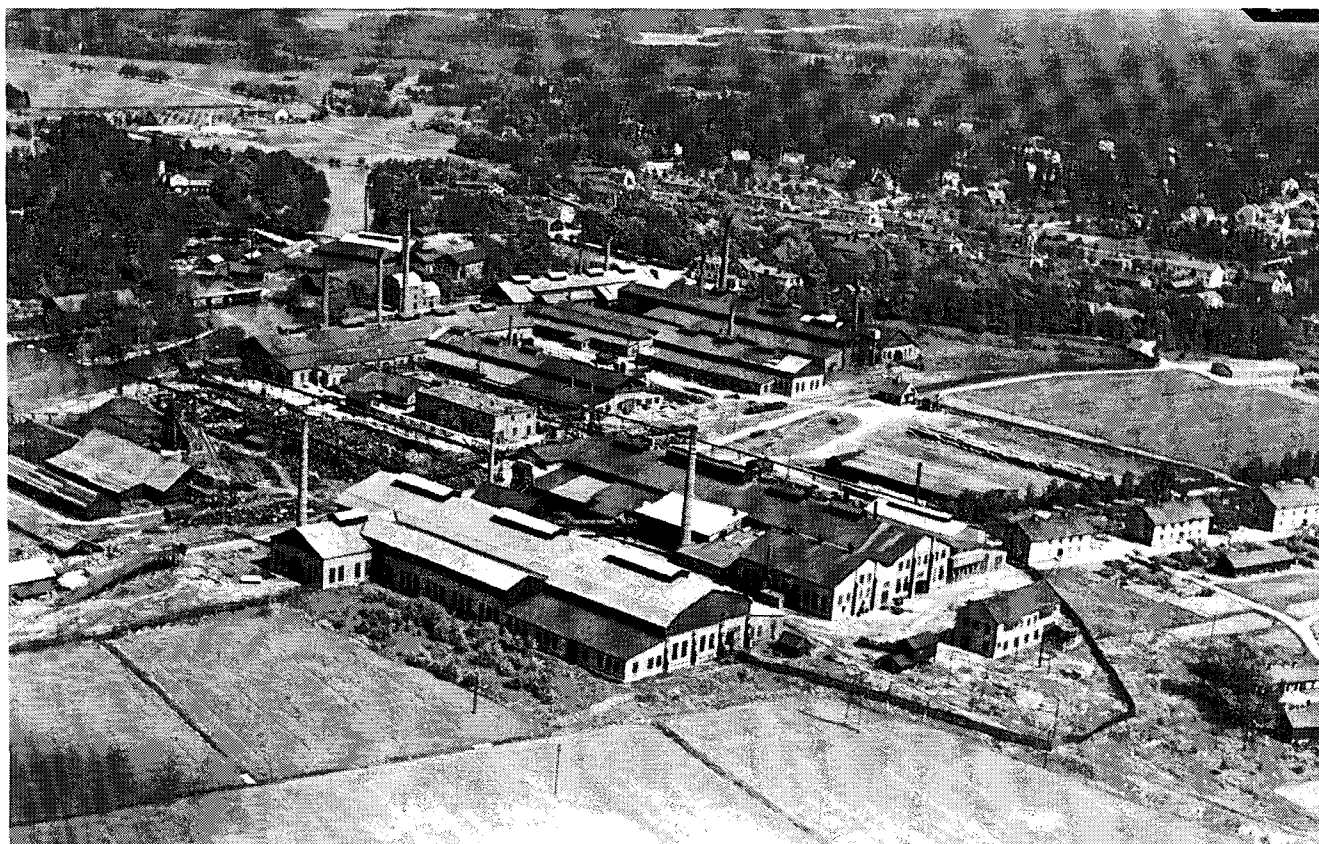

Surahammars kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Surahammars kommun

Nuvarande kommun bildades 1964 genom sammanslagning av dåvarande kommunerna Sura och Ramnäs som motsvarar socknarna med samma namn. Kommunens bygd ligger i gränslandet mellan Mälardalen och Bergslagen. Kolbäcksån med tillhörande dalgång har alltid utgjort en av Bergslagens pulsåder. Dalgången samt åsen som löper parallellt med ån har utgjort en naturlig kommunikationslänk mellan Mälardalen och sjösystemen och bygderna i norra Bergslagen.

Surahammars bruksområdet i början på 1940-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Inom kommunens sydliga del avgränsas Sura socken i öster av åns dalgång. Det är huvudsakligen i dallandskapet som jordbruk, näringsverksamhet, kraftproduktion, transportnät och samhällen koncentrerats. Den västliga delen av socknen domineras av skogsmarker med undantag för mindre jordbruksområden kring sjöarna Lisjön och Storsjön. Där kom Lisjö bruk, som anlades 1746, att utgöra ett drivande centrum för all verksamhet inom området; såväl för jordbruket, skogsbruket som för järnbearbetningen. Lisjö med sina omfattande skogsegendomar förvärvades 1851 av bruket i Surahammar, några år senare nedlades smidet. Som en följd av förvärvet kom största delen av socknens areal att därefter tillhöra bruksbolaget.

Jordbruket inom kommunen har i övrigt varit begränsat till mindre odlingsbara arealer som bildats längs med åns dalgång. Särskilt söder om Surahammar, kring Olberga och Ståltorp, har förekommit många små jordbruksenheter.

Inom Ramnäs socken i norr präglas landskapet i stort av samma karaktär som i de södra delarna. Även där har näringarna följt samma lokaliserings- och utvecklingsmönster. Det blygsamma jordbruket är koncentrerat till dalgången liksom pärlbandet av järnbruk som anlagts vid åns fall från Virsbo i norr till Färmansbo i söder.

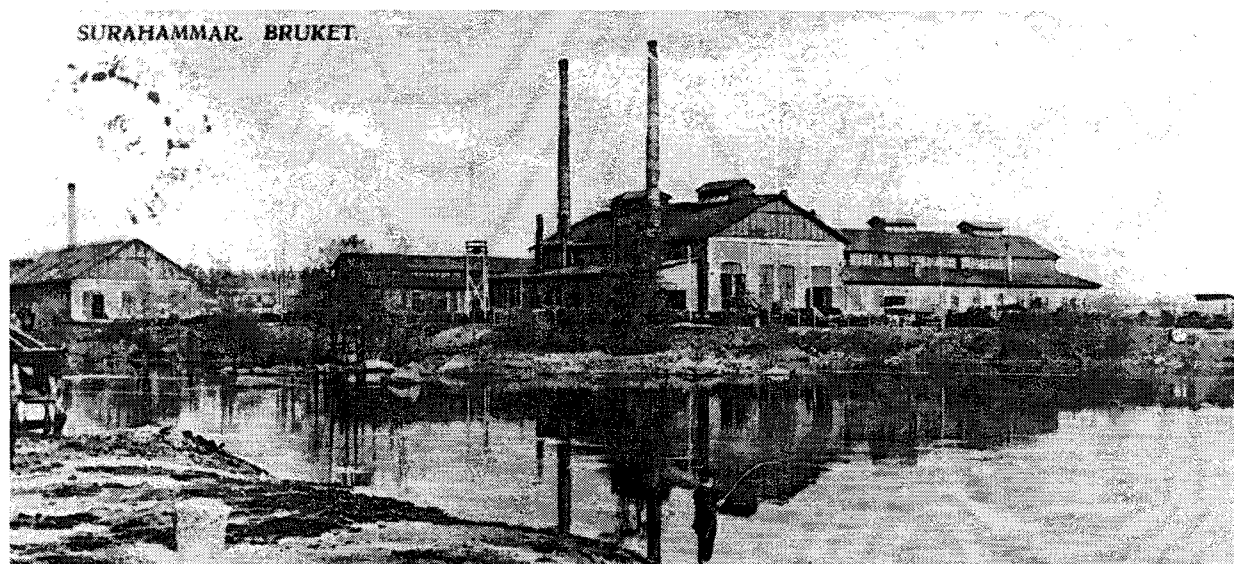
Kort om Surahammars industrihistoria

Det är med anläggningen av de första stångjärnshamrarna under slutet av 1500- och början av 1600-talen som en kolonisering av bygden inleddes på allvar. Möjligheten att utnyttja vattenkraften för kvarnar och hammare lockade adelsmän och rika borgare till investeringar i markinköp eller befintliga anläggningar. Utvecklingen av en förindustriell verksamhet främjades av de naturgeografiska förhållandena. Från hyttorna i norr forades tackjärnet till hamrarna i dalgången, där åns naturliga fall utnyttjades för drivkraften. Bygdens vida skogar gav råvaran till kolframställningen och därmed det avgörande och nödvändiga bränslet. Men skogen var också en förutsättning för rätten att framställa järn. Brukens privilegier samt produktionens omfattning var förknippade med skogstillgångarna.

Ur de första hammarsmedjorna utvecklades med tiden flera större järnbruk; Virsbo, Seglingsberg, Ramnäs, Surahammar och Lisjö. Med undantag för Lisjö lokaliserades bruken till Kolbäcksåns dalgång. I dalen förenades vägar, kanal, järnväg samt produktionsenheter vilka bildade samverkande tekniska system.

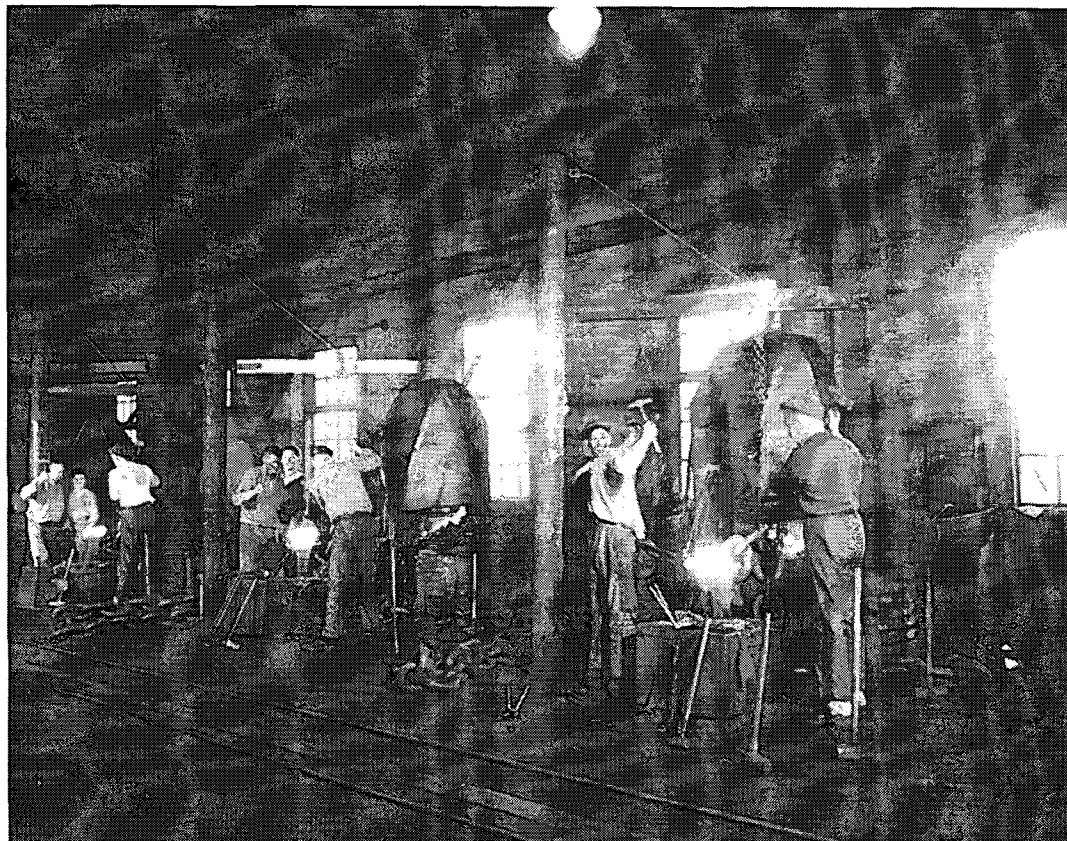
Inom kommunens gränser kom aktiviteterna kring järnhanteringen att bli helt dominerande. I skogsbygderna fälldes träden och där framställdes träkolet som sedan transporterades till bruken. I smedjorna bearbetades tackjärnet från hyttorna i norr. Fram till 1700-talet präglades verksamheten av både med- och motgångar. Slutligen utkristalliserades pro-

Surahammars verkstäder sett från söder 1922. Foto: VLM:s arkiv.

duktionen till några livskraftiga bruk som med undantag för Lisjö ännu är verksamma. Bruken i Virsbo, Ramnäs och Surahammar har en flerhundraårig historia och tradition bakom sig. Företagen har specialiserat sig på olika produkter och anpassat sin verksamhet till dagens villkor.

Genom brukens utveckling bildades med tiden karakteristiska bruksmiljöer. Ett självförsörjande system med jordbruk, produktionsenheter och bostäder länkades samman kring brukspatronernas herrgårdar.

Ramnäs Bruk. Interiör från kättingssmedjan, troligen på 1930-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Vattenkraften som utnyttjades för smedjorna användes på samma sätt för driften av kvarnar och sågar, vilka anlades oftast på samma platser. Verksamheten var knuten dels till gårdar, dels till bruken. Antalet kvarnar och sågar inom kommunens gränser förblev dock lågt, troligtvis beroende på brukens dominans och monopol på de flesta näringar. Under 1800-talet fanns större vattenkvarnar, d.v.s. mjölkvarnar, exempelvis strax norr om Surahammars bruk och vid Hemlinge, söder om Lisjö bruk vid Kölstaån.

Inom Sura socken fanns under samma period även två sågkvarnar. De var förlagda till samma lokaliteter som mjölkvarnarna, i Surahammar och Hemlinge. Surahammars bruk lät 1886 uppföra en ny modern ram-såg och kantverk på den gamla sågens plats, strax norr om bruket. Samtidigt avvecklades verksamheten i Hemlinge. Kort därefter, 1912, moderniserades sågverksamheten helt, ett nytt och ångdrivet sågverk (rivet) anlades söder om bruket, vid Östersjön. Även Ramnäs Bruk anlade flera ångsågar. Den första tillkom på 1860-talet vid Kolbäcksåån i höjd med Olberga by (riven). Där pågick driften fram till 1916 då troligen anläggningen ersattes med det numera övergivna sågverket vid sjön Stora Nadden (förfallet), strax norr om Ramnäs.

Vid Lisjö bruk och gård anlades även ett tegelbruk som var verksam fram till 1894. Produktionen omfattade ett brett sortiment, bl.a. murtegel, taktegel och tegelrör. Även framställning av kalk bedrevs på platsen. En större kalkugn fanns i anslutning till tegelugnen.

Trots jordbrukets blygsamma omfattning har ett flertal större mejerier varit verksamma inom kommunen. Mejerierna tillkom under 1800-talets andra hälft som en följd av utvecklingen inom jordbruket och livsmedelshandlingen. Brukens förvaltningsorganisation fick också betydelse i detta sammanhang. Surahammars Bruk beslöt 1897 att anlägga ett mejeri vid nedre slussen i anslutning till Hovgården. Mejeriet drevs fram till 1943 i brukets regi då det överläts till Mjölkcentralen som överförde verksamheten till mejeriet på Skoglund. Surahammars mejeribygnad återanvändes därefter som bl.a. gjuteri. Byggnaden är ännu bevarad. Även vid Ramnäs bruk, i anslutning till Tersmedenska herrgården, fanns ett mejeri. Söder om Surahammar, vid Olberga, bildade jordbrukarna en förening och drev mejeri mellan 1895 och 1918.

I anslutning till livsmedelsproduktionen kan också nämnas ett mindre bryggeri strax söder om Ramnäs. Bryggeribygnaden från 1890-talet är ännu bevarad.

Inom kommunens gränser har järn- och stålindustrin dominerat näringsverksamheten helt under flera sekel. Om man bortser från sågverken och kraftverken har endast ett fåtal andra näringar förekommit. Bland dessa kan nämnas Bröderna Asps spårkilsfabrik, en underleverantör till verkstadsindustrin. Den industriella produktionen av träspårlistor för rotorerna i elektriska motorer påbörjades 1947 på familjegården i Ståltorp.

Av helt annan karaktär är den konfektionsfabrik som 1948 uppfördes vid Dalavägen i Surahammar. Anledningen till företagets etablering i orten var den goda tillgången på kvinnlig arbetskraft. Rörelsen grundades som AB Dihnkläder och tillverkningen omfattade inledningsvis huvudsakligen byxor. Kort därefter, 1950, ombildades företaget till AB Bevell och produktionen inriktades på flickkappor. Verksamheten sysselsatte under glansåren omkring ett hundratal personer.

Strömsholms kanal. Slussen vid Seglingsberg.
Foto: J-P Darphin, VLM.

Tekniska infrastrukturer / tätorter och landsbygd

Vägförbindelser

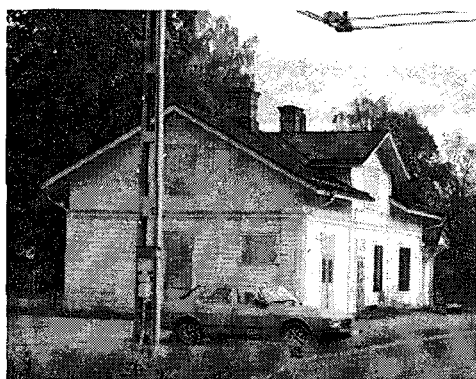
Inom kommunen domineras alla förbindelserna av Kolbäcksåns dalgång som utgör den naturliga leden för kommunikationerna i nordsydlig riktning. Gamla vägar har till största del följt Strömsholmsåsen. Många broar, vad- eller färjeställen har förekommit längs med vägsträckningen. Förbindelserna mot öster och väster har varit och förblir mycket begränsade och svåra. Vägen mot väst har gått över Lisjö och vidare söder ut mot Köping. I öster har den viktigaste vägen gått från Ramnäs till Skultuna och vidare till Västerås.

Kanal

De tilltagande transportbehoven och järnframställningens betydelse för landets ekonomi motiverade tidigt storskaliga investeringar. Väsentligt var att underlätta transporter mellan Bergslagens malmproducerande områden, bruksbygderna längs med åns dalgång och Mälarens utskeppningsplatser i söder. Transportförhållandena kom därför att förbättras kraftigt genom invigningen av Strömsholms kanal 1795. Det var framför allt järnindustrin som drog fördel av det nya transportsystemet men i efterhand blev kanalen även av stor betydelse för flottning och transporter av timmer. Slussar och kanalsträckor finns i anslutning till de äldre bruksmiljöerna vid Virsbo, Seglingsberg, Ramnäs och Surahammar.

Järnväg

Kanaltrafiken var säsongsbetonad. Anläggningen av järnvägsförbindelser blev därför ett viktigt tillskott i dalgångens transportssystem.

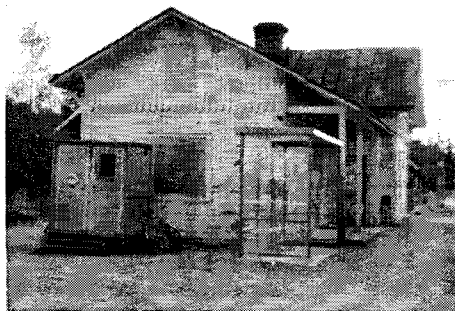

Ramnäs stationsbyggnad tillkom i samband med anläggningen 1876 av SWB:s järnväg. Foto: J-P Darphin, VLM.

Surahammars station på 1930-talet. Byggnadens påkostade utformning markerade brukets och samhällets särställning. Foto: VLM:s arkiv.

Virso stationsbyggnad uppfördes samtidigt och efter samma ritningar som Ramnäs station. Foto: J-P Darphin, VLM.

En sydnordlig järnvägsförbindelse, genom Kolbäcksåns dalgång, kunde invigas 1876. Banan var del av "Stockholm-Vesterås-Bergslagens Jernväg". Stationer anlades i Virsbo, Seglingsberg och Ramnäs på sträckan Tillberga-Ängelsberg. Med tillkomsten 1899 av järnvägen mellan Kolbäck och Ramnäs (Gränges-Oxelösunds Järnvägsbolag) fick även Surahammar

järnvägsförbindelser. Genom stickspår anslöts så småningom även bruksområdena till banan, t.ex. i Ramnäs 1890, vilket kom att kraftigt förbättra godshanteringen.

Mellan Surahammar och bruket i Lisjö anlades också 1875 en smalspårig järnväg. Målet var att underlätta godsets avsättning av torv och jordbruksprodukter. Trafiken upphörde 1928.

Tekniska verk / kraftverk

Kolbäcksån erbjöd utmärkta förutsättningar för ett utnyttjande av vattenkraften. Detta skapade tidigt grunden för anläggandet av hammarsmedjor vid åns forsar och fall. Det är även vattenkraften som möjliggjorde utvecklingen av järnbruken. Kvarnar och sågar kom också att utnyttja samma förutsättningar, de anlades allmänt på samma beprövade platser som hammarsmedjorna. Under 1880-talet ledde den tekniska utvecklingen till införandet av vattenbaserad elkraftsproduktion. Följden blev att en rad vattenkraftverk anlades längs hela åsträckan. Intags- och regleringsdammar samt vattenvägar byggdes tillsammans med oftast påkostade kraftstationer. De flesta anläggningar uppfördes mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet vanligen i anslutning till bruket. Virsbo, Seglingsberg, Ramnäs och Surahammar fick alla kraftstationer. Av de äldre anläggningar återstår endast Surahammars kraftstation från 1928. Övriga har rivits och ersätts numera av moderna kraftverk.

Surahammars nuvarande kraftstation uppfördes under slutet av 1920-talet. Den ersatte ett äldre kraftverk från 1896. Foto: J-P Darphin, VLM.

Rivna anläggningar

Kraftstationerna vid Virsbo, Seglingsberg och Ramnäs samt därtill hörande dammverk (eller del av dessa) har rivits i samband med förnyelsen av installationerna. Nya byggnader och tekniska strukturer ersätter de äldre. Längs med Kolbäcksåns sträcka, inom kommunen, finns endast en äldre kraftstation kvar norr om Surahammars bruk.

Vid de nedlagda bruket, Seglingsberg och Lisjö har de tekniska byggnaderna rivits helt eller till största del. Vid Lisjö har även tegelbruket och den smalspåriga järnvägen utplånats. Äldre tekniska strukturer och byggnader vid bruket i Virsbo, Ramnäs och Surahammar har genomgått stora förändringar och till viss del rivits medan nya byggnader tillkommit löpande under verksamhetens gång.

I anslutning till Surahammars f.d. bruksmejeri (senare bl.a. brukets magnetgjuteri) har flera byggnader rivits sedan senaste inventering 1974. Mejeribyggnaden har även påverkats av omfattande tillbyggnader i samband med efterföljande verksamhet. Det långa modellförrådet från 1920-talet som fanns nordväst om gjuteriet revs någon gång efter 1974. Detta gäller också några mindre byggnader nordost om mejeriet. Slussvaktarbostaden som låg intill anläggningen brann 1989.

Stora förändringar har skett kontinuerligt inom Surahammars bruksområden. På senare tid, sedan inventeringen 1974, har många tekniska byggnader rivits helt eller delvis. Andra har förändrats genom om- eller tillbyggnader (jfr kartor från 1960- och 1990-talen). För närvarande planeras även en rivning av stålverket.

Inom Ramnäs bruksområdet har ett flertal byggnader rivits i samband med utvidgningen av verksamheten (jfr 1981-års inventering).

I Virsbo gamla bruk revs portvaksstugan i samband med uppförandet av ny bro och breddningen av vägen. Söder om bruksholmen har stora förändringar skett inom det gamla bostadsområdet, sedan senaste inventering 1974. Ett flertal byggnader har försvunnit och

Ramnäs Bruk omkring 1940. I bildens mitt den bevarade lancashiresmedjan. Foto: VLM:s arkiv.

nya bostäder har uppförts öster och söder om de gamla bruksbostäderna. Öster om bostadsområdet, på udden, har även en snickerifabrik jämnats med marken.

Nuvarande industrier

Vid de gamla bruken Virsbo, Ramnäs och Surahammar består den industriella verksamheten, i skilda former och genom nya företag.

I Virsbo har ett nytt verk (Nordanöverken) tillkommit ett par kilometer nordost om det gamla bruket. Dit flyttades den befintliga verksamheten på 1960-talet. Vid Nordanö uppfördes en ny modern smedja samt tillverkningsenheter för stål och plaströr. Wirsbobruks AB omorganiserades med tre dotterbolag: Wirsbo Smide, Wirsbo stålrör och Wirsbo Service.

I Ramnäs fortgår ännu kättingtillverkningen, som blev brukets specialitet under mitten av 1800-talet. Produktionen har utvidgats och är numera uppdelad på flera företag; bl.a. Ramnäs Ankarkätting, Gunnebo Industrier, Scania Ramnäs och Ramnäs Rostfria som sammanlagt har ca 230 anställda.

I Surahammar fortgår ännu verksamheten inom bruksområdet, som utvidgats mot söder. Vagnshjulstillverkningen som inleddes 1865 har blivit brukets största och mest kända produkt. Söder om bruket finns även en av Air Liquides anläggningar.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

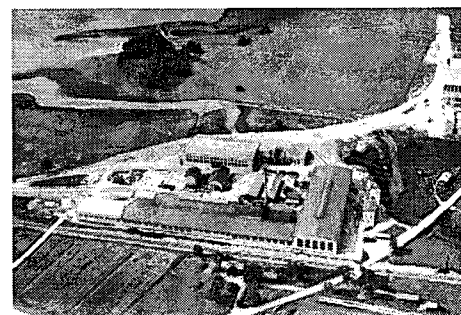
Virso bruk. Avseende kvarstående tekniska byggnader inom gamla brukets område. Anläggningen omfattar många byggnader från 1930- och 40-talen som är representativa för funktionalistisk arkitektur. I anläggningen ingår även äldre strukturer, bl.a. kolhus från 1700-talet. Även pannhusanläggningen söder om holmen berörs. För närvarande förekommer endast en begränsad verksamhet inom området.

Anläggning med unik karaktär beträffande bebyggelsen, lokaliseringen och bibehållna strukturer. Dokumentationen bör omfatta interiörer samt byggnadsdetaljer och skall utgöra ett underlag för framtagning av vårdplan och detaljplan.

Ramnäs bruk. Avseende delar av brukets äldre tekniska byggnader, strukturförändringar, om- och tillbyggnader samt modernare strukturer.

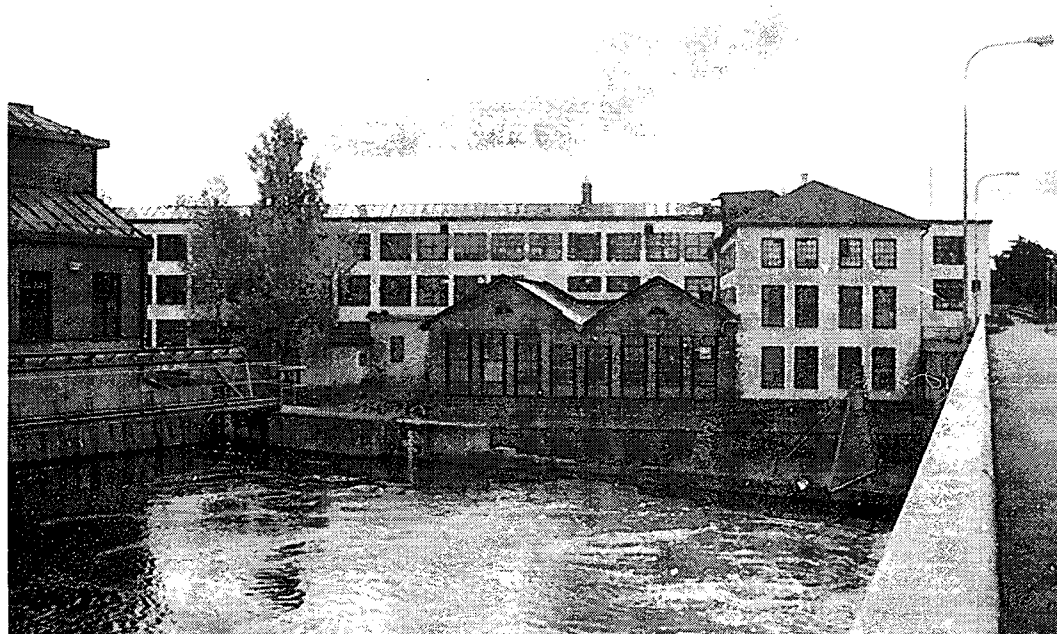
Surahammars bruk avseende delar av brukets äldre tekniska byggnader, strukturförändringar, om- och tillbyggnader samt modernare strukturer.

f.d. Dihna / Bevells konfektionsfabrik m.fl. Surahammar. Anläggning uppfördes 1948 som konfektionsfabrik. Byggnaden är troligen en av de få bevarade textilfabriker från perioden i länet (jfr. Tifa Trikäfabrik i Hedåker och f.d. Virkafors konfektionsfabrik i Fagersta). Byggnaden med särpräglad

Virso nya rörverk började uppföras 1947 några kilometer nordost om det gamla bruket, vid Nordanö. Bilden fr. 1950. Foto: VIM:s arkiv.

Virso Bruk grundades i början på 1600-talet. Gamla bruket utvecklades och moderniserades i många etapper, senast på 1930-talet. Till vänster del av den nya kraftstationen. Foto: J-P Darphin, VLM.

karaktär är till största del oförändrad. En fördjupad dokumentation bör aktualiseras i samband med åtgärder på byggnaden.

Förslag till kompletterande dokumentation inom ramen för Samdok

Kättingtillverkningen vid Ramnäs om liknande dokumentation ej utförts tidigare. (Se VLM:s videofilm).

Av estetisk betydelse för miljön

Virso gamla bruksmiljö med nedlagda produktionsbyggnader, brukskontor, arbetarbostäder, herrgårdsmiljö, kraftverksanläggning och slussverk till Strömsholms kanal.

Ramnäs gamla bruksmiljö med nedlagda produktionsbyggnader, brukskontor, arbetarbostäder, herrgårdsmiljöer, anslutning till Strömsholms kanal, järnvägsspår och stationsmiljö. Gäller även utformningen av bebyggelsen inom nuvarande produktionsområde som ligger i direkt anslutning till de historiska miljöerna.

Surahammars gamla bruksmiljö med äldre tekniska byggnader, kraftverk, slussverk, f.d. mejeri, herrgårdar, brukskontor, arbetar- och tjänstebostäder, järnvägsstation m.m.

Kraftverksstationen vid Surahammars bruk är den enda äldre bevarade kraftverkstation inom kommunen. Känslig miljö.

Surahammar. F.d. Dihna / Bevells konfektionsfabrik. En renodlad och för länet troligen unik mindre fabriksbyggnad med sådan karaktär.

Virso, Ramnäs och Surahammars järnvägsmiljöer med stations- och tekniska byggnader, tjänstebostäder m.m. Miljöerna omfattar bl.a. karakteristiska typbyggnader som avspeglar järnvägens betydelse och utveckling i området.

Av betydande historiskt värde

Virso gamla bruk och bruksmiljö med tekniska byggnader, herrgård, ekonomibygnader, arbetarbostäder m.m. (se även anslutning till slussverk och kraftstation).

Ramnäs gamla bruk och bruksmiljö med tekniska byggnader, herrgård, ekonomibygnader, arbetarbostäder m.m. (se även anslutning till slussverk).

Surahammars gamla bruk och bruksmiljö med tekniska byggnader, herrgårdar, ekonomibygnader, kraftstation, arbetarbostäder m.m. (se även anslutning till slussverk och kraftstation).

Surahammar. F.d. Dihna / Bevells konfektionsfabrik. En i länet underrepresenterad näringsgren. Konfektionsindustrins lokalisering till

Virso Bruks gamla smedja och kolhus. Foto: J-P Darphin, VLM.

vissa bruksorter har samband med dåvarande överskottet av kvinnlig arbetskraft på dessa platser.

Virso, Ramnäs och Surahammars järnvägsmiljöer med stations- och tekniska byggnader, tjänstebostäder m.m. Karakteristiska typbyggnader som avspeglar järnvägslinjens historia och dess betydelse för bruken och brukssamhällen.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Strömsholms kanalområden. Kanalens slussverk och anläggningar är byggnadsminnesförklarade (1990). Områdena berörs av kommunens KMV-program. Berörs av riksintresseområdena K 7e, K 7f (KMV) och F 4 (FLL).

Virso Bruk. Kanalens slussverk och anläggningar är byggnadsminnesförklarade (1990). Bruksområdet berörs av kommunens KMV-program samt av bevarandeariktad detaljplan. Berörs av riksintresseområdena K 7d och F 4.

Ramnäs Bruk. Kanalens slussverk och anläggningar är byggnadsminnesförklarade (1990). Bruksområdet berörs av kommunens KMV-program samt av fördjupat planeringsunderlag för bevarande åtgärder. Berörs av riksintresseområdena K 7e och F 4.

Surahammars bruksområde. Kanalens slussverk och anläggningar är byggnadsminnesförklarade (1990). Området berörs av kommunens KMV-program. Delar av området berörs av bevarandeariktad detaljplan samt beträffande Surahammars herrgård av en detaljplan med skyddsföreskrifter. Berörs av riksintresseområdena K 7f och F 4.

Skydds- och bevarandeåtgärder föreslås för:

Järnvägsmiljöerna, tekniska byggnader, banvaktsstugor längs med järnvägslinjen samt stationsbebyggelsen vid *Virso bruk, Ramnäs bruk*

Dihnkläders textilfabrik i Surahammar uppfördes 1949. Året därpå övertogs företaget av Bewells som drev tillverkningen fram till 1960-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

och *Surahammars bruk*. Särskild undersökning krävs för avgränsning av representativa järnvägsområden. (Stationsbyggnaden i Ramnäs är numera i privat ägo).

Surahammars bruk. *Kraftverksstationen* från 1928 (Hovgården 1:9).

Surahammars bruk. *Bruket f.d. mejeri / f.d. magnetgjuteri och pulververk* (Hovgården 3:15). Ett bra exempel på industriella mejerianläggningar. Mejeriet är dessutom representativt för brukets ekonomiska system. Efter nedläggningen av mejeriet 1943 tillbyggdes anläggningen för att inrymma specialiserade produktionsenheter till bruket.

Surahammar. *F.d. Dihna / Bevells konfektionsfabrik*. En renodlad och för länet troligen unik fabriksbyggnad uppförd 1948.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Strömsholms kanal med slussverk i Virsbo, Seglingsberg, Ramnäs, Surahammar.

Virsbo bruk - Vita Magasinet. Minnesrum över Herman Lagerkrantz. Förvarar även brukets arkiv med räkenskapshandlingar fr. 1741 och framåt. Huvudman Virsbo Bruks AB.

Virsbo bruk - Den s.k. Lancashiresmedjan. Byggnad inom gamla bruksområdet med samlingar omfattande produkter och utrustning från brukets manufaktursmedja och skogsbruk. Huvudman Virsbo Bruks AB.

Virsbo bruk - Det s.k. kolhuset. Knuttimrad byggnad fr. 1759 som innehåller avställda maskiner och utrustning från bruket. Kan ej visas för allmänheten. Huvudman Virsbo Bruks AB.

Ramnäs kättingsmedja med flera byggnader. Smedjan uppfördes 1874 och verksamheten pågick fram till 1964. Smedjan innehåller hela utrustningen för lancashiremetoden; härd, ånghammare, vällugn och valsverk. Huvudman är Ramnäs-Wirsbo Hembygdsförening som svarar även för visningarna.

Wirsbo Bruk från söder, år 1941. Bruket är anlagt vid fallet mellan sjöarna. På södra sidan ligger slussverken från Strömsholms kanal. Till höger på bilden, brukets sågverk med virkesupplagor. Foto: VLM:s arkiv.

Surahammars bruksmuseum. Inrymd i gamla verkstadshallen från 1847. Visar bl.a. utrustning för framställning av järn- och stålprodukter, i synnerhet för produktionen av smidda hjul. I museets samlingar ingår även hästvagnar från bruket samt lok och vagnar som trafikerade linjen Surahammar-Lisjö. Huvudman Surahammars Bruks AB.

Surahammars Bruk. Kontorsmuseet. Inrymt i brukskontorets källare. Visar bl.a. arkivalier, handlingar och föremål med anslutning till brukets historia och förvaltning.

Stenhuset med bl.a. arbetarbostad. Surahammars äldsta bevarade bostadshus, byggt 1847. Visar en rekonstruerad bostadsmiljö från perioden. Byggnaden används även som turistbyrå.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Bengt Antonsson, Virsbo Hembygdsförening.
Tel. 0223-344 27, 010-678 68 34.

Surahammars kommun. Gunilla Nygren, stadsarkitekt.
Tel. 0220-390 00.

Litteratur

Lundgren, Kristina. 1997. *En samling Suraminnen.*

Bergslagens pulsålder. Strömsholms kanal 200 år. VLM:s årsbok 1995.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk.* RAÄ Rapport 1995:1.

Industriminnen. 1979.

Jansson, E.A. 1951. *En bok om Ramnäs.*

KMV-program Surahammars kommun 1987. VLM 1987.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Ramnäs socken. Byggnadsinventering. VLM 1982.

Stolpe, Herman. 1968. *Hundra år i Ramnäs.*

Sura socken. Byggnadsinventering. VLM 1980.

Surahammar. Ett järnbruk, med månghundraåriga anor. 1950.

Svenska stads monografier, 1946.

Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

Öberg, Theofil. 1953. *Sura socken - En historisk framställning.*

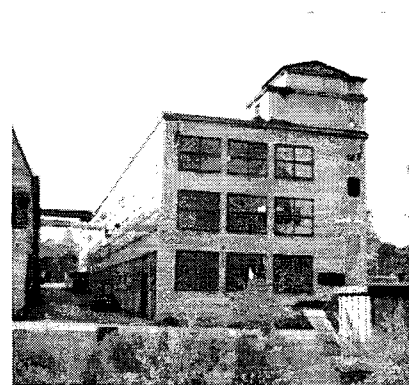
Översiktsplan 1990. Surahammars kommun.

Övriga källor:

VLM:s fotoarkiv; VLM:s urklipparkiv.

Guidebok Ekomuseum Bergslagen.

Virso gamla bruk. Verkstadsbyggnad från 1930-talet. Foto: J-P Darphin, VLM.

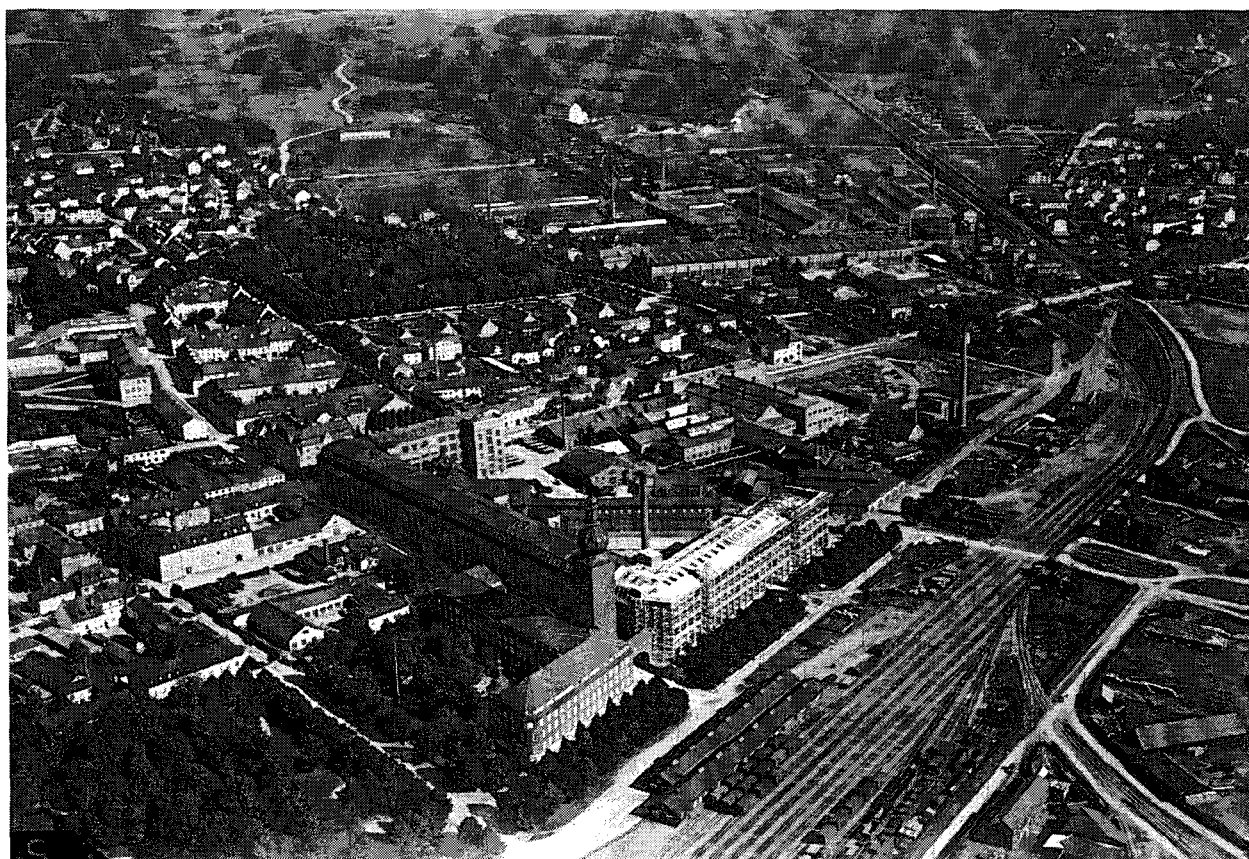

Västerås kommun

SAMMANFATTNING / UTVÄRDERING

Allmänt om Västerås stad och kommun

Mälardalsområdet kring Västerås har en utpräglad jordbrukskaraktär och domineras av större gods och gårdar som utnyttjar Mälarens bördiga forna sjöbotten. Särskilt socknarna sydväst och sydost om Västerås stad är representativa för detta landskap. Till Mälarens landskap hör också en mängd öar och holmar. I de norra delarna av kommunen växlar landskapet mellan odlade dalgångar och skogsområden av växlande omfattning. Skogen täcker också åsryggarna som löper genom landskapet i nord-sydlig riktning. Åsarna har också bildat underlag för många av de äldre vägarna. Också Sagån, Svartåns och Lillåns dalgångar har varit traditio-

Västerås industrilandskap med Aseas anläggning i förgrunden och Metallverkens byggnader i bakgrunden. Foto: VLM:s arkiv.

nella jordbruksbygder. Vattendragen har dock reglerats och utnyttjats intensivt för driften av olika anläggningar. Kvarnar och sågar, senare elkraftverk har varit vanligt förekommande. Det är också samma förhållanden som redan på 1600-talet kom att möjliggöra etableringen och utvecklingen av bruken i Skultuna och Svanå. Goda och lämpliga förekomster av lera på många platser samt fraktmöjligheterna över Mälaren har också tidigt främjat etableringen av en rad tegelbruk.

Bygdens utveckling gagnades också av fördelaktiga kommunikationssystem. Viktiga landsvägar mot öst, väst och nord samt utmärkta vatten-

förbindelser genom Mälaren i söder och Strömsholms kanal i väster har inverkat på handeln och etableringen av näringar och industrier. Anläggandet av järnvägar förstärkte ytterligare förhållandena. Inte minst kunde Västerås stad dra fördel av de goda förbindelserna med Bergslagens industri. Järnvägarna kom även att skapa förutsättningar för utvecklingen av stationssamhälle. På flera platser följde inte så sällan en etablering av rörelser och företag. Orresta, Tortuna, Dingtuna och inte minst Tillberga är exempel på samhällen som tillkommit och utvecklats i symbios med järnvägen.

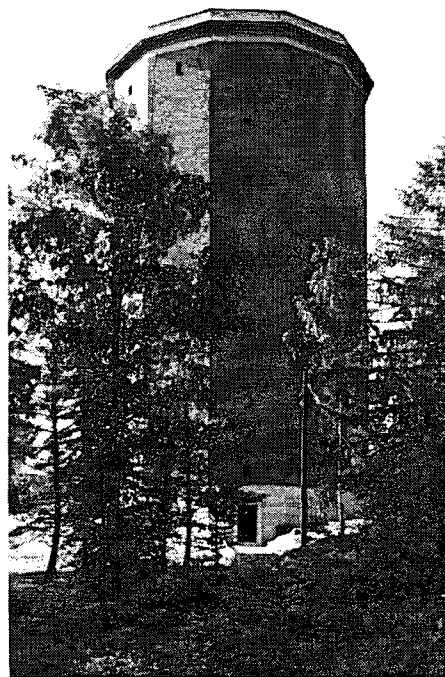
Västeråsbygden fick tidigt betydelse tack vare bördiga odlingsområden i sin södra del, utmärkta sjöförbindelser över Mälaren samt naturliga kontakter med Bergslagsområdena i norr. Förhållandena främjade bl.a. en intensiv handel som gav Västerås en fördelaktig ställning. Staden blev på så sätt biskopssäte och senare även residensort för landshövdingarna i Västmanland. Av stor betydelse för stadens utveckling blev anläggningen av Stockholm-Westerås-Bergslagens Järnväg som kopplade samman Västerås med det svenska järnvägsnätet, övriga städer kring Mälaren samt med gruvor och bruk i Bergslagen.

I början på 1900-talet var Västerås fortfarande stapelstad, med rätt att bedriva sjöhandel. Förmånen gav staden en ekonomisk särställning som också främjade dess utveckling. Genom Västerås hamn slussades sedan länge betydande mängder av metallproduktionen från Bergslagen. I själva Västerås och kringområdena var dock fortfarande på 1880-talet den industriella utvecklingen av mycket blygsam karaktär. Vid sidan om hantverkarna redovisas 1881 som näringsverksamheter utanför staden; 3 tegelbruk, 7 sågar, 9 kvarnar och 2 bruk som var Svanå och Skultuna. Den industriella utvecklingen inom kommunen präglas sedan av en stark koncentration av industrier på vissa platser, främst i själva Västerås, Skultuna och i anslutning till Tillberga stationssamhälle. I övrigt förekommer endast enstaka rörelser på enskilda platser. Flera av kommunens socknar bibehöll en renodlad jordbrukskaraktär och saknar än i dag helt industriella inslag. Undantagna är mindre kvarnar och sågar knutna till gårdar eller byar. Exempel på socknar som helt saknar inslag av industriell verksamhet är Romfartuna, Lillhärad, Ängsö, Lundby och Skerike socknar.

Västeråsbygden har på många platser präglats av det starka inslaget av tegelbruk. Skultuna och Svanå bruk är två miljöer som är representativa för Västmanlands traditionella metallindustri. Kring Tillberga station samlades en rad mindre industrier bl.a. mekaniska verkstäder, gjuteri, tegelbruk, mejeri och kvarn. Från och med 1950-talet har en mekanisk industri präglat bygden vid Ändesta, i Kungsåra socken. I företagets spår uppfördes en rad egnahem och arbetarbostäder. I Orresta, i Björkstas socken, har från och med 1930-talet flera större snickerier etablerat sig, två snickeriföretag är fortfarande verksamma på platsen.

Under slutet av 1800-talet började en rad industrier sin etablering i Västerås stad. Under kommande årtionden skulle staden utvecklas till en utpräglad industristad. Som en följd av Västerås stads utbredning inkorporerades administrativt flera av socknarna i stadens utkanter; t.ex. Lundby och S:t Ilian 1918, Badelunda 1946 och Skerike 1952.

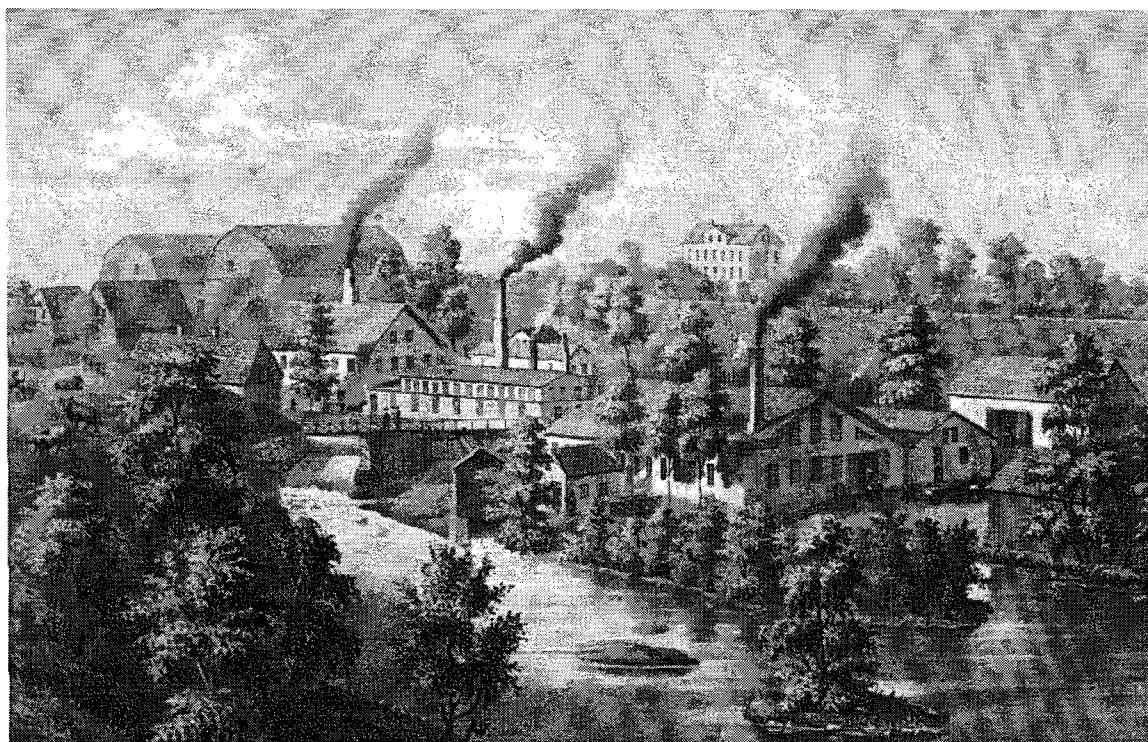
Vattentornet på Djäkneberget i Västerås uppfördes 1934 efter ritningar av Erik Hahr. Tidigare brukades vattenreservoarer på samma plats. Foto: VLM:s arkiv.

Kort om Västerås industrihistoria (landsbygden)

Landsbygden kring Västerås har präglats av det intensiva och storskaliga jordbruket som bedrevs i anslutning till Mälaronrådet. I anslutning till jordbruket har förekommit traditionella näringar som skogsbruk, sågverk, kvarn- och mejerirörelser. Flera av godsens har även under perioder drivit näringar av industriell karaktär som större sågverk, tegelbruk och tvätterier. En särställning intar Skultuna med sin utpräglade industriella historia och en metallindustri med rötter som sträcker sig tillbaka till 1600-talet. Svanå järnbruk är ytterligare ett exempel på en tidig och långvarig verksamhet inriktad på järnhantering. Av mera kortvarig

Skultuna mässingsbruk kring sekel-skiftet 1900. Foto: VLM:s arkiv.

och blygsam karaktär blev järnmanufakturen som kring mitten av 1700-talet drevs på Bispebo i Sevalla socken.

I samband med byggandet av järnvägen kom många nya små och medelstora industrier att anläggas i anslutning till hållplatserna. Anledningen var att de främst kunde dra fördel av effektiva transportförbindelser. Följden blev utvecklingen av rad mindre stationssamhällen, bland vilka främst Tillberga intog en särställning som industriort.

Mejerier. I Mälaronrådets rika jordbruksbygder med stora gårdar och gods har mjölkproduktionen varit betydande. Många av de större gårdarna inrättade egna mejerier och särskilt Dingtuna socken blev känd för sina gårdsmejerier. Där blev *Stockkumla gård* berömd för sin ostproduktion. Exempel på andra större godsmejerier är *Gäddeholms*, *Ängsö*, *Ansta* och *Tidö* mejerier. Till kategorin hör även brukens mejerier i *Skultuna* och *Svanå*.

Vid sidan om gårdsmejerierna tillkom på sedvanligt sätt under slutet av 1800-talet eller början på 1900-talet ett flertal större andelsmejerier som förenade mjölkproducenterna inom ett område. Exempel på sådana

anläggningar är *Dingtuna, Tillberga, Skultuna, Tortuna, Orresta, Spånga* samt *Horns mejerier* nära Strömsholms station. Så småningom övertogs större delen av mjölkhanteringen av den kooperativa rörelsens bolag som koncentrerade verksamheten till ett fåtal anläggningar. Många mindre andelsmejerier nedlades därför på 1930-talet. En av de sista anläggningarna som drevs inom kommunen blev *Västerås Mejeri* som blev centralanläggning för hela Västeråsbygden. Efter nedläggningen av mjölkhanteringen återanvändes sedan ett del mejeribyggnader för annan verksamhet, bl.a. som *tvättinrättningar* vid exempelvis *Gäddeholm* och *Horn*.

Svanå Bruks mejeri speglar den omfattande jordbruksverksamhet som också bedrevs på de stora bruket. Foto: VLM:s arkiv.

Utöver mjölk och mejeriprodukter ökade under andra hälften av 1800-talet även konsumtionen av svagdricka, öl och läsk mycket kraftig. I Västerås tillkom tidigt två bryggerier. Utanför huvudorten anlades 1895 också ett bryggeri i Skultuna, *Skultuna Arbetares Bageri- och Bryggeriaktiebolag* som drevs i bolagsform av de anställda vid bruket. Verksamheten omfattade tillverkning av svagdricka och läskedrycker samt ett bageri. Rörelsen tillkom på begäran av brukets anställda.

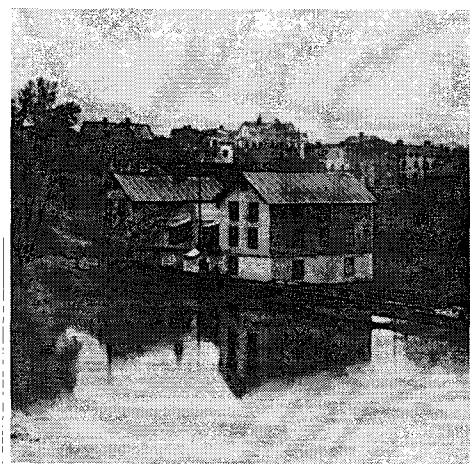
Kvarnar. Kvarnar hör, oftast i kombination med sågar, till de tidigaste inslagen av mekaniserad verksamhet på landsbygden. De förekommer på platser där förhållandena varit gynnsamma för utnyttjandet av vattenkraften, i Västmanland oftast platser som även brukats av smedjor och hyttor.

I Graus beskrivning av Västmanland kring 1700-talets mitt namnges ett flertal kvarnar längs Svartån, Sagån och Lillån samt vid mindre vattendrag. Inom Sevala socken har inte mindre än sex kvarnar varit drift vid Lillån och Sagån. Kring mitten av 1700-talet fanns redan fyra kvarnar: *Prästkvarken, Väsby kvarn, Herrkvarken* och *Bispebo kvarn*. Senare tillkom ytterligare två. De flesta kvarnanläggningar har under åren förnyats i flera omgångar, genom ny- eller ombyggnad. En av de mest representativa och bäst bevarade miljöerna är *Väsby kvarn*. Längre söderut längs med Sagån, som utgör länsgränsen i öster, var kvarnar och sågar också talrika. *Strömsnäs, Strömsberg, Bred, Backa* och *Nykvarn* är platser där vattendrivna anläggningar förekommit. Flera tillhör dock administrativt Uppsala län då byggnaderna är uppförda på åns östra sida.

Kvarnar har också förekommit vid bruket i *Skultuna*. De äldsta revs under 1600-talet för att möjliggöra brukets anläggning och expansion, nya uppfördes därefter. Svanå Bruks kvarn vid *Forsbo* drevs fram till 1925 i konkurens med kvarnen i *Haraker*, som låg längre ner på Svartån. Ännu längre söderut mot Västerås fanns kvarnar vid *Forsby* och *Åkesta*. Kvarnar eller sågar anlades också ofta vid sjöarnas nedre utlopp. In på 1900-talet fanns en kvarn, *Millingsby kvarn*, vid Mungasjöns södra utlopp i Romfartuna socken. Nordost om denna, på Hovgårdsbäcken, låg en kvarn vid *Åbylundsdammen*.

Mot slutet av 1800-talet anlades de första ångdrivna sågarna och kvarnarna. Ångmaskinen gjorde nu kvarnar och sågar oberoende av vattendriften och nya rörelser kunde välja lokalisering på helt andra villkor. I vissa fall valde man dock en modernisering av befintliga äldre an-

Falkenbergsska kvarnen i Västerås uppfördes i början av 1800-talet och byggdes om till sin nuvarande utformning under 1890-talet. Foto: VLM:s arkiv.

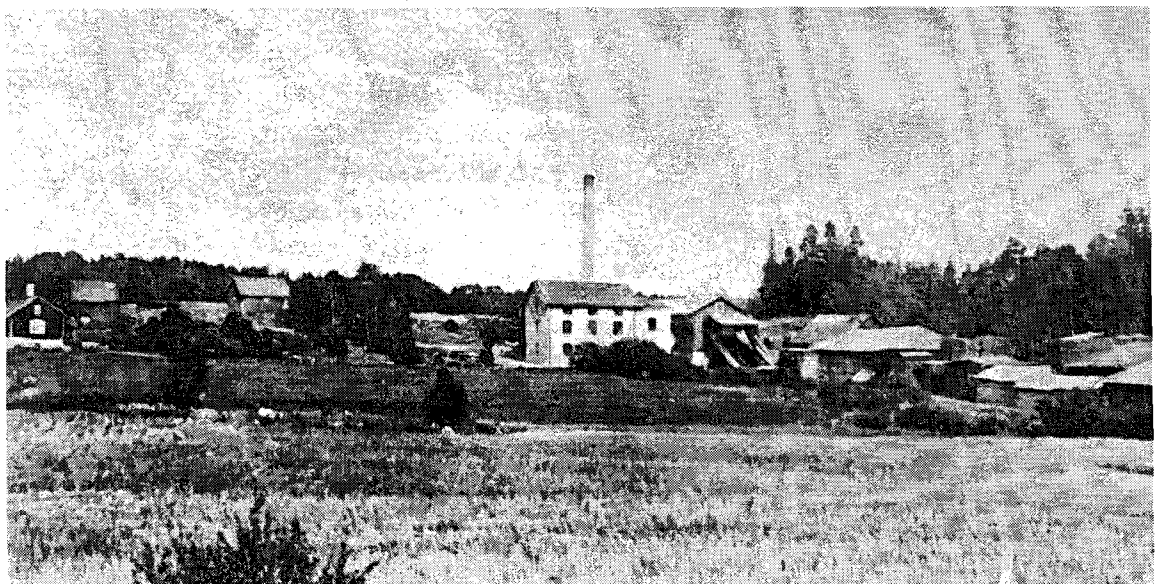

läggningar. Kvarnen och sågen som på 1890-talet uppfördes vid *Hälla* tillhör den första generationen av större ångdrivna rörelser utan traditionell anslutning till vatten. Kring sekelskiftet anlades en ångdriven kvarn även vid *Gäddeholms säteri*. Anläggningen omvandlades 1948 till tvättinrättning. Äldre vattendrivna samt yngre ångdrivna anläggningar elektrifierades så småningom när det allmänna elnätet nådde bygderna. Den sista generationen av mindre kvarnar uppfördes helt och hållet för elektrisk drift. Ett exempel är *Dingtuna kvarn* som uppfördes 1926 vid järnvägsspåret norr om stationen, en liknande anläggning står också strax söder om *Tillberga* stationssamhälle. *Limsta elkvarn* i Irsta socken representerar 1930-talets kvarnar.

Sågar och sågverk har inom kommunen fått mindre omfattning och betydelse än i de norra delarna av länet. Gårdssågar har dock varit ett naturligt inslag i bygderna och flera av de större godsena i Mälardalen utvecklade större sågverk, inte så sällan i anslutning till sina tegelbruk. Sågverksindustrin i de södra jordbruksbygderna främjades mot slutet av 1800-talet av den stora efterfrågan på byggnadsmaterial som medföljde städernas, inte minst Stockholms starka expansion. Mälardalens sågverk drog också fördel av de utmärkta sjöfraktsmöjligheterna genom Mälaren. Ett exempel är *Gäddeholms sågverk* som drevs parallellt med godsets tegelbruk. I rörelsen ingick en egen fraktflotta med bogserare och pråmar. Även vid *Målhammar säteri* och längre norrut vid *Ansta säteri* i Romfartuna socken drevs under en period en ångsåg. Mindre vattendrivna sågar har förekommit i anslutning till de flesta kvarnarna, driftkällan och de säsongsbetonade aktiviteterna förenade verksamheterna. Även ångdrivna kvarnar var därför oftast förenade med sågrörelse, t.ex. vid *Hälla* och *Gäddeholm*.

Bland de större sågverken som tillkom i början på 1900-talet kan nämnas *Skultuna Bruks Såg*. Brukets sågrörelse utvecklades till ett industriellt sågverk när en ny ångdriven såganläggning uppfördes 1912 längre upp vid ån. Sågverket moderniserades därefter i flera etapper fram till nedläggningen. Numera har anläggningen omvandlats till förpackningsindustri som tillverkar varor av trä, plywood och wellpapp.

Tegelbruk, sågverk, kvarn, rederi och tvätterier är några av verksamheterna som bedrevs på Gäddeholms gods vid sidan om jordbruket. Bilden visar ångsågen år 1922. Foto: VLM:s arkiv.

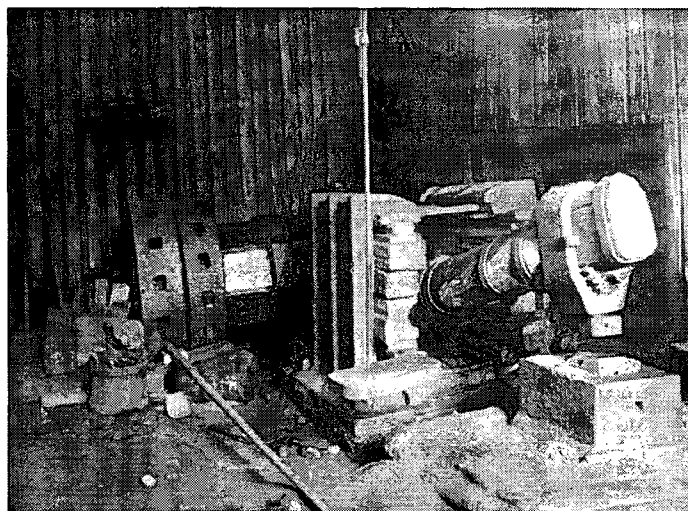
Träindustrin. I anslutning till sågverksamheten bör nämnas träindustrin som oftast utvecklats i anslutning till sågrörelser. Tränäringen har inom kommunen varit begränsad, i jämförelse med andra områden i länet. I Kärsta samhälle strax norr om Björksta kyrka etablerade sig flera snickeriföretag i kölvattnet från sågverket som anlades 1915. Två av dessa är fortfarande verksamma, det största är *Orresta Dörr*. Sågverket drevs fram till 1980-talet. Även ett tegelbruk var verksamt på platsen mellan 1930- och 1960-talen. I Tillberga drivs fortfarande en större snickerifabrik i anslutning till fångvårdsanstalten.

Gruv- och bergsindustrin, metallhantering, Gruvhanteringen har inom kommunen av geologiska skäl varit ytterst begränsad. Malm bröts i en gruva i Tortuna. Endast en rörelse av industriell omfattning kan omnämnas. Nordväst om Lillhärads kyrkby, vid Ahlgruvan, påbörjades 1939 brytning av malm innehållande molybden, ett blyaktigt ämne som användes i tillverkning av stål till krigsmateriel. Verksamheten var betydande under krigsperioden men förlorade ekonomiska förutsättningar därefter. Under de sista åren före nedläggningen 1950 tillverkades grafit med råmaterial från Nyköping.

Den tidiga *metallindustrin* har inom Västeråsbygden varit huvudsakligen begränsad till bruken i *Svanå* och *Skultuna*. Båda bruken anlades i början på 1600-talet. Tidigare fanns även en stångjärnshammare vid *Fors*, norr om Svanå. Olof Graus anger också, i sin beskrivning över Västmanland från 1754, ett järnmanufakturverk vid Bispebo i Sevalle socken. Rörelsen, *Bispebo Bruk*, hade grundats några år tidigare, 1749. Brukets två hammare drevs med vattenkraft från Sagån. Tillverkningen omfattade knippjärn, spikar, bultar, hyvlar, spadar m.m. Driften vid bruket upphörde dock redan 1769 men återupptogs under en period för att upphöra helt vid början på 1800-talet.

Skultuna bruk. När framställning och bearbetning av mässing startades i Sverige i början på 1600-talet blev bruket i Skultuna ett av de första som uppfördes för ändamålet. Bruket utbyggdes raskt i flera etapper under 1600-talet och kom att omfatta flera hyttor och hammare, gjuteri, slageri m.m. På 1670-talet utrustades bruket med valsverk, planhamrar och glöggugnar. På 1830-talet hade bruket som en följd av alla förbättringar uppnått överkapacitet. För att jämna ut förhållandena inleddes även tillverkning av järnplåt och senare av stångjärn. Produktionen av järnvaror övergavs dock helt 1853. Därefter inriktades brukets produktion på varor i mässing parallellt med tillverkning av kopparföremål. Ett nytt tråddrageri uppfördes 1861 samtidigt som rörillverkning kunde inledas. Sakta skulle bruket sedan i etapper omvandlas till en modern industri.

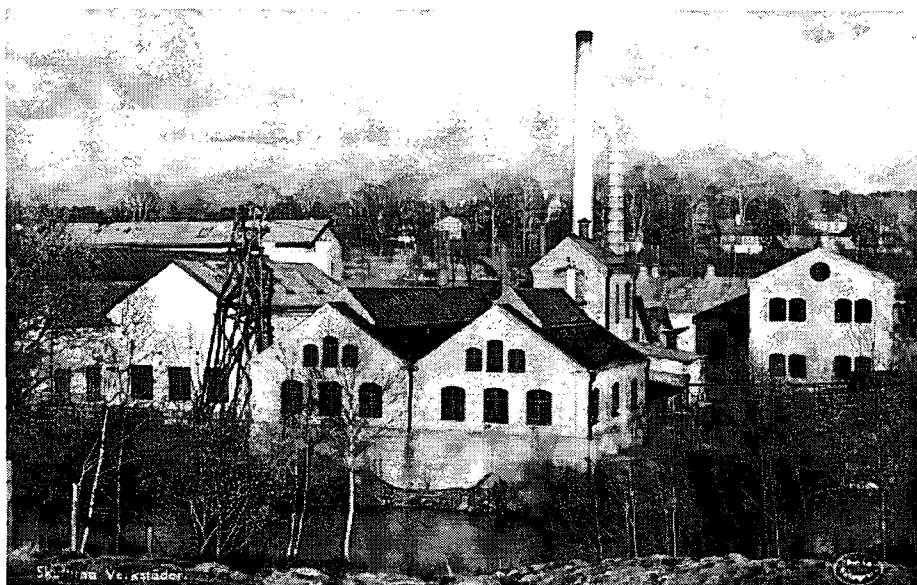
Från och med 1860-talet blev Skultuna landets enda mässingsverk fram till slutet av seklet då två konkurrerande företag tillkom, bland dessa Nordiska Metall AB i Västerås. År 1902 bildade Skultuna Bruk och de två andra företagen, Nordiska Metall och Granefors Bruk, ett

Nickhammaren i Svanå Bruks smält-smedja på 1920-talet. Foto: VLM:s arkiv.

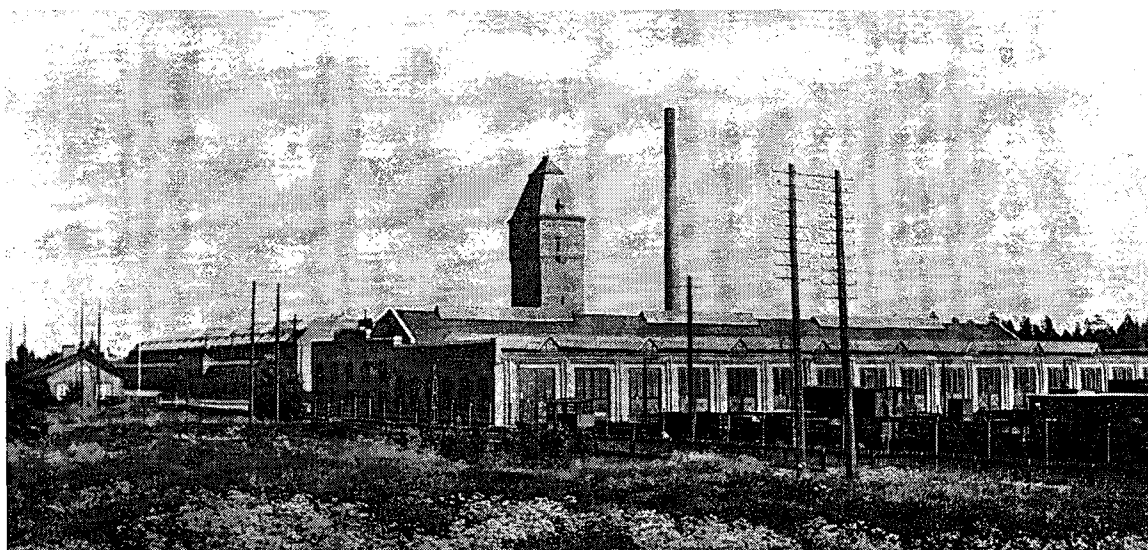
Några av Skultunas nya produktionsbyggnader på 1930-talet. Foto: VM:s arkiv.

gemensamt försäljningsbolag; Svenska Metallverkens Försäljningsaktiebolag. I flera omgångar förstärktes banden mellan de inblandade företagen. Ett gemensamt holdingbolag, Nya AB Svenska Metallverken, bildades 1910 efter en rekonstruktion. Tillverkningen av halvfabrikat koncentrerades till Västerås medan Skultuna på nytt utvecklades till renodlat manufakturverk. I Skultunas och Nordiska Metalls produktion ingick under perioder tillverkning av ammunition. Båda företagen har därefter moderniserat och anpassats till marknadens utveckling och genomgått stora rationaliseringar och specialiseringar. I Skultuna tillverkas numera folieblad i en ny anläggning utanför orten, första etappen av *Östra Verken* började uppföras 1943. Inom gamla bruksområdet tillverkas fortfarande kokkärn. Hela Skultuna samhälle har präglats av bruket. De flesta bostadsområden och många samhällsfunktioner har tillkommit helt genom bruket.

Den första vagn- och lokverkstaden i anslutning till Tillberga station anlades 1917. Anläggningen utvidgades kraftigt 1924 då Västerås reparationsverkstäder förenades med den befintliga verksamheten. Foto: VLM:s arkiv.

Svanå bruk. På 1630-talet anlades ett järnbruk vid Svanå, då omtalat som *Sigulskvarn*. Stora skogsområden och vattenkraft från Svartån erbjöd de rätta förutsättningarna för driften av ett järnbruk på platsen. För att skapa gynnsamma driftförhållanden uppfördes då inte mindre än tre dammar, vilka alla ännu är bevarade. Med järnvägens anläggning genom

bygden, linjen Tillberga-Ramnäs, anslöts 1874 bruket genom eget spår till Svanå station. Under de tilltagande svårigheterna för järnindustrin i Bergslagen tvingades Svanås järnbruk till nedläggning 1918. Numera bedrivs jord- och skogsbruk på egendomen och endast ett fåtal byggnader påminner om driften av järnbruket.

Av annan karaktär är de mindre gjuterierna och mekaniska verkstäderna som tillkom kring sekelskiftet 1900 och därefter på många platser. Vid Tillberga station var en av de första industrierna *Tillberga Gjuteri* som anlades omkring 1910. Chefsvilla och arbetarbostäder uppfördes också i samhället. Till samma kategori kan också räknas *lok- och vagnsverkstäderna* som uppfördes i anslutning till stationens bangård. Stockholm-Vesterås-Bergslagens Järnvägens första verkstad uppfördes 1917. Den utvidgades kraftigt 1924 då Västerås vagnsverkstäder efter en brand också flyttades till Tillberga. Anläggningen av reparationsverkstäderna inverkar starkt på Tillbergas utveckling.

Av betydligt senare datum är den mekaniska verkstaden som anlades på 1950-talet vid Ändesta i Kungsåra socken. Företaget är dock representativ för raden av medelstora verkstäder som anlades i länet på landsbygden från och med 1930-talet. *Hanssons Mekaniska Verkstad i Ändesta* bidrog till uppförandet av en rad bostäder i nära anslutning till företaget.

Tegelindustrin. Tegeltillverkning har förekommit kring Mälardalen sedan medeltiden. Först kyrkor och kloster senare slott och enstaka byggnader uppfördes helt eller delvis med tegel. Tillverkningen skedde dock vanligen i mindre periodiska ugnar på byggplatserna. Från och med 1600-talet fick tegelbyggnader en påtaglig utbredning, särskilt vid bruken och vid de nya säterierna som inrättade egna tegelbruk. Inledningsvis var produktionen inriktad på att tillfredsställa de egna behoven av byggnadsmaterial. Genombrottet för tegeltillverkningen inträffade under andra hälften av 1800-talet då stora byggnadsprogram med tegelbyggnader inleddes i städerna och stora tekniska och industriella anläggningar av tegel började uppföras runt om i landet. Även dränering av åkermark öppnade en ny marknad för tegelbruken genom efterfrågan på tegelrör. I efterhand utvecklades många tegelugnar till regelrätta industriella anläggningar vars produktion var avsedd för den öppna marknaden. Tegelbruket vid *Skultuna Bruk* som anlades 1770 hör troligen till de tidigaste av det slaget. Produktionen blev särskilt omfattande i början på 1800-talet. Även vid *Svanå Bruk*, i Harakers socken, drevs ett tegelbruk i anslutning till järnbruket. Verksamheten inleddes under 1700-talets andra hälft och drevs fram till 1895.

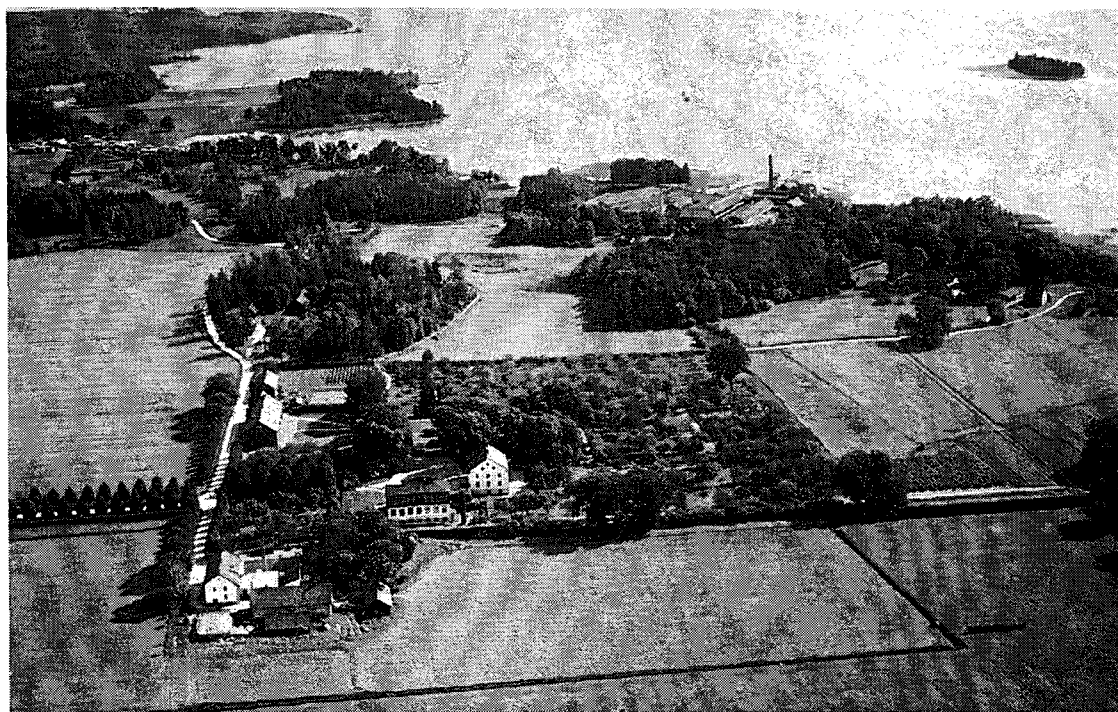
Gäddholms tegelbruk utvecklades från en tillverkning avsedd för eget behov till att utgöra en viktig del av godsets omfattande näringsverksamhet. Under en period kom tegeltillverkningen att ingå i godsets produktion av byggnadsmaterial till vilken även sågverket bidrog. Produktionen som motsvarade ca 1,5 miljoner tegel om året omfattade murtegel, taktegel och dräneringsrör. Bruket förfogade över ett eget rederi med bogserbåt och pråmar som fraktade produkterna över Mälaren. Tegeltillverkningen

Polhemsugnen på Gäddholms säteri är ett sällsynt och bevarat exempel på 1700-talets förindustriella tegelugnar uppförda med utländska förebilder. Foto: VLM:s arkiv.

nedlades 1957 efter en förödande brand. På godset kvarstår kanske landets äldsta bevarade tegelugn, den s.k. Polhemsugnen av holländskt typ.

Bland godsens tegelbruk kan också nämnas *Frösåker Tegelbruk* och *Lindö Tegelbruk*, båda inom Kärro socken. *Frösåker* anlades som godstegelbruk på 1850-talet men utvecklades till en storskalig industriell an-

På Gäddeholms säteri vid Mälaren drevs tidigt en rad verksamheter av industriell karaktär. Tegelbruk, ångdriven såg och kvarn, senare tvätterier är några av dessa. För transporten av produkterna förfogade godset över ett eget rederi. I bildens mitt, intill vattnet syns tegelbrukets byggnader år 1927. Foto: VLM:s arkiv.

läggning inriktad huvudsakligen på murtegelproduktion. Rörelsen övertogs 1923 av Mälardalens Tegelbruk fram till nedläggningen omkring 1930. Produkterna skeppades på Mälaren från egen brygga. *Lindö Tegelbruk* grundades ungefär samtidigt på samma villkor. Kring sekelskiftet hade bruket utvecklats till en modern och industriell anläggning vars produktion av murtegel var inriktad på den starka efterfrågan i huvudstaden. Verksamheten nedlades på 1930-talet i samband med en vikande byggnadskonjunktur. I närheten av Lindö, i Springsta, drevs ytterligare ett tegelbruk under en kortare period, *Springsta Tegelbruk* var verksam mellan 1850 och 1889.

I Badelunda socken, öster om Västerås har förekommit två tegelbruk. Det äldsta som låg vid *Malma gård* var ett godsbruk vars produktion i första hand var avsedd för de egna behoven. Bruket drevs under endast en kort period och nedlades redan under 1800-talets första hälft. Det andra, *Hamre Tegelbruk* vid Mälaren, grundades kring mitten av 1800-talet och drevs under industriella former fram till 1939. Produktionen var huvudsakligen inriktad på murtegel men omfattade även i viss mån taktegel. Även på *Mälby säteris* ägor, nära Tillberga station, drevs ett tegelbruk.

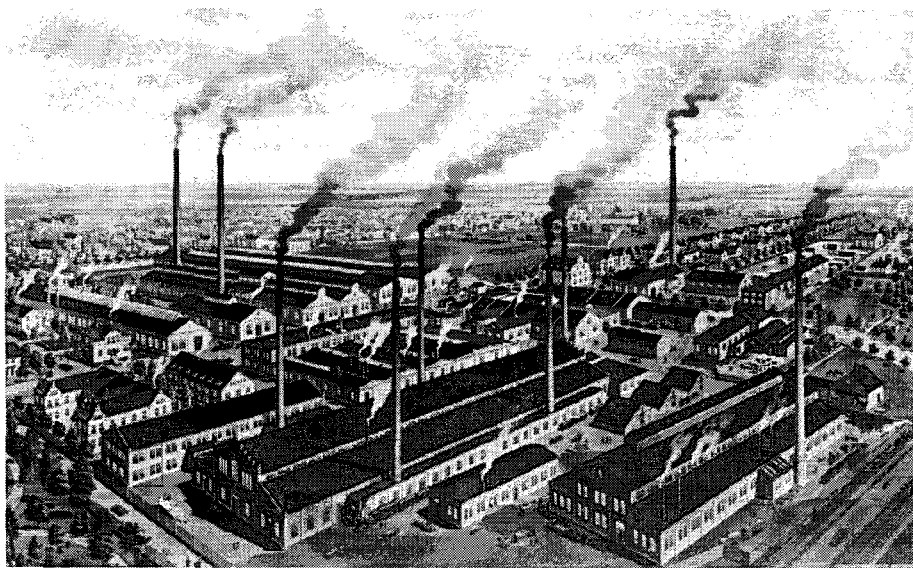
Flera tegelbruk tillkom också som fristående företag. Bland dessa kan nämnas tegelbruket som uppfördes 1905 i anslutning till *Tillberga station*. Det drevs av *Västerås Tegel- & Murbruks AB*. Bruket nedlades dock redan 1914 och revs kort därefter för att möjliggöra anläggningen av järnvägarnas reparationsverkstad samt bangårdens utvidgning. Ett annat var

Sevalla (Väsby) tegelbruk som tillkom på 1920-talet. Byggnaderna är ännu till större del bevarade och bruket utgör en av de tre bevarade anläggningarna i länet. Bruket är trots att det tillkom så sent uppfört som traditionell Svedalaanläggning. Den tekniska utrustningen kompletterades på 1950-talet med moderna torkugnar som uppfördes i en tillbyggnad i förlängningen av ugnbyggnaden. Produktionen som nedlades omkring 1970, var inriktad huvudsakligen på tillverkning av dräneringsrör till jordbruket. Inga bostäder hör till bruket fränsett tegelmästarvillan som är uppförd i närheten av ugnbyggnaden. *Orresta Tegelbruk*, vid Kärsta i Björksta socken var ett annat fristående bruk, troligen det sista i raden av tegelbruk som anlades inom kommunen. Det uppfördes på 1930-talet i anslutning till Sagåns dalgång. Tillverkningen omfattade taktegel och dräneringsrör. Redan 1967 avvecklades verksamheten och byggnaderna revs.

Textilmanufaktur. På 1700-talet anlades ett vattendrivet spinneri (linnefabrik) vid *Kättsta* på Svartån, nära Svanå i Haraker socken. Anläggningen som drevs mellan 1739 och 1763 sysselsatte ett stort antal arbetare. Spinneriet i Kättsta blev ingen föregångare till en etablering av textilindustri i länet. I Västerås förekom under 1800-talet endast ett fåtal företag som kan relateras till branschen.

Kort om Västerås industrihistoria (staden)

Västerås stad utvecklades till en av landets mest utpräglade industristäder. Stadens planering och utformning kom att påverkas starkt av hamnen samt av de två dominerande företagen på orten; *ASEA* och *Metallverken*. Industriernas beroende av vattenkraft har här inte varit lika framträdande som på andra platser. Ångkraften och senare elkraften gjorde de flesta av stadens fabriker oberoende av en direkt anslutning till strömmande vatten. Hamn- och järnvägsanslutningar blev däremot av central betydelse. Flera misslyckade försök att etablera andra tyngre företag förekom under den industriella periodens begynnelse. Några av dessa lämnade efter sig tydliga spår. Än i dag består i Sjöhagens område delar av *Elektrolyverket* som anlades 1917 och sedan omvandlades till slakteri. Ett annat storskaligt projekt vars lämningar länge kunde beskå-

År 1897 bildades Nordiska Metallaktiebolaget i Västerås. Företaget som senare införlivades i Svenska Metallverken utvecklades till en av stadens viktigaste industrier. Bild: VLM:s arkiv.

das vid Lögärängen var *Västerås Masugnsaktiebolags* anläggning som invigdes 1901 och nedlades redan 1924.

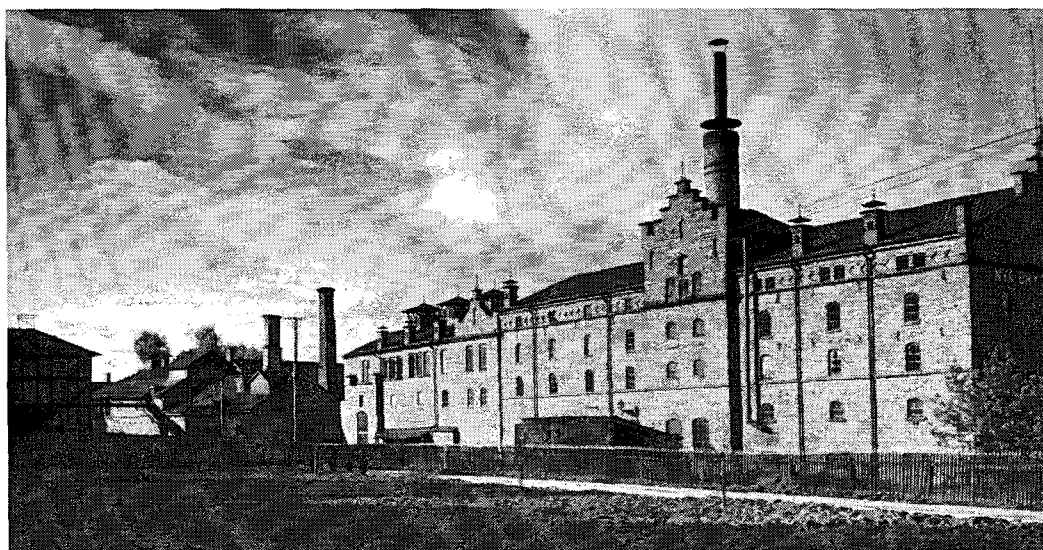
Medan stadens dominerande företag under första hälften av 1900-talet utvecklades till industriella giganter och tog stora områden i anspråk förblev övriga rörelser förhållandevis små. Många verksamheter kom därför att lokaliseras till mindre fastigheter huvudsakligen utspridda över hela stadskärnan. Variationen bland stadens tillverkningsindustrier var stor och deras verksamhetsperioder har varierat kraftigt. Vid sidan om de stora elektromekaniska industrierna har Västerås varit säte för hytta, legeringsindustri, metall- och mekaniska verkstäder, snickerier, textilindustrier som ullspinnerier, färgerier och hattfabriker, tillverkning av elektriska hushållapparater, tobaksfabriker och inte minst livsmedelsindustrier.

De större industriernas utveckling medförde under lång tid en kännbar bostadsbrist. Ett annat särdrag i Västerås stads utveckling blev därför de återkommande bostadsprogrammen som tidigt initierades av enskilda företag, senare även i samarbete med staden. För andra verksamheter medförde lokaliseringen i stadens utkanter att egna tjänstebostäder i anslutning till verksamheterna var en nödvändighet.

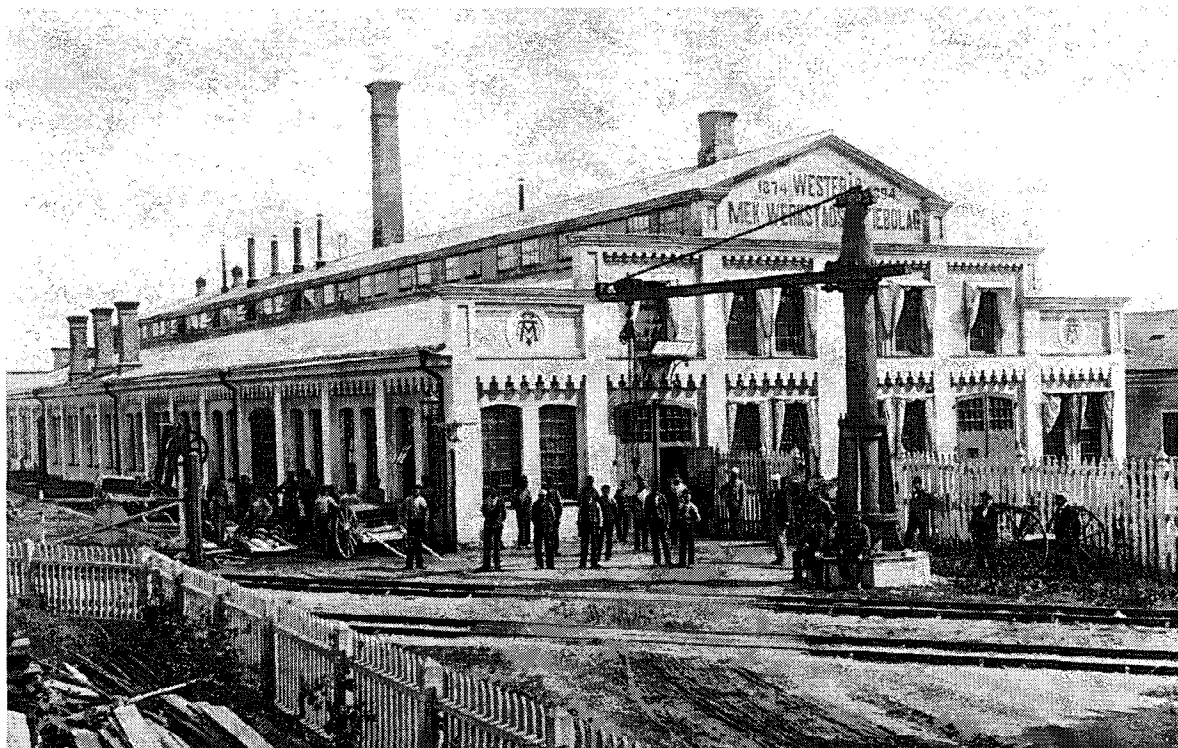
Anläggningar för framställning och bearbetning av livsmedel hör till de tidiga inslagen i städernas industriella landskap. *Kvarnar* utgjorde länge stommen inom livsmedelsproduktionen. De utvecklades från enkla vattendrivna anläggningar till ångdrivna och sedan eldrivna regelrätta industriella enheter. *Bryggerier* och *mejerier* av industriell karaktär etablerade sig under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet i synnerhet i staden. Här som i många andra städer intog med tiden livsmedelsindustrin en betydande plats i stadens näringsliv. Industriella *bagerier*, *charkuterifabriker*, stadens *andelsslakteri*, *karamellfabriken* och slutligen anläggningen i staden av *Hakonbolagets* centrala lager är representativa inslag i denna utveckling.

I Västerås har under den industriella perioden framför allt två kvarnanläggningar dominerat scenen. Det rör sig om *Wickholmska kvarnen*, en stenbyggnad som låg vid Svartån ovanför slottet. Kvarnen var ursprungligen tullkvarn och blev sedan även handelskvarn. Rörelsen övertogs i

År 1897 fick Västerås ytterligare ett bryggeri, Nya Bryggeriet & Mälteriet AB som också uppfördes i kvarteret Herta, intill "Gamla Bryggeriet" från 1854. Foto: VLM:s arkiv.

början på 1900-talet av grosshandlarfirman AB John A. Fors. Den andra anläggningen, *Falkenbergskva kvarnen* som ligger strax nordväst om stadskärnan, härstammar från början av 1800-talet då den kom att ersätta två äldre kvarnar. Kvarnen byggdes om till sin nuvarande omfattning under 1890-talet, då den bl.a. utrustades med sex turbiner från Arboga Mekaniska verkstad. Kvarnanläggningen som drevs fram till 1968 har bevarats nästan i sin helhet med uthus och kvarngård.

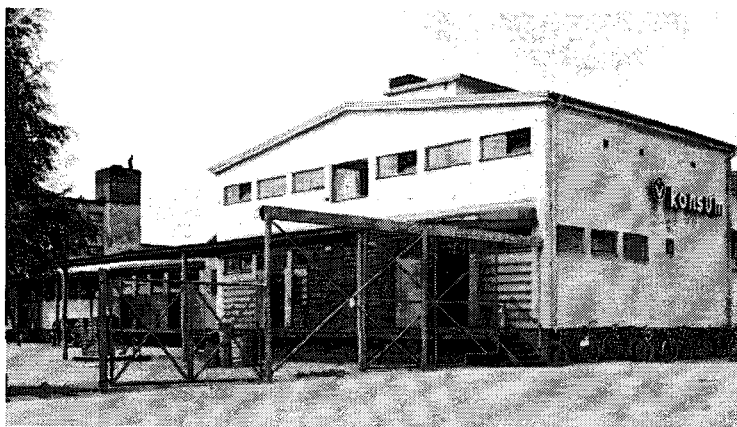

Handeln med spannmål och grödor främjades i Västerås av hamnen där så småningom spannmålmagasin uppfördes. Ledande på marknaden i staden blev firman *AB John A. Fors*, grundad 1904. Företaget övertogs 1936 av det nybildade *Arosbygden Lantmannaförbund*, i köpet ingick även *Wickholmska kvarnen*. Kort innan, 1934, hade Forsbolaget uppfört ett modernt lagerhus med siloanläggning av hög kapacitet, moderna transport- och rensningsmaskiner. Det är denna anläggning vid Östra hamnen som därefter har tillbyggts i etapper. Lantmännens nuvarande komplex omfattar även egna kajer, magasin, kvarnanläggning m.m. En siloanläggning har senare uppförts inom Johannisbergs industriområde i anslutning till Västra hamnen.

På 1930-talet tog *Konsumtionsföreningen (KF)* ett bestämt steg in i livsmedelsindustrin. Föreningen drev redan i Västerås ett *bageri* och en *charkuterifabrik* av betydande storlek. För att uppnå större effektivitet och uppfylla de tilltagande kraven som ställdes på livsmedelsproduktionen uppfördes mellan 1931 och 1932 en modern anläggning där olika verksamheter kunde förenas. Fabriken med renodlad funktionalistisk stil uppfördes vid Pilgatan i nuvarande kvarteret Värjan. Den bestod av flera enheter innehållande bageri, charkuterifabrik och lager. Byggnaderna har därefter i etapper varit föremål för om- och tillbyggnader i samband med verksamhetens expansion. All kvarstående verksamhet med anslutning till Konsum upphörde 1995.

Westerås Mekaniska Verkstad etablerade sig 1874 i kvarteret Sigmund. Företaget fick stor betydelse i den industriella utvecklingen såväl i Västerås som i Morgongåva. Foto: VLM:s arkiv.

I början på 1930-talet uppförde Konsumtionsföreningen i Västmanland en modern anläggning i kvarteret Värjan i Västerås. Konsums byggnader inrymde bl.a. bageri, charkuteri och lager. Foto: VLM:s arkiv.

Äldsta fastigheter i staden är numera rivna. Nya byggnader har tillkommit sydväst om stadskärnan vid Gustavsvik.

Västerås fick under början av 1930-talet ett av de första andelsslakterierna i landet. Slakteriet förlades till Sjöhagens industriområde där lokalerna från den nedlagda elektrolysfabriken övertogs samt om- och tillbyggdes för ändamålet. Med tiden utökades *Andelsslakteriet i Västerås* till att även omfatta tillverkning av bl.a. korv och hamburgare. Anläggningen om- och tillbyggdes i flera omgångar, som mest på 1950-talet. På 1970-talet övertogs rörelsen av *Farmek*. Hela verksamheten avvecklades 1990. Lokalerna används numera som industrihotell och rymmer diverse företag.

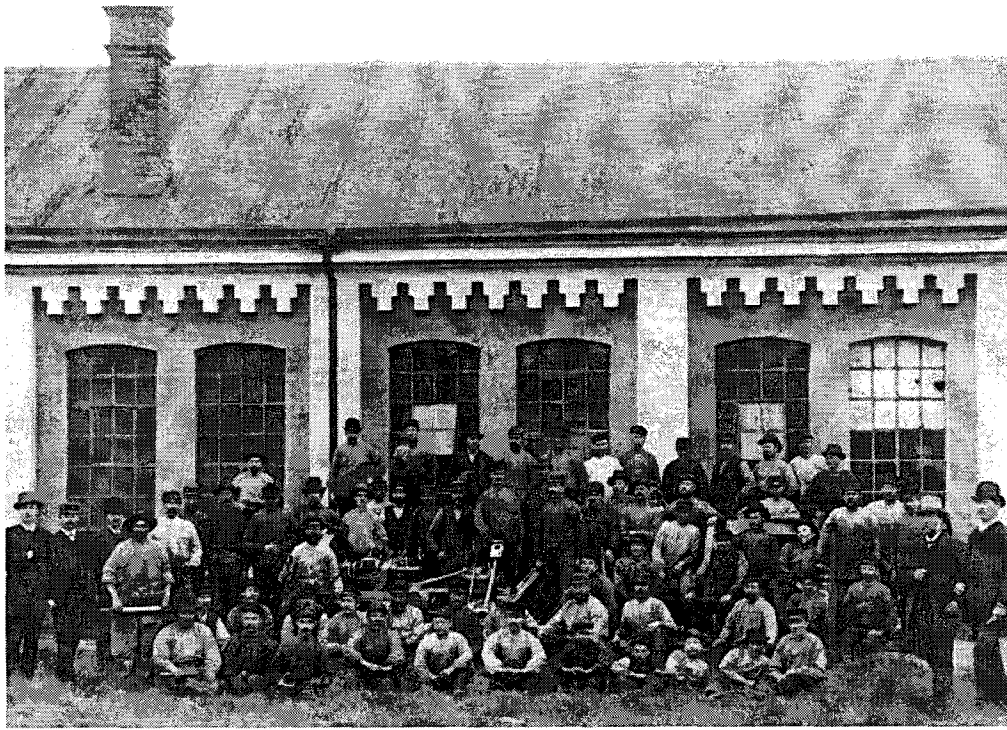
Kaffe AB Pyramiden bildades 1919 som ett dotterföretag till den Tössbergiska kolonialvarufirman. Kafferosteriet hade tidigare förekommit i mindre skala inom moderbolaget. I samband med omorganisationen industrialiserades processen. Den tekniska utrustningen moderniserades löpande allt eftersom verksamheten tilltog. Produkterna avsattes över hela landet under bl.a. varumärkena "Rikskaffe" och "Riksmärket".

Bryggerier. Som i alla större orter etablerade sig bryggerinäringen även i Västerås under andra hälften av 1800-talet. Först på plats blev *Västerås Ångbryggeri*, senare känd som "*Gamla Bryggeriet*". Verksamheten startades 1854 i kvarteret Herta, vid ån i närheten av domkyrkan och stadskärnan. Bryggeriet blev en av de första anläggningarna av industriella mått som uppfördes i staden. Grundaren till företaget, P.O. Flodin drev även ett bränneri i Västerås.

Westerås Ångbryggeri blev det första bryggeri av industriella mått som anlades i staden. Redan 1854 invigdes anläggningen som senare blev känd som "*Gamla Bryggeriet*". Foto: VLM:s arkiv.

Ytterligare ett större bryggeri kom senare att anläggas i staden, som då hade vuxit kraftigt. År 1897 invigdes *Nya Bryggeriet*, senare omdöpt till *Nya Bryggeriet & Mälteriet AB*, vars byggnader uppfördes på granntomten till "*Gamla Bryggeriet*". Bryggerienheten kompletterades med ett mälteri av stora mått. Tillverkningen vid de båda bryggerierna kom att omfatta; malt för eget behov och för avsättning, maldrycker, läskedrycker och mineralvatten. I början på 1900-talet fanns ytterligare ett par mindre bryggerier i staden, *Nya svagdricksbryggeriet* som grundades 1896 samt *Östermalms Bryggeri*.

Personalen utanför Westerstads Mekaniska Verkstad på 1890-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Gamla Bryggeriet genomgick omfattande om- och tillbyggnadsarbeten mellan 1910- och 20-talen. Företaget övertogs 1949 av *Stockholms Bryggerier* som året innan även införlivat *Nya Bryggeriet*. Anläggningarna kunde därmed sammanslås till en enda produktionsenhet och företag under namnet *AB Västerås Bryggerier*. Driften vid *Gamla Bryggeriet* nedlades 1950 och 1962 vid *Nya Bryggeriet*. Delar av *Gamla bryggeriet* är bevarade.

Västerås Mejeri anlades så sent som 1926 i kvarteret Hilde. Tidigare hade mjölken och mejerivarorna troligen levererats från mejerierna som drevs i grannsocknarna. *Västerås Mejeri* ritades av Erik Hahr och fick en påkostad arkitektonisk utformning. Stadens mejeri, som hade *Västerås* omnejd som upptagningsområde, betraktades länge som en mönsteranläggning. Med rationalisering och en koncentration av mjölkhanteringen till ett fåtal anläggningar fick *Västerås mejeri* en tilltagande betydelse. Driften pågick så sent som till 1991 och byggnaderna revs slutligen 1998.

Tobaksindustrin. *Västerås* var en gång känd som tobakens stad och säte för flera tobaksmanufakturerna som framför allt producerade cigarrer. Tillverkningen förblev dock till största del helt manuellt baserad. Bland tobaksföretagen kan nämnas *Bremer Cigarrfabriken* som drevs fram till 1914 först i Oxbacken och senare vid Sturegatan, *A.T. Sundin & Co Tobaksfabrik* som var inrymd i "Korsvirkeshuset" och *H. Swensson & Co* vars arvingar senare skulle lägga grunden till *Hakonbolaget*.

I anslutning till tobakstillverkningen kan även nämnas tillverkningen av tobaksdosor i koppar, mässing, silver och förnickladd plåt. Verksamheten har förekommit både under hantverksmässiga som industriella former. Dostillverkningen hade band och likheter med *Skultunas* manufakturverksamhet. Bland företagen som i olika perioder och omfattningar bidragit till dostillverkningen i staden kan nämnas *C.J. Brandt & Cooch Västerås nya dosfabrik*, *A.G. Johanssons Metallfabrik* och *Carl Keijser & Co Metallfabrik*.

Stenvaruindustri, tegelbruk och murbruksfabriker. *Hamre tegelbruk* som låg öster om nuvarande *Mälarparken* var förr egentligen utanför sta-

Korsvirkeshuset i Västerås stadskärna inrymde länge olika fabriker. Sundins Tobaksfabrik samt Västerås Strå- & Filthattfabrik är några av företagen som varit verksamma på platsen. Foto: VLM:s arkiv.

dens gränser. Bruket grundades kring mitten av 1800-talet och var anlagt i anslutning till Mälaren, längst in i Västeråsfjärden. Det drevs under industriella former fram till 1939 och revs kort därefter. Produktionen var huvudsakligen inriktad på murtegel men omfattade även i viss mån taktegel.

En murbruksfabrik, *Västerås murbruksfabrik*, uppfördes 1902 i kvarteret Salomon, numera Sjötullen, i anslutning till gamla hamnen. Rörelsen drevs först i liten skala med framställning av murbruk samt handel med cement, kalk och tegel. Företaget inköpte sedan ett grustag utanför staden på Hökåsens gård. Det var samma företag som 1905 startade tegelbruken vid Tillberga station. Firmanamnet ändrades sedan till *Västerås Tegel- & Murbruks AB*. Åren 1914 och 1939 inköptes ytterligare gårdar för att trygga företagets tillgång till råmaterial. Tillverkningen utökades med olika bruks- och putsprodukter och försäljningen med det mesta inom byggmaterial. Namnet ändrades på nytt 1923 denna gång till *Västerås Nya Murbruks AB*. I samband förnyelsen av hamnområdet tvingades företaget att flytta sin anläggning. Uppföljningen finns i det befintliga betongföretaget som ligger i hörnet av Verksgatan-Kungsängsgatan.

En annan verksamhet med anknytning till byggvarubranschen var *Västerås Marmorindustri* som startades 1915. Verksamheten omfattade förädling av marmor till byggnads-, inrednings- och industriella ändamål

Metallindustrin har vid sidan om den mekaniska och elektromekaniska industrin tillhört de dominerande näringarna i staden. År 1897 bildades *Nordiska Metallaktiebolaget* i Västerås, vilket först blev en konkurrent till det anrika *Skultuna Bruk* men senare en samarbetspartner då företagen förenades 1907, inledningsvis i *Svenska Metallverken* och sedan 1910 i *Nya Svenska Metallverken*. En följd av företagets sammanslagning blev att produktionen av halvfabrikat fr.o.m. 1910-talet koncentrerades till Västeråsanläggningen som övertog del av tillverkningen från Skultuna. Tillverkningen skulle omfatta förädling av metaller, tillverkning av tråd och plåt, rör och stänger m.m. Till fabriken hörde valsverk, tubdrageri, tråddrageri, pressverk samt ammunitionsverk i en särskild fabrik. Den omfattande verksamheten i vilken Västerås verkstäder ingår har i flera

omgångar bytt organisation och ägarstruktur. 1907 ombildades verksamheten till *AB Svenska Metallverken*, 1970 divisionerades bolaget och namnet blev *Gränges Essem*, 1980 förvärvas koncernen av *Electrolux* och 1986 blev Västeråsverksamheten del av metallkoncernen *Outokumpu*.

Gjuteri- och Verkstadsaktiebolaget Aros vars namn senare ändrades till *Svenska Ammunitions AB* var ett av de företag som redan vid slutet av 1800-talet hade etablerat sig i Västerås. Verksamheten övertogs sedan av *Metallverken*. I *Skultunas* och *Nordiska Metallverkens* produktion ingick under perioder tillverkning av ammunition.

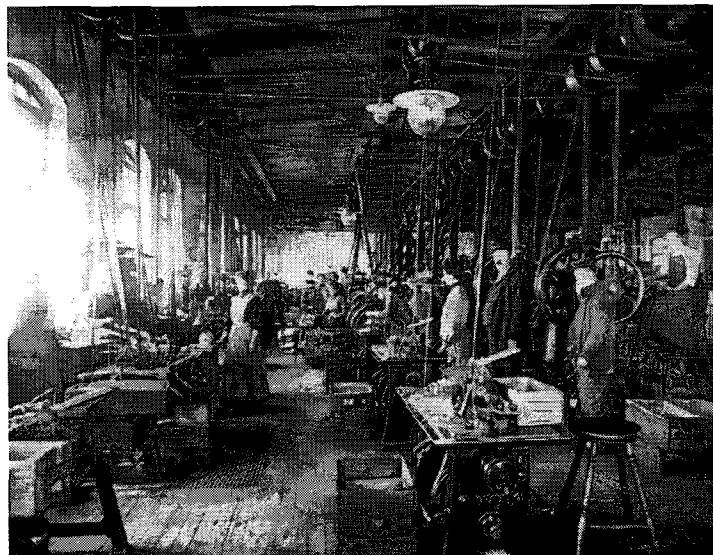
Vid slutet av 1800-talet hade även andra metallindustrier av skiftande storlek etablerat sig i Västerås.

A.G. Johanssons Metallfabrik grundades i slutet av 1800-talet. Tillverkningen omfattade inledningsvis diverse metallföremål som snusdosor och ljusstakar innan firman specialiserade sig på gas- och vattenrörsarmaturer samt gjutgods. *AB Carl Keijser & Co Metallfabrik* var ett annat företag som grundades under samma period. Produktionen bestod av bl.a. halvfabrikat i koppar, mässing, rostfritt, järn, aluminium och nysilver. Tillverkningen omfattade inledningsvis bl.a. tobaksdosor och senare apparatur för t.ex. mjölkhantering.

Ytterligare verkstäder grundades fram till början på 1900-talet. Ett av dessa blev *K.L. Sjöquist Mekanisk Verkstad* som grundades 1918. Specialiteten var ursprungligen tillverkning av tryckknappar. Senare kom verksamheten att omfatta alla slags mekaniska reparationsarbeten och tillverkning av specialdelar inom rörmakeriet. Ett flertal smidesverkstäder och plåtslagerier, huvudsakligen hantverksbetonade, kompletterade metallbranschen i staden.

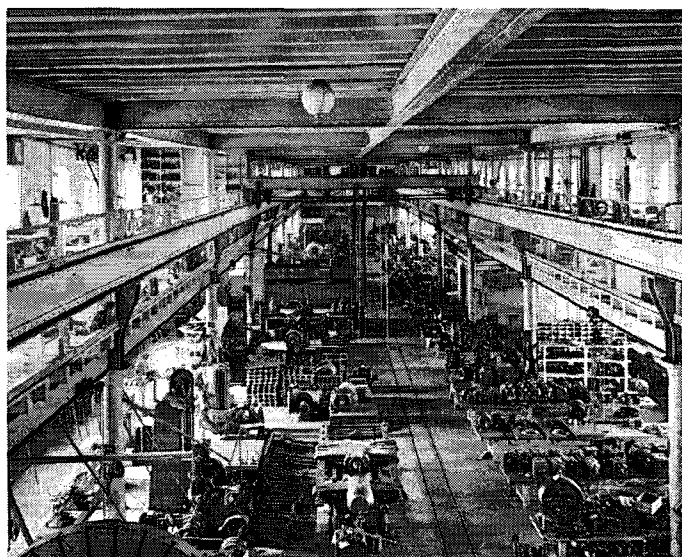
Västerås hytta anlades 1901 med i grunden samma affärsidé som det samtida hyttprojektet i Köping. Den svenska järnhanteringen skulle bli konkurrenskraftig genom anläggningen av en modern hytta, med järnvägsförbindelser till Bergslagens gruvor och egen djuphamn för skeppning av de förädlade produkterna. Den fallande konjunkturen ledde dock till hyttans nedläggning redan 1924. Industriområdet omvandlades senare till industrihotell fram till 1964 då alla kvarstående byggnader revs.

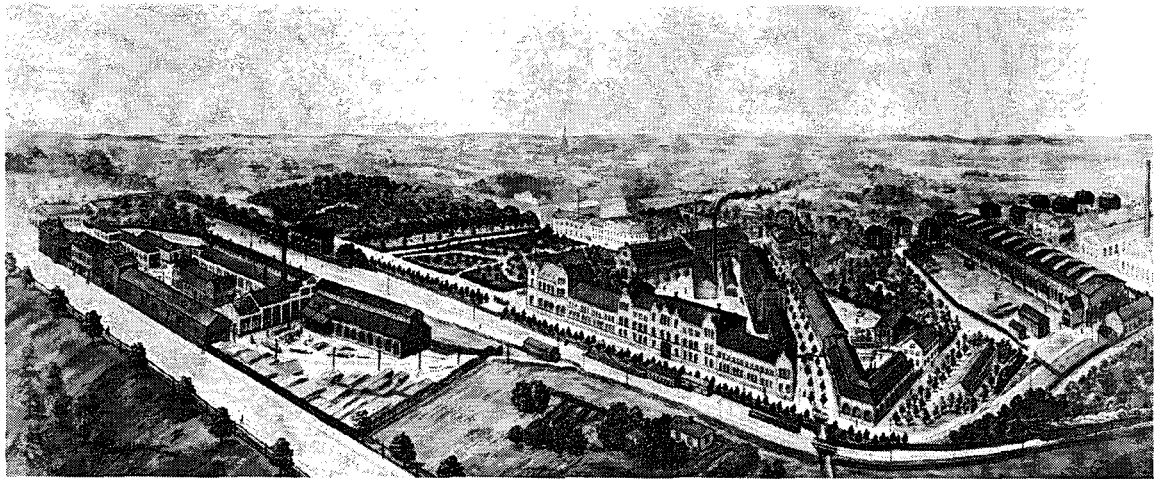
Mekanisk och elektromekanisk industri, gjuterier. Ett av de första betydande företagen som etablerade sig i staden blev *Wästerås Mekaniska Verkstad* som startades 1874. Verkstäderna uppfördes i kvarteret Sigmund, i anslutning till hamnen, där flera byggnader ännu är bevarade. Som vid de flesta övriga mekaniska verkstäder var produktionen inledningsvis mångsidig men betoningen låg på tillverkning av jordbruksutrusning och maskiner. Företaget hade på 1890-talet utvecklats enligt

Verkstad vid Svenska Metallverken i Västerås kring sekelskiftet. Foto: VLM:s arkiv.

Nya Mimerverkstan vid Asea uppfördes 1912. Byggnaden blev den första i sitt slag i landet att uppföras med stomme av järnbalakar. Foto: VLM:s arkiv.

ASEA:s anläggning omkring år 1908. Till vänster, nedanför bangården, Västerås Mekaniska Verkstads byggnader som övertogs av ASEA 1898. Bild: VLM:s arkiv.

dåtidens mått till storindustri. Ägaren och grundaren Fredrik Wijkman engagerade sig då intensivt i uppbyggnaden av ett nytt företag som senare skulle bli ASEA, vilket 1898 övertog verkstäderna med gjuteri som integrerades till den nya verksamheten. Den forna verksamheten med tillverkning av jordbruksmaskiner övertogs då av ett nytt bolag; *AB Västerås Lantbruksmaskiner*. I samband med detta flyttades produktionen från Västerås till tomma lokaler i Morgongåva. Därefter kom verksamheten och anläggningen i Västerås att förenas helt med ASEA:s verksamhet i kvarteret Sigurd.

ASEA / ABB. I början på 1890-talet etablerade sig i staden ett företag som snart skulle inta en dominerande roll i Västerås och landets industrihistoria. Kontorshus och verkstäder uppfördes 1892 i kv. Mimer som skulle bli företagets vagga och sedan i kv. Sigurd. *Allmänna Svenska Elektriska AB*, senare känt som *ASEA*, tillverkade redan i början på 1900-talet alla slags elektriska maskiner och apparater, spårvagnar, lok, traverser, kranar, hissar m.m. samt alla slags gjutgods.

År 1898 hade *Västerås Mekaniska Verkstad* genom uppköp integrerats till verksamheten. Dit förlades ASEA:s elektromekaniska tillverkning såsom hissar, kranar, spårvagnar m.m. Med utgångspunkt från verkstadens område nära hamnen skulle ASEA under de kommande årtiondena utvidga sin verksamhet över hela området norr om denna. I kvarteret *Sigurd* växte ett komplex av verkstadslokaler som så småningom förenades genom en bro med anläggningarna i kvarteret Mimer. En ny stor anläggning för metallgjuteriet invigdes 1948.

Nordost om Mimeranläggningen tillkom på Emausområdet, längs med Pilgatan, *Arvidverkstaden* som togs i bruk 1936. *Emausverkstaden* var avsedd för tillverkning av trefasgeneratorer och motorer till lok. Där tillverkades även vattenkraftsgeneratorer.

Produktionslokalerna i kvarteret Mimer förnyades genom tillkomsten 1912 av nya *Mimerverkstaden*, den första byggnaden i sitt slag i landet som uppfördes med stomme av järnbalkar. *Mimeranläggningen* utökades 1952 med ytterligare en storskalig verkstadsbyggnad längs med Stora Gatan.

Efter andra världskriget anlade ASEA nya verkstäder sydväst om staden, inom Saltängens industriområde. I *Örjansverkstäderna* tillverka-

des ursprungligen små elmotorer samt automatsvarvade detaljer för ASEAs övriga produktion. Anläggningen kom att utvidgas i etapper fram till dagens verksamheter som omfattar bl.a. ABB Controll, ABB Motor och ABB Nordkomponent. Mot slutet av 1950-talet slutfördes i kvarteret Ottar företagets nya kontorsanläggning, *Melkerskontoret*, som anslöt till den äldre och befintliga kontorsbyggnaden, *Ottarkontoret* och *Norekontoret*. Under 1960-talet fortsatte ASEAs expansion utanför staden på nya industriområden. Inom *Finnslätten* färdigställdes 1966 en reaktorbränslefabrik med tillhörande kontor.

Av betydligt blygsammare omfattning än ASEA var företaget *Elektriska Aktiebolaget Ergo*. Firman startade 1922 genom övertagandet av en smidesverkstad. Åren därpå inleddes tillverkningen av elektriska kok- och värmeapparater. Därefter kom produktionen att omfatta ett stort sortiment av elektriska apparater såväl för hushållen som för industrin. *Västerås Elektromekaniska Verkstad* grundades 1932 och verksamheten omfattade först tillverkning av husgeråd i gjutjärn och aluminium, svarvningsarbeten, omlindning av elmotorer samt tillverkning av komponenter till elapparatur.

Firman *Axel Johanssons Mekaniska Verkstad* grundades 1898 och var inledningsvis inriktad på reparation av jordbruksmaskiner. I efterhand specialiserade sig firman på tillverkning av pumpar och transportanordningar vid sidan om sedvanliga mekaniska arbeten. En mindre mekanisk verkstad var *F.H. Eriksson Smides och Mekanisk Verkstad* som startades 1910. Firman kom så småningom att specialisera sig på byggnadssmidan samt tillverkningen av hydrauliska tippanordningar. *G.W. Trawers Filfabrik* som startades 1901 var specialiserad på tillverkning av filar.

Elektrolysverket uppfördes 1917, söder om staden vid Mälaren inom nuvarande industriområdet Sjöheden. Företaget AB Elektrolysverken var inriktat på legering med moderna elektriska metoder av ädelmetaller på

Zinkvittfabriken vid Svenska Metallverken i Västerås. Foto: VLM:s arkiv.

järnföremål. Krigsslutet drabbade dock företags affärsidé och efterfrågan sjönk så pass att bolaget fick svårigheter redan året därpå. Verksamheten drevs sedan på sparlåga fram till konkursen i början av 1930-talet. Anläggningen övertogs sedan av Västerås Andelsslakteri som anpassade byggnaderna för de nya ändamålen.

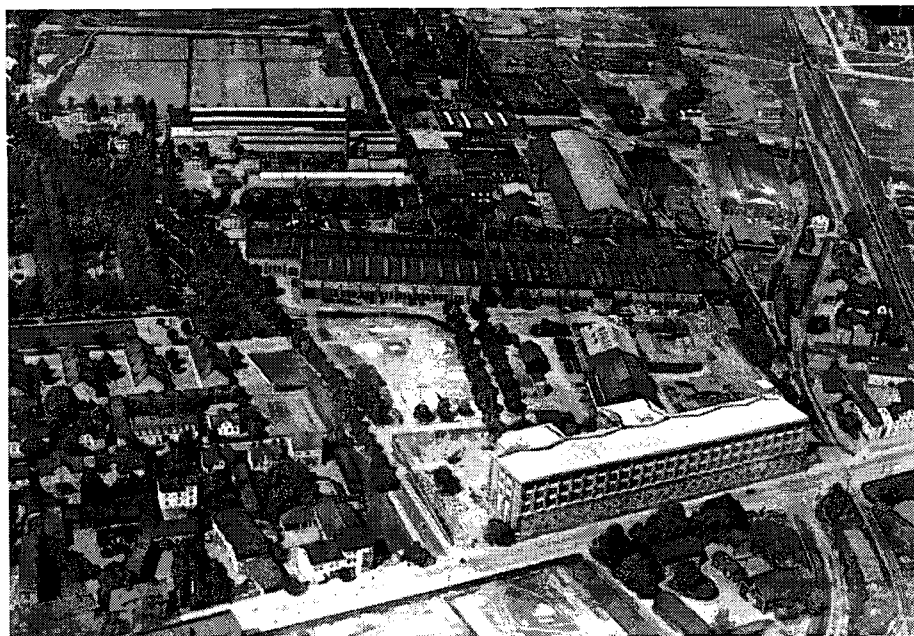
Centrala Flygverkstaden i Västerås också känt som CVV hör till de mer udda verksamheterna i Västerås industrihistoria. Bakom anläggningen av militära flygverkstäder i staden låg 1925 års försvarsbeslut. Verkstäderna uppfördes under åren 1926 till 1927 inom Viksängs område i anslutning till Mälarens strand. Verksamhetens främsta uppgift var översyn och reparation av sjöflygplan, vilket motiverade anslutningen till vattnet. Verksamheten kom så småningom att också omfatta tillverkningen av ett par flygplansmodeller och sedan tillsyn och underhåll av de tyngre bombplan som förlades till F 1 vid Hässlö, där särskilda verkstäder uppfördes. Genom en särskild väg kunde även flygplanen förflyttas från Hässlö till Viksäng för reparationer. På CVV:s område fanns verkstäder som täckte ett ovanligt brett register för att motsvara behoven av åtgärder på alla komponenter som ingår i flygplan. Under en period var CVV även centralt materialförråd. För att lindra bristen på bostäder i närheten av anläggningen uppfördes under slutet av 1940-talet egnahemsbebyggelse i Viksäng. Med nedläggningen av F1 avvecklades verksamheten på Viksäng och flyttades till Arboga.

Den första anläggningsetappen av försvarets centrala flygverkstad i Västerås slutfördes 1927. Verkstädens främsta uppgift var ursprungligen underhåll och reparation av sjöflygplan. Bilden visar anläggningen vid Viksäng år 1941. Foto: VLM:s arkiv.

Verkstadsområdet övertogs på 1960-talet av verkstadsföretaget *Swedish Machine Tools*. Tillverkningen omfattade verkstadsmaskiner och maskinverktyg, bl.a. precisionssvarvar. Företaget drabbades 1991 av konkurs men rekonstruerades och drivs åter i liten skala i en byggnad på området. Övriga byggnader inrymmer numera diverse verksamheter; tillverknings- och serviceföretag, kontor, skolor, lager m.m. Nyligen har sjöfronten inom området bebyggts med flerfamiljshus.

Den *textilrelaterade industrin* har i Västmanland generellt varit av blygsam omfattning men representeras på ett antal platser av enstaka företag. I Västerås grundades 1920 *Västerås Strå- & Filthattfabrik* vars produktion inledningsvis var av hantverkskaraktär. Det är med företagets

Svenska Metallverken på 1940-talet med ASEA:s Arvidverkstad i förgrunden. Foto: VLM:s arkiv.

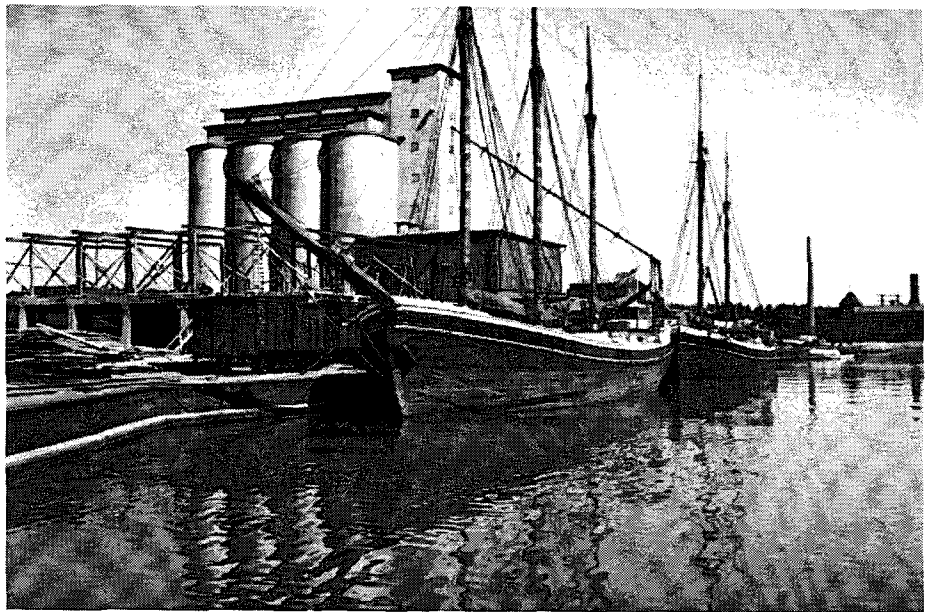
flytt 1924 till Slottsgatan som tillverkningen mekaniseras och industrialiseras. År 1932 ombildades rörelsen till aktiebolag och 1939 utökades verksamheten. Del av produktionen förlades därför i det intilliggande "Korsvirkeshuset" som tidigare inrymt *Sundins Tobaksfabrik*.

Västerås Ullspinneri AB som startades på 1890-talet drev en omfattande tillverkning av filtar, tyger och dylikt. Företaget hade även försäljningslokal i staden. Verksamheten nedlades troligen under 1920-talet. *Lindwalls Färgeri* grundades 1918 och verksamheten förlades till en för ändamålet särskild uppförd byggnad, Färgaregården, vid Torsgatan. Till fabriken hörde en ångpanneanläggning och moderna maskiner för färgning och kemtvätt. Färgeriet och spinneriet slogs sedan ihop i ett gemensamt bolag, *Västerås Ullspinneri & Ångfärgeri AB*.

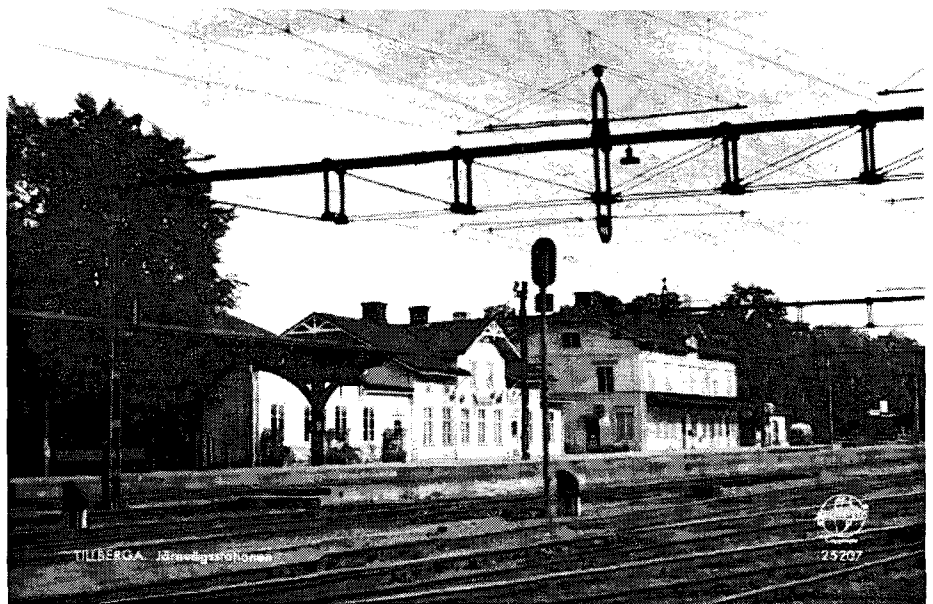
Vid sidan av de ovan redovisade verksamheterna har det förekommit en rad rörelser av mindre omfattning eller udda karaktär. Dit hör lervaruföretag med tillverkning av kakel, träförädlingsfabrik och trävarufabrik. En annan var *Max Anderssons Kanotbyggeri* som startades 1928 i ullspinneriets nedlagda lokaler. Företaget som blev ledande i Skandinavien inom sitt område tillverkade ett femtontal kanotmodeller, de flesta ritade av ingenjör Sven Thorell. På trävarusidan kan också nämnas *AB Västerås Snickerifabrik* som uppfördes 1902. Tillverkningen omfattade i början möbelsnickerier men utvidgades sedan till att omfatta byggnadssnickerier och inredningar. 1937 inleddes även tillverkning av segelflygplan. Förbrukare av bl.a. trävaror var även *A. Anderssons Borstbinderifabrik* som startade sin tillverkning av borstar och penslar 1921.

Förekomsten av stora företag med hög sysselsättningsgrad som ASEA och Nordiska Metall ledde till ett påtagligt behov av bostäder. Stora byggnadsprogram initierades och stöttades ekonomiskt av de större företagen, följderna av industriernas expansion och bostadspolitik präglar ännu starkt Västerås stadsbild. Den ständiga förändringen och utvecklingen i de större industriernas strukturer ledde till en kontinuerlig förnyelse och förändring i den fysiska miljön. Äldre byggnader revs för att ersättas med nya lämpligare lokaler. Detta gällde även de äldre arbetarbostäderna som många gånger fick ge vika för verkstädernas utvidgning.

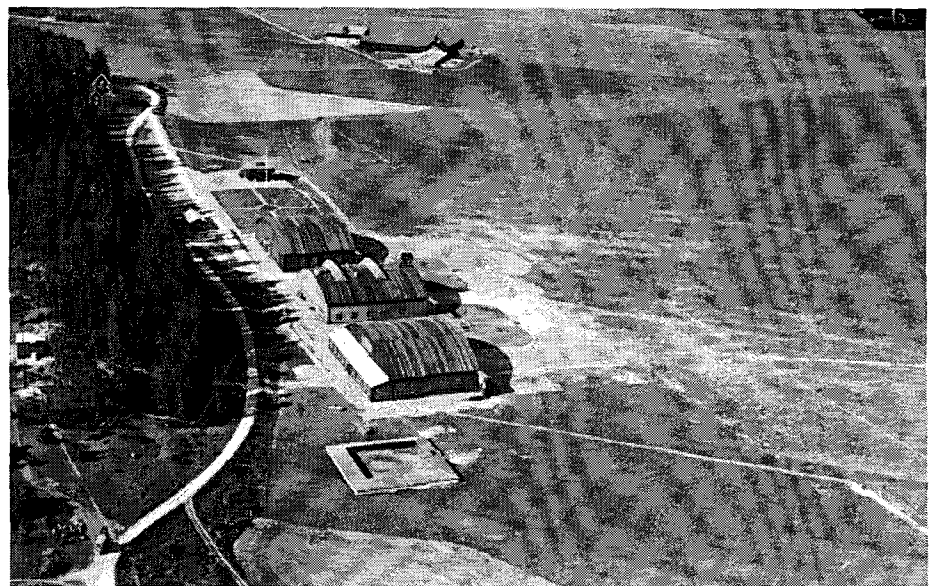
Västerås hamn under sluret av 1930-talet.
I bakgrunden Lantmännens silos. Foto:
VLM:s arkiv.

Järnvägen spelade en stor roll för länets ut-
veckling. Tillberga station var länge en av de
viktigaste järnvägsknutarna inom kommunen.
På bilden restaurangbyggnaden med stations-
byggnaden. Foto: VLM:s arkiv.

Hässlö flygfält anlades på 1920-talet ur-
sprungligen som flygplats för F 1 som då var
förlagd till Viksång. Kring mitten av 1940-
talet flyttades förbandet till flygplatsområdet.
Hässlö var militär flygplats fram till 1983.
Bilden är tagen 1941. Foto: VLM:s arkiv.

Tekniska infrastrukturer / tätort / landsbygd

Vägförbindelser

Västeråsbygden har präglats av många och viktiga landförbindelser inte minst av vägen mellan Stockholm och Örebro, norr om Mälaren. Mot norr fanns de viktiga vägarna till Bergslagens gruvor, hyttor och bruk. Svartåns och Lillåns dalgångar skapade även naturliga underlag för vägarna mot norr. I sydväst har också vägen över Mälaren, förbi Kvikksund, mot Eskilstuna varit avgörande för kontakterna mellan Västmanland och landskapen söder om Mälaren. Vägnätet har beträffande den industriella utvecklingen spelat en viktig roll för förbindelserna med skogs- och malmbygderna i norr. På 1960-talet tilltog vägarnas roll p.g.a. järnvägarnas nedläggning och industriernas förändrade transportlogistik. För ändamålet rustades därför många vägar upp kraftigt. Ett exempel är förbindelsen mellan Västerås och Surahammar med vidare anslutning till Kolbäcksdalen, den s.k. industrileden.

Hamnar

Ett flertal mindre hamnar eller lastageplatser har förekommit längs med Mälaren inom kommunens gränser. De flesta har anknytning till tidiga industrier, i synnerhet tegelbruken och sågverken som drevs på godsens i Mälaronrådet. Bland dessa kan nämnas Tidö, Hytthamnen i Västerås, Framnäs och Gäddeholm.

Västerås hamn. Svartåns utlopp i Mälaren och den djupa viken som Västeråsfjärden skapar främjade tillkomsten av en hamn vid Västerås redan under medeltiden. I takt med landhöjningen och uppslamningen av Svartån har hamnen stegvis flyttats längre ut från själva stadskärnan. Fram till 1800-talets mitt utgjordes hamnen huvudsakligen av en lång kaj med magasinsbyggnader på åns östra strand. I förlängningen bildade ifyllningar en pir som sträckte sig ut i Mälaren. Åmynningens västra sida bestod av holmar samt av ifyllningar förstärkta med vågbrytare. Det är med anläggningen av järnvägen 1876 som stora omvälvningar inleddes. Stickspår drogs till hamnen, äldre kajer rätades och nya tillkom medan magasinerna flyttades. Strax väster om Svartån uppfördes järnvägens verkstäder och lokstallar på utfylld sjöbotten. Belastningen på hamninfrastrukturerna växte kraftigt i takt med industriernas utveckling och mångdubblade sjöfrakter. År 1908 påbörjades en utvidgning av hamnen öster ut, det nya området fick stickspår och nya stora magasin längs med kajen. Endast några år senare förlängdes östra kajen i nordost. På 1910-talet lades också grunden till nuvarande småbåtshamn väster om Svartån. I öster tillkom på 1930-talet silokajen i samband med uppförandet av nuvarande siloanläggningens första etapp. Samtidigt påbörjades utfyllnadsarbeten i förlängningen av Lillån. Den konstgjorda udden skulle sedan skilja den blivande Östra hamnen och Kraftverkshamnen åt.

Även på flera platser inom Västeråsfjärdens nordöstra delar tillkom hamnanläggningar. Vid *Tegeludden* i anslutning till Hamre Tegelbruk och även öster om denna kvarstår såväl äldre som nyare hamnstrukturer. Utvecklingen av ett omfattande industriområde kring Sjöheden och båtar- nas tilltagande tonnage ledde på 1920 -talet till anläggningen av ny och

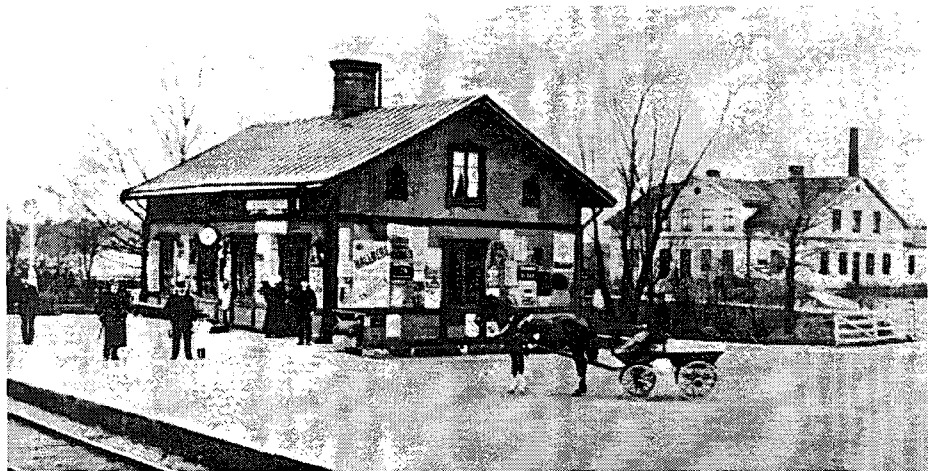

djupare hamn, *Västra Hamnen*, sydväst om staden. Den nya hamnen övertog även funktionen av exporthamn för bergslagsjärnet.

Den starka koncentrationen av industrier i Västerås och deras utveckling hängde till stor del samman med den bekväma och billiga sjöfarten genom Mälaren och vidare till Östersjön. Sjöfrakterna kompletterades med utmärka järnvägsförbindelser inte minst till råvaruleverantörerna i Bergslagen. Hamnen och industrierna kom att växa i symbios med varandra.

Järnväg

Av stor betydelse för många områden och platser i Västmanland och inte minst för utvecklingen av industristaden Västerås blev utvecklingen av ett omfattande järnvägsnät som anlades i etapper. År 1876 invigdes den första normalspåriga järnvägen genom Västmanland, *Stockholm-Westerås-Bergslagens Jernväg (SWBJ)*. Bolagets linjer sträckte sig

Dingtuna lilla station under glansdagarna kring sekelskiftet. I bakgrunden Dingtuna andelsmejeri som numera är rivet. Foto: VLM:s arkiv.

även till Ängelsberg. Västerås fick då förbindelser öster ut mot Stockholm och väster ut mot Örebro, via Köping. Till SWBJ anslöts genast ett fristående bolag; *Sala-Tillberga Jernväg* som band samman *Norra stambanans* och *Stockholm-Westerås-Bergslagens* järnvägslinjer. Förbindelsen kunde invigas 1875 innan SWBJ:s linjer stod färdiga att tas i bruk. Vid Tillberga, strax norr om Västerås kom därefter flera linjer att knytas samman. Där förenades förbindelserna mot öster till Stockholm, mot väster till Västerås, Köping och Örebro och mot nordväst till Ramnäs, Ängelsberg och Norberg.

Kommunen berörs också i sin västra gräns av linjen *Kolbäck-Eskilstuna* som invigdes 1877 och ingick i TGOJ:s banor (*Trafikaktiebolaget Grängesberg-Oxelösund Järnvägar*). Spåret löper några kilometer genom Rytterne socken. På denna korta sträcka fanns hållplats vid Horn och station vid Strömsholm.

Ett flertal så kallade industrispår med förbindelser till de etablerade järnvägslinjerna har också förekommit. Talrika men korta sådana har varit vanliga i industristaden Västerås. Mer representativt är däremot spåret som byggdes 1874 mellan Svanå Bruk och järnvägsstationen "Svanå", på linjen *Tillberga-Ramnäs*. Spåret trafikerades fram till 1920.

Den viktigaste järnvägsknuten i länets södra bansystem och kanske inom hela regionen blev *Tillberga*. Stationen stod klar redan 1875 och på platsen, som var en renodlad jordbruksbygd, skulle fram till 1910-talet ett stationssamhälle långsamt växa fram. Järnvägarna och de utmärkta förbindelserna åt alla vädersträck kom att locka industrier till orten. Bland de första företagen som etablerade sig i Tillberga stationssamhälle var *Tillberga Mejeri*, *Tillberga Tegelbruk* och *Tillberga Gjuteri*. Det är dock framför allt med anläggningen av vagn- och lokverkstäderna som orten fick en stark utveckling. Den första verkstadsanläggningen tillkom 1917 men den utvidgades kraftigt 1924 då också Västerås reparationsverkstad efter en brand förenades med den befintliga verksamheten i Tillberga.

Längs med det omfattande järnvägsnätet tillkom, inom kommunens nuvarande gränser, en rad stationer och hållplatser; *Hedensberg* norr om Tillberga på Salalinjen; *Västerås* och *Dingtuna* på sträckan mot Örebro, *Ansta*, *Skultuna* och *Svanå* mot Ramnäs i väster samt *Tortuna* och *Orresta* mot Stockholm i öster. Norr om Kvikksund, på linjen Kolbäck-Eskilstuna, anlades en hållplats vid *Horn* och en station med namn *Strömsholm*. På flera platser har järnvägen främjat utvecklingen av stationssamhällen.

Av alla stationsmiljöer och hållplatser är endast Dingtuna bevarad, numera som museistation. Rationaliseringen av trafiken, modernisering av banorna och till sist de stora arbetena i anslutning till den nya Mäljarbanan har lett till förödande konsekvenser för de ursprungliga och särpräglade järnvägsmiljöerna.

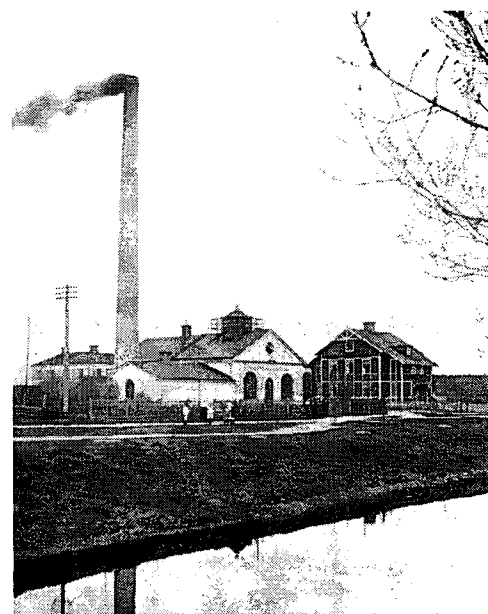
Flygplatser

Johannisbergs flygfält. Under krigsåren anlades ett flygfält vid Johannisberg sydväst om staden. Anläggningen omvandlades efter kriget till civilflygfält. Flygfältet används numera av flygklubbar.

Hässlö flygfält. Under augusti 1944 flyttade Västmanlands Flygflottilj till sin nya förläggning vid Hässlö. Där fanns redan ett bestånd av byggnader på och invid Badelundaåsens västra sida. Öster om åsen hade tidigare anlagts flygfält, hangarer och verkstäder. Hässlö hade sedan länge ett militärt förflutet. Gården blev 1683 militärboställe och marken kom därför att tillhöra kronan vilket långt senare underlättade anläggningen av en flygplats på egendomen. Till Viksäng förlades på 1920-talet en av landets första moderna flygenheter, F 1, tillsammans med CVV. Flygfältet låg dock vid Hässlö men i mitten av 1940-talet kunde hela förbandet samlas kring själva flygplatsen. Hässlö förblev militär flygplats fram till 1983 då F 1 avvecklades. Därefter har anläggningen omvandlats till civilflygfält och kasernområdet till bl.a. skola.

Tekniska verk / kraftverk

Fram till 1890-talet fanns i Västerås endast ett fåtal anläggningar av industriell karaktär. Till dessa hörde de kommunala tekniska verken. *Vatten- och elektricitetsverken* kom att höra till Västerås tidigaste tekniska strukturer vars funktion blev avgörande för stadens vidare industriella och urbana utveckling. Först av alla tekniska verk blev dock gasverket som tillkom 1861 och drevs av *Gaslysnings AB i Västerås* fram till 1905 då bolaget övertogs av staden. Det första gasverket låg vid Sturegatan men ersattes 1928 med en ny anläggning som förlades till Kungsängen.

Elektricitetsverket i Västerås tillkom 1888. Anläggningen som drevs först av gasbolaget utvidgades och moderniserades i flera etapper. Ursprungligen drevs generatorerna av en ångmaskin. Foto: VLM:s arkiv.

Den första byggnadsetappen av Statens Ångkraftverk i Västerås genomfördes 1917. Anläggningen kom sedan att byggas ut och moderniseras i en rad etapper. Foto: VLM:s arkiv.

Vattentornet på Skallberget uppfördes 1952 efter ritningar av stadsarkitekten Per Bohlin. Det var ett komplement till det äldre tornet på Djäkneberget. Foto: VLM:s arkiv.

Där anlades även under slutet av 1930-talet *avloppsreningsverket*. Gasproduktionen pågick fram till 1974. Gaslysningsbolaget ombesörjde också eldistributionen som inleddes 1888. Ungefär samtidigt, mellan 1886 och 1888, anlades vattenverk och avloppsnät i en första etapp. Avloppsverket liksom stadens el- och vattenanläggningar har sedan det anlades förnyats löpande, både beträffande teknik och kapacitet. Det senaste inslaget i de kommunala tekniska verken blev anläggandet av ett fjärrvärmesystem 1954.

Kvarnbrovretens pumphus. Den ångdrivna pumpanläggningen som stod färdig 1888 fick i tidens anda en representativ överbyggnad i form av ett påkostat tegelhus. Det blev tillsammans med vattenkraftverket vid Slottsbron ett av de två tidigaste offentliga tekniska verken i staden. Kvarnbrovretens pumphus anlades i anslutning till Svartån men vattnet pumpades från två sänkbrunnar nedgrävda i den intilliggande åsryggen. Stationen var ansluten till en reservoar anlagd på Djäkneberget, varifrån vattnet omfördelades i staden. Den tilltagande vattenförbrukningen samt infiltrationer från Svartån i sänkbrunnarna ledde till att anläggningen ersattes med ett nytt vattenverk i Hässlö. Pumphuset är ännu bevarat.

Vattenverket vid Hässlö. Ett nytt vattenverk med sänkbrunnar anlades på Badelundaåsen vid Hässlö. Den nya pumpstationen som stod klar 1907 var, som tidigare Kvarnbrovretens anläggning, förenad genom ledningar med stadens ledningsnät och vattenreservoaren på Djäkneberget. På 1930-talet moderniserades och utökades anläggningen på Hässlö och ett vattentorn uppfördes på Djäkneberget för att ersätta reservoaren.

Vattentornet på Djäkneberget slutfördes 1934. Arkitekten var som för så många offentliga och tekniska byggnader i staden Erik Hahr. Vattentornet tillkom ganska sent i förhållande till andra städer. Det ingick i det nya vattenförsörjningsnätet med ny pumpstation i Hässlö. Volymmässigt innebar vattentornet en kraftigt utökad kapacitet i förhållande till den föråldrade reservoaren. På grund av kapacitetsproblem togs dock reservoaren ånyo i bruk på 1940-talet.

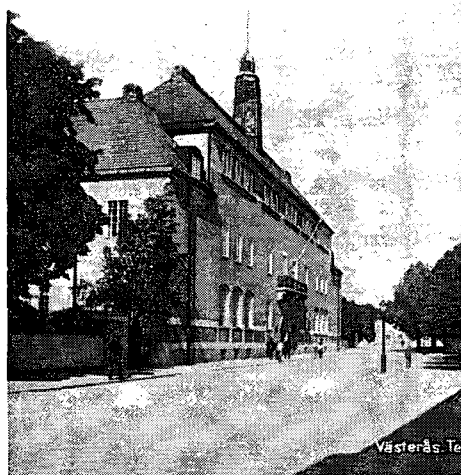
Vattentornet på Skallberget tillkom för motsvara de stigande vattenbehoven. Det uppfördes efter ritningar av stadsarkitekten Per Bohlin och stod färdigt 1952. På tornets topp anlades takterrass och utrymmen för kafé och restaurang.

Reningsverket på Kungsängen i Västerås invigdes 1939. Fram till dess hade ingen rening av avloppsvatten förekommit. Spillvatten från såväl hushåll som industrier släpptes ut i Mälaren. Kvarnbrovretens område hade kort innan fått en egen reningsbrunn.

Västerås stads vattenkraftverk. Anläggningen uppfördes 1891 av Västerås kommun för att locka det nybildade ASEA till staden. Företagets anläggning och utveckling i Västerås var beroende av elkraft. Anläggningen som utrustades av ASEA svarade huvudsakligen för strömlieferanser till företagets verkstäder öster om ån. Kraftstationen brukas fortfarande för elproduktion och är samtidigt museum.

Elektricitetsverket. Det första elektricitetsverket uppfördes 1888 och drevs av *Gasbelysningsbolaget* i ett för ändamålet uppfört stenhus på Klapphustomten, mitt emot bolagets gasverk. I stationen drevs två

Telegrafhuset i Västerås i början på 1900-talet. Foto: VLM:s arkiv.

likströmgeneratorer av en ångmaskin. Anläggningens utrustning moderniserades och stationen utvidgades i flera omgångar, bl.a. 1896 och 1904. Bolaget inköpte även ström från stadens turbinstation vid Slottsbron. År 1905 övertogs Gasbelysning AB med samtliga tillhörande anläggningar av staden. För att tillgodose den tilltagande elförbrukningen uppfördes 1911 ytterligare ett elverk med en kapacitet av 1.000 KW. Generatorerna drevs med dieselmotorer. Redan efter ett par decennier hade anläggningen tjänat ut beträffande elproduktionen då staden anslöts till det allmänna elnätet. Elverket användes därefter som transformatorstation men byggdes sedan om till kontorslokaler för de tekniska verken som flyttade in 1944.

Statens Ångkraftverk. Till Västerås lokaliserades även ett reservkraftverk, Statens Ångkraftverk, som skulle brukas vid behov när produktionen från Älvkarleby vattenkraftverk inte räckte till. Den första etappen av den koldrivna anläggningen, som fick en egen hamn för kolleveranser, stod färdig 1917. Kraftverkets lokalisering till Västerås avgjordes av flera förutsättningar. Ortens geografiska läge i förhållande till landets elnätssystem, regionens stora elbehov, tillgång till vatten och skeppningsmöjligheterna för frakten av stenkol var några av kraven som kunde tillfredsställas. Eftersom anläggningen drevs enbart sporadiskt anslöts av sysselsättningskäl produktionsenheter för elmateriel till verksamheten.

Kraftverket kom att byggas ut kontinuerligt i etapper för kunna motsvara en delvis sporadisk och delvis teoretisk efterfråga på eltillskott. Pannorna drevs med stenkol men även torv och olja kom till användning under vissa perioder. Fram till uppförandet av stadens värmekraftverk på 1970-talet utnyttjades även spillvärmen från kraftverket till fjärrvärme. Med förändrade förhållanden i elproduktionen förlorade kraftverket sin betydelse. Beslut om nedläggning kom 1982 men i viss omfattning användes del av anläggningen fram till 1992.

Rivna anläggningar

Många av de äldre tekniska och industriella anläggningarna inom kommunen har drabbats av rivningar, förhållandevis i större omfattning än på andra platser. Förhållandena har orsakats av olika faktorer. Till de vanligaste hör förnyelse, utvidgning, modernisering eller nedläggning av verksamheterna. Även olyckor som bränder har drabbat byggnaderna. I Västerås har också stadsplaneringen och stadskärnans förnyelse inverkat på de drastiska ingreppen i det befintliga byggnadsbeståndet. Flera kategorier av industrier eller tekniska anläggningar har inom kommunen varit särskilt utsatta för rivningsvågorna. Järnvägsbyggnader och stationsanläggningar tillhör de extremt drabbade objekten, liksom tegelbruken i samma omfattning som i andra delar av länet.

Bilden är tagen 1941 och visar koncentrationen av tekniska verk i förlängningen av norra hamnen i Västerås. Gasverk, elektricitetsverk och Statens Ångkraftverk är uppförda i anslutning till varandra. Foto: VLM:s arkiv.

Tillberga stationsbyggnad med bemanningen året 1908. Foto: VLM:s arkiv.

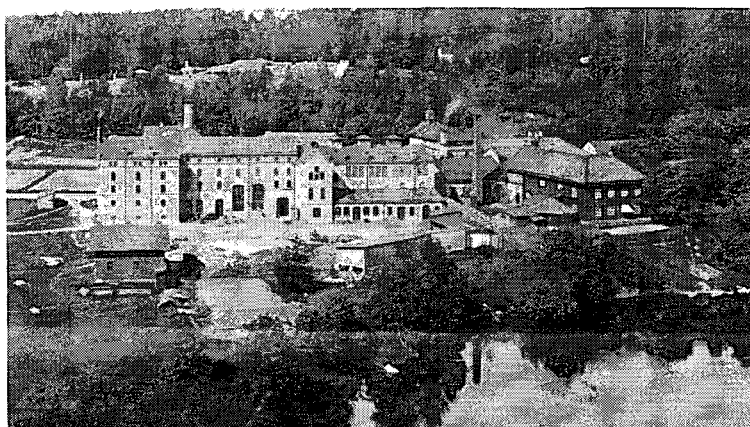
även ett flertal byggnader som tillhörde de kommunala tekniska verken, t.ex. el- och gasverken. Av de större anläggningarna som fanns utanför stadsgränsen kan särskilt nämnas den s.k. Hyttan som slutligen föll för grävskoporna 1964.

ASEA:s expansion och utveckling har under årtionden medfört en ständig förnyelse av byggnadsbeståndet i befintliga industriområden och även delvis övertagandet av andra bebyggda stadsdelar. Förnyelse, förändringar, utvidgning har medfört rivning eller ombyggnad av många byggnader i företagets anläggningar. I kvarteret Mimer har verkstadsbyggnaderna förnyats och utvidgats i etapper fram till den senaste saneringen då större delar av bebyggelsen i kvarterets nordöstra del revs med undantag av byggnadslängan mot Stora Gatan. Ett annat av de industriområden som berörts av rivningar och förnyelse är fastigheten Isolatorn, även kallad för Tegnerområdet.

Byggnadsbeståndet vid de flesta stationsanläggningarna inom kommunen har drabbats mycket hårt. Orsaken har varit dels nedläggning av hållplatser eller järnvägslinjer, dels rationaliseringar beträffande fastighetsförvaltningen och dels modernisering av de kvarstående bansträckorna. Detta gäller tekniska byggnader och tekniska strukturer, såväl som tjänstebostäder, banvaktsstugor och stationer. Senast har tillkomsten av Mälarbanan medfört drastiska förändringar i det gamla järnvägslandskapet, bl.a. har bansträckningar ändrats och de flesta järnvägsövergångarna byggts om till tunnlar eller broar. Av de tio ursprungliga stationsanläggningarna som förekommit inom kommunens gränser har endast en anläggning, Dingtuna station, bevarats.

Tegelbruken hör också till kategorin av industrier som drabbats mycket hårt av rivningar efter nedläggning av anläggningarna. Dessa förhållanden gäller i hela länet och anledningen har varit brukens ofördelaktiga lägen samt byggnadernas karaktär och omfattning. Av det stora antalet tegelbruk som förekommit inom kommunen återstår endast en anläggning som till

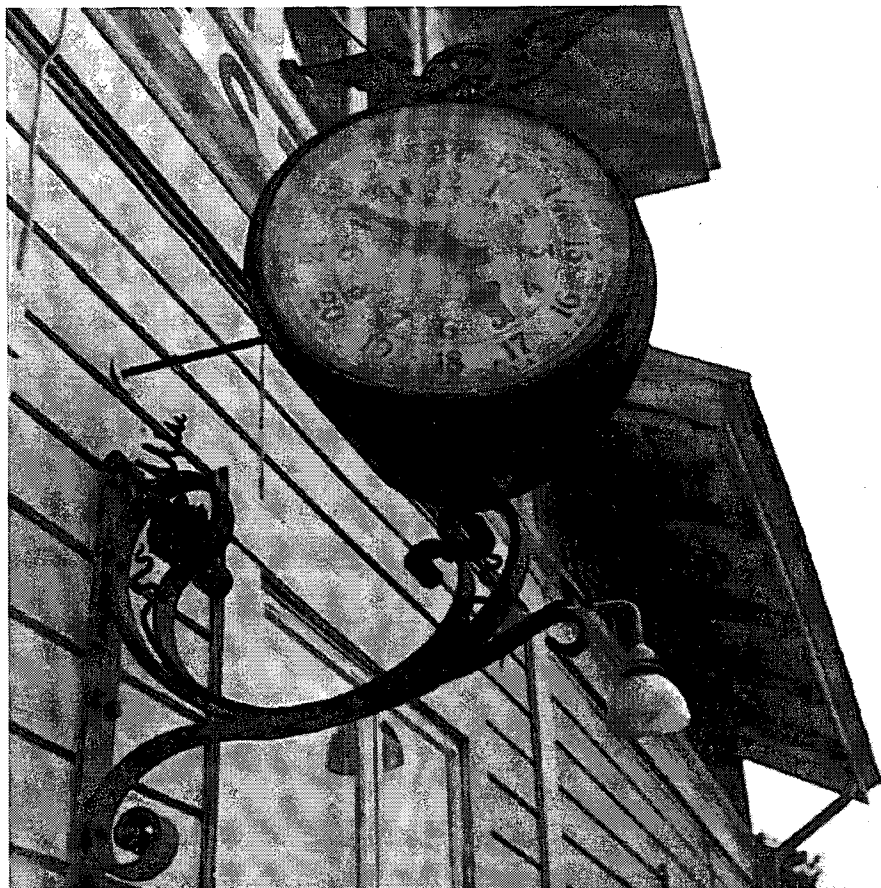
Av Västerås bryggerier i kvarteret Herta återstår numera endast några få byggnader. Foto: VLM:s arkiv.

största del och trots förfallet ännu är bevarad; Sevalla Tegelbruk i kommunen nordöstra hörn. Några byggnader återstår också av Gäddeholms tegelbruk trots branden 1957, inte minst en tegelugn från 1700-talet.

På landsbygden har i övrigt det industriella och tekniska beståndet drabbats i varierande omfattning. Av Svanå Bruks tekniska byggnader återstår nästan ingenting, vilket är karakteristisk för många nedlagda bruksmiljöer. Bruket i Skultuna har naturligtvis genomgått många förändringar.

Tideräkningen har upphört definitivt vid de flesta järnvägsstationer, även vid Orresta. Foto: VLM:s arkiv.

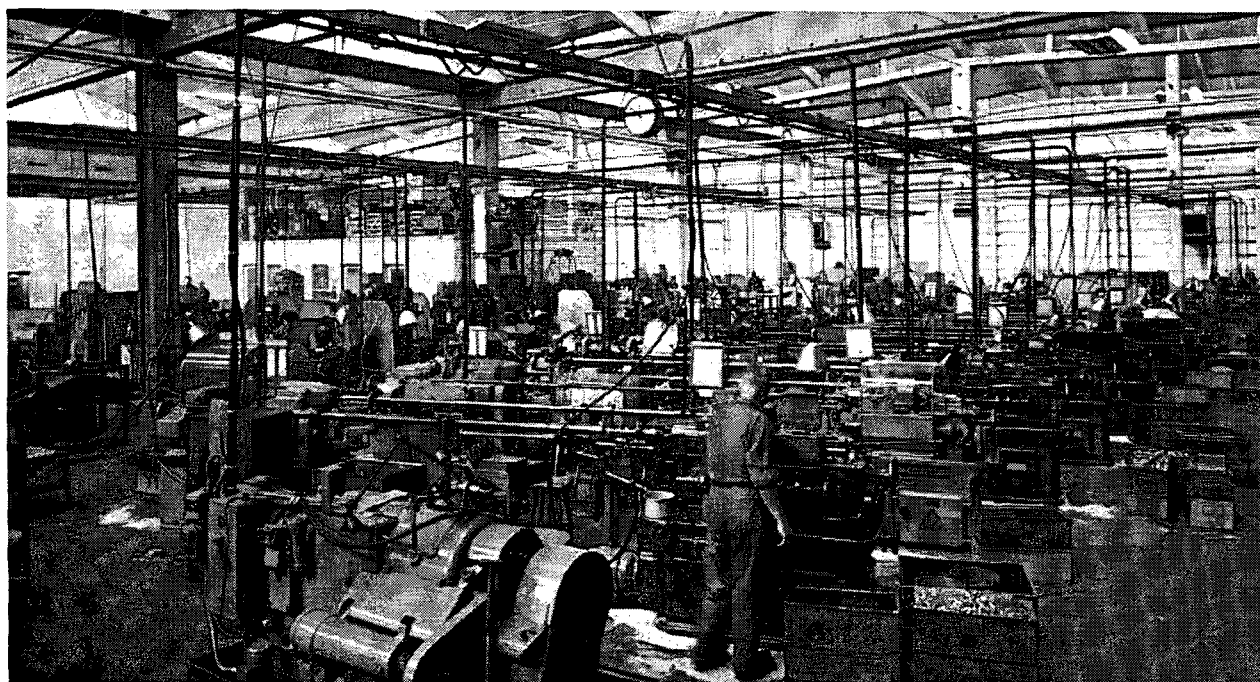
Ett flertal kvarn- och smedmiljöer har drabbats helt eller delvis. Av den enda gruvverksamhet som förekommit inom kommunen återstår endast spår. Byggnaderna vid Ahlgruvan, i Lillhärad socken, som drevs mellan 1939 och 1950, revs 1965. Av de större andelsmejerierna har många rivits och kvarstående anläggningar har fått nya funktioner.

Nuvarande industrier (tätort / landsbygd)

Vid sidan om Västerås har Skultuna den största koncentrationen av industrier inom kommunen, såväl beträffande antalet företag som till omfattning. Dominerande är naturligtvis efterföljarna till Skultuna Bruk med *Skultunafolie AB* som huvudrörelse. *Foldy Pac AB* är av annan karaktär. Företaget har övertagit brukets sågverk och anläggningen återanvänds för produktion av specialförpackningar i trä, plywood och Wellpapp. *Skultuna Metallsvets AB* är ett mindre företag lokaliserat strax norr om Skultuna samhälle.

Tillberga är den andra platsen inom kommunen som visar en större koncentration av företag. Samhällets utveckling som industriort går till-

baka till järnvägens anläggning. De flesta av företagen som tidigt etablerade sig på platsen är numera ett minne blott. Gjuteriet, tegelbruket, mejeriet är nedlagda och anläggningarna rivna med undantag av mejeriet. Tillbergas största nuvarande företag *TGOJ:s järnvägsverkstäder* har sina rötter i de första lok- och vagnsverkstäderna som anlades vid järnvägsknuten i början på 1900-talet. De är dessa järnvägsverkstäder som också spelat en avgörande roll för utveckling av orten. Flera mindre rörelser har också kommit att ersätta företagen som under åren blivit nedlagda. Det numera dominerande företaget är *UTAB (Ugnsbolaget Tabo AB)* som ligger i ett gammalt industriområde längs med järnvä-

Interiör från Foliofabriken vid Skultuna Bruk. Foto: Nordiska Museet.

gen. En annan rörelse av mer udda karaktär är snickeriverkstäderna tillhörande *Tillbergas fångvårdsanstalt*. Anläggningen utgör en av de två större snickerirörelserna i länet tillsammans med *Orresta Dörr* i Kärsta.

Västerås domineras ännu helt av ASEA som numera ingår i ABB. Företagets enheter och divisioner är utspridda i olika stadsdelar och industriområden. Inom företagets ursprungliga kvarter återstår lednings-, administrativa och utvecklingsavdelningar. I staden förekommer ABB Atom, ABB Generation, ABB Network Control, ABB Relays, ABB Control, Distribution och Installation som fristående företag. De industriella enheterna i staden utgörs av ABB Automation, ABB Drives, ABB Metallurgy, ABB Motors, ABB Robotics, ABB Traction och ABB Signal. ABB Motors, Control och Nordkomponent upptar större delen av Örjans verkstadsområde i Saltängen. Stora delar av ABB:s producerande enheter finns numera inom Finnslätts industriområde. I bantad och moderniserad form pågår verksamheten fortfarande inom delar av Metallverkens område, numera Outokumpu. Efter konkursen på 1960-talet har Swedish Mashine Tool återuppstått i bantad skala under namnet Västerås Mashine Tool. Företaget är kvar inom samma område men använder sig numera endast av ett begränsat antal byggnader.

Fördjupad dokumentation önskvärd för:

Landsbygden:

Sevalla Tegelbruk (Sevalla socken). Avser brukets historik samt dokumentation av anläggningen, inkluderat miljö, byggnader, interiörer och utrustning. Eventuellt underlag för vårdplan och skyddsföreskrifter.

Väsby kvarn och såg med mjölnargård (Sevalla socken). Avser underlag för vårdplan och skyddsföreskrifter.

Kinnsta kvarn och såg (Sevalla socken). Avser underlag för vårdplan.

Gillberga / Forsby kraftstation och dammverk. (Skultuna socken). Avser underlag för vårdplan och skyddsföreskrifter.

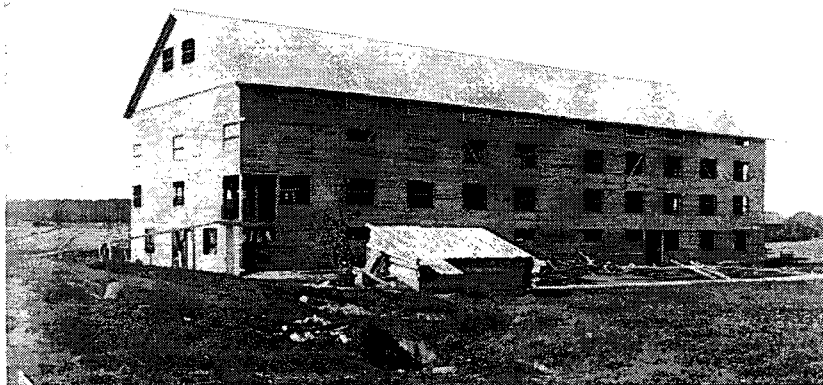
Gäddeholm - Polhemsugnen (Irsta socken). Avser uppmättningsritningar och fördjupad teknisk dokumentation av den unika tegelugnen. Även underlag till skyddsföreskrifter.

Gäddeholms kvarn och såg / senare även tvätter (Irsta socken). Anläggningen förfaller och hotas långsiktigt av totalt förfall eller rivning. Avser anläggningens historik samt byggnadsdokumentation av befintliga strukturer som underlag för utvärdering och eventuella åtgärder.

Harakers såg och kvarn (Harakers socken). Avser underlag till skyddsföreskrifter samt vårdplan beträffande del av anläggningen.

Tillberga kvarn (Hubbo socken). Eldriven kvarnanläggning uppförd omkring 1925 vid den sydvästra infarten av Tillberga stationssamhälle. Avser anläggningens historik samt byggnadsdokumentation av befintliga strukturer som underlag för utvärdering av anläggningen och eventuella åtgärder (ev. vårdplan och skyddsföreskrifter).

Skultuna Bruks kraftstation (Skultuna socken). Kraftverk och kraftstation som varit av stor betydelse för brukets drift och utveckling och som utgör en viktig länk för förståelsen av brukets tekniska system. Anläggningen som numera är museikraftverk har äldre utrustning bevarad. En fördjupad teknisk dokumentation av hela anläggningen, enligt Bengt Spades modell, är nödvändig.

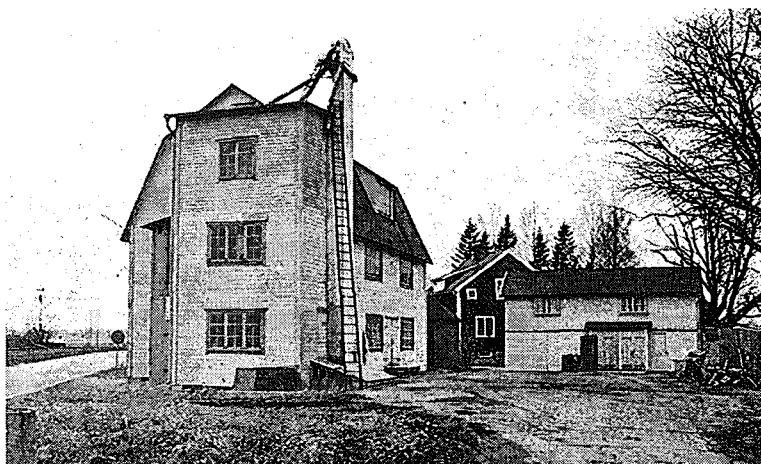

Ovan: Sevalla tegelbruks ugn- och tegelhus under uppförande på 1920-talet.

Nedan: Väsby kvarn, en av de mest representativa kvarnmiljöer som ännu är bevarade inom kommunen. Foto: VLM:s arkiv.

Nedan: Tillberga elektriska kvarn uppfördes omkring 1925. Den är representativ för den yngre generationen av kvarnar utan anslutning till vatten. Foto: J-P Darphin, VLM.

Staden:

ASEA:s äldre fastighetsbestånd. Valda tekniska byggnader och anläggningar bl.a. byggnader eller anläggningar i kvarteren Sigurd, Arvid, Emaus / Tegner och äldre delar inom Örjans verkstadsområde. Avser utvärdering av byggnadsbeståndet och byggnadsdetaljer samt dokumentation av förändringarna som skett inom områdena.

Ed. CVV och SMT:s verkstäder vid Mälarparken. Avseende områdets, anläggningarnas och byggnadernas historik. Kartläggning av funktionsförändring samt byggnadsdokumentation av samtliga kvarstående byggnader. Dokumentationen avser även utvärdering av befintliga kvalitéter och underlag för eventuella skyddsföreskrifter för valda byggnader inom området.

Hässlö Flygplats och f.d. militärflygbas. Inom flygplatsens område och i anslutning till detta finns en mängd byggnader av speciell karaktär och från skilda perioder. Anläggningen som speglar olika utvecklingsetapper samt teknisk militärhistoria och flygteknisk historia är inte tidigare inventerad

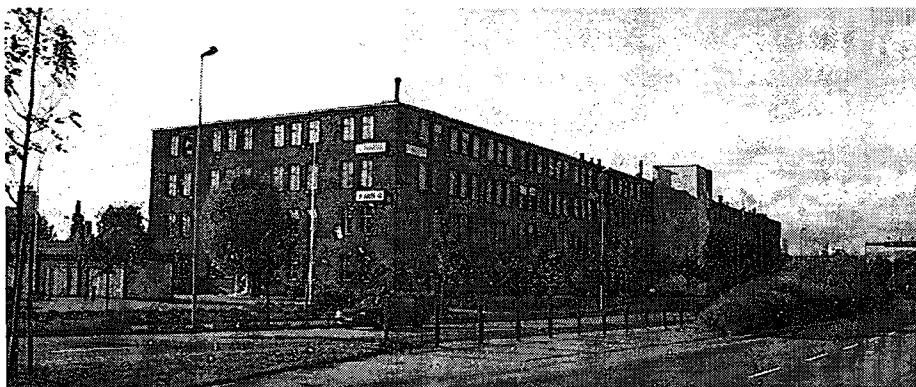
och dokumenterad i sin helhet. Dokumentationen avser även utvärdering av befintliga kvalitéter och underlag för eventuella skyddsföreskrifter angående valda byggnader inom området.

Söder om staden, inom nuvarande kvarteret Slakteriet, anlades 1917 ett elektrolysvverk som blev föga framgångsrikt. Fabriken övertogs 1935 av Västerås Andelsslakteri en verksamhet som pågick fram till 1990. Foto: J-P Darphin, VLM.

Ed. Elektrolysvverket / Västerås Slakteri (Kv Slakteriet). Del av anläggningen härstammar från Elektrolysvverket som anlades 1917 på området. Fabriken övertogs 1935 av Västerås Andelsslakteri (senare Farmek) som byggde om och till inom området fram till nedläggningen 1990. Anläggningen som numera används för diverse verksamheter är inte tidigare dokumenterad.

Björnöverkstaden / f.d. ASEA (kv Gasklockan). Byggnaden uppfördes som bil- och maskinverkstad, lager och kontor. Blev 1955 den största byggnaden som ASEA lätit uppföra i en etapp. Intressant exempel på 50-talets industriarkitektur, uppfört med bärande betongstomme och väggfyllning av tegel. Byggnaden bedöms vara av estetisk betydelse för stadsbilden. Anläggningen som numera används för diverse verksamheter är inte tidigare dokumenterad.

Vattenfalls f.d. kontorsbyggnad, centralförråd och turbinhus (Ångkraftverkets område). Byggnader med speciell karaktär och arkitektoniska kvalitéter vars bevarande bör utvärderas.

Björnöverkstaden uppfördes 1955 som bil- och maskinverkstad, lager och kontor. Den blev den största byggnaden som ASEA lät uppföra i en etapp. Foto: J-P Darphin, VLM.

Konsumtionsföreningens f.d. bageri, charkuterifabrik, lager och kontor i kvarteret Värjan. Anläggning av funktionalistisk karaktär som utvidgats i etapper. Dokumentation önskvärd vid blivande förändringar, ombyggnad eller rivning. Bevarande av vissa delar av anläggningen bör utvärderas.

Förslag till kompletterande dokumentationsinsatser inom ramen för Samdok

TGOJ:s reparationsverkstäder i Tillberga. Lok- och vagnsverkstäder som grundades 1917 och sedan utvecklades till centrala verkstäder för regionen.

Kungsåra Metallprodukter (KMP). Mindre mekanisk verkstad grundad 1958. Representativt exempel på de mindre mekaniska verkstäderna som lokaliserades till landsbygden och var inriktade på legoproduktion.

Vattenfalls f.d. kontorsbyggnad och centralförråd i närheten av ångraftverket tillhör den yngre generationen av industribyggnader. Foto: J-P Darphin, VLM.

Av estetisk betydelse för miljön

Landsbygden

Östanbro / Nykvarn (Björksta socken). Se även anläggningsdel i Uppsala län.

Harakers såg och kvarn samt dammanläggning. (Harakers socken). Väl bevarad kvarnmiljö. Känsligt område i anslutning till Svartån.

Svanå Bruk. (Harakers socken). Känslig och sammanhängande järnbruksmiljö som dock till största del har förlorat sina tekniska strukturer och byggnader.

Väsby kvarn och såg med mjölnargård. (Sevalla socken) Unik anläggning med samtliga beståndsdelar bevarade i oförändrat skick. En av länets största och bäst bevarade kvarnmiljöer.

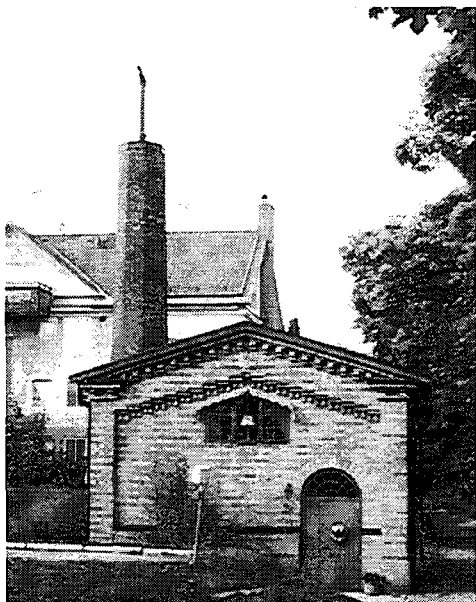
Kinnsta kvarn och såg (Sevalla socken). Representativ mindre kvarnmiljö i Lillåns dalgång.

Tillberga kvarn (Hubbo socken). Representativ för 1920-talet eldrivna kvarnar. Väl synlig vid sydvästra infarten till Tillbergas stationssamhälle.

Harakers såg och kvarn tillhör de väl bevarade kvarnmiljöerna inom kommunen. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kvarnbrovretens pumpstation uppfördes 1888 och blev ett av de tidigaste tekniska verken i staden. Det ångdrivna pumpverket var anslutet till sänkbrunnar i närheten och till vattenreservoarer på Djäkneberget. Foto J-P Darphin, VLM.

Gillberga f.d. kraftverk med damm, f.d. kvarn- och sågmiljö (Skultuna socken). Viktig och ytterst känslig miljö med damm och vägbro samt bevarade strukturer som kan associeras till det långvariga utnyttjandet av ån på platsen.

Dingtuna stationsbyggnader (Dingtuna socken). Till större del helt bevarad och restaurerad stationsanläggning som vittnar om de forna mindre stationsmiljöerna i länet. Utgör den enda bevarade ursprungliga stationsmiljön inom kommunen. Synligt läge i anslutning till landsväg och trafikerad järnväg.

Polhemsugnen / Gäddeholm (Irsta socken). Unik anläggning av stort tekniskt historiskt värde. Del av den värdefulla och känsliga miljön kring Gäddeholms säteribygnad.

Gäddeholms kvarn och såg / senare tvätter (Irsta socken). Utgör en viktig del av den gamla godsmiljön.

Skultuna Bruk och Skultuna Bruks kraftstation (Skultuna socken). Alla delar tillhörande eller i anslutning till gamla produktionsanläggningen är av vikt för förståelsen och helhetsupplevelsen av bruksmiljön.

Skultuna / Kvarnbackebro. F.d. bryggeri, bageri m.m. (Skultuna socken). Byggnad och miljö av stor betydelse för stadsbilden. Ligger i anslutning till känslig miljö inom årummet, markerar ortens NV-infart.

Västerås stad:

Kvarnbrovretens pumpstation. Anläggning som vittnar om utvecklingen av stadens tekniska infrastrukturer. Känsligt läge vid ån.

Djäknebergets och Skallbergets vattentorn. Byggnader av stort symboliskt värde, med representativ påkostad arkitektur och med väl synligt läge som dessutom tillhör stadens självklara riktmärken.

Turbinhuset / Västerås vattenkraftverk. Byggnad av stor teknisk och historisk betydelse med representativ arkitektur och läge.

Statens Ångkraftverk med anslutande byggnader. Anläggning av stort tekniskt och historiskt värde med dominerande symboliskt läge.

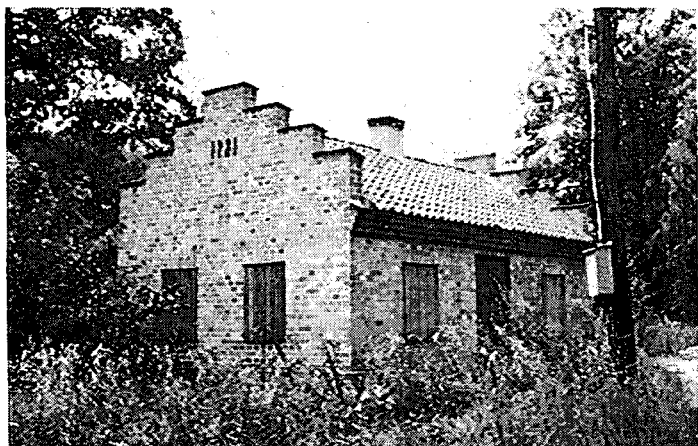
Hamnen. Avser representativa delar av anläggningen med tekniska strukturer och byggnader.

Hässlö flygplats. Representativa eller äldre tekniska byggnader i urval efter fördjupad dokumentation.

Falkenbergskva kvarnen och kvarngården. Av stor betydelse för förståelsen och upplevelsen av årummet med dammsystem.

Korsvirkeshuset / f.d. Sundins Tobaksfabrik, Västerås Strå- och Filthattfabrik (Lovisa 2). Befintligt byggnadsminne.

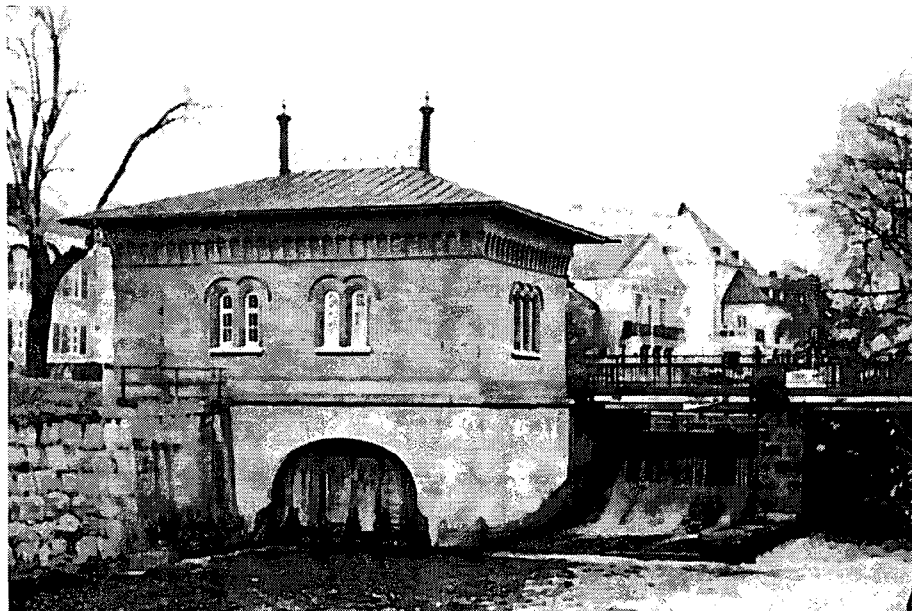
Västerås Bryggeri / Gamla Bryggeriet (kv. Herta). Viktigt inslag i årummet och stadsbilden.

Gillberga lilla kraftstation är numera nedlagd. På platsen drevs också tidigare kvarn och såg. Foto: J-P Darphin, VLM.

Kopparlundens industriområde / f.d. Svenska Metallverken (Kv Verkstaden). Avser större del av området (Se Översiktsplan fr. 1994).

F.d. CVV och SMT-verkstäder i Målarparken. Område med stora kvalitéter och variationer, numera anslutet till bostäder och rekreationsområden.

Turbinhuset i centrala Västerås uppfördes 1891 av staden. Elproduktionen avsattes dock huvudsakligen till ASEA:s verkstäder. Foto: VLM:s arkiv.

Sigurdområdet med kvarstående delar av f.d. Västerås Mekaniska verkstad, ASEA:s verkstadsbyggnader från olika perioder samt del av hamnens f.d. administrativa byggnader (tullhus / hamnförvaltning).

Kvarteren Ottar, Mimer, Arvid. Gäller samtliga ASEA:s kvarvarande byggnader inom kvarteren .

Björnöverkstanen (kv Gasklockan 10). Ursprungligen ASEA-verkstad. Homogen och till större del oförändrad verkstadsbyggnad med monumental fasad mot Björnövägen.

F.d. Elektrolyswerket / f.d. Västerås slakteri (Kv Slakteriet). Flera byggnader av särskilt intresse. Hela området har arkitektoniska kvalitéter.

Konsumtionsföreningens f.d. bageri, charkuterifabrik, lager och kontor i kvarteret Värjan. Sällsynt typ av fabriksanläggning vars äldsta delar är av renodlad funktionalistisk karaktär. Möjligtvis skulle anläggningens ursprungliga utformning från 1932 kunna återskapas.

Av betydande historiskt värde

Landsbygden:

Sevalla Tegelbruk (Sevalla socken). Som ett av de tre kvarstående tegelbruksanläggningarna i länet och det enda av sitt slag inom kommunen. Även tegelmästarbostad och större del av utrustningen är bevarade.

Väsby kvarn och såg med mjölnargård (Sevalla socken). Unik anläggning med samtliga beståndsdelar bevarade i oförändrat skick. En av länets största och bäst bevarade kvarnmiljöer.

På 1910-talet uppförde Skultuna Bruk ett nytt ångdrivet sågverk norr om den äldre sågen. Sågverket moderniserades därefter i flera etapper. Foto: VLM:s arkiv.

Gillberga kraftstation (Skultuna socken). Vittnar om Svartåns betydelse som kraftkälla.

Dingtuna stationsbyggnader (Dingtuna socken). Utgör den enda bevarade ursprungliga stationsmiljön inom kommunen (hållplats nedlagd men linjen trafikerad).

Polhemsugnen / Gäddeholm (Irsta socken). Unik tegelugnstyp uppförd under 1700-talet efter utländska förebilder. Av stor betydelse beträffande teknikhistoria, tegelindustrins och godsets historia.

Gäddeholms kvarn och såg / senare tvätter (Irsta socken). Viktig länk i godsets historia, forna verksamhet och organisation.

Svanå Bruk (Harakers socken). Avser hammarsmedjan som utgör den enda äldre bevarade tekniska byggnaden i nuvarande järnbruksmiljö.

Skultuna bruk (Skultuna socken). Unik bruksmiljö som i synnerhet speglar utvecklingen kring tillverkningen av mässingsföremål från 1600-talet fram till dagens verksamhet.

Skultuna Bruks kraftstation (Skultuna socken). Speglar utvecklingen av kraftförsörjningen till bruket.

Skultuna / Kvarnbackebro. F.d. bryggeri, bageri m.m. (Skultuna socken). Speglar del av brukets sociala historia och organisation.

Gillberga f.d. kraftverk med damm, f.d. kvarn- och sågmiljö. (Skultuna socken). Vittnar om platsens långvariga användning som kraftkälla.

Staden:

Kvarnvretens pumpstation. Stadens första och äldsta tekniska verk uppfört 1986-88.

Turbinhuset / Västerås vattenkraftverk. Unik anläggning uppförd 1891 och till större del i ursprungligt skick. Även kopplingar till ASEAs etablering i staden.

Statens Ångkraftverk. Unik anläggning vars äldsta del uppfördes 1917.

Vattentornet på Djäknebacken. En symbol över stadens modernisering och ett representativt exempel på kommunala tekniska verk. Tornet ritades av Erik Hahr.

Hässlö Flygplats och f.d. militärflygbas. Flygplatsen speglar olika utvecklingsetapper samt teknisk militärhistoria och flygteknisk historia från 1920-talet och framåt. Se även sambandet med Flygmuseet på platsen och CVV:s f.d. anläggning i Mälarparken.

Falkenbergiska kvarnen och kvarngården. Anläggning av traditionell karaktär som vittnar om åns utnyttjande för maskinell drift samt om stadens livsmedelsförsörjning.

Västerås Bryggeri / Gamla Bryggeriet (kv. Herta). Utgör de enda bevarade delarna i länet av ett större stadsbryggeri.

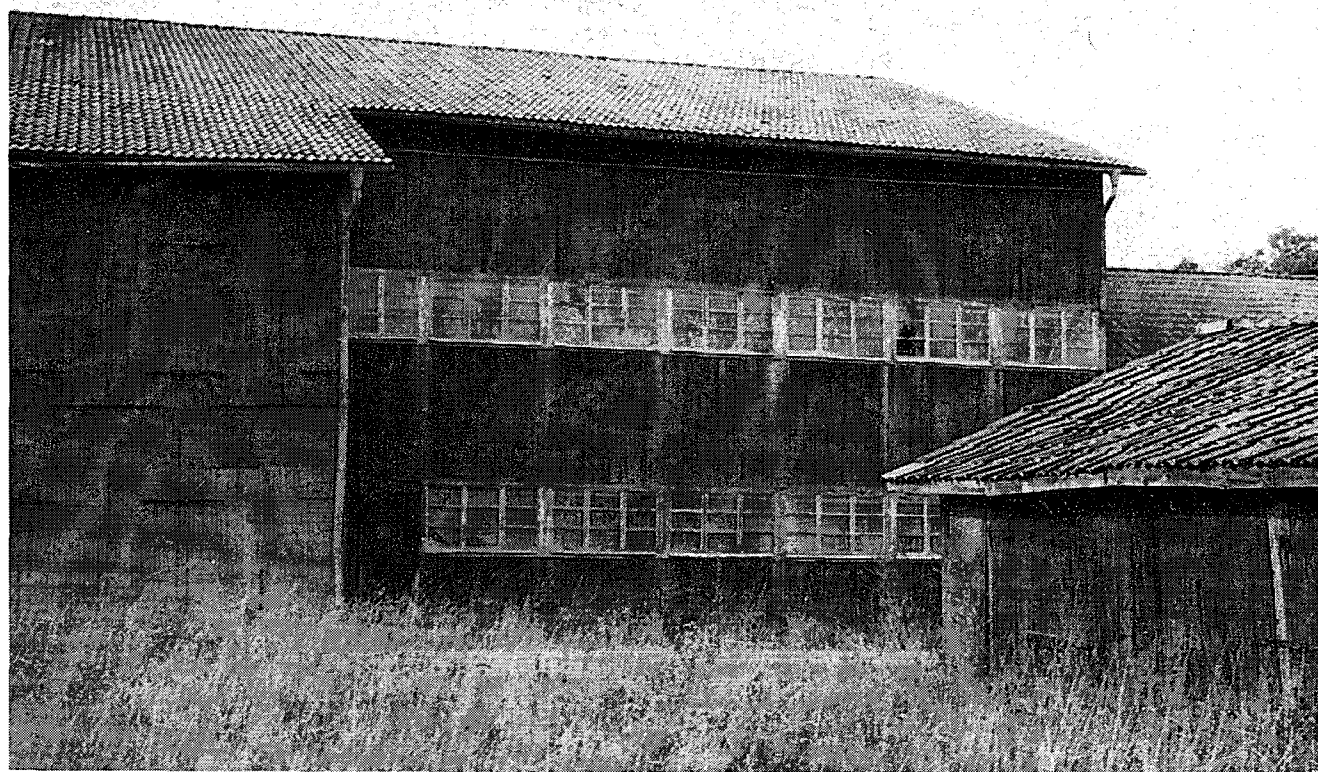
Kopparlundens industriområde / f.d. Svenska Metallverken (Kv Verkstaden). Unik anläggning som tillsammans med ASEA har haft en avgörande betydelse för stadens utveckling. Omfattande industrimiljö som speglar verksamhetens utveckling från 1890-talet och framåt.

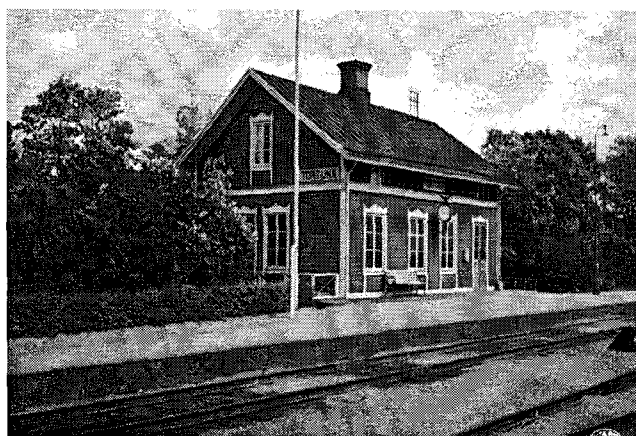
ASEA:s industribyggnader. Speglar olika produktionsenheters utveckling och förändring samt det byggnadstekniska och arkitektoniska förloppet i större industriella anläggningar av denna karaktär.

F.d. CVV och NMT-verkstäder i Mälarparken. Speglar teknisk militärhistoria, försvarets historia, stadens militärhistoria (CVV m.fl.) samt lokal industrihistoria (SMT) från 1920-talet och framåt.

F.d. Elektrolysverket / Västerås Andelsslakteri (Kv. Slakteriet). Den enda bevarade anläggning av denna karaktär i länet.

Sevalla tegelbruk som uppfördes på 1920-talet är ett av de tre kvarstående anläggningarna i länet. Även större del av utrustningen består. Foto: J-P Darphin, VLM.

Tortuna station, numera ett minne blott, tillkom i samband med invigningen 1876 av förbindelsen mellan Stockholm och Västerås. Foto: VLM:s arkiv.

Befintliga skyddsföreskrifter gäller för:

Svanå Bruk berörs av riksintresseområde nr 18.

Skultuna Bruk berörs delvis av riksintresseområde nr 19.

Västerås / Korsvirkeshuset. F.d. tobaksfabrik och hattfabrik. Byggnadsminne.

För *Västerås kommun* gäller antagna avgränsningar i översiktsplaner enligt förslag till kulturminnesvårdsprogram fr. 1986. Kommunens KMV-program berör ett flertal objekt eller miljöer som omfattas av industriinventeringen. Vissa objekt upptas som värdefull byggnad andra ingår i s.k.

miljöhänsynsområde. Se "Västeråsbygden – Ett program för kulturminnesvård". 1987. Del 1-2. *Statens Ångkraftverk* omfattas av skyddsföreskrifter enligt byggnadsminnesförklaringen.

Skydds- och bevarande åtgärder föreslås för:

Landsbygden:

Skultuna / Kvarnbackabro. F.d. bryggeri, bageri m.m. (Skultuna socken). Byggnad och miljö av stor betydelse för stadsbilden, i anslutning till årummet, vid ortens NV infart. Skyddsföreskrifter i detaljplan önskvärda.

Gillberga kraftverk och f.d. kvarn- och sågmiljö (Skultuna socken). Nedlagt kraftverk samt f.d. kvarn- och sågmiljö med dammverk. Bör skyddas med hjälp av områdesbestämmelser i PBL.

Dingtuna stationsmiljö (Dingtuna socken).

Polhemsugnen. Gäddeholm (Irsta socken). Unik tegelugn från 1700-talet vars betydelse bör säkras genom en byggnadsminnesförklaring.

Västerås stad:

Turbinhuset / Västerås vattenkraftverk. Byggnadsminnesförklaring.

Vattentornen på Djäkneberget och Skallberget. Skyddsföreskrifter i detaljplan.

Västerås Bryggeri / Gamla Bryggeriet (kv. Herta). Kvarstående delar av *Westerås Bryggeri AB*. Viktigt inslag i årummet och stadsbilden. Minnesmärke över stadens äldsta industri. Bör säkerställas genom skyddsföreskrifter i detaljplan.

Västerås hamn fick på 1920-talet moderna magasinbyggnader. Foto: VLM:s arkiv.

ASEA-byggnader inom kvarteren *Ottar*, *Mimer*, *Arvid*, *Sigurd* och *Sigmund* (*Västerås Mekaniska Verkstad*). Valda byggnader och delar enligt befintliga eller nya förslag till skyddsföreskrifter. Bör säkerställas genom skyddsföreskrifter i detaljplan.

Björnöverkstaden (*Gasklockan 10*). Ursprungligen *ASEA*-anläggning, f.d. lager, maskinverkstad och kontor. Byggnadens ursprungliga karaktär och utformning bör säkerställas genom skyddsföreskrifter i detaljplan.

Kopparlundens industrimiljö. Valda delar enligt befintliga eller nya förslag till skyddsföreskrifter i detaljplan.

F.d. CVV och NMT-verkstäder i Mälarparken. Avser valda byggnader enligt utvärdering och förslag i en blivande fördjupad undersökning. Bör säkerställas genom skyddsföreskrifter i detaljplan.

Hässlö Flygplats och f.d. militär flygbas. Avser valda byggnader och strukturer enligt utvärdering i den fördjupade undersökningen. Bör säkerställas genom skyddsföreskrifter i detaljplan.

Falkenbergskva kvarnen och kvarngården. Skyddsföreskrifter i detaljplan.

Industrimuseer / industriminnen / arkiv

Ångkraftverket i Västerås. Anläggning under upprustning, används redan delvis för utställningsverksamhet. Blivande museum.

Turbinhuset i Västerås. Museal kraftverksstation. Visas för allmänheten genom Västmanlands läns museum.

Västerås Flygmuseum. Hässlö. Består bl.a. av ett antal veteranflygplan.

Skultuna Bruk. Skultuna Mässingskammare och Arbetslivsmuseum. Verksamheter av museal karaktär, utställning över brukets produktion. Området och byggnaderna visas för grupper.

Skultuna Bruks kraftverksstation. Fortfarande i drift som museikraftverk.

Dingtuna järnvägsstation. Museistation med byggnader bevarade i ursprungligt skick.

Västerås stadsarkiv. Innehåller material av folkrörelsekaraktär samt flera företagsarkiv.

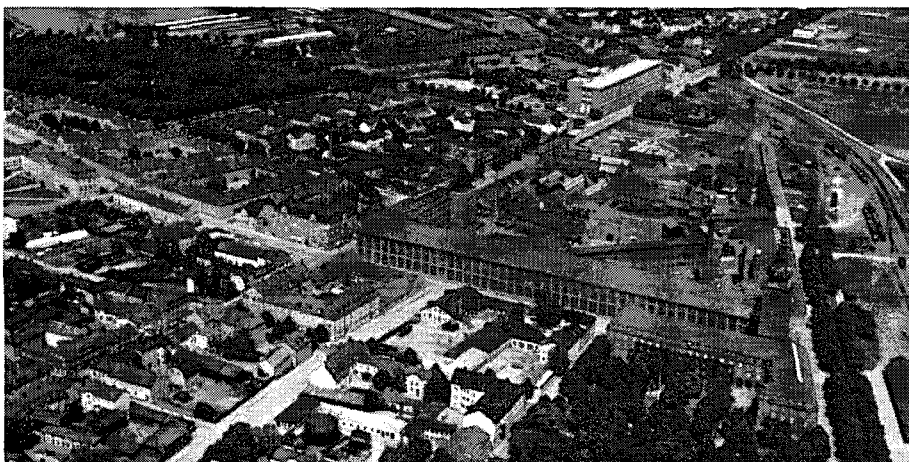
Västmanlands läns museum. Arkiv, samlingar och utställningar som delvis speglar länets industrihistoria.

Kontaktpersoner och uppgiftslämnare

Jan Melander, kommunantikvarie. Västerås kommun. Tel. 021-16 24 45.

Lars E. Persson, Planarkitekt. Västerås kommun. Tel. 021-16 00 00.

ASEA:s väldiga fabrikskomplex på 1940-talet. Foto: VLM:s arkiv.

Litteratur

Blomme, Bertil. *Från SWBJ till Västerås trafikområde*. (kompendium i Stadsarkivet).

Bodén, Gunnar. 1997. *Skultuna – Från 1600-tal till 1990-tal*.

Borgegård, Eva. 1983. *Skultunafolie AB, Skultuna Messingsbruk AB. Etnologisk dokumentation av två industriarbetsplatser*. VLM, Samdok Rapport 1.

Brunnström, L & Spade, B. 1995. *Elektriska vattenkraftverk*. RAÄ Rapport 1995:1.

Byggnadsinventeringsrapporter. Västmanlands läns museum. *Dingtuna socken*, 1978; *Skultuna brukssamhälle*, 1978; *Tillberga stationssamhälle*, 1978; *Västerås-Barkarö socken*, 1979; *Haraker socken*, 1979; *Lillhärad socken*, 1979; *Rytterne socken*, 1979; *Kärro socken*, 1980; *Björksta och Kungsåra socknar*, 1980; *Ängsö socken*, 1980; *Tillberga och Hubbo socknar*, 1980; *Romfartuna socken*, 1980; *Sevalla och Tortuna socknar*, 1980; *Lundby och Skerike socknar*, 1981; *Irsta socken*, 1981; *Badelunda socken*, 1981.

Dellbeck, Johan. 1994. *Östra hamnen i Västerås. Historik samt en inventering av hamnens bebyggelse*. Rapport VLM.

Drakenberg, Sven. 1950. *Västerås, en bilderbok*.

Drakenberg, Sven. 1962. *Västerås*.

Erixon, Sigurd. 1935. *Hantverk och industri-Skultuna bruks historia 1:2*.

Flygförvaltningens verkstadsskola, 1942-1968. En skola för livet. 1990.

Franzén, Anders. 1995. *ABB:s byggnader i kv. Mimer i Västerås. Översiktlig inventering*.

Graus, Olof. 1754. *Beskrivning över Västmanland*.

Gustafsson, Jan; Kusén, Frank. 1989. *Bilder av Västerås*.

Gustafson, Gerh. 1909. *Västerås stads elektricitetsverk*.

Hantverks- och industriutställningen - Västerås 1929. Utställningskatalog.

Hedberg, Thjelvar. 1976. *Kommunbildningar inom Västeråsbygden*.

Hedberg, Thjelvar. 1980. *Västerås kommunala historia, 1938-1977*.

Heimer, Folke. 1959. *6000 Volt*.

Industriutställningen i Västerås 1908. I *Västmanland i ord och bild 1908*.

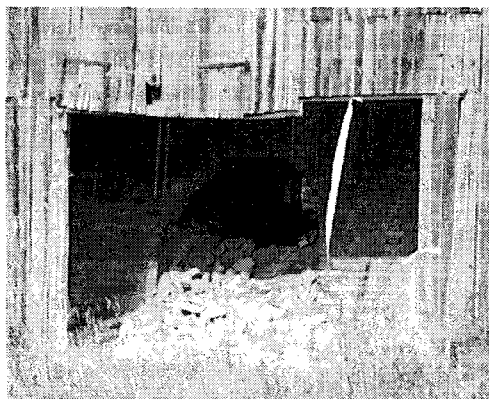
Kolbäcksåns industri. I *Västmanland i ord och bild 1899*. 1900.

Kungliga Västmanlands flygflottiljs historia 1929-1979.

Kvartersminnen från arbetarkvarteren Josef, Ivar och Kåre i Västerås. 1994.

Liljeroth, E, Nyblom, E. 1957. *Västmanland ett bildverk*.

Tegelugnarna vid Sevalla Tegelbruk släcktes för gott 1970. Foto: J-P Darphin, VLM.

Mälarbanan - då och nu. En bok om att bygga en järnväg för 100 år sedan och i nutid. 1997.

Nilsson, Staffan. 1983. *Bryggerier i Sverige.* Rapport RAÄ 1983:4.

Olsson, Lars-Eric. 1987. *Tegelbruk i Sverige.* Rapport RAÄ 1987:5

Runfors, Ann. 1990. *Här gör vi generatorer. Arbete, tradition och förändring på ABB Generation.* VLM, Samdok Rapport 3.

Skultuna Bruks historia, del 3. 1972.

Smedinger, Helge. 1956. *Västmanland. Svenskt mittland.*

Svegréus, Rune. 1984. *Irstabygden förr och nu.*

Svenska stadsmonografier. Västerås - Småindustri och hantverk. 1946

Sveriges bebyggelse. Västmanlands län..

Sveriges privata företagare. Västmanland och Närke. 1940.

Wallensten, Ivar. 1993. *I våra kvarter. Västerås på 1950-talet.*

Wennerling, Axel. 1946. *Småindustri och hantverk i Västerås.* I Svenska stadsmonografier. 1946. Västerås.

Wickbom, Ulf. 1997. *Ett glänsande sekel. Koppar och aluminium i Sverige 1997-1997.*

Västerås - Anders Diös bygger. 1969.

Västerås bebyggelsen 1890-1975. Del 1: Historik, del 2: Karakteristik. 1980. Stadsbyggnadskontoret.

Västerås genom tiderna. 1962.

Västerås kommun. *Översiktsplan*

Västerås kraftverk. 1924. Kungl. Vattenfallstyrelsen.

Västerås med omnejd. 1939.

Västerås ångkraftverk. 1999. VLM, LVL.

Västmanland. Mälarbygd-bruksbygd-bergslag. 1992.

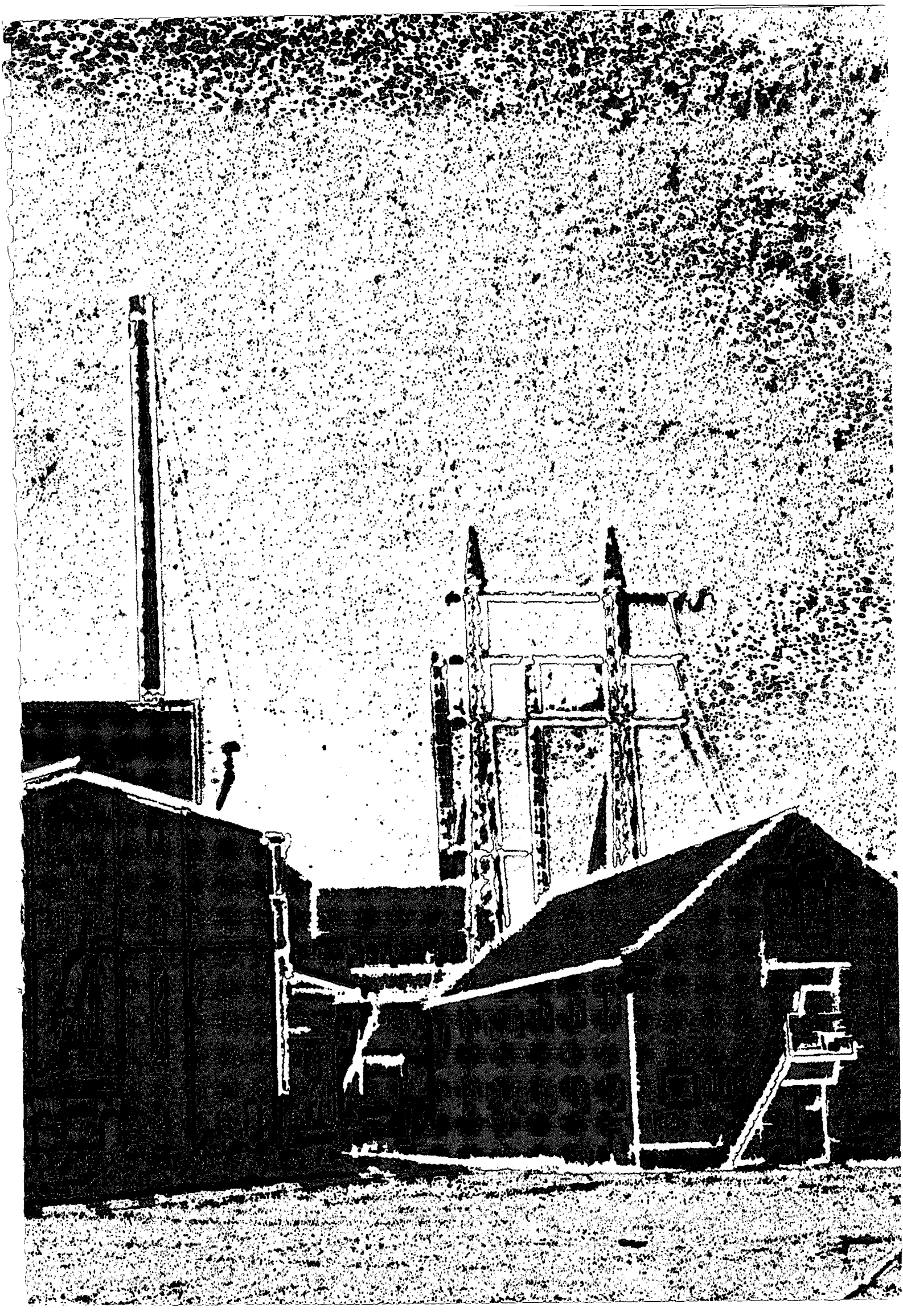
Västmanlands läns kalender, 1901, 1923.

Övriga källor

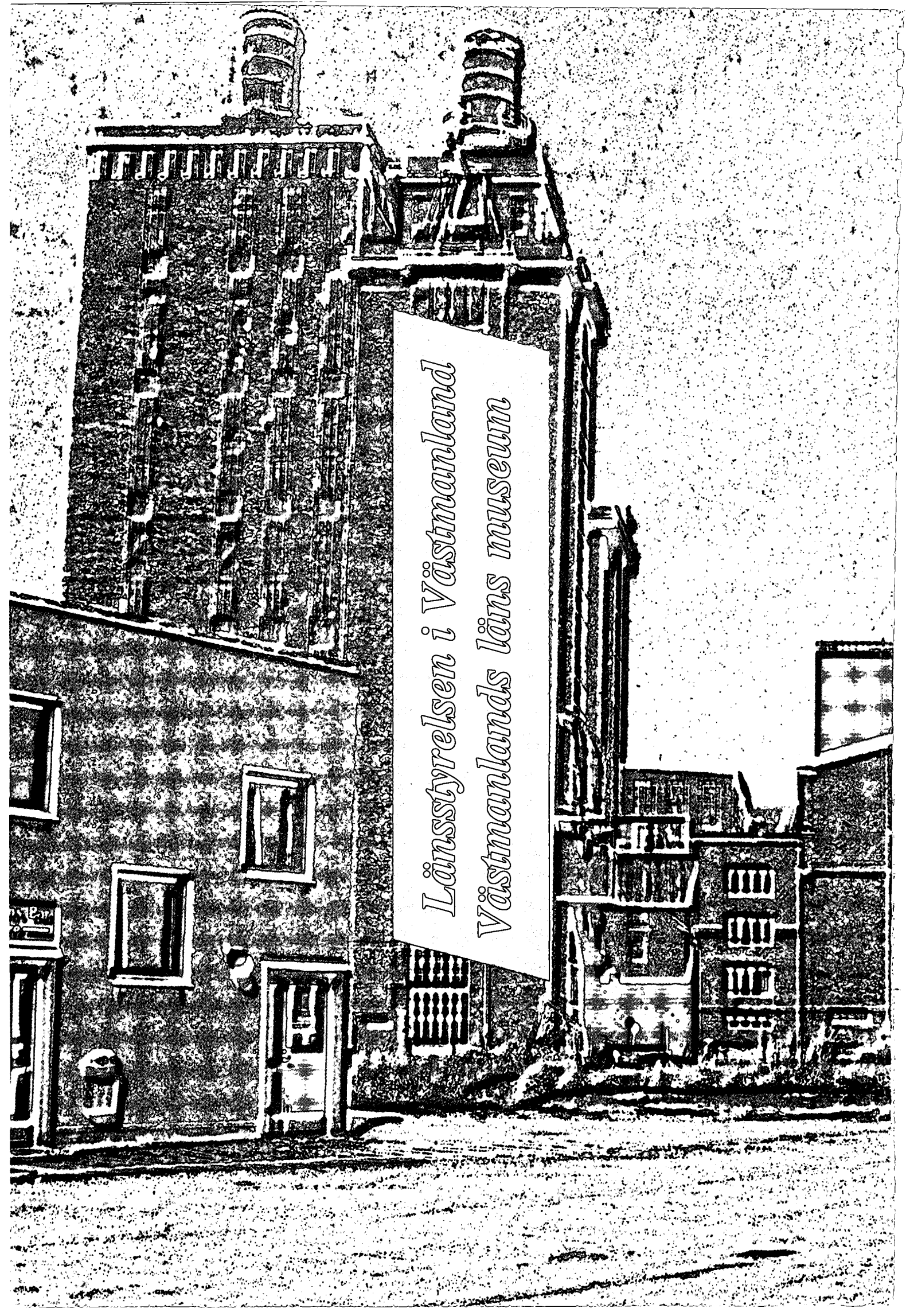
VLM:s fotoarkiv och urklipparkiv.

Fotografiet som är taget under slutet av 1800-talet visar Västerås stations ursprungliga utformning.
Foto: VLM:s arkiv.

*Länsstyrelsen i Västmanland
Västmanlands läns museum*